

«Ανοχύρωτες πόλεις και περιφέρειες αντιμέτωπες με τη Νέα Ευρωπαϊκή Τάξη»

Μύρινα, 27.8-1.9.1991

ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ εβδομάδα του Αυγούστου του περασμένου καλοκαιριού, διεξήχθησαν στην ακριτική Μύρινα οι εργασίες του πενθήμερου διεθνούς σεμιναρίου με θέμα «Ανοχύρωτες πόλεις και περιφέρειες αντιμέτωπες με τη νέα ευρωπαϊκή τάξη» («Undefended cities and regions facing the new European order»). Την πρωτοβουλία της επιτυχημένης διοργάνωσης είχαν οι τομείς Πολοδομίας-Χωροταξίας του τμήματος Αρχιτεκτόνων ΑΠΘ (Κ. Χατζημιχάλης, Β. Χαστάογλου, Ν. Παπαμίχος) και των τμημάτων Αρχιτεκτόνων (Ν. Βαΐου, Δ. Γεωργουλής) και Τοπογράφων (Λεοντίδου Λ.) του ΕΜΠ. Οι συμμετοχές, από οκτώ χώρες ΕΟΚ και ΗΠΑ, έφτασαν τις εξήντα. Η οργανωτική επιτροπή έχει ήδη εκδώσει, σε πρόχειρη μορφή, τα πρακτικά του σεμιναρίου, ενώ δύο ειδικά αφιερώματα προστοιμάζουν οι επιθεωρήσεις *Antipode* και *Society and Space*.

Η πτώση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού, η αναζήτηση διεξόδων για την υπέρβαση της κρίσης του φορντισμού στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, ο δραστηκός περιορισμός του κράτους πρόνοιας και η εφαρμογή νεοφιλελεύθερων πολιτικών και, βέβαια, η άμεση προοπτική της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς, είναι μόνο μερικές από τις ανακατατάξεις που βρίσκονται σε εξέλιξη και μεταβάλλουν τη μέχρι πρόσφατα σταθερή μεταπολεμική ευρωπαϊκή τάξη. Σε αυτό το

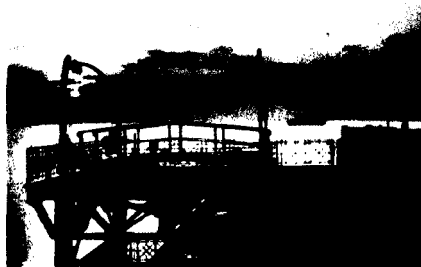
πλαίσιο εντάσσεται η γενική προβληματική του σεμιναρίου, που ήταν η *διερεύνηση των χωροκοινωνικών αλλαγών τις οποίες προκαλεί η Νέα Ευρωπαϊκή Τάξη στις πόλεις και τις περιφέρειες της Ευρώπης*. Η επιλογή, λοιπόν, της Λήμνου δεν έγινε χωρίς σημασία, αφού το όμορφο νησί του Βορείου Αιγαίου ανήκει στη φτωχότερη περιφέρεια της ΕΟΚ, με κατά κεφαλήν περιφερειακό ΑΕΠ που μόλις προσεγγίζει το 39,9% του κοινοτικού μέσου όρου. Ένας τόπος που, παρά τη στρατιωτική του θωράκιση, παραμένει αδρανής και «ανοχύρωτος» στις ραγδαίες διαδικασίες εκσυγχρονισμού του ευρωπαϊκού πυρήνα.

Παρουσιάστηκαν δεκαοκτώ ξένες και οκτώ ελληνικές εισηγήσεις κατανεμημένες σε πέντε εξειδικευμένες θεματικές ενότητες. Επιμέρους προβληματικές σχετικά με τις χωρικές επιπτώσεις της ευρωπαϊκής ενοποίησης, τις νέες μορφές περιφερειακών ανισοτήτων, την αστική αναδιάρθρωση, την κρίση του κράτους πρόνοιας, αναπτύχθηκαν σε ξεχωριστές συνεδριάσεις. Η πλειονότητα, πάντως, των εισηγήσεων θα μπορούσε να ενταχθεί στους δύο παρακάτω βασικούς θεματικούς άξονες. Η αναφορά σε συγκε-

κριμένες εισηγήσεις δεν είναι αξιολογική· εξυπηρετεί απλώς τις ανάγκες της περιορισμένης παρουσίασης.

1. *Νέες μορφές άνισης ανάπτυξης στις ευρωπαϊκές πόλεις και περιφέρειες*. Ο Alain Lipietz¹ (CEPREMAR) άνοιξε τη συζήτηση για τη διαγραφόμενη πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Διατύπωσε την άποψη ότι οι διαφορετικές στρατηγικές που επιλέγουν (ή αναγκάζονται να επιλέξουν) οι παλιές φορντικές περιφέρειες της Ευρώπης, στην κατεύθυνση της υπέρβασης της κρίσης του φορντικού μοντέλου ανάπτυξης, δημιουργούν έναν νέο περιφερειακό καταμερισμό. Ο πρώην ομοιογενής χώρος των βιομηχανικών περιφερειών της Βόρειας και Δυτικής Ευρώπης διασπάται. Οι περιφέρειες που ακολουθούν επιθετική στρατηγική, αναμορφώνοντας εκ βάθρων την οργάνωση εργασίας, με τη συμμετοχή των εργαζομένων μέσω διαπραγμάτευσης και την παροχή ανταλλαγμάτων στη μάχη της παραγωγικότητας και της ποιότητας των προϊόντων, επέτυχαν ν' ανταποκριθούν με επιτυχία στις συνθήκες του νέου ανταγωνισμού. Χαρακτηριστικές τέτοιες περιπτώσεις αποτελούν οι περιφέρειες της πρώην Δυτικής Γερμανίας. Αντίθετα, οι περιφέρειες που εφαρμόζουν νεοτεϊλορικού τύπου αμυντική στρατηγική αναδιάρθρωσης, χαρακτηρίζονται από μειωμένη ανταγωνιστικότητα, ξεπερασμένη παραγωγική δομή, επισφαλείς θέσεις εργασίας και χαμηλούς μισθούς. Οι περιφέρειες αυτές της βιομηχανικής παρακμής, μαζί με τις παραδοσιακά καθυστερημένες αγροτικές περιφέρειες της Νότιας Ευρώπης, αποτελούν την Ευρώπη της δεύτερης ταχύτητας.

Ωστόσο, νέες μορφές ενδοπεριφερειακών ανισοτήτων παρουσιάζουν μεγαλύτερη ένταση και ποικιλία από τις διαπεριφερειακές μεταβολές. Ο Mick Dunford (Πανεπιστήμιο Sussex) αναγνώρισε ότι οι ανάγκες της διεθνοποιημένης οικονομίας έχουν προκαλέσει νέα τάση προς πόλωση της οικονομικής δραστηριότητας και των λειτουργιών σε «παγκόσμια» μητροπολιτικά κέντρα, εφοδιασμένα με νέα

υποδομή τηλεπικοινωνιών και μεταφορών. Οι απομακρυσμένες από τα μητροπολιτικά κέντρα περιοχές περιθωριοποιούνται. Ειδικά για τις μορφές των ενδοπεριφερειακών ανισοτήτων στην Ελλάδα, ιδιαίτερα κατατοπιστική ήταν η ανακοίνωση του Δημήτρη Οικονόμου (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας).

Αλλά και μέσα στις ίδιες τις μητροπολιτικές ζώνες ο πλούτος συνυπάρχει με νέες μορφές αστικής φτώχειας. Στην ανάλυσή του ο Enzo Mingionne (Πανεπιστήμιο Messina) εντοπίζει στα χαρακτηριστικά της μεταφορντικής κοινωνίας που αφορούν τον αυξημένο κατακερματισμό της αγοράς εργασίας και την έξαρση άτυπων οικονομικών σχέσεων, καθώς και στον διαφοροποιημένο ρόλο της οικογένειας και την υποβάθμιση του κράτους πρόνοιας, τις γενεσιουργούς αιτίες νέων κατηγοριών φτωχών. Στις ήδη επιβαρυνμένες με υψηλά ποσοστά ανεργίας και φτώχειας ευρωπαϊκές πόλεις της Βόρειας αλλά και της Νότιας Ευρώπης, από τα τέλη της δεκαετίας του '80 έχει αυξηθεί θεαματικά ο αριθμός των μεταναστών. Μια ενδιαφέρουσα μελέτη των νέων μεταναστευτικών κινήσεων παρουσίασε ο Enrico Pugliese (Πανεπιστήμιο Napoli). Πρόκειται για κινήσεις με καινούργια χαρακτηριστικά σε σχέση με τη μαζική ενδοευρωπαϊκή μετανάστευση της δεκαετίας του '60. Οι μετανάστες προέρχονται κυρίως από τη Βόρειο Αφρική και από πρώην σοσιαλιστικές χώρες, και έχουν να αντιμετωπίσουν την αυστηρή μεταναστευτική πολιτική των ευρωπαϊκών χωρών.

Η Ευρώπη, λοιπόν, προχωρεί στην εφαρμογή του προγράμματος της ενιαίας αγοράς με οξυμμένες ανισότητες στο εσωτερικό της, παρά τη διακηρυγμένη αναγκαιότητα για συνοχή και σύγκλιση του επιπέδου ανάπτυξης των περιφερειών της. Με δεδομένη τη σταδιακή εκχώρηση εξουσίας, στο πεδίο άσκησης μακροοικονομικών πολιτικών, από τα εθνικά κράτη στο υπερεθνικό κέντρο των Βρυξελλών, οι κοινοτικές διαρθρωτικές πολιτικές αποτελούν το κύριο διορθωτικό μέσο άμ-

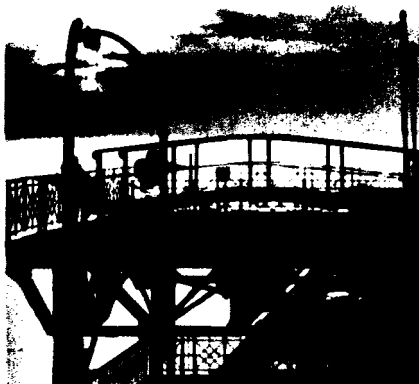
βλυνσης των ανισοτήτων. Οι αντιφάσεις, όμως, του σχεδίου της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς, αλλά και οι αδυναμίες των διαρθρωτικών πολιτικών, δρουν ανασταλτικά στην άμβλυνση των ανισοτήτων, όπως επιχειρηματολόγησαν μεταξύ άλλων οι Mick Dunford, Diane Perrons (Πολυτεχνείο City of London), Dannie Leborgne (CEPREMAR), Alain Lipietz. Ιδιαίτερα σχολιάστηκαν οι περιορισμένοι πόροι των κοινοτικών πολιτικών, η παράδοση εμμονή σε πολιτικές ενδογενούς ανάπτυξης, καθώς και η σύγκρουση των στόχων της περιφερειακής πολιτικής με άλλες ισχυρότερες της Κοινότητας. Τέλος, κατηριόσθη η έλλειψη αναπτυξιακών στόχων της περιφερειακής πολιτικής, η οποία συνήθως περιορίζεται σε μεταβιβάσεις πόρων. Όπως, όμως, εύστοχα παρατήρησε ο Lipietz, οι τονωτικές ενέσεις χρήματος το μόνο που επιτυγχάνουν είναι να μετατρέπουν τις φτωχές περιοχές σε περιοχές επιδότησης φτωχών.

2. *Ευέλικτα τοπικά παραγωγικά συστήματα.* Η συζήτηση σχετικά με τη βιωσιμότητα των μεταφορντικών ευέλικτων βιομηχανικών συνοικιών² (industrial districts) τα τελευταία χρόνια βρίσκεται στο επίκεντρο της προβληματικής για την αναζήτηση διεξόδων από την κρίση και την ανάδυση ανταγωνιστικών περιφερειακών οικονομιών. Δεν θα μπορούσε να λείπει,

λοιπόν, από μια τέτοιου είδους συνάντηση. Η ποιότητα και η ένταση των παρεμβάσεων απέδειξε το αμείωτο ενδιαφέρον αλλά και τη ζωντάνια του προβληματισμού. Νέες πτυχές του ζητήματος εξετάστηκαν, και η συζήτηση μετατοπίστηκε σε καινούργια ερωτήματα όσον αφορά παλαιότερες τοποθετήσεις σε σεμινάρια αντίστοιχου προβληματισμού (Σάμος, 1987· Gardiff, 1989).

Η ομάδα των Ντίνας Βαΐου (ΕΜΠ), Κωστή Χατζημιχάλη (ΑΠΘ), Ζώγιας Χρονάκη (ΑΠΘ) και Λόη Λαμπριανίδη (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας) σχολίασε την επίδραση της, ευρύτατα διαδεδομένης, διάχυτης εκβιομηχάνισης στο τοπικό παραγωγικό σύστημα του Πολεοδομικού Συγκροτήματος Θεσσαλονίκης. Η ανάλυση δεν περιορίστηκε στη μέτρηση της επίδρασης με όρους οικονομικής ανταγωνιστικότητας του συστήματος. Αντίθετα, έμφαση δόθηκε στις τοπικές ιδιαιτερότητες που προσδίδουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του συστήματος, στην εγγενή αστάθεια στις εξωτερικές ανακατατάξεις, καθώς και στις δυσμενείς για τους εργαζόμενους/ες επιπτώσεις που προκαλούνται στην τοπική αγορά εργασίας.

Ο Michael Storper (UCLA) επέμεινε στη θέση του ότι τα ευέλικτα συστήματα παραγωγής αποτελούν το νέο κυρίαρχο παράδειγμα βιομηχανικής οργάνωσης στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες. Ωστόσο όρισε επιλεκτικά ως ευέλικτα τα χωρικά συγκεντρωμένα συστήματα επιχειρήσεων έντασης τεχνολογίας, εξειδικευμένης εργασίας και κεφαλαίου, τα οποία παράγουν εξαγώγιμα προϊόντα υψηλών προδιαγραφών. Σε αντιδιαστολή, λοιπόν, με την ευρέως χρησιμοποιούμενη έννοια της βιομηχανικής συνοικίας

που αναφέρεται αδιάκριτα στο σύνολο των χωρικά περιορισμένων ευέλικτων συστημάτων παραγωγής, ο Storper εισήγαγε τον πιο δόκιμο όρο «τεχνολογική περιοχή» (technological district). Υποστήριξε δε ότι, μέσω του συνεχώς διευρυνόμενου διεθνούς εμπορίου, οι τεχνολογικές περιοχές ολοκληρώνονται σε παγκόσμιο επίπεδο και αποτελούν τις ψηφίδες που συνθέτουν το μωσαϊκό της παγκόσμιας οικονομίας.

Περαιτέρω επιφυλακτικοί οι Ash Amin (Πανεπιστήμιο Newcastle upon Tyne) και Nigel Thrift (Πανεπιστήμιο Bristol), εξακολουθούν να θεωρούν τις βιομηχανικές συνοικίες παραφυάδες της παγκόσμιας οικονομίας. Ισχυρίζονται ότι σε μια παγκόσμια οικονομία που γνωρίζει νέες τάσεις συγκέντρωσης του μονοπωλιακού κεφαλαίου, έστω και με διαφορετικά χαρακτηριστικά, τα περιθώρια αυτοδύναμης ανάπτυξης περιφερειακών οικονομιών φαίνονται εξαιρετικά περιορισμένα. Οι τοπικές βιομηχανικές συνοικίες είναι σημαντικές, αλλά πρέπει να μελετηθούν στο πλαίσιο των αναπτυσσόμενων παγκόσμιων δικτύων των μεγάλων επιχειρήσεων. Η συστηματική προσέγγιση των Rhil Cook και Kevin Morgan (Πανεπιστήμιο Cardiff) στις μορφές και τη δομή των δικτύων που αναπτύσσονται οι μεγάλες επιχειρήσεις βοήθησε πολύ στην α-

ποσαφήνιση των χαρακτηριστικών των νέων οργανωτικών καινοτομιών.

Η μάλλον απαισιόδοξη αυτή διαπίστωση για την αυτοδυναμία των περιφερειακών οικονομιών αποδίδει σε μεγάλο βαθμό το γενικό κλίμα. Στις περισσότερες τοποθετήσεις ήταν διάχυτη η άποψη ότι οι «νέοι καιροί» θα είναι «δύσκολοι καιροί». Η ένταση, πάντως, και η ποιότητα των παρεμβάσεων αλλά και ο εμπλουτισμός της συζήτησης με νέα ζητήματα, δείχνουν τη χρησιμότητα τέτοιου είδους συναντήσεων. Ας ευχηθούμε η προσπάθεια αυτή να έχει συνέχεια.

Σοφία Σκορδίλη

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Εκτεταμένη περίληψη της ενδιαφέρουσας εισήγησης του Alain Lipietz δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Εποχή* στις 1/3 και 8/3/1992, καθώς και στο περιοδικό *Νέα Οικολογία* του Απριλίου 1992.
2. Μια συστηματική επισκόπηση της θεωρητικής συζήτησης για το ζήτημα των βιομηχανικών συνοικιών κάνει η Αντιγόνη Λυμπεράκη στο άρθρο «Βιομηχανικές συνοικίες γύρω από την Αθήνα», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 45, σελ. 54-60.

και αποκατάστασης των βλαβερών συνεπειών, επικρατεί πληθώρα θεωριών, ειδήσεων και πληροφοριών που, με το πέλο της «επιστημονικότητας», διαπερνούν σημαντικά στρώματα της κοινωνίας μας. Καθώς τα θέματα αυτά δημιουργούν καθημερινό και έντονο ενδιαφέρον, είναι φυσικό ν' αποτελούν στόχο των μέσων μαζικής ενημέρωσης και, στην Ελλάδα κυρίως, καταλαμβάνουν μόνιμα όλο και μεγαλύτερα ποσοστά σελίδων (εφημερίδες και περιοδικά), χρόνου μετάδοσης (τηλεοπτικοί και ραδιοφωνικοί σταθμοί) και αριθμού εκδηλώσεων (σεμινάρια, συνέδρια κ.λπ.). Παρ' όλα αυτά, η ποιότητα των ειδήσεων αυτών είναι ακόμη σε επίπεδο εντυπωσιασμού της κοινής γνώμης, χωρίς στοιχεία επιστημονικής δεοντολογίας και με πρόχειρο σχεδιασμό.

Από την άποψη, λοιπόν, ενός νεαρού επιστήμονα που έχει τ' αυτιά και τα μάτια ανοιχτά, παρακολουθεί συστηματικά την καθημερινή ειδησεογραφία αλλά και τον επιστημονικό Τύπο των άλλων χωρών (εκλαϊκευμένα αλλά και επιστημονικά περιοδικά θετικών επιστημών), στον τόπο αυτό δεν είναι δυνατόν να μην αποφύγει τις κραυγαλέες αντιφάσεις, την καταστροφολογία και τη στρέβλωση της επιστημονικής πραγματικότητας από τα ΜΜΕ.

Φυσικά, όταν γνωρίζει κανείς ότι μόλις πρόσφατα οι επιστήμονες ανέλαβαν τις υποχρεώσεις τους απέναντι στο κοινωνικό σύνολο [ενθυμούμαι πάντοτε τη γέννηση της British Society for Social Responsibility in Science (1969) και το πρώτο της συνέδριο «Η κοινωνική επίδραση της νεότερης βιολογίας» (Λονδίνο, 1970)] και ότι το κίνημα για περιβαλλοντική συνείδηση έχει ιστορία μόνο 20-25 χρόνων, δεν μπορείς να αναμένεις θαύματα σε όλους τους τομείς.

Την πίστη τους στην αντικειμενικότητα της επιστημονικής αλήθειας πέρα από σκοπιμότητες και στην «ομορφιά» των επιστημονικών μελετών, στον τομέα της χημείας για παράδειγμα, τη διατύπωσαν με ομιλίες τους, τους τελευταίους μήνες στην Ελλάδα, οι βραβευμένοι με Νόμπελ R. Hoffmann και Jean-Marie Lehn. Ο πρώτος είναι και ποιητής, αλλά δήλωσε

Επιστήμη, επιστημονική τεκμηρίωση και εκλαΐκευση των επιστημονικών προβλημάτων

ΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ υπήρξαν πρωτοπόροι στην αποκάλυψη των «μυστικών» της φύσης και, όπως ήταν φυσικό, ήρθαν σε σύγκρουση με παλιές δοξασίες, έθιμα και θεωρίες που χρησιμοποιούνταν από πολιτικές, θρησκευτικές και κοινωνικές ολιγαρχίες όλων των εποχών. Στη σημερινή εποχή, υπάρχει ακόμη μεγάλος αριθμός παραδειγμάτων στρέβλωσης της επιστημονικής τεκμηρίωσης (επιστημονικά αποτελέσματα και συμπεράσματα), χημειοφοβία, καταστροφολογία και, σε

σημαντικό βαθμό, παραπλανητική εκλαΐκευση κυρίαρχων θεμάτων της ανθρώπινης κοινωνίας.

Ιδιαίτερα σε θέματα ρύπανσης του φυσικού περιβάλλοντος, προβλήματα υγείας του ανθρώπου, αιτίες και αποτελέσματα εξωγενών παραγόντων, πρόληψης

ότι αγνοούσε τη χρησιμοποίηση της φυτορυθμιστικής ουσίας Alar μέχρι που έγινε αντικείμενο ζωηρής διαμάχης στις ΗΠΑ (δες *Νέα Οικολογία*, Νοέμ. 1989). Η περίπτωση των επιστημόνων που εγκατέλειψαν τη φυσική και στράφηκαν στη βιολογία ή άλλους επιστημονικούς τομείς λόγω της ατομικής βόμβας είναι αρκετά γνωστή. Οι καταχρήσεις των επιστημονικών ανακαλύψεων είναι ένα τεράστιο θέμα συνυπευθυνότητας των επιστημόνων, αλλά και της μεταβιομηχανικής κοινωνίας μας.

Την τελευταία δεκαετία η ανθρωπότητα συνειδητοποίησε μια σειρά από διεθνή περιβαλλοντικά προβλήματα, που είναι πολύ κρίσιμα για την επιβίωση του πλανήτη μας: υπερπληθυσμός, φαινόμενο του θερμοκηπίου, μείωση του στρατοσφαιρικού όζοντος, καταστροφή των δασών και διάβρωση των εδαφών είναι τα πιο σημαντικά και απαιτούν άμεση δράση σε παγκόσμια κλίμακα. Αλλά δεν πρέπει να ξεχνάμε και τα προβλήματα των τοξικών χημικών αποβλήτων, την όξινη βροχή, τη ρύπανση των νερών και της ατμόσφαιρας των πόλεων. Με τα προβλήματα αυτά συνδέονται άμεσα η φτώχεια των χωρών του Τρίτου Κόσμου, η ανεπάρκεια σε τρόφιμα και η υποβάθμιση της ποιότητας ζωής εκατομμυρίων ανθρώπων.

Από τη μία μεριά, όμως, υπάρχει η σοβαρή μελέτη των προβλημάτων και οι εναλλακτικές λύσεις που προτείνονται και ορισμένες φορές, επιβάλλονται με επιστημονική τεκμηρίωση και με διεθνείς συμφωνίες ή/και με δυναμικές κινητοποιήσεις περιβαλλοντικών οργανώσεων και ενδιαφερόμενων πολιτών. Στην άλλη πλευρά, υπάρχει η παραπλανητική εκκλαίκευση των περιβαλλοντικών προβλημάτων της καθημερινής ζωής, που επιφέρουν φοβίες και σύγχυση στον απλό άνθρωπο, οικογενειάρχη και πολίτη.

Το ατύχημα στο Τσερνομπίλ (24.4.1986) είναι ένα κλασικό παράδειγμα. Η ρύπανση των νερών, των τροφών και του ανθρώπου με ιώδιο-131 και άλλα ραδιοεργά στοιχεία ήταν ελάχιστη (Φ. Δερ-

μεντζόγλου, κ.ά., *Ελληνική Ογκολογία* 22, 189, 1986) και ο κίνδυνος για καρκίνους υπολογίστηκε για την Ευρώπη σε 0-0,02% (L.R. Anspaugh, et al., «The global impact of the Chernobyl reactor accident», *Science* 242, 1513, 1988). Τα πραγματικά θύματα του ατυχήματος στην Ελλάδα ήταν τα περίπου 2.500 έμβρυα που δεν είδαν το φως της ζωής (μία στις τέσσερις Ελληνίδες που την περίοδο 15.5-15.6.86 βρίσκονταν στα πρώτα στάδια εγκυμοσύνης κατέφυγε σε τεχνητή διακοπή της κύησης, λόγω του πανικού που δημιούργησαν τα ΜΜΕ και η καταστροφολογία της εποχής από επιστήμονες και άλλους (διήμερο συμπόσιο στον «Δημόκριτο», «Οι επιπτώσεις του ατυχήματος του Τσερνομπίλ στην Ελλάδα», εφημερίδες 21.11.1987).

Παρόμοιος πανικός προκλήθηκε στην περίπτωση της πόλης Σεβέζο της Β. Ιταλίας, όταν από έκρηξη σε χημική βιομηχανία εκτινάχθηκαν 2,5 κιλά διοξινών στη γύρω περιοχή (1976). Θύματα δεν υπήρξαν, ούτε επιβεβαιώθηκαν μακροχρόνιες

επιδράσεις στην υγεία (P.A. Bertazzi et al., «Ten-year mortality study of the population involved in the Seveso incident in 1976», *Am. J. Epidemiology* 129(6), 1187, 1989). Ωστόσο ο πανικός ανάγκασε πολλές γυναίκες της περιοχής να κάνουν τεχνητή διακοπή της κύησης (με ειδική άδεια του ιταλικού κράτους και της πανίσχυρης καθολικής εκκλησίας).

Εδώ και αρκετά χρόνια, παρουσιάζονται διάφορες περιπτώσεις απόρριψης προϊόντων που έχουν μεν αποδειχθεί επικίνδυνα στο εργασιακό περιβάλλον και για μακροχρόνια έκθεση, αλλά που η χρήση τους υπό ορισμένες προϋποθέσεις περιέχει μηδενικούς κινδύνους για τον γενικό πληθυσμό. Η περίπτωση του αμιάντου είναι ενδεικτική για την Ελλάδα.

Οι ίνες αμιάντου μετά μακροχρόνια έκθεση και σε συνεργική δράση με το κάπνισμα προκαλούν καρκίνο του πνεύμονος, αμιάντωση, μεσοθηλίωμα του υπεζωκότα και του περιτοναίου στους εργαζόμενους (εξόρυξη, κατασκευή προϊόντων). Σήμερα υπάρχουν αυστηρά όρια έκθεσης και περιορισμοί στη χρήση. Οι κίνδυνοι έχουν ελαττωθεί σημαντικά, και στο πλαίσιο του τεχνολογικού πολιτισμού μας γίνεται συστηματική αντικατάσταση των πλέον επικίνδυνων χρήσεων. Σε ορισμένες χώρες υπάρχει απαγόρευση για προληπτικούς λόγους (Σουηδία, ΗΠΑ, Γερμανία, κ.λπ.). Οι ίνες αμιάντου, όμως, δεν είναι οι μόνες της κατηγορίας τους που έχουν βλαβερές επιπτώσεις. Ανάλογα υλικά (όπως ο Εριονίτης, ο υαλοβάμβακας κ.λπ.), με ίνες ορισμένου μεγέθους, μετά μακροχρόνια έκθεση μπορεί να αποβούν επιβλαβείς.

Τα προϊόντα αμιαντοτσιμέντου περιέχουν 10-15 αμιάντο και σήμερα στην Ελλάδα αρκετά οικοδομικά προϊόντα και σωλήνες ύδρευσης έχουν αυτή τη σύνθεση. Κατά τη φθορά τους απελευθερώνονται πολύ μικρές ίνες, ορατές με ηλεκτρονικό μικροσκόπιο. Ιδιαίτερα για τους σωλήνες αμιαντοτσιμέντου η ΕΥΔΑΠ πρόσφατα αντιμετωπίζει σημαντικά προβλήματα, γιατί πολλοί δήμοι της Αθήνας δεν επιτρέπουν στα συνεργεία να αντικαταστήσουν τους φθαρμένους σωλήνες. Η κινδυνολογία επεκτείνεται σε τέτοιο βαθμό, που σύντομα πιστεύω ότι θα παρουσιασθούν προβλήματα ρύπανσης και μόλυνσης του πόσιμου νερού από σπασμένους σωλήνες.

Η κατάποση πολύ μικρών ινών από διάφορα υλικά και αμιάντο έχουν δώσει αντιφατικά αποτελέσματα για καρκίνο του γαστρεντερικού συστήματος (D.A. Edelman, «Exposure to asbestos and the risk of gastrointestinal cancer: a reassessment», *Br. J. Ind. Med.* 45, 75, 1988). Οι ίνες που παρασύρονται είναι μικρές και η ποσότητα ελάχιστη. Υπολογίζεται ότι για κατανάλωση δύο λίτρων νερού την ημέρα επί εβδομήντα χρόνια η προσλαμβανόμενη ποσότητα αμιάντου θα είναι δέκα χιλιοστά του γραμμαρίου (S.F. McCullagh, «Is there a risk to health in using asbestos-cement pipes for the carriage of drinking water?», *Ann. Occup. Hygiene* 23, 189, 1980). Οι περισσότερες έρευνες (στις ΗΠΑ) αφορούν περιοχές όπου το νερό διέρχεται μέσα από αμιαντοφόρα πετρώματα και ο αριθμός των πολύ μικρών ινών αμιάντου είναι (για το ηλεκτρονικό μικροσκόπιο) αρκετά μεγάλος.*

Αντίθετα, η εισπνοή ινών αμιάντου είναι αποδεδειγμένα επικίνδυνη στο εργασιακό περιβάλλον. Η οδηγία της ΕΟΚ έχει ορίσει ανώτατη οριακή τιμή τη μία ίνα ανά κυβικό εκατοστό του μέτρου για τον χρυσότυλο στο εργασιακό περιβάλλον. Αυτό σημαίνει ένα εκατομμύριο ίνες ανά κυβικό μέτρο. Η έκθεση αυτή θεωρείται ασφαλής κατά 99%, και ιδιαίτερα για εργαζόμενους που δεν καπνίζουν. Στην Ελλάδα υπάρχουν περίπου 3.000 εργαζόμενοι στον αμιάντο.

Παρόμοιος θόρυβος έγινε τον περασμένο χρόνο (1991) για τις πλάκες αμιαντοτσιμέντου στους φούρνους. Οι συνδικαλιστές των αρτεργατών, με αυθαίρετες ανακοινώσεις στα ΜΜΕ και αγνοώντας τις μετρήσεις του Υπουργείου Εργασίας και τη διεθνή βιβλιογραφία στα θέματα αυτά, ξεσήκωσαν θύελλα αντιδράσεων για την άμεση αντικατάσταση των πλακών αυτών. Υπάρχουν σοβαρές υπόνοιες ότι κύκλωμα εισαγωγών πλακών φούρνων (εκτιμάται ότι η όλη επιχείρηση θα είναι της τάξης των δύο δισεκατομμυρίων δραχμών) ξεκίνησε την ιστορία αυτή. Παρά τις αρνητικές εκτιμήσεις και την άποψη ότι άλλα υλικά δεν είναι απόλυτα ελεύθερα κινδύνων, ή ότι οι αρτεργάτες πάσχουν κυρίως από ασθένειες που σχετίζονται με την εισπνοή αλευρόσκονης, τις συνθήκες εργασίας τους και το κάπνισμα, ο θόρυβος που δημιουργήθηκε ανάγκασε το Υπουργείο Υγείας να προτείνει την αντικατάσταση. Κάτι τέτοιο έγινε, όμως, χωρίς επιστημονική τεκμηρίωση (Ημερίδα για τον Αμιάντο, ΓΣΕΕ/ΕΚΑ, 30.11.1991, Αθήνα).

Το θέμα του αμιάντου είναι γνωστό επί δεκαετίες και δημιούργησε σημαντικά προβλήματα σε πολλές χώρες. Ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, οι οικοδομικές εργασίες με μονωτικά υλικά από αμιάντο τις τελευταίες δεκαετίες και η πρόσφατη απόφαση της ΕΡΑ για τη συστηματική αφαίρεση και την αντικατάστασή τους προκάλεσε τεράστια και πολυέξοδα προβλήματα. Ο κίνδυνος για την υγεία του γενικού πληθυσμού θεωρείται εξαιρετικά μικρός, ενώ η μη χρήση του αμιάντου θα έθετε σε επικίνδυνη θέση χιλιάδες εργάτες και θα είχε τεράστιο κόστος για την αμερικανική κοινωνία (Zurer P., «Many asbestos removal projects cited as needless, costly and risky», *Chem. Eng. News* 68/6, σελ. 21, 1990). Η επιστημονική διαμάχη στις ΗΠΑ

επεκτείνεται και στις επιπτώσεις του αμιάντου (μελλοντική θνησιμότητα από επαγγελματικές ασθένειες) στον πληθυσμό των σχετικών εργαζομένων. Η τμηματική απαγόρευση ειδών αμιαντοτσιμέντου, που ανήγγειλε η ΕΡΑ, απορρίφθηκε από το Ανώτατο Δικαστήριο ως μη τεκμηριωμένη.

Ο βαθμός επικινδυνότητας των διαφόρων υλικών που χρησιμοποιούνται στις κατασκευές ή καταναλώνονται καθημερινά, προκαλεί τη μεγαλύτερη φοβία, ενώ σημαντικότερα προβλήματα ρύπανσης του περιβάλλοντος αφήνουν αδιάφορο τον περισσότερο πληθυσμό του πλανήτη μας. Αυτό διαπιστώνει ο διάσημος βιολόγος John Cairns σε πρόσφατο άρθρο του («Ecosystem peril versus perceived personal risk», *Chemtech*, February 1991, σελ. 90), στο οποίο παραθέτει και τον παρακάτω πίνακα για διάφορους κινδύνους.

Αιτία	Ετήσια απώλεια, δηλαδή θάνατοι ανά εκατομμύριο κατοίκων (ΗΠΑ)
α. Εμβολιασμός για κοκκίτη (1970-80)	1-6
β. Αεροπορικά ατυχήματα (1970-80)	6
γ. Ποδοσφαιρικά παιχνίδια σε γυμνάσια	10
δ. Πνιγμοί (για παιδιά 5-14 χρόνων)	27
ε. Τροχαία ατυχήματα, πεζοί (5-14 χρόνων)	32
ζ. Ατυχήματα μέσα στο σπίτι (1-14 χρόνων)	60
η. Κάπνισμα για πολλά χρόνια	1200
θ. Έκθεση σε αμιάντο στα σχολεία (εννοεί από μονωτικά υλικά και από ρωγμές στους τοίχους)	0,005-0,093

* Δες και το θαυμάσιο άρθρο του Κ. Αθανασίου: «Για τον αμιάντο στον αέρα και στο πόσιμο νερό», *Νέα Οικολογία*, Μάιος 1991, σελ. 36.

Παρ' όλα αυτά η ΕΡΑ ανέλαβε να προωθήσει την αντικατάσταση των παλαιών μονώσεων με κόστος, περίπου, σαράντα δισ. δολάρια την περίοδο 1989-93 και, όπως ήταν φυσικό, αυτό ξεσήκωσε θύελλα διαμαρτυριών μεταξύ των επιστημόνων. Κάθε πιθανός κίνδυνος πρέπει να τοποθετείται στο ευρύ φάσμα κινδύνων που μας περιβάλλουν στην καθημερινή μας δραστηριότητα, αλλά και σε προτεραιότητα και προοπτική ως προς τους άλλους σημαντικότερους κινδύνους που απειλούν τον πλανήτη μας.

Στην Ελλάδα, το 1991 υπήρξαν 1.912 νεκροί από τροχαία ατυχήματα και 40.000 (περίπου) βαριά τραυματισμένοι. Το 1980 οι νεκροί ήταν 1.500, από αυτούς το 23,2% πεζοί. Το 1986 στις χώρες της ΕΟΚ σημειώθηκαν 45.000 θάνατοι από τροχαία ατυχήματα.

Η κατανομή θνησιμότητας στην ΕΟΚ, το 1986, με βάση τα κυριότερα αίτια θανάτου ήταν: ασθένειες του κυκλοφορικού συστήματος (καρδιαγγειακά νοσήματα) 45%, κακοήγη νεοπλασμάτα (καρκίνοι) 24%, άλλα αίτια 27,7%, τροχαία ατυχήματα 1,5%, αυτοκτονίες 1,3%, μολυσματικές ασθένειες 0,7% (Κοινωνικό Πορτραίτο της Ευρώπης, Eurostat, Λουξεμβούργο 1991). Είναι γνωστό ότι για καρδιαγγειακά νοσήματα οι συνθήκες ζωής και εξωγενείς παράγοντες όπως το κά-

πνισμα, η διατροφή και η γήρανση είναι οι κύριες αιτίες για πρόωρους θανάτους. Για τους καρκίνους η διατροφή είναι υπεύθυνη κατά 30-50%, το κάπνισμα κατά 30-35%, η σεξουαλική συμπεριφορά και το αναπαραγωγικό σύστημα κατά 7%, οι μολύνσεις 10%, τα οιοπνευματώδη ποτά 3%, οι συνθήκες εργασίας 4%, οι γεωφυσικοί παράγοντες 3% και η ρύπανση του περιβάλλοντος ~ 2%, τα βιομηχανικά προϊόντα και τα πρόσθετα τροφίμων λιγότερο από 1%. Αναρωτιέται κανείς ποιες είναι οι προτεραιότητες για την πρόληψη ασθενειών και πρόωγων θανάτων;

Οι κίνδυνοι από τη φυτορρυθμιστική ουσία Alar είναι σχεδόν μηδαμινοί σε σχέση με τον υψηλό αριθμό μεταλλαξιγόνων και καρκινογόνων φυσικών ουσιών που περιέχουν τα τρόφιμα. Ο άνθρωπος κάθε μέρα καταπίνει 2-2,5 γραμμάρια ψημένη ύλη φαγητού, με μεταλλαξιγόνου και καρκινογόνου δράσης ουσίες (π.χ., πολυκυκλικοί αρωματικοί υδρογονάνθρακες), ο καπνιστής ενός τσιγάρου εισπνέει 10-15 χιλιοστά του γραμμαρίου καρκινογόνες ουσίες, ο παθητικός καπνιστής το 1/10 της ποσότητας αυτής. Τα παραδείγματα είναι πάρα πολλά. Πού σταματούν οι κίνδυνοι και πού πρέπει να στρέψουμε τις προληπτικές δραστηριότητες μιας κοινωνίας; Τα ερωτήματα είναι πολλά, αλλά η χημειοφοβία δεν λύνει προβλήματα.

Αθ. Βαλαβανίδης

16.5.1992

Ιχνηλασία στη Λογοτεχνία

Η εικονογράφηση στην παρούσα ενότητα προέρχεται από το θέατρο.

Κ.Θ. Δημαράς: Η τιθάσευση του χρόνου

ΤΟΝ ΠΕΡΑΣΜΕΝΟ Απρίλιο κυκλοφόρησε ο πρώτος τόμος από τα *Ιστορικά Φροντίσματα* του Κ.Θ. Δημαρά, με τον τίτλο *Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*.¹ Ο στόχος της έκδοσης ήταν φανερά διπλός: από τη μία μεριά, η συστηματική παρουσίαση κειμένων τα οποία θα συμπλήρωναν τον τόμο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (α' έκδ. Ερμής, 1970) με κείμενα νέα ή και παλαιότερα, τα οποία ωστόσο δεν είχε κριθεί σκόπιμο να περιληφθούν σ' εκείνη την έκδοση και, από την άλλη, η συγκρότηση ενός σώματος που θα μαρτυρούσε τη διαμόρφωση των ερευνητικών ενδιαφερόντων του ίδιου του συντάκτη τους.

Το λόγιο κοινό, όπως άρεσε στον ίδιο να λέει, αποκτούσε συμπληρωματικά εργαλεία για την προσπέλαση του δημοτικού στοχασμού, και το *corpus* το σχετικό με το Διαφωτισμό έτεινε προς την ολοκλήρωσή του: στην εισαγωγή αναγγέλλεται ξεχωριστή *συναγωγή* κειμένων που θα αναφέρεται στον Κοραή.

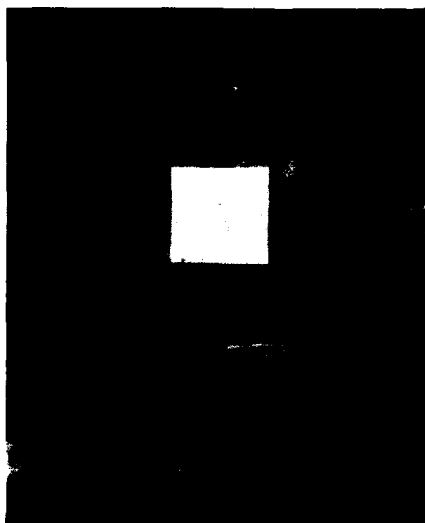
Ο θάνατος, ωστόσο, αυτή η οριστική ματαίωση της επόμενης συνάντησης, στην οποία χρόνια τώρα είχαμε συνηθίσει να αποβλέπουμε, πιστεύω πως μετατόπισε το στόχο κι αποκάλυψε νέες διαστάσεις ανάγνωσης και ερμηνείας του βιβλίου.

Δεν νομίζω ότι είναι άτοπο να καταγράψει κανείς εδώ τη συγκίνηση που προκαλεί το βιβλίο αυτό, έσχατο τεκμήριο μιας αντίληψης για τη ζωή και την επιστήμη, σε όσους υπηρέτησαν την πνευματική τους θητεία στους γνωστικούς και μεθοδολογικούς χώρους, τους οποίους περικλείει. Ο λόγος, άλλωστε, μιας τέτοιας ρητής μνείας είναι κυρίως να απομονώσει τη συγκίνηση σε μια πρώτη παράγραφο, ώστε να μην της επιτρέψει να παρεισφρήσει στο υπόλοιπο κείμενο.

Ο χρόνος της σύνταξης των κειμένων που απαρτίζουν τα *Ιστορικά Φροντίσματα* εκτείνεται από το 1938 ως το 1982. Η κατάταξή τους δεν ακολουθεί, φυσικά, τη χρονολογική σειρά της συγγραφής ή της πρώτης παρουσίασης. Δεν υπάρχει ούτε υποψία αυτοβιογραφικής πρόθεσης: τόσο η θεματική όσο και η εσωτερική οργάνω-

ΡΕΝΑ ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

Η εικονογράφηση είναι από το τείχος των «Σύγχρονων Θεμάτων» Νο 35-36-37 (Δεκέμβριος 1988).

1. Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορικά Φροντίσματα Α': Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, εκδοτική φροντίδα Πόπη Πολέμη, Αθήνα, εκδ. Πορεία 1992, σελ. 328.

ση του τόμου ακολουθούν πιστά τον τίτλο: «Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του». Από αυτή την άποψη, διακρίνονται τα εξωτερικά γνωρίσματα των παρόμοιων συναγωγών μελετημάτων του Κ.Θ. Δημαρά, όπως ο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* ή ο *Ελληνικός Ρωμαντισμός*: παλαιότερα δημοσιεύματα με κοινό θεματικό άξονα, διατεταγμένα στον τόμο με αυστηρή αρχιτεκτονική ώστε να διαβάζονται ως σύνολο, πλαισιωμένα από εισαγωγή, επίμετρο, καταλόγους, σημειώσεις, ευρετήρια, τα οποία συνιστούν και την εκ νέου θεμελίωση των κειμένων όχι πια ως μεμονωμένων κειμένων αλλά ως οργανικού συνόλου.

Στον παρόντα τόμο η υποστήριξη των μελετημάτων περιορίζεται στις αναθεωρημένες και συμπληρωμένες σημειώσεις, καθώς και στο ευρετήριο. Όσο για την εσωτερική οργάνωση, ακολουθεί τον τίτλο, δηλαδή το σχήμα που έχει υιοθετήσει και για άλλες δημοσιεύσεις οι οποίες σχετίζονται με το Διαφωτισμό. Είναι έντονη η εντύπωση, άλλωστε, ότι πρόκειται για ενιαίο φάκελο ο οποίος εμπλουτίζεται συνεχώς, έτσι ώστε να ολοκληρωθεί η εσωτερική συνοχή, η «διακόσμηση» –όρος του Παπαρηγόπουλου, όπως μας τον έμαθε ο ίδιος– του αχανούς χρόνου και χώρου μιας ιστορικής περιόδου, ειδικότερα εδώ, του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Ο λόγος περί χρόνου, λοιπόν. Νομίζω ότι και εδώ, όπως και σε όλα τα έργα του Κ.Θ. Δημαρά, εκείνο που προβάλλει –αν όχι εμφανώς στο περιεχόμενο, πάντως ευδιάκριτα στη δομή– είναι το ζήτημα της τιθάσευσης του χρόνου που μελετά ο ιστορικός και οι τρόποι που μας υποδεικνύει προκειμένου να το αντιμετωπίσουμε. Το παραπάνω ζήτημα και τα όσα θεμελιώδη το συνοδεύουν ανιχνεύεται στο *Διαφωτισμό και το κορύφωμά του* σε δύο επίπεδα: σ' αυτό που ο ίδιος ρητά εκθέτει και σ' αυτό που έμμεσα προκύπτει από την ανάγνωση του βιβλίου, στις αναγνωρίσιμες, δηλαδή, εφαρμογές των σχετικών μεθοδεύσεων. Τέλος, ένα ακόμη ζήτημα που αναδύεται από αυτό το βιβλίο, σχετικό με το χρόνο και το οποίο ταιριάζει να διερευνηθεί εδώ, είναι η αναλογία ανάμεσα

στην ιστορία της δικής του πνευματικής παραγωγής και της περιόδου που έζησε, και στην ιστορία της περιόδου που μελέτησε.

Τα κείμενα είναι χωρισμένα σε τρεις ενότητες, οι οποίες υπακούουν σε διακρίσεις χρονικές αλλά και εννοιολογικές. Η πρώτη ενότητα έχει τον τίτλο *Τα του δράματος πρόσωπα*. Πρόκειται για τον ίδιο τίτλο που φέρει το προτελευταίο κεφάλαιο του μελετήματος *Ο Κοραΐς και η εποχή του*, το οποίο δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1953 και περιέχεται στον *Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, της έκδοσης

του 1970. Και τα δύο σύνολα συγκροτούνται από μονογραφικά δοκίμια που αναφέρονται σε στοχαστές του Διαφωτισμού. Οι δύο τίτλοι απέχουν μεταξύ τους σαράντα χρόνια σχεδόν και ανεξάρτητα από το αν η επανάληψη είναι εσκεμμένη ή όχι, φανερώνει την ίδια μεθοδολογική πεποίθηση: οι μάρτυρες και οι καταθέσεις τους αποτελούν τον ακρογωνιαίο λίθο κάθε ερευνητικής διαδικασίας· τη βάση κάθε συλλογισμού. Η πηγή τείνει να γίνει ανεξάντλητη από την ώρα, μάλιστα, που έχουμε μεταθέσει τα ερωτήματα μόνο προς τις συνειδήσεις και τις συλλογικές συμπε-

ριφορές: ελέγχουμε το μάρτυρα από αυτά που ρητά λέει, από αυτά που έμμεσα αποκαλύπτει, από αυτά που αποσιωπά, από αυτά στα οποία αποδεδειγμένα σφάλει. Η ιστορία είναι παντού.

Οι δύο άλλες ενότητες έχουν τους ακόλουθους τίτλους: *Μικρά αναλυτικά και Προς κάποια σύνθεση*. Η δεύτερη αντιστοιχεί σε μία «αφήγηση» των καθ' αυτών εκδηλώσεων του Διαφωτισμού· η τρίτη ανταποκρίνεται στο δεύτερο σκέλος του τίτλου του τόμου, στο *κορύφωμα*, δηλαδή, στο Εικοσιένα. Πρόκειται για σχήμα που συμμορφώνεται σε μεθοδολογικές ε-

πιταγές, τις οποίες ο ίδιος θεωρούσε απαράβατες: συλλογή των δεδομένων, ανάλυση, σύνθεση. Εδώ, ως σημειωθεί πως ο ίδιος ταυτίζει τις τρεις ενότητες του βιβλίου με τις εξής παραδοσιακές «τρίσημες ενέργειες στο χώρο της παιδείας»: συλλογισμό, ρητορική διδασκαλία και έκδοση. Έτσι, αν συγκρίνουμε τη διάκριση των εννοιών με τις επικεφαλίδες που αντλεί από την παλαιά διδασκαλία, μας δίνεται η δυνατότητα να διαπιστώσουμε ότι «συλλογισμός» σημαίνει συναγωγή τεκμηρίων, «ρητορική διδασκαλία» σημαίνει ανάλυση των τεκμηρίων και, τέλος, έκδοση σημαίνει σύνθεση. Πιστεύω πως κι ο αριθμός των μελετημάτων που συγκροτούν την κάθε ενότητα δεν είναι τυχαίος, αλλά σχετίζεται με μιαν αντίληψη για το χώρο, τον οποίο πρέπει να καταλαμβάνει το κάθε ερευνητικό στάδιο και για τον όγκο που του αναλογεί μέσα στην όλη ερευνητική διαδικασία: Οι μαρτυρίες και τα τεκμήρια αποτελούν την ευρεία βάση της πυραμίδας· η ανάλυση συμβαδίζει ή και ισοδυναμεί με την εκκαθάριση, άρα η έκταση την οποία κατέχει περιορίζεται και, τέλος, η σύνθεση συμπύκνωση με το συμπέρασμα και ανταποκρίνεται σε μια αιχμηρή κορυφή της πυραμίδας. Οι ενότητες του βιβλίου ακολουθούν, λοιπόν, την εξής αριθμητική: Η πρώτη περιλαμβάνει οκτώ κείμενα, η δεύτερη περιέχει έξι και η τρίτη περιορίζεται στα τέσσερα.

Είναι φανερό, εξάλλου, πως το σχήμα ισχύει και για τους δύο χρόνους: και για την ιστορική περίοδο και για την ιστοριογραφική ανάπτυξη. Οι όροι άλλωστε, αρκετά αμφίσημοι, μπορούν να αναχθούν και στα δύο επίπεδα· π.χ., κάθε σύνθεση σημαίνει έκδοση, δηλαδή εξωτερικευση και στη συνέχεια δημοσιοποίηση. Ο χρόνος, τον οποίο διανύουν τα κείμενα, στο εγχειρίδιο αυτό αντιστοιχεί χονδρικά στην περίοδο ανάμεσα στα έτη 1750 – το πρώτο κείμενο ανιχνεύεται στο Διονύσιο τον εκ Φουρνά και το βιογράφο του Θεοφάνη τον εξ Αγράφων – και 1826, το προτελευταίο μελέτημα έχει ως αντικείμενο σατιρικό κείμενο του Εικοσιένα που κυκλοφόρησε το 1826. Είπα το προτελευταίο· γιατί το καταληκτικό μελέτημα αποτελεί ένα είδος περίληψης των σταδίων που διανύθηκαν τόσο στο πεδίο της ιστοριογραφίας, δηλαδή στο ίδιο το βιβλίο, όσο και στο πεδίο της ιστορικής περιόδου, δηλαδή στο Διαφωτισμό. Το μεθοδολογικό τρίπτυχο, όπως περιγράφηκε παραπάνω, λειτουργεί αυτή τη φορά, ανεξάρτητα, στην εσωτερική λογική του τελευταίου κειμένου που τιτλοφορείται *Επιλεγόμενα στη συλλογική έρευνα: Σταθμοί προς τη νέα ελληνική κοινωνία*, και συνιστά ένα σχολιασμό έξι ιστοριοφιλολογικών παρουσιάσεων, οι οποίες έγιναν από ισάριθμους ερευνητές το 1964. Οι παρουσιάσεις αναφέρονταν σε κείμενα, των ο-

ποίων η χρονολόγηση εκτείνεται και πάλι από τα μέσα του 18ου αιώνα ως το 1836. Έτσι, το επιλογικό μελέτημα λειτουργεί μέσα στο βιβλίο ως τρίτος χρόνος, ο οποίος συνοψίζει τους άλλους δύο.

Οι παραπάνω μεθοδεύσεις προτείνονται όχι για να αναιρέσουν την άποψη ότι η Ιστορία αποτελεί συνέχεια αλλά γιατί οι περιοδικεύσεις, όπως τις αποκαλεί, στις οποίες οδηγούν είναι απαραίτητες για να αντιμετωπισθεί η ρευστότητα και το αχανές του χρόνου και για να ανταποκριθούμε στις ανάγκες του νου ο οποίος, για να κατανοεί, πρέπει να σχηματοποιεί ό,τι προσλαμβάνει. Ο ίδιος είχε πάντα στο νου και κάτι ακόμη: ότι οι χρονικές ενότητες, τις οποίες μας έχει επιβάλει η «μάμμη και η προμάμμη» της παρούσας Ιστοριογραφίας, δηλαδή η Πολιτική Ιστορία, δεν πρέπει να μας καθλώνουν σε ορόσημα που δεν συμβαδίζουν με την πυκνωση των φαινομένων.

Το λειτουργικό λοιπόν τρίπτυχο, συλλογισμός – συναγωγή τεκμηρίων, ανάλυση – αφήγηση, σύνθεση – έκδοση, με το περιεχόμενο που του προσέδωσε ο ίδιος, συγκροτήθηκε και χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να λυθούν δύο προβλήματα:

(α) το κενό, δηλαδή η ένδεια ή και ανυπαρξία των πληροφοριών γύρω από τα πραγματικά περιστατικά, και

(β) η ρητορεία, δηλαδή η ομιλία επί του κενού.

Η διαπίστωση του κενού και η απόρριψη της ρητορείας – «η λέξη Διαφωτισμός υπήρχε», όπως έλεγε, «το κίνημα δεν υπήρχε» – οδηγούν στην αναζήτηση των *realia* μέσα στο χάος του χρόνου. Τα φαινόμενα πηζουν σε κάποια στιγμή και τούτο επιτρέπει να μπει η τομή. «Εμένα μου επεβλήθη ο Διαφωτισμός» μας έλεγε σε μια τηλεοπτική συζήτηση, «είδα μια αινιούσα καταπληκτική άσε που είδα και μια κατιούσα μετά και κατάλαβα πολλά πράγματα». Το κενό αποκαθίσταται, ο χρόνος «διακοσμείται» κι οργανώνεται όσο ο πολλαπλασιασμός κι η επεξεργασία των τεκμηρίων διαμορφώνει τομές και καμπύλες. Έτσι, η ρητορεία εξοστρακίζεται. Νομίζω ότι προς αυτή την κατεύθυνση πρέπει να αναζητήσουμε την αιτία της εξεχουσας θέσης που έχουν στο δημαγωγικό έργο οι μετρήσεις. Η ποσοτική θέαση του κόσμου είναι ακριβώς το ισχυρότερο αντίδοτο στη ρητορεία. Πρόκειται για αντίληψη, πολύ κοντινή, κατά τη γνώμη μου, με την αντίληψη της πρώτης γενιάς της Σχολής των Annales, η οποία στράφηκε με έμφαση προς την οικονομία για να αντιστρατευτεί την ιδεολογικοποίηση της Ιστορίας. Ας σημειωθεί εδώ, επίσης, και τούτο το κοινό: Στη μια περίπτωση υπάρχει στροφή προς την οικονομία· στην άλλη περίπτωση, στροφή προς τις συνειδήσεις. Και στις δύο, υπάρχει αναζήτηση του μη ορατού.

Μένει να δούμε το τελευταίο ζήτημα. Πρόκειται για μιαν αναλογία χρόνου και πάλι, αυτή τη φορά ανάμεσα στο βίο και το έργο του Κ.Θ. Δημαρά και το βίο και την ανάπτυξη της ιστορίας της νεοελληνικής παιδείας. Όπως είπα ήδη, στην κατάταξη του κειμένου αυτού του βιβλίου δεν υπάρχει καμία αυτοβιογραφική πρόθεση. Ο ίδιος, άλλωστε, δηλώνει στην εισαγωγή: «Δεν αυτοβιογραφούμαι εδώ». Κάποια στοιχεία, όμως, όχι πολύ δυσδιάκριτα, οδηγούν προς τις εξής υποθέσεις εργασίας: Στον τόμο αυτό καταγράφεται η ιστορία της πρόσληψης της δημαγωγικής διδασκαλίας. Καταγράφεται, επίσης, η Ιστορία της Ιστορίας του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Τέλος, τα χρόνια που έζησε ο Κ.Θ. Δημαράς συμπίπτουν με τα χρόνια της ανάπτυξης της νεοελληνικής παιδείας.

Σύμφωνα με δική του κατάθεση, ο όρος Διαφωτισμός μαρτυρείται για πρώτη φορά σε κείμενό του το 1945. Έχουμε, επομένως, ένα ορόσημο. Η λέξη μπορεί να υπήρχε ήδη αλλά καμία αναζήτηση, καμία μελέτη δεν αντιμετώπιζε το Διαφωτισμό ως τομή στην Ελληνική Ιστορία. Δώδεκα χρόνια αργότερα πόσο έχουν προχωρήσει τα πράγματα; Σε πανηγυρικό λόγο που εκφωνεί το 1957 στην τότε Ανωτέρα Σχολή Βιομηχανικών Σπουδών – δημοσιεύεται στον τόμο με τον τίτλο *Ψυχολογικοί παράγοντες του Εικοσιένα* – προειδοποιεί τους ακροατές του ότι θα ακούσουν πολλά ονόματα λογίων που θα τους είναι άγνωστα, ιδίως μάλιστα στους νεότερους. Τα ονόματα, με τη σειρά που εμφανίζονται στο κείμενο, είναι τα εξής: Σοφιανός, Βενιαμίν ο Λέσβιος, Θεόκλητος Πολυεΐδης, Ρήγας, Κανισάριος Δαπόντες, Μοισιόδακας, Κωνσταντάς, Δούκας, Αναστάσιος Γεωργιάδης, Καταρτζής, Μιχαήλ Πετριάδης, Διονύσιος Πύρρος ο Θεσσαλός, Βούλγαρης, Κοραΐς, Κοδριακός, Χριστόπουλος, Σακελλάριος.

Εκτός από τα πασίγνωστα και τότε ονόματα των λεγομένων διδασκάλων του Γένους, όπως π.χ. του Βούλγαρη, του Ρήγα, του Κοραΐ, πρέπει να πιστέψουμε πως τα υπόλοιπα είναι άγνωστα στο ακροατήριο μολονότι βρίσκονται όλα στην *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, της οποίας η πρώτη έκδοση έχει κυκλοφορήσει το 1948-1949 και η δεύτερη το 1956. Ειδικά μάλιστα η συμπλήρωση της παρατήρησης που κάνει σχετικά με την άγνοια των ονομάτων, την οποία περιμένει αισθητότερη στους νεότερους, υπονοεί ότι ακόμη και αν ένα λόγιο –επομένως ενήλικο– κοινό έχει ιδεαστεί γι' αυτά τα πρόσωπα, οι νεότεροι, εκείνοι δηλαδή που μόλις άφησαν το σχολείο, είναι βέβαιο πως τα αγνοούν μια και δεν είχαν ακόμη το χρόνο να συμπληρώσουν ένα είδος παι-

δείας το οποίο ασφαλώς δεν πήραν στο Γυμνάσιο.

Έκτοτε, η τύχη των λογίων που αναφέρονται στον πανηγυρικό του 1957 δεν έπαψε να καλυτερεύει. Δημοσιεύτηκαν έργα τους, γράφτηκαν μονογραφίες, ιδρύθηκαν όμιλοι, έγιναν συνέδρια. Σήμερα ο Διαφωτισμός είναι θεμελιώδες κεφάλαιο της Ιστορίας της Γ' Λυκείου και ο Καταρτίστης από τα «επικίνδυνα» θέματα για τις εξετάσεις.

Η πρόθεση να γίνει ένας παραλληλισμός ανάμεσα στην ατομική πνευματική πορεία του Κ.Θ. Δημαρά και στο δρόμο που ακολούθησε η νεοελληνική παιδεία κατά τον 20ό αιώνα γεννήθηκε από την εξέχης διαπίστωση: Στο δρόμο αυτό –χρονικά στα ογδόντα χρόνια που πέρασαν και τα οποία συμπίπτουν με το βίο του Κ.Θ. Δημαρά– υπάρχουν κάποια διακριτικά σημεία που αποδεικνύουν μια σταθερή εξέλιξη του νεοελληνικού λόγου, και ως σκέψης και ως γλωσσικής έκφρασης, προς την αυτόνομη ύπαρξη και την καθιέρωση. Περιορίζομαι σε διακριτικά σημεία που συνιστούν κάποιες προσπάθειες ή ενέργειες συλλογικές, κάποιες καθιερώσεις ή θεσμοθετήσεις· περιορίζομαι, δηλαδή, σε σταθμούς ορατούς διά γυμνού οφθαλμού.

Έτσι το εγχείρημα γίνεται απλό. Μοιάζει με τα σχήματα που ζωγραφίζουμε στο τσιγαρόχαρτο και τα τοποθετούμε μετά πάνω σε άλλα σχήματα. Οι γραμμές αλλού συμπίπτουν, αλλού εξέρχονται λίγο, αλλού ξεφεύγουν εντελώς. Αν επιθέσουμε, λοιπόν, την καμπύλη του βίου του Κ.Θ. Δημαρά πάνω στην καμπύλη της πορείας που ακολούθησε η νεοελληνική παιδεία προς την αναγνώριση και την επιβολή της, παρουσιάζονται, νομίζω, ενδιαφέρουσες συμπτώσεις. Δεν προτίθεμαι, φυσικά, να αναφερθώ σ' αυτό που λέμε αλληλεπιδράσεις. Πρόκειται για αντικείμενο μακρόπνοης μελέτης, η οποία μακάρι να γίνει και να απαντήσει στα ερωτήματα που γεννιούνται και προς την κατεύθυνση της νεοελληνικής παιδείας και προς την κατεύθυνση του δημοκρατικού έργου: Άραγε σε τι ποσοστό η νεοελληνική παιδεία, έτσι όπως εμφανίζεται τον 20ό αιώνα, και μέσα από την αντίφαση των αποδοχών και των αποκρούσεων διαπλάθει τις απόψεις του Κ.Θ. Δημαρά, και σε τι ποσοστό οι απόψεις αυτές επηρεάζουν ένα χώρο όπως ο χώρος της ιστορίας της ελληνικής ιδεολογίας, πλασμένο με ιδεολογήματα και με ανόπαρκες και μυθικές καταστάσεις οι οποίες δεν απέδιδαν την πραγματικότητα, αλλά εξυπηρετούσαν σκοπιμότητες.

Ο νους μου δεν πηγαίνει ούτε στα αυτοβιογραφικά κείμενα –ελάχιστα είναι η αλήθεια– στα οποία μας αναπτύσσει ο ίδιος τα όσα αποκόμισε από παρουσίες, διδασκαλίες, επαφές, αναγνώσεις. Θέλοντας να μην ξεφύγω από το βιβλίο αυ-

Από αριστερά προς τα δεξιά: Αλέξανδρος Μπάρας, Γιώργος Σεφέρης, Κ. Θ. Δημαράς

τό, που τόσο πολύ μας δίνει την αίσθηση της οργάνωσης του χρόνου, και ακολουθώντας τη σχετική δημοκρατική επιταγή επισημαίνω μόνο την πύκνωση των φαινομένων, όσων έχουν σχέση με τον αγώνα για την προαγωγή της νεοελληνικής παιδείας, η οποία παρατηρείται στη διάρκεια αυτών των χρόνων.

Ο Κ.Θ. Δημαράς γεννιέται τη στιγμή που ο δημοτικισμός αρχίζει να μετατρέπεται σε κίνημα, το οποίο θα γίνει από τη μια πλευρά μοχλός της προσπάθειας για την επικράτηση του νεοελληνικού λόγου, της νεοελληνικής παιδείας και της εκσυγχρονισμένης εκπαίδευσης, κι από την άλλη συστατικό στοιχείο του πολιτικού φιλελευθερισμού τουλάχιστον κατά τις δεκαετίες 1910 και 1920. Ο ίδιος, άλλωστε, μνημονεύει πάντα το δημοτικισμό ως ιδεολογική και πνευματική αφετηρία. Τη χρονιά, λοιπόν, που γεννιέται ο Κ.Θ. Δημαράς, 1904, συστήνεται το πρώτο δημοτικιστικό σωματείο. Το 1911, η *Φοιτητική Συντροφία* ζητάει να ιδρυθεί στη Φιλοσοφική Σχολή έδρα της Νεοελληνικής Φιλολογίας. Το 1919 συντάσσονται τα πρώτα κρατικά εκπαιδευτικά εγχειρίδια στη δημοτική. Το 1924 ιδρύεται το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και το 1926 αρχίζει να λειτουργεί η Φιλοσοφική Σχολή, οχυρό μιας νέας αντίληψης για τα νεοελληνικά γράμματα και τη νεοελληνική σκέψη. Το 1925 ιδρύεται η πρώτη έδρα «Μεσαιωνικής και Νεώτερης Ελληνικής Φιλολογίας» στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Οι παραπάνω δείκτες που συναντάμε στην οδό προς την επικράτηση της νεοελληνικής παιδείας συμπίπτουν με τα νεανικά χρόνια του Κ.Θ. Δημαρά και προδίδουν ένα κλίμα που έχει αρχίσει να γίνεται πρόσφορο ή, όπως θα έλεγε ο ίδιος,

κάποιες συνειδήσεις που φαίνονται έτοιμες να δεχτούν τη νεοτερικότητα των ιδεών. Τα χρόνια της ωριμότητάς του συμπίπτουν με τη θεσμοθέτηση της δημοτικής γλώσσας, τη δεσπόζουσα θέση που καταλαμβάνει η νεοελληνική παιδεία και την απογείωση της νεοελληνικής ιστοριογραφίας προς την κατεύθυνση που ο ίδιος επιθυμούσε: την κατεύθυνση της συνολικής σύλληψης ενός κοινωνικού γίγνεσθαι. Νομίζω πως στο τελευταίο αυτό σημείο βρίσκεται κι ένας ουσιώδης λόγος που εξηγεί τη συσπείρωση που σημειώθηκε γύρω από τη διδασκαλία του από ερευνητές, οι οποίοι προέρχονταν από ποικίλους κι εντελώς διάφορους μεταξύ τους χώρους. Ας σημειωθεί εδώ, έστω παρεκβατικά, το φαινόμενο του μεγάλου αριθμού μαθητών που απέκτησε ένας άνθρωπος, ο οποίος πολέμησε σε όλη του τη ζωή το διδακτισμό. Κάτι τέτοιο φαντάζομαι πως είχε στο μυαλό του όταν έλεγε δημόσια το 1985: «Ο άνθρωπος που διδάσκει είναι ευχαριστημένος όταν ξεπεραστεί. Νομίζω ότι ξεπεράστηκα». Στα χρόνια, λοιπόν, της ωριμότητάς είδε εμπειδωμένη μια ιστοριογραφική συνείδηση, η οποία όλο και περισσότερο τείνει να γίνει φραγμός στην ιδεολογικοποίηση και τη ρητορεία.

Εδώ θα σταθώ, άλλη μια φορά, στο ζήτημα του χρόνου: Οι αναλογίες με το βίο του Κοραή, το ξέρουμε, είναι πολλές και φανερές. Δύο λέξεις μόνο για τα χρονικά όρια της ζωής τους. Τα ογδόντα πέντε χρόνια της ζωής του Κοραή (1748-1833) συμπίπτουν με τα χρόνια του Διαφωτισμού, με τα χρόνια της συγκρότησης της νεοελληνικής συνείδησης. Τα ογδόντα οκτώ χρόνια της ζωής του Κ.Θ. Δημαρά συμπίπτουν με τα χρόνια της ανακάλυψης των πηγών της νεοελληνικής συνείδησης και της αποκατάστασης του ιστού της ιστορίας της. Και στις δύο περιπτώσεις ισχύει κυρίως τούτο: Σε μια πρώτη φάση της περιόδου που ζουν, οι ιδέες και οι συνειδήσεις ωριμάζουν μέσα σ' ένα σύστημα ποικίλων κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων, προϊόντα του οποίου είναι και οι ίδιοι. Όμως, από μια στιγμή και πέρα αρχίζουν να παίζουν ανεπαίσθητα στην αρχή, αποφασιστικά στη συνέχεια, διαπλαστικό ρόλο στις ιδέες και τις αντιλήψεις που η εκκόλαψή τους συνέπεσε με τα πρώτα χρόνια της ζωής τους. ■

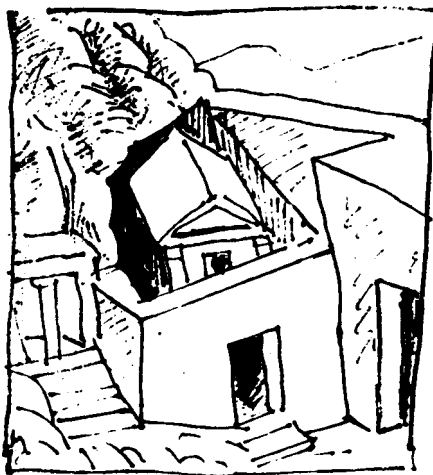
Τάσεις και προοπτικές στην ελληνική λογοτεχνία*

ΣΥΝΗΘΩΣ τα θέματα ομιλιών που εμπεριέχουν τους όρους *τάσεις και προοπτικές* αναπτύσσονται από υπουργούς. Αν είχαμε ανάγκη να μας αναπτυχθεί το θέμα *Τάσεις και προοπτικές της ελληνικής οικονομίας ή Τάσεις και προοπτικές της ελληνικής βιομηχανίας*, τότε οι καταλληλότεροι και πλέον επίδοξοι ομιλητές θα ήταν αντίστοιχα ο υπουργός Οικονομικών ή ο υπουργός Βιομηχανίας. Ευτυχώς όμως, και ελπίζω να συμμερίζεστε την άποψή μου, δεν υπάρχει υπουργός Λογοτεχνίας. Επειδή, όμως, συχνά η έννοια *ελληνική λογοτεχνία* ανάγονται στο χώρο της μεταφυσικής, είναι επόμενο να δημιουργούνται διάφορα ιερατεία, τα οποία μελετούν, ερμηνεύουν και διακηρύττουν τα εκάστοτε ιερά κείμενά τους, ενώ δεν διστάζουν να ανακηρύξουν αγίους και να υψώσουν τα λάβαρα της πίστης τους. Αλλά μήπως και ένα θέμα όπως το σημερινό, *Τάσεις και προοπτικές στην ελληνική λογοτεχνία*, δεν προϋποθέτει ως ομιλητή έναν άνθρωπο χαρισματικό, έναν άνθρωπο με θεικές ικανότητες, που θα σταθεί ψηλά και με το αεροπλάνο της χαρτογράφησης θα δει όλο το χώρο της ελληνικής λογοτεχνίας και θα τον οροθετήσει; Ένας τέτοιος ομιλητής θα πρέπει να δει με καθαρό και αμερόληπτο μάτι, όπως το μάτι του Θεού, όλες τις τάσεις που επικρατούν και με την προφητική ικανότητά του να προβλέψει το μέλλον, να διακρίνει τις προοπτικές που υπάρχουν και να τις αποκαλύψει στο πλήθος των πιστών του. Συμβαίνει, όμως, να είμαι ένας απλός άνθρωπος, χωρίς θεικές ικανότητες και, το χειρότερο απ' όλα, θεωρώ πως δεν υπάρχουν άνθρωποι με μεταφυσικές δυνάμεις. Θα πρέπει, λοιπόν, να προειδοποιήσω πως το θέμα που εν συντομία θα προσπαθήσω να αναπτύξω, θα αναφέρεται μάλλον σε ενδείξεις, σε ίχνη, που εγώ με το ανθρώπινο μάτι μου διακρίνω μέσα στο χώρο της λογοτεχνίας. Και είναι βέβαιο πως ένας άλλος ομιλητής θα μπορούσε να έχει τελείως διαφορετικές ενδείξεις και να κάνει τελείως διαφορετικές εκτιμήσεις.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΑΛΑΣΣΗΣ

* Το κείμενο αυτό, με μικρές διαφορές από την τωρινή μορφή του, διαβάστηκε στις 16 Μαρτίου 1992 στη σειρά ομιλιών με κεντρικό θέμα: *Δύο γειτονικές λογοτεχνίες, τουρκική και ελληνική*. Η εκδήλωση οργανώθηκε από τον Σύλλογο Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας *Η Μνημοσύνη*, σε συνεργασία με το περιοδικό *Διαβάζω* και το ίδρυμα *Friedrich Naumann*.

Σχέδια του Αλέκου Λεβίδη για την «Αντιγόνη» (Θέατρο Νέα Σκηνή).

Όσον αφορά τις προοπτικές της ελληνικής λογοτεχνίας δεν μπορώ να πω τίποτε. Όχι μόνο γιατί δεν είμαι σε θέση να προβλέπω το μέλλον, αλλά και διότι η λογοτεχνική έκφραση βρίσκεται σε άμεση σχέση με την κοινωνία που την παράγει. Η λογοτεχνία εξαρτάται άμεσα από το χώρο, το χρόνο και τις κοινωνικές συνθήκες κάτω από τις οποίες γράφεται. Το θέμα, λοιπόν, *Προοπτικές της ελληνικής λογοτεχνίας* επικαλύπτεται κατά κάποιον τρόπο από το θέμα *Προοπτικές της ελληνικής κοινωνίας*, το οποίο επίσης δεν έχει αυτοτέλεια, αλλά εξαρτάται και από τις διεθνείς σχέσεις και συγκυρίες.

Θα μπορούσαμε, όμως, να δούμε ορισμένες ιδιοτυπίες της ελληνικής κοινωνίας, οι οποίες κατά τη γνώμη μου επηρέασαν σε πολύ μεγάλο βαθμό τη λογοτεχνική παραγωγή. Η νεότερη ελληνική ιστορία τους τελευταίους δύο αιώνες χαρακτηρίζεται από αγώνες, πολέμους, εδαφικές διεκδικήσεις, εμφύλιες διαμάχες, δικτατορίες. Πάντοτε, με πολύ μικρά διαλείμματα, υπήρχε ένας ορατός ή αόρατος εχθρός, εναντίον του οποίου έπρεπε να συσπειρωθεί ο ελληνικός λαός. Αυτό που κατά καιρούς ονομάστηκε *εθνική ομοψυχία* διατήρησε την ελληνική σκέψη προσηλωμένη στις πιο παραδοσιακές αρχές, στις πιο συντηρητικές εκφράσεις της πατριαρχικής κοινωνίας. Το θέμα της καθαρότητας της ελληνικής φυλής, που εμφανίστηκε τον περασμένο αιώνα, είχε ως μία από τις πολλές του επιπτώσεις το ιδεολόγημα της *ψυχής του λαού*. Οι δημοτικιστές του περασμένου αιώνα, αλλά συχνά και της σύγχρονης εποχής, προσπάθησαν να εμφανίσουν τον ελληνικό λαό ομοιογενή, χωρίς επιμειξίες, ομοιόμορφο ιδεολογικά. Ο καλύτερος τρόπος για να το πετύχουν αυτό ήταν να αναφέρονται στον ελληνικό λαό σαν να ήταν ένας άνθρωπος με μία ψυχή. Και αυτή τη μία και μοναδική ψυχή την αναζητούσαν στα λογοτεχνικά έργα. Τα δημοτικά τραγούδια και, γενικώς, τα λαϊκά κείμενα εκφράζαν την ψυχή του λαού, και αυτήν την ψυχή έπρεπε να αποδώσουν στα κείμενά τους και οι λογοτέχνες. Τις περισσότερες φορές, η α-

ξιολόγηση των λογοτεχνικών κειμένων γινόταν από τους κριτικούς με μοναδικό γνώμονα αν τα κείμενα αυτά μετέδιδαν τον παλμό της ελληνικής ψυχής, αν οι χαρακτηριστές που περιγράφονταν εξέφραζαν τις ελληνικές αρετές, τις ανθρωπιστικές αξίες που, επίσης, θεωρούνταν ελληνικές. Νομίζω πως εύκολα μπορεί κανείς να αντιληφθεί ότι κάτω από τέτοια αντιμετώπιση η λογοτεχνική παραγωγή είχε πολύ μικρές δυνατότητες να ανανεώνεται και να εκσυγχρονίζεται.

Βέβαια, αν μελετήσουμε τη λογοτεχνική παραγωγή των τελευταίων πενήντα

χρόνων θα δούμε ότι μερικές φορές διεργάζη το μέτωπο της ομοψυχίας και της ομοφωνίας, κυρίως για πολιτικούς λόγους. Ο εμφύλιος πόλεμος δημιούργησε δύο μεγάλα αντιμαχόμενα στρατόπεδα, τα οποία προσπάθησαν να χρησιμοποιήσουν τη λογοτεχνική παραγωγή ως μέσο, για να εκφράσουν την άποψή τους για το πώς έγιναν τα πράγματα, ποια ήταν η μεγάλη Αλήθεια, που ο καθένας προσπαθούσε να εκφράσει και να αποδώσει. Η μεταπολεμική πεζογραφία στην Ελλάδα αναλώθηκε κυρίως στην καταγραφή των γεγονότων του ελληνοϊταλικού πολέμου, της γερ-

μανικής κατοχής, της εθνικής αντίστασης, του εμφυλίου πολέμου και των διώξεων που επακολούθησαν και ολοκληρώθηκαν την περίοδο της δικτατορίας. Η καταγραφή της πραγματικότητας αποτέλεσε το σκοπό της πεζογραφίας, που με τη σειρά της αναδείχθηκε σε κοινωνική διέξοδο. Επακόλουθο αυτής της προσήλωσης της πεζογραφίας στην αλήθεια ήταν και η διαμόρφωση ενός ιστορικού κριτηρίου για την αποδοχή ή την απόρριψη του λογοτεχνικού έργου. Ο αναγνώστης (ή ο κριτικός) αποδεχόταν σχεδόν ανεπιφύλακτα ένα λογοτεχνικό έργο αν συμφωνούσε

Το κείμενο είναι γραμμένο με το χέρι του συγγραφέα. Η ημερομηνία 20.12.84.

Το κείμενο είναι γραμμένο με το χέρι του συγγραφέα. Η ημερομηνία 20.12.84.

Το κείμενο είναι γραμμένο με το χέρι του συγγραφέα. Η ημερομηνία 20.12.84.

με την *Αλήθεια* του, ενώ σε αντίθετη περίπτωση το απέρριπτε.

Η ποίηση κατάφερε μερικές φορές να διαφοροποιηθεί από την καταγραφή της πραγματικότητας. Ήταν και αυτό αποτέλεσμα του ιδεολογήματος ότι η ποίηση είναι ανώτερη από την πεζογραφία, διότι εκφράζει πανανθρώπινες και διαχρονικές αξίες. Αντίθετα, η πεζογραφία συχνά θεωρείται ότι εκφράζει την αλήθεια συγκεκριμένης εποχής σε συγκεκριμένο χώρο, ότι αποδίδει, για παράδειγμα, τη Θεσσαλονίκη του εμφυλίου ή την Αθήνα της δικτατορίας. Επιπλέον, ως κριτήριο για την προτίμηση απέναντι στην ποίηση προβάλλεται η περιεκτική δυνατότητα που υποτίθεται ότι έχει. Υπάρχει, δηλαδή, ο ισχυρισμός ότι ένα ποίημα μέσα σε λίγους στίχους μπορεί να εκφράσει τα νοήματα ενός πολυσέλιδου μυθιστορήματος. Στην ποίηση, επομένως, αποδίδονται ανδρικές (και αρχαιοελληνικές) αξίες, εμμονή στην ουσία και λακωνικότητα. Ίσως εδώ πρέπει να επισημάνουμε ότι οι αξίες αυτές, διαχρονικότητα, οικουμενικότητα, λακωνικότητα, περιεκτικότητα, δεν αντιμετωπίζονται ως κατασκευές μιας πατριαρχικής κοινωνίας, αλλά προβάλλονται σαν να έχουν απόλυτη ισχύ.

Το γεγονός, πάντως, ότι θεωρείται πως η ποίηση δεν περιγράφει απλώς καθημερινές καταστάσεις αλλά αγγίζει τη βαθύτερη ουσία του ανθρώπου επέτρεψε σε μερικούς Έλληνες ποιητές να προσαρμόζονται σε σύγχρονους τρόπους γραφής και να εξευρωπαϊζονται. Αφού η ποίηση δεν θέτει τοπικά και χρονικά όρια στο αντικείμενό της, αλλά προσβλέπει γενικότερα στο «μεγαλείο της ανθρώπινης φύσης» και στη διαχρονική και οικουμενική διάστασή της, με άλλα λόγια στο ουμανιστικό πρότυπο του 18ου αιώνα, είναι φυσικό να μην περιορίζεται ούτε σε εκφραστικά όρια με τοπικό και χρονικό χαρακτήρα. Μπορεί, δηλαδή, η ποίηση να παραμένει παραδοσιακή στις θέσεις της και συγχρόνως να εμφανίζεται με ένδυμα μοντέρνο και ευρωπαϊκό.

Η δεκαετία του '80 επέτρεψε να εκτονωθούν οι αντιθέσεις του εμφυλίου πολέμου και της τελευταίας δικτατορίας, που τροφοδοτούσαν με τα θέματά τους το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής λογοτεχνίας. Η ρεαλιστική καταγραφή, πάντως, εξακολούθησε να καταλαμβάνει σημαντικό ποσοστό της πεζογραφίας. Τα θέματα, όμως, δεν αντλούνται τόσο πολύ από ηρωικούς αγώνες, αλλά από την καθημερινή ζωή. Σκοπός του νέου ρεαλισμού είναι να αποδώσει την πραγματικότητα χωρίς ωραιοποίηση, και γι' αυτό συχνά δείχνει επιμονή σε περιθωριακούς χαρακτήρες, κάτι το οποίο θα ήταν αδιανόητο σε παλαιότερες εποχές. Ο εκσυγχρονισμός, όμως, στα θέματα και στους χαρακτήρες που επιλέγουν μερικοί από τους νεότε-

ρους συγγραφείς δεν αρκεί για να θεωρήσουμε ότι επιτελείται ανανέωση της πεζογραφίας. Η αντικατάσταση ενός ήρωα κομμουνιστή με έναν ομοφυλόφιλο μπορεί, για παράδειγμα, όχι μόνο να μην ανανεώνει, αλλά και να επιδοκιμάζει τις βασικές αρχές της παραδοσιακής λογοτεχνίας και της πατριαρχικής κοινωνίας, παρόλο που αποδοκιμάζει μερικές εκφάνσεις της.

Δεν είναι, πάντως, τυχαίο ότι πολλοί από τους συγγραφείς προβάλλουν ως πρότυπο τον Παπαδιαμάντη και θλίσονται για τη γλωσσική αδυναμία των σημερινών νέων να προσεγγίσουν τα κείμενά του. Θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε ότι η τοποθέτηση του Παπαδιαμάντη στην κορυφαία θέση της πεζογραφίας εκφράζει τις πιο συντηρητικές τάσεις της σύγχρονης κοινωνίας, αυτές δηλαδή που επιμένουν στα ιδεολογήματα της ελληνικότητας και της Ορθοδοξίας. Ο Παπαδιαμάντης θεωρείται ότι περιγράφει πιστά την ελληνική ψυχή και συγχρόνως αντιμετωπίζει με ορθόδοξη μεγαλοψυχία και ανεκτικότητα την αμαρτία. Διατυπώνεται μάλιστα η άποψη πως άνθρωποι αμαρτωλοί ή με ελαττώματα σαν τους ήρωες του Παπαδιαμάντη αποτελούν το *Σώμα της Εκκλησίας*, όρος αντίστοιχος με την *ψυχή* του λαού των δημοτικών στίχων.

Μερικοί θεωρούν ότι η ελληνικότητα και η Ορθοδοξία είναι έννοιες αλληλένδετες. Βασισμένοι σε πρότυπα σκέψης του περασμένου αιώνα αντιμετωπίζουν τον *Ελληνισμό ως ζωντανό* οργανισμό, του οποίου όλα τα μέλη είναι ισότιμα και εξίσου πολύτιμα. Επιπλέον, επειδή ένας οργανισμός είναι αδιαίρετος και αδιάσπαστος, θεωρούν ότι δεν είναι δυνατόν να μελετηθεί ένα μέρος του οργανισμού χωρίς την αίσθηση του συνόλου. Κατ' αυτούς, λοιπόν, κάποιος που δεν είναι Έλληνας και ορθόδοξος δεν μπορεί να μελετήσει την αρχαία τραγωδία και να την κατανόησει, γιατί δεν βιώνει την Ορθοδοξία.

Η έμφαση στο βίωμα, η ταυτοσημία σχεδόν των ιδεολογημάτων *Ορθοδοξία* και *Ελληνισμός* καθώς και η συγγενική σχέση της αμαρτίας, της συγχώρεσης και της αγιοποίησης, μέσα στο πλαίσιο της Ορθοδοξίας, είχε αποτέλεσμα το ενδιαφέρον για αφηγήσεις (λαϊκών τραγουδιών ή πορνών για παράδειγμα) καταγραμμένες από κάποιον διακριτικό συγγραφέα, που είχε την πρόθεση μέσα από τα κείμενά του να μιλήσει η ίδια η ζωή, να μιλήσει η χωρική πραγματικότητα *Αλήθεια*.

Οι ιστορικοί, κοινωνικοί και δογματικοί παράγοντες, που ανέφερα προηγουμένως, νομίζω ότι δικαιολογούν ως ένα βαθμό την επιμονή για την καταγραφή της εμπειρίας και της πραγματικότητας και, συνεπώς, ερμηνεύουν την προσήλωση της λογοτεχνίας σε συντηρητικές και παραδο-

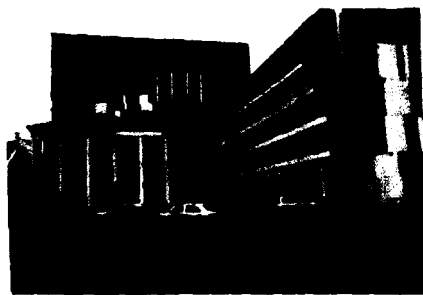
σιακές θέσεις. Βέβαια, θα ήταν παράτολμος ο ισχυρισμός ότι κάποιος σύγχρονος συγγραφέας επιμένει στην αποτύπωση της πραγματικότητας για λόγους θρησκευτικούς, για παράδειγμα. Άλλωστε, αντικείμενό μας δεν είναι η αναδίφηση των προθέσεων κάθε συγγραφέα, αλλά να μελετήσουμε το γενικότερο κλίμα που ευνοεί άμεσα ή έμμεσα τη διαμόρφωση μιας τάσης. Επιπλέον, η χρησιμοποίηση των όρων *συντηρητικός* και *παραδοσιακός* δεν υπονοεί αναγκαστικά και απόρριψη. Πολλά από αυτά τα κείμενα, που ίσως κατατάσσονται σε τέτοιες ομάδες, παρουσιάζουν αρκετό ενδιαφέρον και, άλλωστε, η ίδια η κατάταξη είναι πράξη συντηρητική.

Ο όρος, πάντως, *συντηρητικός* και *παραδοσιακός* στην περίπτωση της λογοτεχνίας αναφέρεται κυρίως στην άποψη ότι είναι δυνατόν να περιγραφεί η πραγματικότητα. Η αναφορικότητα του κειμένου στην πραγματικότητα προϋποθέτει ότι υπάρχει ο οφθαλμός ενός Πατέρα (του συγγραφέα ενδεχομένως) «ὅς τ' ἅ πάνθ' ὄρεῃ» όχι υπό το φως μιας ιδεολογίας, αλλά αντικειμενικά. Και λέω όχι υπό το φως, γιατί ακόμη και ο ήλιος, με τον οποίο συνήθως παρομοιάζουμε την καθαρότητα της σκέψης και τη λαμπρότητα του πνεύματος, φωτίζοντας ορισμένα πράγματα βυθίζει κάποια άλλα στη σκιά.

Στη συνέχεια, αυτή η υποτιθέμενη αντικειμενική παρατήρηση, η πλήρης γνώση που δεν σκιάζεται από τίποτε, το απόλυτο Νόημα, η μία και μοναδική Αλήθεια θα μεταδοθεί με τη χρήση της γλώσσας, η οποία αντιμετωπίζεται ως απολύτως ελεγχόμενο εργαλείο στην υπηρεσία του Πατέρα. Ο αναγνώστης κατόπιν καλείται να συλλάβει το ένα και μοναδικό Νόημα και να το αποκαλύψει ως αγαπητός Υιός. Σε άλλη περίπτωση κινδυνεύει να υποπέσει σε λάθος, σε παράπτωμα, και να στερηθεί την αγάπη του Πατέρα.

Αντές οι παραδοσιακές και συντηρητικές απόψεις βρίσκουν χώρο για εξάπλωση κάθε φορά που παρουσιάζονται νέοι εθνικοί κίνδυνοι, και στις μέρες μας έχουν προβληθεί πολλοί, έτσι που να οδηγούμαστε σε νέες συσπειρώσεις και να απαιτείται και πάλι η εθνική ομοψυχία. Και βέβαια, εθνική ομοψυχία θα πει πως οποιαδήποτε αποκλίνουσα άποψη θεωρείται ξένη και, άρα, εχθρική. Οι εφημερίδες, το ραδιόφωνο, η τηλεόραση μας προειδοποιούν πως κινδυνεύει η Ορθοδοξία, πως κινδυνεύει ο Ελληνισμός. Φοβούμαι, όμως, πως πολύ περισσότερο κινδυνεύουμε από την ίδια την κινδυνολογία.

Η λέξη φυλή, που θα περιέμενε κανείς να περιέλθει σε αχρηστία μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, παραμένει ενεργός στο ελληνικό λεξιλόγιο. Παρόλο που θα περιμέναμε ότι στην εποχή μας κανείς δεν

θα κατέφευγε στις ψευδελιστημονικές ταξινομήσεις των ανθρώπων σε φυλές, εντούτοις ο όρος *ελληνική φυλή* χρησιμοποιείται κατά κόρον και συνοδεύει τις περισσότερες δημόσιες εκδηλώσεις. Σε κείμενο του Κόντογλου που διδάσκεται στους σημερινούς μαθητές της β' γυμνασίου και που αναφέρεται σε Έλληνες που ζούσαν στο Αίβαλι διαβάζουμε: «Όχι πλατσομύτες αραπάδες, όπως οι φυσικοί άνθρωποι στην Αφρική και στον ωκεανό, αλλά λεπτοκανωμένα χαρακτηριστικά, αρχαία ελληνικά και βυζαντινά, έβλεπες σ' αυτούς τους βουνίσιους ανθρώπους. Οι νιοι ήτανε σαν τον Αχιλλέα, σαν τον Πάτροκλο, είτε και σαν τον Μεγ'-Αλέξαντρο». Ο Κόντογλου, λοιπόν, έχει κάνει τις δικές του βιολογικές μελέτες και έχει καταγράψει τα χαρακτηριστικά της ελληνικής φυλής. Μόνο που, κατά σύμπτωση, τα περισσότερα δείγματα που μελέτησε ανήκαν στο χώρο της μυθολογίας.

Μέσα σε αυτό το πλέγμα των παραδοσιακών και συντηρητικών δομών υπάρχουν και ορισμένα ρήγματα. Ρήγματα στον γενικότερο κοινωνικό και ιδεολογικό χώρο, που όμως επηρεάζουν αναπόφευκτα και το χώρο της λογοτεχνίας. Ο ανθρωπισμός, ο ιδεαλισμός και ο εθνικισμός μάς βομβαρδίζουν με αξίες που εμφανίζονται ως ανταποδείκτες, με πανανθρώπινη και διαχρονική ισχύ. Αυτή την οικουμενικότητα και διαχρονικότητα των αξιών αμφισβητεί η μεταμοντέρνα σκέψη, εκφράσεις της οποίας εμφανίζονται πλέον στον ελληνικό χώρο. Επειδή ο χώρος στον οποίο ζούμε επηρεάζει άμεσα τις εκδηλώσεις μας, θα ήθελα να αναφερθώ σε ορισμένα κτίρια, των οποίων η αρχιτεκτονική θέτει υπό αμφισβήτηση τις αξίες που προανέφερα. Ομολογώ πως δεν περιπλανήθηκα, για να βρω τα κατάλληλα προς φωτογράφιση κτίρια. Όσοι έρχονται στο κέντρο της Αθήνας από τη λεωφόρο Κηφισίας, όπως εγώ, θα ξέρουν πως ένα πολύ δύσκολο τμήμα από κυκλοφοριακή άποψη είναι αυτό στο Μαρousi, κοντά στο κτίριο του ΟΤΕ. Καθώς οι καθυστερήσεις σε αυτό το σημείο είναι μεγάλες, υπάρχει μεγάλη άνεση για το βλέμ-

μα να περιπλανηθεί στις επιφάνειες των κτιρίων και να δεχθεί τα ερωτηματικά που θέτουν.

Από τη μία πλευρά του δρόμου έχουμε το συγκρότημα κτιρίων, που βλέπουμε στην πρώτη φωτογραφία. Αν κοιτάξουμε για λίγο το δεξιό κτίριο θα δούμε πως ανατρέπεται η σχέση μαρμάρου και γυαλιού. Στα παραδοσιακά κτίρια το μάρμαρο στηρίζει το γυαλί, ενώ σε αυτό το κτίριο βλέπουμε ότι το γυαλί στηρίζει το μάρμαρο. Και, επιπλέον, θα δούμε ότι το μάρμαρο, αυτό το σκληρό δομικό υλικό έχει πλέον μόνο διακοσμητικό χαρακτή-

ρα. Στη μαρμάρινη κατασκευή με τις κολόνες, στο δεξιό πάντοτε κτίριο, επιτρέπεται απλώς να δίνει την εντύπωση ότι κάτι στηρίζει, ενώ στην ουσία δεν στηρίζει τίποτε. Οι μαρμαρίνοι κίονες στηρίζουν μόνο τον εαυτό τους και τίποτε άλλο. Είναι αυθύπαρκτοι και υπάρχουν μόνο για το δικό τους καλό.

Ας δούμε τώρα από πιο κοντά την πρόσοψη του κεντρικού χαμηλού κτιρίου με το αέτωμα. Μας ξαφνιάζει εδώ ο κίονας που κρέμεται από την οροφή. Μέχρι τώρα ξέραμε ότι οι κολόνες στηρίζαν την οροφή, την υπερκατασκευή, ενώ τώρα βλέπουμε το αντίθετο. Η οροφή, η υπερκατασκευή στηρίζει τις κολόνες. Το ερωτηματικό έχει τεθεί: Είναι οι κολόνες, οι αξίες, αυτές οι οποίες στηρίζουν την κοινωνία, ή η κοινωνία στηρίζει τις αξίες και δείχνει την ιστορικότητά τους; Δεν χρειάζεται παρά ένα ψαλίδι που θα κόψει την κολόνα, χωρίς το κτίριο, η κοινωνία, να πάθει τίποτε. Ας θυμηθούμε για λίγο το όνειρο της Ιφιγένειας στην τραγωδία του Ευριπίδη. Η Ιφιγένεια βλέπει στον ύπνο της μια κολόνα και καταλήγει στο συμπέρασμα πως είναι ο Ορέστης, η κολόνα του Οίκου των Ατρειδών. Τι ειρωνεία για την Ιφιγένεια, αλλά και για κάθε χήρα που μοιρολογεί τον άντρα της, αποκαλώντας τον κολόνα του σπιτιού της.

Στην τρίτη φωτογραφία βλέπουμε την πλαϊνή πλευρά του κτιρίου. Και εδώ πάλι διακρίνουμε μια κολόνα που κρέμεται από την οροφή και δίπλα της μια άλλη, που προσπαθεί να φτάσει την οροφή, αλλά δυστυχώς έχει μείνει κοντή η καμήνη. Ίσως αργότερα να πετάξει μπόλι.

Τέλευταίο έμεινε το σγκώδες κτίριο στο πίσω μέρος του συγκροτήματος. Στο γυάλινο φόντο που σχηματίζει διακρίνουμε καθαρά τη γραμμή που μοιάζει με περίγραμμα κτιρίων. Ήδη διακρίνουμε το περίγραμμα του μπροστινού κτιρίου με το αέτωμα και την κρεμαστή κολόνα. Αυτή η αυτοαναφορά, ή η αυτοειρωνεία, μας θυμίζει την αυτοαναφορική τάση που υπάρχει σε ορισμένα σύγχρονα λογοτεχνικά κείμενα. Ο αφηγητής έχει πάψει να είναι ο θεός που μπαίνει μέσα σε κλειστές κρε-

βατοκάμαρες, που παραβιάζει χρηματοκιβώτια, που διαβάζει μυστικά σημειωμάτια, αλλά γίνεται ένας ασήμαντος χαρακτήρας του βιβλίου του. Το βιβλίο μιλάει για τον εαυτό του, ο αφηγητής ταπεινώνεται, ο συγγραφέας καθορίζεται από τους χαρακτήρες του. Αυτός που παντρεύεται ή που πεθαίνει στο τέλος του μυθιστορήματος είναι ο συγγραφέας, και όχι ο ήρωάς του. Η φωτογραφία δείχνει το φωτογράφο, και όχι το αντικείμενο της φωτογράφισης.

Σε αυτό το κτίριο εργάζονται πάρα πολλοί άνθρωποι. Κάθε άνθρωπος έχει τη δική του ιστορία. Πολλές ιστορίες είναι παράλληλες ή και διασταυρούμενες μεταξύ τους. Δεν υπάρχει καμιά γραμμική αφήγηση, που να μπορεί να περιλάβει όλες αυτές τις ιστορίες, τις πολλαπλές και πολυσχιδείς, τις ασύμπτωτες ή αλληλοσυγκρουόμενες. Η γραμμική αφήγηση επιλέγει πάντοτε εκείνα τα στοιχεία, που αποτελούν βαθμίδες για τα επόμενα, μέχρις ότου η αφήγηση να καταλήξει εκεί όπου έχει προαποφασίσει να φτάσει ο αφηγητής. Έτσι γράφονται τα μυθιστορήματα, έτσι γράφεται και η επίσημη ιστορία, παραλείποντας πάντοτε χιλιάδες γεγονότα, χιλιάδες πρόσωπα και πάντοτε εν ονόματι της αλήθειας. Μήπως αυτή τη γραμμική αφήγηση ειρωνεύεται η καφετιά γραμμή, το περίγραμμα μιας πόλης φανταστικής με χαμηλά σπίτια, με μικρούς όγκους, με κτίρια στο σχήμα αρχαίου ναού; Αυτή η γραμμή που μοιάζει με γραμμή σκιτογράφου που γελοιογραφεί την πόλη, ποιος περικλείει και ποιους βγάζει έξω;

Ας περάσουμε τώρα απέναντι και ας δούμε το κτίριο που βρίσκεται στην άλλη πλευρά του δρόμου. Βλέπουμε και πάλι το αέτωμα, που όμως δεν αποτελεί μέρος της σκεπής. Είναι και αυτό αυτιστικό, υπάρχει για τον εαυτό του. Στο κέντρο του αετώματος διακρίνουμε το φωταγωγό. Ο φωταγωγός χρησίμευε για να φωτίζεται και να αερίζεται το εσωτερικό του σπιτιού. Ο φωταγωγός ήταν το όριο ανάμεσα στο μέσα και στο έξω. Το όριο αυτό έχει ανατραπεί. Δεν υπάρχει μέσα και έξω. Από την άλλη πλευρά βλέπουμε τον ίδιο ουρανό που βλέπουμε και από την μπροστινή πλευρά. Ο φωταγωγός δεν ορίζει πλέον τίποτα, παρά μόνο τον εαυτό του, είναι μια τρύπα στο τίποτα. Πέραν των άλλων ορίων που ανατρέπονται, ας έρθουμε στο χώρο της λογοτεχνίας, στο χώρο του βιβλίου. Ποια είναι τα όρια του βιβλίου; Υπάρχει μέσα και έξω από το βιβλίο; Ο αναγνώστης πρέπει να συλλάβει το νόημα που είναι ερμητικά κλεισμένο μέσα στο κείμενο, ή αντιλαμβάνεται το κείμενο σύμφωνα με τις εμπειρίες του και τα βιώματά του. Μήπως μέσα στο κείμενο βρίσκεται κομμάτια από τον εαυτό του και γι' αυτό τον αρέσει; Και αυτά τα κομμάτια, αυτά τα βιώματα βρίσκονται μέσα ή έξω

από το κείμενο; Ο αναγνώστης αναλύει το κείμενο, ή αναλύεται ο ίδιος; Η ερμηνεία που κάνω εγώ τώρα βρίσκεται μέσα στο κτίριο ή έξω από αυτό;

Ας δούμε τώρα τα οικοδομήματα που υπάρχουν κοντά. Βλέπουμε στο αμέσως διπλανό κτίριο, που πουλάει κλιματιστικά Mitsubishi, έναν άλλο φεγγίτη, παραδοσιακό, τοποθετημένο σε διαμετρικά αντίθετη θέση, από όπου μπορεί να δέχεται την ειρωνεία του πρώτου. Η ειρωνεία επεκτείνεται και στο άλλο κτίριο με τα νεόκοπα σύμβολα του Κλασικισμού, με τα εμβλήματα της συνέχειας του Ελληνισμού. Μπορούμε να δούμε κιονόκρανα, ακροκέραμα, Καρνάτιδες, ακόμη και την Αθηνά.

Αν επιστρέψουμε στη λογοτεχνία, ύστερα από αυτήν τη σύντομη περιδιάβαση στο χώρο, θα μπορούσαμε να πούμε πως μη παραδοσιακή και συντηρητική λογοτεχνία είναι εκείνη η λογοτεχνία που δεν αναλώνεται στην υποτιθέμενη περιγραφή της πραγματικότητας, αλλά προσφέρεται να διαβαστεί ως κείμενο που αμφισβητεί την απόλυτη ισχύ των πολιτισμικών μας αξιών και καταδεικνύει ότι αποτελούν κατασκευές μιας πατριαρχικής κοινωνίας και, ως εκ τούτου, έχουν τοπικά και κυρίως χρονικά όρια.

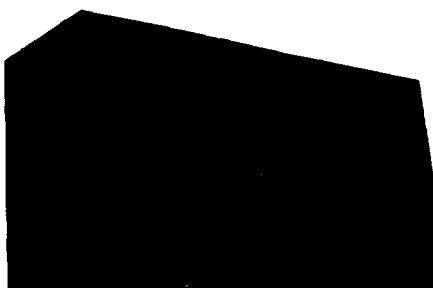
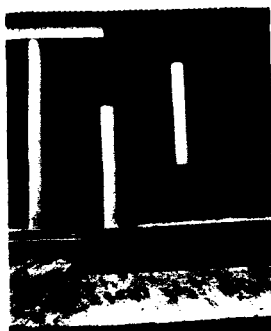
Αν πάρουμε για παράδειγμα το θέμα της συνέχειας του Ελληνισμού, που τόσο προβάλλεται και καταδυναστεύει όλες τις συζητήσεις, μπορούμε να πούμε ότι παραδοσιακή λογοτεχνία είναι εκείνη που καταπιάνεται με αυτό το θέμα και συνηγορεί υπέρ της συνέχειας ή της ασυνέχειας του Ελληνισμού, δεδομένου ότι και η μία και η άλλη άποψη προϋποθέτουν την ίδια λογική και τον ίδιο τρόπο σκέψης. Αντίθετα, μη παραδοσιακό κείμενο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί το κείμενο που προσφέρεται να διαβαστεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να αμφισβητείται η αξία της συνέχειας. Το θέμα, δηλαδή, δεν είναι αν υπάρχει ή δεν υπάρχει συνέχεια, αλλά ποια είναι η αξία αυτής της συνέχειας. Η συνέχεια δεν αποτελεί από μόνη της κάποια αξία, αλλά έχει τόση αξία, όση ακριβώς της δίνουμε. Επίσης, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε σε αυτή τη συνέχεια την προβολή της πατρικής εξουσίας που υποδηλώνεται με τη συνέχεια του ονόματος. Η συνέχεια, όμως, του ονόματος προϋποθέτει ότι ο πατέρας επέβαλε στη σύζυγο να είναι ο μοναδικός της ερωτικός σύντροφος, ότι τα παιδιά του ως εκ τούτου είναι γνήσια δικά του και ότι αυτός ως κάτοχος της ιδιοκτησίας και του πλούτου θα κληροδοτήσει την περιουσία του στους διαδόχους του, οι οποίοι θα φέρουν το όνομά του και θα του δίνουν την αίσθηση της αθανασίας. Οι λόγοι, όμως, αυτοί αφορούν και εξυπηρετούν μια μερίδα των ανθρώπων, που αναγκαστικά δεν είναι περισσότεροι από τους μισούς. Για τους άλλους μισούς,

τις γυναίκες δηλαδή, η συνέχεια απλώς επιβλήθηκε ως αξία.

Η λογοτεχνία που κυρίως αμφισβητεί τις παραδεδομένες πολιτιστικές αξίες και εξετάζει τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες κάτω από τις οποίες κατασκευάστηκαν και επιβλήθηκαν συνθήκες εμφανίζεται με τον όρο *μεταμοντέρνα*. Θα ήταν, όμως, προτιμότερο να μη χρησιμοποιούμε τον όρο για να αναζητήσουμε κοινούς τρόπους έκφρασης, όπως συνήθως γίνεται με τα καλλιτεχνικά ρεύματα, αλλά να εστιμάσουμε στο χαρακτηρισμό της σκέψης ως μεταμοντέρνας. Ίσως μάλιστα με αυτό τον τρόπο να αποφεύγεται και η παγίδα του Ουμανισμού που θεωρεί τη λογοτεχνία και, γενικώς, την καλλιτεχνική δημιουργία ως ανώτερη μορφή έκφρασης και τον καλλιτέχνη ως χαρισματικό, ιδιοφυή και προικισμένο από τη φύση δημιουργό. Οι όροι, δηλαδή, *τέχνη* και *λογοτεχνία* είναι βεβαρημένοι ιδεολογικά με αισθητικές αξίες και με διάθεση αποτίμησης, πράγμα που δεν είναι συμβατό με τη μεταμοντέρνα σκέψη.

Ως δείγματα, λοιπόν, αυτής της μεταμοντέρνας λογοτεχνίας την τελευταία δεκαετία θα μπορούσαμε να αναφέρουμε την *Ιστορία του Γιώργη Γιατρομανωλάκη*, τη *Φάρσα* της Έρσης Σωτηροπούλου, τις *Αθόρυβες Μέρες* της Νένης Ευθυμιάδη, το *Άγαλμα* του Φίλιππου Δρακονταειδή, την *Περίληψη του Κόσμου* της Μαρίας Μήτσουρα, το *Είς τον Πάτο της Εικόνας* της Μάρως Δούκα, τον *Υπνοβάτη* της Μαργαρίτας Καραπάνου, τα *Στοιχεία για τη Δεκαετία του '60* του Θανάση Βαλτινού, το *Ο Βίος του Ισμαήλ Φερίκ Πασά* της Ρέας Γαλανάκη, το *Μ' Ένα Στεφάνι Φως* της Τζένης Μαστοράκη. Ιδιαίτερα θα ήθελα να επισημάνω ότι τα δύο τελευταία βιβλία αναιρούν μία επιπλέον σύμβαση, τη διάκριση δηλαδή ανάμεσα στην ποίηση και την πεζογραφία. Η *ποιητική γραφή* που αποδόθηκε από την κριτική στο πρώτο βιβλίο καθώς και η πεζολογική διάταξη του δεύτερου στο χώρο της σελίδας καθιστούν τα όρια της ποίησης και της πεζογραφίας μη προσδιορίσιμα. Με αυτόν τον τρόπο θέτουν υπό αμφισβήτηση την υπεροχή της ποίησης έναντι της πεζογραφίας και, επιπλέον, αντιτίθενται σε μία ακόμη κατάταξη.

Γενικώς όμως, για όλα τα προαναφερθέντα παραδείγματα θα μπορούσαμε να πούμε ότι ελέγχουν ως κοινωνικές κατασκευές τη μία και αδιάσειστη λογική, τις ηθικές και κοινωνικές αξίες, την ανδρική υπεροχή, την προτίμηση της ενεργητικότητας έναντι της παθητικότητας, της συνέχειας έναντι της ασυνέχειας, της γραμμικής αφήγησης και της ολοκλήρωσης έναντι της αποσπασματικότητας, του κέντρου έναντι της περιφέρειας. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει πως ανατρέπουν τη σχέση στα προαναφερθέντα ζεύγη προς

όφελος του άλλου όρου. Δεν αρνούνται, δηλαδή, την υπεροχή του άντρα, για να υποστηρίξουν ότι η γυναίκα είναι ανώτερη. Αυτή η θέση θα ήταν εξίσου συντηρητική με την πρώτη. Αντίθετα, αρνούνται ακριβώς τη σχέση ανωτερότητας και υπεροχής, αρνούνται την αναμέτρηση. Με τον ίδιο τρόπο δεν μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η περιφέρεια είναι ανώτερη από το κέντρο, αλλά ελέγχουν την ιδεολογία που οδηγεί στη διάκριση και στο χαρακτηρισμό του κέντρου και της περιφέρειας.

Τελειώνοντας, θα ήθελα λίγο να επιμείνω σε αυτή τη σχέση κέντρου και περιφέρειας. Οι σημερινοί ομιλητές αναφεθήκαμε σε δύο περιφερειακές λογοτεχνίες. Το γενικό θέμα υπενθυμίζει ότι οι λογοτεχνίες αυτές είναι γειτονικές. Πέρα, όμως, από αυτή τη γεωγραφική γειτνίαση υπάρχει κανένα άλλο κοινό στοιχείο; Δυσ-

τυχώς, δεν υπάρχουν μελέτες που να διαπραγματεύονται κοινά θέματα των δύο λογοτεχνιών. Οι σημερινές ομιλίες ήταν μάλλον δύο γειτονικοί μονόλογοι. Αντίθετα, αν εξετάζαμε μία λογοτεχνία του κέντρου και μία της περιφέρειας, θα υπήρχαν πολλές μελέτες που θα καταδεικνυαν την επίδραση της γαλλικής ή της αγγλικής λογοτεχνίας στην ελληνική. Βλέπετε, η τάση είναι πάντοτε φυγόκεντρος και ο μελετητής θέλει να δείξει πως κατέχει και τη λογοτεχνία του κέντρου και τη λογοτεχνία της περιφέρειας. Ωστόσο θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να μελετηθούν κοινά θέματα των περιφερειακών λογοτεχνιών, να γνωρίσουμε την ιδεολογική πορεία γειτονικών λαών, να δούμε την τοποθέτησή τους απέναντι στα κοινά ιστορικά γεγονότα. Μια τέτοια έρευνα θα περιόριζε την υπεροψία των λαών και θα εξουδετέρωνε τη φυγόκεντρη δύναμη που εκπο-

ρεύεται από το κέντρο προς την περιφέρεια.

Σας υποσχέθηκα σήμερα να μιλήσω για ενδείξεις, για ίχνη στο χώρο της λογοτεχνίας, και ελπίζω να τήρησα την υπόσχεσή μου. Ποιες είναι οι προοπτικές της ελληνικής λογοτεχνίας δεν ξέρω. Οι σχέσεις μου με τη μεταφυσική δεν είναι πολύ καλές και δεν μπορώ να προβλέπω το μέλλον. Μπορώ, όμως, να πω τι εγώ προσωπικά περιμένω από τη λογοτεχνία στο μέλλον. Και αυτό είναι να θέσει ερωτηματικό όπου προηγουμένως υπήρχε τελεία. ■

Άρης Αλεξάνδρου: ο πολίτης του λόγου (προδημοσίευση)*

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ του Άρη Αλεξάνδρου, πράγμα που συμβαίνει σπάνια στα Γράμματα, έργο και άνθρωπος συμπίπτουν απόλυτα σχεδόν: η ποιητική είναι και βιοθεωρία είτε ηθική και αυτή η τελευταία επαγρυπνεί στην ποιητική: *Πρόσεξε μην τύχει... μην παρασυρθείς... τόξερες... σκοπός σου... δοκίμαζε... συνέχιζε...* Σηκώνοντας το βλέμμα από το κείμενο προς το υποκείμενο, τον άνθρωπο, τίποτα δεν σε μπερδεύει. Ένας ζωγράφος θα μπορούσε ίσως να κάνει το πορτραίτο του με τα γραφτά του για μοντέλο· αυτό συμβαίνει μόνον όταν ανάμεσα στο έργο και τον τεχνίτη υπάρχει απόλυτα τίμια σχέση και βασιλεύει αγνότητα μέσων.

Από τη δική του εσωτερική ενότητα στη γενική, την ολότητα, η μετάβαση ήταν φυσική. Όλα όσα έγραψε έχουν να κάνουν με την επικοινωνία και την ενότητα, με την επανόρθωση της διαίρεσης και την ανθρώπινη ταυτότητα. Αναζητώντας την ευθεία οδό, νόμισε –κάτι πολύ φυσικό για τις δικές μας γενιές– ότι αυτή ήταν η πολιτική, θα καταλήξει όμως άσφαλτα στην ευθύτητα οδών της ερήμου και, πιο πέρα, στο κενό *Κιβώτιο*. Δεν πήρε πάντως την προβιά και την ξύλινη προφητική γλώσσα του μίσους εν ονόματι της αγάπης, του μέλλοντος, ή της άτεγκτης ηθικής. Αντίθετα, προσφέρεται, κατά κάποιο τρόπο, ως μάρτυρας μιας αποτυχίας που προχωράει σε βάθος: από την πολιτική στην ιδεολογία, από κει στη λογοκρατία. Δεν οδηγήθηκε επίσης σε αναδίπλωση, σε ερμητισμό και ομφαλοσκοπία.

Σε ελάχιστα ποιήματά του υπάρχει ένας ιδιωτικός χώρος, μνήμη ή αφή της πραγματικότητας καθαρά προσωπική. Και σ' αυτά τα ελάχιστα, είναι συγκεκριμένα κάτι από το χαμένο παράδεισο της αθωότητας –της παιδικής ηλικίας– είτε η στέρηση, η αφή που ξεχνάει, το ανεπίδοτο μήνυμα, η προϊούσα αποξένωση. Εντούτοις, αυτή η απώλεια επηρεάζει σοβαρά την ποιητική του: *Η κάθε μου λέξη/αν την αγγίξεις με τη γλώσσα/θυμίζει πικραμένο γδαλο./Απ' την κάθε μου λέξη/λείπει ένα*

μεσημέρι με τα χέρια της μητέρας δίπλα στο ψωμί/και το φως που έσταζε απ' το παιδικό κουτάλι στην πετσέτα.¹ Αν εξαιρέσουμε λίγους στίχους σαν τους παραπάνω, μόνο μια φορά έβαλε στο έργο του στοιχεία αυτοβιογραφικά. Ως τρίτο πρόσωπο εμφανίζεται στο *Κιβώτιο*, αλλά σε δεύτερο ρόλο και σε «φλας μπακ»: μερικές σκηνές στο πατρικό σπίτι, από τη φοιτητική συντροφιά της Κατοχής. Κυρίως σκηνοθετούνται εκεί τα ηθικά διλήμματα του νέου ιδεολόγου και των φίλων του και συγκρούονται η ελεύθερη συνείδηση, η αυθόρμητη κρίση με την πολιτική σκοπιμότητα και το μακιαβελισμό των ιερατείων.

Η ιδιωτική του ύπαρξη, τόσο αθόρυβη και διακριτική, δεν συμπληρώνεται από την ακόμα πιο διακριτική προσωπική παρουσία του στο έργο του. Πώς ν' αποκαταστήσεις ό,τι είναι σιωπημένο ή λεηλατημένο στις λέξεις του, καθώς το λένε οι στίχοι που παρέθεσα πιο πάνω; Φτάνει να σκεφτούμε μόνο το ρήγμα από τη μητρική στην πατρική/πατριδική γλώσσα, από τη ρωσική στην ελληνική, που ήταν μάλιστα γι' αυτόν γλώσσες της διασποράς: η μητέρα του ήταν Ρωσίδα εθνομικτής καταγωγής και ο πατέρας του Έλληνας του Πόντου, πρόσφυγας στη Ρωσία. Στη συνέχεια από ξεριζώματα, το πρώτο δικό του άρχισε ταυτόχρονα με την αλλαγή γλώσσας: από τη μυθική υπερβόρεια παιδικότητα προς την ενηλικίωση στο μεσογειακό μας Γκουλάγκ. Πριν απορρήσει κανείς πώς ένας ποιητής – μεταφραστής με γλωσσικό αισθητήριο σπάνιο και πάθος για τις ιδιαιτερότητες κάθε γλώσσας φτάνει στην πρόταση –έστω πλατωνική– της άχρωμης Εσπεράντο, θα έπρεπε, νομίζω, να βάλει στο λογαριασμό αυτό το πρωταρχικό τραύμα. Ήταν και η διεθνής γλώσσα μια γέφυρα αέρινη, χωρίς στατικό υπολογισμό, όπως κάθε ουτοπία.

Σχέδια του Γιώργου Ζιάκα για τον «Κύκλο με την κιμωλία» (Θεσσαλικό Θέατρο).

* Το κείμενο αυτό του Δ. Ραυτόπουλου είναι αποσπάσματα από την Εισαγωγή του βιβλίου του Άρη Αλεξάνδρου, που θα εκδοθεί προσεχώς. Το μονοτονικό σύστημα που εφαρμόζεται στο περιοδικό μας δεν έχει υιοθετηθεί από τον συγγραφέα.

Αδελφικά μόνος

Μετάφραση, Εσπεράντο, μεταγραφή στην Πολιτεία του Κόσμου, άρνηση κάθε

πολιτικής ή συντεχνιακής συμμετοχής. τέλος απόρριψη της ομάδος γενικά και τελειωτικά. Αυτά ακριβώς που τον απομόνωναν ήταν οι απαντήσεις του στη διαίρεση.

Πρώτο σοκ, στην Κατοχή, η διαγραφή από το ΕΑΜ και το ΚΚΕ του φίλου του Χρήστου Θεοδωρόπουλου, μαζί με τους Γ. Λιανόπουλο και Στάθη Μεγαλοοικονόμου - το «προδοτικό τρίο» κατά την αδίστακτη κομματική λασπορολογία. Ο Άρης όχι μόνο δεν δέχτηκε την αβάσιμη κατηγορία εναντίον του στενού φίλου

του, όχι μόνο αρνήθηκε να του κόψει την καλημέρα, κατά τις εντολές, αλλά κηρύχθηκε αλληλέγγυος, δηλώνοντας την αντοδιαγραφή του. Δεν παραιτήθηκε όμως από την αντιστασιακή δράση, συμμετέχοντας αυτόβουλα σε όλες τις κινητοποιήσεις της σπουδάζουσας νεολαίας. Ήταν, με άλλα λόγια, ήδη «ανέντακτος» - λέξη, στάση, σπασιαλιτέ ελληνική, που έμελλε να κάνει μεγάλη καριέρα τριάντα χρόνια αργότερα, ευθέως ανάλογη και σήμερα με την παρακμή της τεταγμένης αριστεράς. Ο Αλεξάνδρου δεν ήταν ασφαλώς ο πρώτος ούτε ο μόνος τότε, ήταν ό-

μως ο πρώτος που το δήλωσε, το έκανε πράξη και ποίηση. Αλληλέγγυος πάντα με τους ομοϊδεάτες του, που επίσημα τον θεωρούσαν αποστάτη και προδότη, υπέστη γι' αυτή την αλληλεγγύη την εκτόπιση στα νησιά της «άγονης», τότε, γραμμής, την ανυποταξία, την καταδίκη από Στρατοδικείο, για ένα ναι ή ένα όχι, σε δεκαετή ειρκτή και την απομόνωση από τους συντρόφους του.

.....
Στην Ελλάδα, «προμαχώνα του ελεύθερου κόσμου», τα δυο στρατόπεδα του ε-

πέβαλλαν το δίλημμα να διαλέξει χειροπέδες και μαχαίρι. Αρνήθηκε χωρίς την παραμικρή ταλάντευση και αρνήθηκε οριστικά. Στη νεκρή ζώνη! Αμέσως και για πάντα.

Ο ποιητής νιώθει πια σαν τραυματιοφορέας λέξεων σε διασταυρούμενα πυρά: *Με τις λέξεις σου να είσαι πολύ προσεχτικός / όπως είσαι ακριβώς μ' έναν βαριά τραυματισμένο / που κουβαλάς στον ώμο.*^{2,3}

Αυτός ο άοπλος άνθρωπος θα μπορούσε να παραλληλιστεί με τον πρίγκιπα Μίσκιν του *Ηλίθιου* – που έχει μεταφράσει άλλωστε με πολλή αγάπη – αν στη θέση των ιδεών, που έπαιξαν τόσο μεγάλο ρόλο στη ζωή του, ήταν η ψυχή. Δεν πρόκειται, βέβαια, για καμιά επιφανειακή ομοιότητα, αλλά για βαθύτερη ουσία: κάτι που μπορεί να διατυπωθεί σαν εξωθησκειτική πίστη στο καλό και ευλάβεια ζωής. Αντίθετα από τον ήρωα του Ντοστογιέβσκι, ο ποιητής μας τα πρόβαλε αυτά στην κοινωνική και ιστορική τους διάσταση. Συγκεκριμένα πίστεψε ως αυτονόητο ότι αυτά αποτελούσαν την ουσία της επανάστασης, που ήταν εντολοδόχος παντός του καλού, ολική και οριστική. Γι' αυτό η απογοήτευση ήταν απόλυτη. Αυτός θα έμενε εκτός, πιστός, ακέραιος: *Και προ παντός μη στέρξεις να περιτμηθείς!... / Μη στέρξεις να περικοπεί/έστω και μια καμπύλη / απ' τα δακτυλικά / αποτυπώματά σου.*⁴

Αναπότρεπτη (δική του η λέξη) ήρθε γρήγορα η απομόνωση, *αναπότρεπτη σαν την αυγή*. Είναι η απομόνωση όπου κατέφυγε ο Καμύ, μέσα στη δίνη του ψυχρού πολέμου. Σε πολύ διαφορετικές συνθήκες, βέβαια, η στάση και η πολιτική απάντηση του Α. Αλεξάνδρου στο εκβιαστικό δίλημμα της μανιχαϊκής μας εποχής ήταν σχεδόν ταυτόσημη με εκείνη του αδέσμευτου πνευματικά Γάλλου συγγραφέα. Ανήκαν και οι δυο στους «ανθρώπους χωρίς βασίλειο» – έκφραση του Καμύ που αγωνίστηκε μάταια να αποτρέψει την προσχώρηση των διανοούμενων στη λογική του ψυχρού πολέμου, αλλά και στο δίλημμα (έτσι νοητό τότε) ελευθερία ή δικαιοσύνη. «Έξω από τις εκκλησίες δεν σε αφήνουν στην ησυχία σου», διαπίστωνε ο Καμύ, καταγγέλλοντας «το ψέμα που δηλητηριάζει τα πάντα».⁶ Θα φτάσει κι αυτός στην επιλογή της σιωπής. Η ανεξαρτησία του πνεύματος δεν ήταν ανεκτή, δεν του αναγνώριζαν το δικαίωμα να καταδικάζει τη Χιροσίμα, αλλά και τα σοβιετικά στρατόπεδα συγκέντρωσης: Ωθήθηκε λοιπόν βαθμιαία σε απομόνωση: «Στη σημερινή κατάσταση πραγμάτων, η θέση μου είναι σιωπή ή θάνατος».⁷ Όταν έφτασε σ' αυτή την απόγνωση ο Καμύ, ζούσε σε συνθήκες δημοκρατίας περίπου αδιάτα-

ρακτης, είχε γύρω του μια πνευματική κοινότητα διχασμένη αλλά όχι χωρισμένη με αίμα, όπως εμείς. Γι' αυτό και απολάμβανε την «πολυτέλεια» να αποσυρθεί, αν ήθελε... ήθελε, λέει, σαν αυτοβιογραφική του πρόθεση, σημείωσε τη φράση: «Να γράψεις την ιστορία ενός ανθρώπου του καιρού μας, που θεραπεύεται από τους διχασμούς του με γιατρικό την αποκλειστική και συνεχή θεώρηση ενός τοπίου».⁸

Η συνταγή απελπισίας του Καμύ δεν ίσχυε για μας. Ποιο τοπίο να θεωρήσει κανείς; αυτό που είχαμε μπροστά μας ήταν πληγμένο από συρματοπλέγματα, μοιρασμένο από χαρακώματα. Με τις προσλαμβάνουσες του ποιητή μας, ήταν η νεκρή ζώνη, τα σημεία φυλακή και έρημος, χωρίς την πρωινή την πράσινη σκιά ενός μεγάλου δέντρου.⁹ Δεν επινόησε λοιπόν κανενός είδους ψυχοπνευματικό γιόγκι ως θεραπεία, αλλά απέκρουε και την ίδια την απελπισία:... *εδώ θα επιμένεις δίχως βία/χωρίς ποτέ να καταφύγεις στη βολική απόγνωση/ποτέ στην περιφρόνηση/κι ως έχουν σήμερα τη δύναμη εκείνοι που οικοδομούνε ερημώσεις, παραγγέλνει σ' ένα από τα πολλά «εις εαυτόν», που είναι ουσιαστικά το τελευταίο ποιήμα της τρίτης (τελευταίας) συλλογής – πριν από την «Υποσημείωση», ένα προκαταβολικό επιτύμβιο που χάραξε στα τριάντα έξι του χρόνια.*

Αξίζει, ειδικά σήμερα, να δούμε σε τι επέμενε τότε ο συγγραφέας του *Κιβώτιου*: *Εσύ θα επιμένεις να μετράς το χρόνο με τις σειρές των πετρωμάτων σάμπως νάσουν σίγουρος πως θαρθεί μια μέρα όπου οι χωροφύλακες κ' οι επαγρυπνητές θα βγάλουν τις στολές τους.*¹⁰

Η ημέρα που αγγέλλουν αυτοί οι σίχοι ήρθε – αργά για τον ίδιο, όπως και για τον Καμύ. Τότε όμως, *μέσ' στα χαλάσματα που τα σπείραν άλας*, ώστε τίποτα να μη βλαστήσει, ο ποιητής δεν δέχτηκε την εκτόρνευσή του κι έβλεπε τον εαυτό του να χαράζει με πείσμα γραμμές για ν' αποκτήσει ένα δικό του χώρο: τη μοναξιά του μέσα στη δίνη της ιστορίας.

Πήγα σ' αυτό τον παραλληλισμό, αναζητώντας ανάλογες πνευματικές στάσεις, στο απόγειο του ψυχρού πολέμου – ελάχιστα, που τιμούν το ευρωπαϊκό πνεύμα. Εννοείται, δεν υπήρξε επίδραση, αφού δεν υπήρχε επικοινωνία. Ήταν πρακτικά αδύνατο να είχε ο Αλεξάνδρου ενημέρωση για τις απόψεις του Καμύ. Οι περισσότερες άλλωστε απ' αυτές που σταχυολόγησα βρίσκονται στα ανέκδοτα, τότε, *Σημειωματάρια* του Γάλλου συγγραφέα. Αν κάποια απήχηση από τέτοιες ιδέες έφτανε τότε στην Ελλάδα, ήταν λογοκριμένη από τη μια ή την άλλη πλευρά, παραμορφωμένη μέσα σε μια πολεμική που κα-

τέτασσε τον Ζιντ, τον Καμύ, τον Μωρουά, τον Μαλρώ, τον Καίστλερ βέβαια, αλλά και τον Σαρτρ στους «αντικομμουνιστές», κήρυκες του αμερικάνικου ιμπεριαλισμού. Είμαστε, στις «δυτικές» κοινωνίες, η νεότερη η πιο ξεκομμένη από τον κόσμο στη σύγχρονη εποχή, χωρίς διαβατήριο για πολιτείες, ιδέες, πληροφορίες.

Ακριβώς, ο πολίτης και ο λογοτέχνης Άρης Αλεξάνδρου είναι σαν να αίρει αυτή τη φονική πραγματικότητα και το σκοτάδι με τη δική του απομόνωση. Από τι απομονώθηκε; Όχι πάντως από τη ζωή και από τη γενιά του. Μένοντας αλληλέγγυος μαζί της, μαζί μας, απομακρύνθηκε από ό,τι μας χώρισε και μας διέλυσε. Τρεις λέξεις τον τοποθετούν ανάμεσά μας, και είναι λέξεις ξένες με διπλή έννοια:

*Fraternellement seul fraternellement libre*¹¹

Αυτός ο στίχος του Παλ Ελνάρ που έβαλε προμετωπίδα στη δεύτερη ποιητική του συλλογή, ακριβώς εκεί όπου βρίσκεται το πρώτο ρήγμα, όπου η επικοινωνία γίνεται *άγονος γραμμή*, θα μπορούσε να ήταν τατουάζ πάνω στο μέτωπό του, σαν εκείνα που έκαναν κάποιοι κρατούμενοι στα στρατόπεδα του Γκούλαγκ, και τα ξανάγραφαν μετά από κάθε πλαστική εγχείρηση από τους ιατροχασάπηδες της Κα-Γκε-Μπε, ώσπου τα μάτια τους δεν έκλειναν πια από το τράβηγμα του δέρματος στο μέτωπο – ουλή.

Αδελφικά ελεύθερος

Μια τέτοια στάση ζωής, που μεταξύ άλλων υπαγόρευε τη συστηματική αποφυγή του προσκηνίου, του θορύβου της αγοράς και του λογοτεχνικού μάρκετινγκ, μοιάζει επικουρεία ή στωική. Υπάρχουν, πράγματι, σ' αυτή μερικά κοινά με τα δυο φιλοσοφικά ρεύματα της ελληνικής «παρακμής», ιδιαίτερα με τον Επίκουρο: ο ηθικός προσανατολισμός, η απελευθέρωση από το φόβο και την πολιτική δεισιδαιμονία, ακόμα και ορισμένα δομικά στοιχεία τους, όπως ο υλισμός, η πίστη στο Λόγο, η παγκοσμιότητα του ανθρώπου. Από την άλλη μεριά όμως ούτε παραίτηση από τα εγκόσμια για χάρη της ήρεμης ηδονής, ούτε ανοχή – αποχή διακρίνονται στη στάση του (μιλάω για την πνευματική στάση και όχι για τον ατομικό χαρακτήρα). Πώς να καταταγεί στους στωικούς και μάλιστα στους επικούρειους ένας ποιητής πολιτικός, που αυτοπροσδιορίζεται ως *δεσμώτης, εξόριστος, φυλακισμένος, ελεύθερος – με τις ρίζες σφηνωμένες μέσ' στις πέτρες*; Η ηθική του, και όχι οι ιδέες του, είναι εκείνη που του απαγορεύει να συμπράττει σ' ένα δράμα διαίρεσης, μίσους και μεσαιωνικού σχολαστισμού· απ' αυτή την πραγματικότητα απέχει, σε μια άλλη θα συμμετείχε ενεργότα-

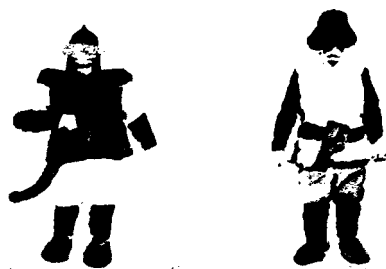

τα, όπως το έκανε στην Αντίσταση. Και, «απέχοντας», δεν απομακρύνεται στο απυρόβλητο, αντίθετα εκτίθεται στο διπλό κίνδυνο της νεκρής ζώνης. Δεν πρόκειται επίσης για φανατισμό, γιατί αυτός προϋποθέτει μισαλλοδοξία, αμετακίνητη ιδέα ανεπηρέαστη από την πραγματικότητα και όχι σταθερή ηθική στάση που συνοδεύεται από πίστη στο λόγο, δίψα επικοινωνίας και διαλόγου.

Εξίσου εσφαλμένα, ο Άρης Αλεξάνδρου τοποθετήθηκε κάτω από τη μαύρη σημαία της αναρχίας ή του μηδενισμού. Αλλά η αντιεξουσιαστική στάση από μόνη της –και μάλιστα ως προσωπική άρνηση και όχι ως κοσμοθεωρία– δεν συνιστά αναρχισμό, πολύ περισσότερο όταν απορρίπτει τη βία. Το ατσάλι από το οποίο φτιάχνει το μαχαίρι του είναι ηθικό και ό,τι φαίνεται άτεγκτο, απόλυτο απευθύνεται εις εαυτόν. «Δεν ανήκω σε κανένα κόμμα και σε καμιά πολιτική οργάνωση. Δεν είμαι μέλος καμιάς εκκλησίας. Δεν είμαι οπαδός καμιάς θρησκείας (...) δεν είμαι μέλος καμιάς εταιρείας λογοτεχνών και δεν πρόκειται, λόγου χάρη, να ζητήσω σύνταξη».¹² Είναι κατά των βραβείων αποδοκιμάζοντας τους θεσμούς που καταντούν δούρειοι ίπποι της ιδεολογίας και του σταρ σύστημ, και όχι εναντίον του επαίνου των σοφιστών. Δεν απαντάει στις κριτικές, δεν υποκύπτει στην πρόκληση των «μέντια», δεν μιλάει για το έργο του και προπαντός δεν το υπερασπίζεται.

Σε όλα τούτα, όπως και στο έργο του, αναγνωρίζεται η ίδια «ξεροκεφαλιά», που δεν είναι τίποτ' άλλο από φροντίδα καθαρότητας των μέσων προς την απόλυτα αδιάβλητη ελευθερία της λογοτεχνίας. Για τη δική του αντίληψη της ελευθερίας θα μπορούσε να γίνει πολύς λόγος. Αν την ανάγουμε στη φιλοσοφία περί ελευθερίας, θα δούμε ότι, πρώτον, αυτή κινείται στο αντίθετο ρεύμα από τη στωική σκοπιμότητα και πρόνοια, που αποκλείει τυχαίο και ελευθερία. Και, δεύτερον, βρίσκεται μέσα στο ορθολογικό σύστημα όπου ο λόγος (λογισμός) και η κρίση, μαζί με την εσωτερική εμπειρία, είναι πράξη ε-

λεύθερης βούλησης. «Η αδιαφορία είναι ο πιο χαμηλός βαθμός ελευθερίας», είχε πει ο Καρτέσιος.¹³ Σ' αυτό το αξίωμα εγγράφεται χωρίς επιφύλαξη ο Αλεξάνδρου, αλλά όχι και στη θεολογική αντίληψη της ελευθερίας, που στηρίζει κάθε παραλογισμό, αφού τα πάντα, ακόμα και τα μαθηματικά, απορρέουν από κάποιο θεϊκό νόμο. Αρχικά τουλάχιστον, η δική του τοποθέτηση πλησίασε πάντως στη σπινόζεια σύνθεση ελευθερίας και αναγκαιότητας, σε μια εποχή όπου η ιστορική και κοινωνική αιτιοκρατία μάγευε τα προοδευτικά

πνεύματα: Ελευθερία είναι η συνείδηση της αναγκαιότητας. Είναι λοιπόν υπατάτη η ελευθερία; Είναι μόνο μια μεταφυσική κατηγορία, ένα θαύμα που διακόπτει την ισχύ των φυσικών και άλλων νόμων, ενώ μόνιμα υπαγορεύει την επιλογή του καλού; Μέσα στη γενική μαζοποίηση του ανθρώπου των μέσων δεκαετιών του αιώνα, ελάχιστη θέση υπήρχε για αδογμάτιστο στοχασμό στο πεδίο αυτό, που καταλαμβάνόταν από τη θεολογική απάντηση και από το μαρξικό ντετερμινισμό. Ο τελευταίος εντόπιζε στην ταξική συνείδηση και στην οικονομική σφαίρα την εγγενή διαλεκτική του «ελεύθερου γίγνεσθαι» που κορυφώνεται στο Κράτος και τους θεσμούς του. Θα το επαναλάβω: πρέπει να έχουμε πάντα στο νου πως ήταν χρόνια υλικής εξαθλίωσης, σκλαβιάς, σφαγείου· η μαζική συνείδηση, η υπέρβαση του ατομισμού ήταν σχεδόν γενικό αντανακλαστικό. Αντιθέτοντας το «βασιλείο της ανάγκης» στο «βασιλείο της ελευθερίας», που δεν μπορεί να αγνοεί το πρώτο, αλλά που η έλευσή του είναι αναπόφευκτη, με την οργάνωση των παραγωγών και την ταξική πάλη κτλ., ο στοιχειώδης μαρξισμός, που έφτανε κάπως μέσα σε μυθική αίγλη σε μια μερίδα της διανοούμενης νεολαίας, γινόταν η πιο πειστική ρητορική με γαλανόλευκα και πιο πολύ με αλικά χρώματα. «Η ελευθερία είναι η πρακτική που βασίζεται στη γνώση της αναγκαιότητας».¹⁴ Ο Στάλιν επαναλάμβανε σχεδόν το αξίωμα του Σπινόζα, αλλάζοντας τη «συνείδηση» σε «πρακτική» και προσγειώνοντας έτσι στην «αναγκαιότητα» του ολοκληρωτισμού και της ένδειας. Αλλά δεν υπήρχε χρόνος και ηρεμία για ψιλολογήματα στη θεωρία και στην πράξη. Ψήγματα «νέας σκέψης» σαν το σταλινικό αυτό τοιτάτο φάνταζαν τότε σαν ογκόλιθοι αλήθειας και λυτρωμού. Η αστική δημοκρατία είχε φτάσει, με την εγκατάλειψη της Ισπανίας και το Μόναχο, στο ναδίρ της παρακμής της. Ο «ελεύθερος κόσμος» ήταν για μας συνώνυμο του ιμπεριαλισμού, του καπιταλισμού των κρίσεων, των πολέμων και της «δημοκρατικής υποκρισίας».

Μέσα σ' αυτή την απλουστευμένη διαλεκτική ελευθερίας-αναγκαιότητας κυμαινόταν η σκέψη και του Άρη Αλεξάνδρου, τουλάχιστον ως την *Ευθύτητα οδών*. Βρισκόταν όμως σε αυξανόμενη ανησυχία, σε ερώτηση. Αυτό σημαίνει –ενδεικτικά– η αυτοειρωνεία, μια από τις αυτοειρωνείες που μοιράζεται με το Μαγιακόβσκι: *Παρ' όλα αυτά/είμαστε πάντα λεύτεροι/σαν την πτώση καταγής/μιας ινδικής καρδιάς*. Η ειρωνεία ενεργοποιεί την αντίδραση, με την κραυγή που ακολουθεί: *Ούτε νόμοι ούτε ρίμες./Κάτω τα χαράτια/Και να σου πω/η επανάληψη και οι ρίμες/θυμίζουν αγκιτάτια*.¹⁵

Η ποιητική αντιστρατεύεται πρώτη την ιδεολογία. Καθώς γενικευόταν βαθμιαία η αποδόμηση, οι ιδέες του –που δεν ήταν ανεξάρτητες από την ηθική τους αξιολόγηση– εξελίσσονται προς τη σαρτρική μάλλον άποψη της ελευθερίας: η συνείδηση είναι ελευθερία και σκοπιμότητα, η ελευθερία είναι το στοιχείο της ευθύνης. Αυτή δημιουργεί τον άνθρωπο συνεχώς, τον μεταβάλλει αντί να τον αφήνει στην ανάπαυση να συμπύκνεται με τον εαυτό του. «Η ύπαρξη προηγείται της ουσίας»¹⁶ – αυτή ήταν η αφετηρία του αθεϊκού υπαρξισμού του Σαρτρ. Ο άνθρωπος δεν είναι τίποτ' άλλο απ' αυτό που γίνεται ο ίδιος, γιατί δεν υπάρχει Θεός που να προσδιορίζει την ύπαρξή του.¹⁶ Είμαστε μόνοι, καταδικασμένοι να είμαστε ελεύθεροι, να εφευρισκόμαστε κάθε στιγμή.¹⁶ Ο Σαρτρ είχε θεμελιώσει την υπαρξιακή θεωρία του μέσα στην Κατοχή με το έργο *Το Είναι και το Μηδέν, δοκίμιο φαινομενολογικής οντολογίας* (1943), όπου η ελευθερία γινόταν θεμελιακή έννοια της ύπαρξης. «Η ελευθερία», έγραφε, «είναι ακριβώς το μηδέν που βρίσκεται στο κέντρο του ανθρώπου και που αναγκάζει την ανθρωπινή ελευθερία να δημιουργείται αντί να είναι».¹⁷ Αυτό το περίφημο σαρτρικό-χαϊντεγκερικό «μηδέν» έρχεται στον κόσμο από τον άνθρωπο και φέρνει την άρνηση ή, μάλλον, την αρνητικότητα, προϋπόθεση για να τεθεί ζήτημα αλλαγής του κόσμου. Ο ίδιος ο Σαρτρ, θέλοντας να κάνει πιο εύληπτη αλλά και πιο τονωτική τη θεωρία του, έδωσε στη δημοσιότητα το 1946 μια κάπως εκλαϊκευμένη επιτομή της (*Ο Υπαρξισμός είναι ουμανισμός*), όπου υπογράμμιζε ακριβώς αυτό το δημιουργικό ρόλο της αρνητικότητας: *το είναι και το πράττειν γίνονταν συνώνυμα και το πρακτικό ισοδύναμο της θεωρίας «είναι μια αισιόδοξη ιδέα, μια θεωρία δράσης»*.¹⁸ Πράγματι, έστω και αν η αισιόδοξία του υπαρξισμού αμφισβητήθηκε σοβαρά, πάντως η σαρτρική ελευθερία δεν προϋποθέτει την απομόνωση, κάθε άλλο μάλλον, αφού όχι μόνο προσδιορίζει το υποκείμενο μέσα στον κόσμο, αλλά και αποκαλύπτει τον κόσμο μέσα σ' ένα σχέδιο.

Η επανάσταση δεν ήταν ένα τέτοιο «σχέδιο»;

Από αυτά τα καινά δαιμόνια, που συγκλόνιζαν τη διανοούμενη νεολαία στο Παρίσι τα πρώτα χρόνια της απελευθέρωσης, εδώ έφταναν κάποιες απηχήσεις ανεκδοτικά σχεδόν. Έφτανε κυρίως το φοκλόρ των μπουάτ του βουλεβάρτου Σαιν-Ζερμαίν ντε Πρε, όχι όμως και τα βιβλία του Σαρτρ, ή τα μαθήματά του στη Σορβόννη μπροστά σ' ένα τόσο πυκνό ακροατήριο που δεν έπεφτε βελόνα. Τον «υπαρξισμό» αντιπροσώπευε εδώ ο Σίμος... ένας γραφικός περιθωριακός. Κάποια άρθρα έδιναν ελλειπέστατη και συχνά παρανοημένη σύνοψη των θεωριών του Σαρτρ, υπερτερούσε όμως η πολεμική, όπου αυτή τη φορά σύμμαχοι, ακαδημαϊκή «δεξιά», χριστιανοί και αριστερά χέρι χέρι διαβολοποίησαν τη νέα κακοδοξία και τον αιρεσιάρχη. Δεν μπορώ να αποκλείσω ότι ο Αλεξάνδρου είχε την ευκαιρία να διαβάσει κάτι σοβαρότερο, αλλά το θεωρώ απίθανο στις συνθήκες διωγμού και εξορίας. Οπωσδήποτε, η δική του αντίληψη της ελευθερίας ήταν σα να ξαναεφεύρισκε τη σαρτρική ελευθερία στην άσκησης της στην πράξη.

Είναι μια ελευθερία κατάφορη από ευθύνη και ο ποιητής μας δεν παίζει με τις ιδέες, δεν κάνει πόζα, κάνει ζωή αυτά που πιστεύει. Θα δώσω ένα παράδειγμα, μια απόφασή του που ήταν σα να βγήκε από *Το Είναι και το Μηδέν*: ήταν αντίθετος στη λογική του εμφύλιου – διάλεξε την ανυποταξία. Σα να είχε (αλλά δεν είχε, ούτε ήταν ανάγκη να είχε) εφαρμόσει τη συγκεκριμένη αυτή στάση που υποδείχνει ο Σαρτρ, εν είδει παραδείγματος: «Αν πάω στρατιώτης σ' έναν πόλεμο, αυτός ο πόλεμος είναι ο δικός μου πόλεμος και μου αξίζει. Μου αξίζει πρώτον, γιατί θα μπορούσα να τον αποφύγω αυτοκτονώντας ή λιποτακτώντας (...) Δεν τον απέφυγα, άρα τον διάλεξα».¹⁹ Αργότερα, θα βρούμε στο *Κιβώτιο* και τη λύση της αυτοκτονίας... Είχε ή δεν είχε ευθύνη ο Οιδίποδας, όντας όργανο θεϊκής απόφασης και χρησμού; Όχι, δεν είχε, απάντησε ο κομματικός καθοδηγητής με το παρατσούκλι Φαντάρος, που αν ήταν στη θέση του Οιδίποδα θα ζητούσε, λέει, και ανταμοιβή από το θεό των μαντείων.²⁰ Ο αντίλογος του Απόλλωνα έρχεται ξαφνικά στο πνεύμα του αφηγητή, όταν όλο το οικοδόμημα του ψεύδους, των αιτιάσεων και των ερμηνειών έχει καταρρεύσει: «...αν πράγματι δεν ήθελες να σκοτώσεις τον πατέρα σου, υπήρχε τρόπος, αρκεί να το αποφάσιζες, βγαίνοντας απ' το Μαντείο, να σκοτωθείς επί τόπου».²⁰ Κλείνοντας μ' αυτό το επιχείρημα, στις τελευταίες γραμμές, το βιβλίο βγάζει σαν ανάγλυφο επίγραμμα την ελευθερία–ευθύνη ενάντια στο πεπρωμένο και τον ντετερμινισμό.

Θέλω να πω τούτο: ο Αλεξάνδρου μπορεί να μην είχε διαβάσει ούτε μια αυθεντική σελίδα Χάιντεγκερ, Σαρτρ, Μουνιέ ή Καμύ στις δεκαετίες του '40 και του '50, αλλά είχε μνηθεί από πολύ νωρίς στον κόσμο και στο πνεύμα του Ντοστογιέβσκι, όπου σχηματίζονταν οι ιδέες–μήτρες του 20ού αιώνα, ο υπαρξισμός, η ψυχανάλυση... Αλλά η πράξη, η εμπειρία ήταν το μεγάλο βιβλίο· εκεί συνειδητοποίησε ότι η ελευθερία, στην πραγματικότητα που συμπεριλαμβάνει τον άλλο, τον κόσμο, δεν μπορούσε παρά να έχει κοινωνικό και ηθικό νόημα, αυτό που της έδωσε ο παλιός και ο σύγχρονος ανθρωπισμός, εκείνο που διέσπασε ο Μαρξ και που πήγε να επανασυνδέσει ο Σαρτρ. Προσδιορίζοντας τη δυνατότητα ελευθερίας μόνο μέσα σε μια *τοποθέτηση* (situation) που αναγνωρίζουμε και μόνο με την πλήρη αποδοχή των συνεπειών κάθε επιλογής μας, ο Σαρτρ θεμελιώνει θεωρητικά την κοινωνική ηθική της ένταξης (engagement). Όπως και να την εννοούσε ο Σαρτρ, η ένταξη στην πρώτη δεκαετία του μεταπολέμου γοήτευσε τους διανοούμενους που έτρεχαν να στοιχηθούν πίσω από τις σημαίες, σα να είχε κηρυχθεί ξαφνικά γενική επιστράτευση κεφαλών. Το στρατόπεδο του κομμουνισμού βέβαια ανταποκρινόταν πιο γενναϊόδωρα στη δίψα ριζοσπαστικών, τελεσιδικιών συνταγών. Πολύ λιγότεροι τόλμησαν να παραμείνουν κριτικοί, σκεπτικιστές, ήρεμα δημοκρατικοί· πρώτοι οι χθεσινói θελοντές των Διεθνών Ταξιαρχιών του ισπανικού εμφύλιου, δεινά απογοητευμένοι, ο Άουντεν, ο Όργουελ, ο Κάισλερ, ο Μαλρώ, ο Χεμγκουαί κατά κάποιο τρόπο. Ενταγμένοι θεωρούσαν εαυτούς και οι ανεξάρτητοι, όπως ο Ραιμόν Αρόν ή ο Καμύ και, βέβαια, ο ίδιος ο Σαρτρ, αλλά θα μάθαιναν πολύ γρήγορα ότι στη λογική της ένταξης δεν υπήρχε παρά δεξιά-αριστερά και πάντως ούτε σπιθαμή για αναγνωρισμένη ανεξαρτησία συνείδησης.

Η πραγματική ποίηση και όταν ακόμα έχει αιχμαλωτιστεί σ' αυτή την καιρικότητα, έχει πικρή συνείδηση της ομορφιάς που προσπερνάει. Ακονίζοντας τις λέξεις του σε λόγο, ο Άρης Αλεξάνδρου κάνει την πιο δραματική από τις συχνές παραινήσεις του εις εαυτόν, που αποτελούν και την ποιητική του:

*όσο δουλεύεις στον τροχό
πρόσεχε μην παρασυρθείς
μην ξεπαστείς
απ' τη λαμπρή αλληλουχία
των σπινθήρων.
Σκοπός σου εσένα το μαχαίρι.*²¹

Η δοκιμασία

Ο Άρης Αλεξάνδρου γεννήθηκε σαν ποιητής μέσα στη στράτευση και πέρασε,

από συλλογή σε συλλογή, όλες τις εκδοχές της, ως την καταγγελία της και την αντι-στράτευση, που με το *Κιβώτιο* απόκτησε τη φιλοσοφική της εμφάνιση. Από την άποψη αυτή, το έργο του, θα μπορούσε να πει κανείς, είναι μια εικονογράφηση της μεγάλης περιπέτειας της λογοτεχνίας στην εποχή μας. Αντίθετα από τον Αναγνωστάκη, τον Κλείτο Κύρου, τον Δούκαρη ή τον Τίτο Πατρίκιου, που έμειναν από την αρχή σε ήσσονες τόνους, σε μια αφή της ιστορίας όπως αυτή γίνεται καθημερινότητα, αντίθετα και από τον Λειβαδίτη της μεγάλης κλίμακας, που έπαιρνε το λόγο εν ονόματι του «Ανθρώπου», ο Αλεξάνδρου ήταν από την αρχή σχεδόν μια συνείδηση στρατευμένου σε δοκιμασία: αυτή η συνείδηση μιλάει αποκλειστικά και για λογαριασμό κανενός άλλου. «Δεσμώτης», «εξόριστος», «φυλακισμένος» είναι οι δι-κοί του τίτλοι που προσδιορίζουν όχι μόνο την αντίληψη μιας αυστηρής δεοντολογίας, αλλά και την οικουμενική μοίρα του ποιητή. Στην τρίτη γλώσσα του, τη γαλλική, θα γράψει: *Donc le poète est un prisonnier! toujours debout devant le papier blanc*.²² Όταν φτάνει σε τέτοια συνείδηση του εγκλεισμού του ποιητή (το 1969, αυτοεξόριστος στο Παρίσι) έχει από καιρό εκτίσει την ειρκτή της εξωτερικής στράτευσης. Φυλακή είναι πια το *άσπρο χαρτί*, το δικό του έγγραφο κείμενο, όχι εκείνο που δεν γράφτηκε ακόμα, το άλλο, που δεν γράφτηκε ποτέ, δηλαδή η φυλακή της γλώσσας και του λόγου που αντικειμενοποιεί το νόημα, αφήνοντας ανείπωτο το προσωπικό και μοναδικό. Η εικόνα του θυμίζει το *άδειο χαρτί που η λευκότητα το προστατεύει* από τη «θαλασσινή αύρα» του Μαλλαρμέ. Ίσως να μην το είχε διαβάσει πρόσφατα, ίσως πάλι ο συνειρμός να έβαλε το χέρι του. Μα στο ίδιο ποίημα του Αλεξάνδρου παρεμβάλλονται συνειδητά – ξεχωρίζουν μάλιστα με πλάγια στοιχεία και υπομνηματίζονται – μια φράση από την *Ομολογία* του Άρτουρ Λόντον και δυο στίχοι του Ρεμπώ από το *Μεθυσμένο καράβι* και από τις *Εκλάμψεις* («Αγρύπνιες»). Τι κοινό υπάρχει ανάμεσα σ' όλα αυτά; Το απραγματοποίητο ταξίδι βέβαια, η δίψα της ελευθερίας και το όραμα-εφιάλτης. Ο έφηβος Ρεμπώ, πριν ακόμα δει τη θάλασσα έστω και από μακριά, έπλαθε ωκεανούς, πολιτείες, νέες ηπείρους μισοκλείνοντας τα μάτια μπροστά σε μια λιμνοστάσι βρώμικο νερό: ο καθλωμένος στο επαρχιακό λύκειο που μισούσε Μαλλαρμέ, με την αίσθηση της θλιβερής σάρκας, ξεσπούσε: *Να φύγω! Να φύγω!* και ένιωθε κιάλας την καρδιά του να βρέχεται από το κύμα ακούγοντας το τραγούδι των ναυτών. Του Αλεξάνδρου το θαλασσινό όνειρο είχε ναυαγήσει στην αφετηρία και το εσωτερικό ταξίδι (το ταξίδι στον εαυτό σου) που αναγγελλόταν στο πρώτο ποίημα της πρώτης συλλογής –

τελευταίος στίχος – είχε πληγεί κι αυτό σ' εκείνο το γενικευμένο πόλεμο που εισχωρούσε στα κεφάλια και στις ψυχές. Να γιατί, τη στιγμή που, έχοντας οριστικά αποσπαστεί από κάθε ένταξη και διαίρεση, καταφεύγει στη γλώσσα του Μαλλαρμέ και του Ρεμπώ, δεν μπορεί να πετάξει. Το όραμα είναι στοιχειωμένο από εφιαλτικές εικόνες της ιστορίας, από την Πράγα, από την ομολογία του Λόντον. Η παραίσθηση συγχέεται με την οπτασία, η συνείδηση με τον εφιάλτη: ο ποιητής είναι και πάλι δεσμώτης. Μ' αυτή την έμμοιη αίσθηση της στέρησης, του αδύνατου της ποίησης, αν

αυτή δεν ανατρέψει τον κόσμο και τη γλώσσα, καταφεύγει τώρα στην πεζογραφία. Πριν φύγει από την Ελλάδα είχε αρχίσει να γράφει *Το Κιβώτιο*. Θα το ξαναπιάσει σε λίγο για ν' ανακεφαλαιώσει – να δικαιώσει και συνάμα να αναρέσει – την ποίησή του, δίνοντας μια πλήρη δικανική κατάθεση για το κενό του μηνύματος, του νοήματος της ιστορίας, στη γνήσια γλώσσα της αλλοτρίωσης.

Το ρήγμα

Οι τρεις συλλογές του Άρη Αλεξάνδρου – τέσσερες αν λογαριάσουμε και την ενότητα των εννέα ποιημάτων στα γαλλικά με τον κοινό τίτλο *Exercices de rédaction*, που συμπεριέλαβε στην έκδοση *Ποιήματα* (1941-1971), χωρίς να έχουν εκδοθεί χωριστά – και τα λίγα μετά το 1958 ποιήματά του εκτός συλλογών, σημαδεύουν ακριβώς αυτή την εξέλιξη: από την ολόψυχη στράτευση που πλαταγίζει στην επικολυρική και δημοτικτροπη στιχουργία της πρώτης συλλογής,²³ στην οργισμένη κριτική αποδέσμευση της δεύτερης²⁴ και, τέλος, στην απόλυτη, ανεπίστρεπτη αποξένωση της τρίτης συλλογής.²⁵ Ο ίδιος πιστοποίησε αργότερα ποιο ήταν το «θέμα» αυτής της ποίησης και προσδιόρισε τη στιγμή και το νόημα του ρήγματος στη στράτευση: «*Το όραμα που διαλύθηκε* είναι από τα βασικά θέματα της ποίησης μου (σου θυμίζω το στίχο *είναι που πήδη-*

ξε προχθές το είδωλο στο χώμα) και φυσικά είναι το βασικό θέμα του *Κιβώτιου*», δηλώνει σ' ένα γράμμα του εξηγώντας στον παραλήπτη γιατί η έκφραση «το όραμα που διαλύθηκε» σε κάποια κριτική για το έργο του δεν τον ξένιζε. Βέβαια, ο στίχος του που υπενθυμίζει ανήκει σε ποίημα της πρώτης συλλογής, αχρονολόγητο, γραμμένο μάλλον στις αρχές του 1945 στην Ελ Ντάμπα – το πρώτο του στρατόπεδο – όπου την αγωνιστική έξαρση της Κατοχής διαδεχόταν πίκρα, νοσταλγία και κάποια σκιά αμφιβολίας.²⁶ Η ρήξη θα επέλθει στο επόμενο στρατόπεδο εξορίας, στο Μούδρο της Λήμνου, όπως η τελειωτική αποκοπή στον Άη-Στράτη και η οριστική αποξένωση στη φυλακή. «Το 1948, στο Μούδρο, αποφάσισα να απαλλαγώ από κάθε λογοκρισία και κυρίως από κάθε αυτολογοκρισία, μ' άλλα λόγια από κάθε στράτευση, που σημαίνει: από κάθε υποκρισία, αντιμετωπίζοντας φυσικά τον κίνδυνο να μείνω χωρίς ακροατές», σημειώνει εξηγώντας την πρόθεσή του να δημοσιεύσει ένα αγωνιστικό ποίημά του, παρόλο που το θεωρούσε πια ξεπερασμένο.²⁷ Αξίζει να προσέξουμε ότι η απελευθέρωση κηρύσσεται αποκλειστικά από τον ποιητή: λογοκρισία και αυτολογοκρισία (ιδίως η δεύτερη) είναι η στράτευση, πιστεύει πια. Δεν πρόκειται ακόμα για χειραφέτηση ιδεολογική, εξακολουθεί να δέχεται την κοσμοθεωρία του κομμουνισμού, απορρίπτοντας το σταλινισμό-δογματισμό, το νέο σχολαστικισμό. Όσο για πολιτική αυτονομία ήταν τότε, ακόμα και σαν έννοια, έξω από τις προσλαμβάνουσες των δικών μας ηλικιών. Αισθάνεται πάντως ξεκομμένος ήδη: *Για την ομάδα είμονι/ύποπτος πάντα/σαν την αλήθεια* γράφει το 1949 προς Μαγιακόβσκι.²⁸ Ένα χρόνο αργότερα, το 1950, κόβει «τους τελευταίους δεσμούς» του «με την αριστερά», όπως έγραψε αργότερα σ' ένα φίλο του. Χωρίς να έχει «αναήψει», χωρίς να έχει ξεχάσει τη Μακρόνησο, του διευκρίνιζε, αρνείται την αριστερά ενώ παραμένει αρνητής της δεξιάς: «...πήρα την απόφαση της μοναξιάς». Αιτία ή μάλλον σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι ήταν και πάλι η πνευματική ανελευθερία και η βαρβαρότητα του ζντανοβισμού. Εκείνο που διαισθανόταν, που τον πίεζε τα τελευταία χρόνια, είχε έρθει, επίσημα, βάνουσα, προσβλητικά για το πνεύμα και την ελευθερία. Η περιβόητη έκθεση του Μεγάλου Ιεροεξεταστή του σταλινισμού «πάνω στη λογοτεχνία, τη φιλοσοφία και τη μουσική», που χαρακτήριζε τη δυτική λογοτεχνία «νέα μορφή ιδιαιζόντως ειδικής της αστικής φιλοσοφίας», είχε εισαχθεί για «συζήτηση», με τρία χρόνια καθυστέρηση, στο στρατόπεδο εξορίστων του Άη-Στράτη. Όλοι οι λογοτέχνες εξόριστοι – πλην Άρη – είχαν υποταχθεί, καταχω-νιάζοντας τις δεινές τύψεις τους κάτω

από μονολιθική «κομματικότητα». Μπορούμε λοιπόν να θεωρήσουμε το 1950 ως ορόσημο στην ιδεολογική εξέλιξη του Αλεξάνδρου και ως επισφράγιση της οριστικής αποστράτευσης. Στην τρίτη συλλογή (γραμμένη στη φυλακή 1954-1958) διαφαίνεται η ιδεολογική διαφοροποίηση καθώς διαπλέκονται καρτερία, κενό, απαισιοδοξία πολιτική, όχι όμως και φιλοσοφική, αφού παραμένει στο βάθος το – προδομένο έστω – όραμα και προπαντός αφού κρατιέται με τα δόντια η πίστη στο λόγο. Αργότερα ο ποιητής θα προβληματιστεί πάνω στη σχέση ελευθερίας – πίστης – θυσίας. Το 1960, ελεύθερος πια, σε μια πολεμική του για το πώς εννοούσε η αριστερά την πνευματική ελευθερία και το διάλογο, θα υποστηρίξει ότι η ένταξη είναι ασυμβίβαστη όχι μόνο με την ελευθερία αλλά και με τη *συζήτηση*: «Ο ενταγμένος είναι αδύνατο να συζητήσει, δηλαδή να ερευνήσει, γιατί ο ενταγμένος πιστεύει πως η ελευθερία έγκειται στο σκλάβωμα σε κάποιο ιδανικό σωστό (Βάρναλης)».²⁹ Διακήρυξε ωστόσο την πίστη του στον άνθρωπο, στην «ανθρώπινη λογική». Και κατέληξε: «Και αν κατόρθωνα να ριζώ και τον ελάχιστο κόκκο τοιμέντου για να στρωθεί ο δρόμος απ' τον Homo sapiens στον homo humanus, θα έλεγα πως η ζωή μου δεν πήγε του κακού».

Είναι φανερό ότι το 1960, όταν γράφονταν αυτά, οι ιδέες του είχαν μετακινηθεί προς την ουτοπία γενικά, όχι σε κάποια ουτοπική τελική λύση, γιατί ο «ανθρώπινος άνθρωπος» είναι παγκόσμιος όσο και μακρινός απόγονός μας, κάτι σαν εξέλιξη του είδους και όχι κοινωνική τυποποίηση. Ιδανικές κοινωνίες χωρίς σύνορα, ανισότητες, καταπίεση αφθονούν στη φιλολογία κοινωνιολογικής φαντασίας και όλες έχουν λεπτομερείς οδηγίες χρήσεως· μian απ' αυτές μάλιστα, ο ιδεολόγος που την επινόησε, κάποιος Λεκουτυριέ, την είχε τελειοποιήσει τόσο πολύ που ονόμασε τη θεωρία του «Κοσμοσοφία».³⁰ Ο ποιητής μας δεν έκανε τον προφήτη ή τον θεωρητικό κάποιου νέου συστήματος, μόνο απέρριπτε όλα τα υπάρχοντα ως απάνθρωπα. Ήταν πια σαφής η εγκατάλειψη του κομμουνισμού συνολικά και όχι μόνο των εκτροπών του. Αυτή τη στροφή μπορούμε να την δούμε στα τελευταία κείμενά του πριν από τη δικτατορία, όπως το σενάριο *Ο καθηγητής Βαρχάιτ*³¹ και η μελέτη «Η αυτοκτονία του Μαγιακόβσκι».³² Κατηγορούμενα ήταν πια τα συστήματα γενικά όχι μόνο οι αντίπαλοι στον ψυχρό πόλεμο (καπιταλισμός – υπαρξιακός σοσιαλισμός) μα όλα ανεξαιρέτως, συμπεριλαμβανομένων και των ουτοπιών, όλες οι ιδεολογίες από το χριστιανισμό ως τον κομμουνισμό. Βέβαια, η σκέψη του Αλεξάνδρου δεν ήταν θεωρητική, κοινωνιολογική είτε συστηματική φιλοσοφική, γενικά αρκέστηκε στη διαλε-

κτική άρνησης-οράματος. Αν χρειαζόταν απαραίτητα μια επιγραφή, αυτή θα έπρεπε να σημαίνει την άρνηση του συστηματικού: *αντι-ισμός*.

Μέσα σ' αυτή την προοδευτική απόρριψη των συστημάτων, μετά την πολιτική και την ιδεολογία έρχεται, περί το τέλος της δεκαετίας του '50, η αμφιβολία του για την επάρκεια του ορθολογισμού. Παρά τη βεβαίωσή του που είδαμε λίγο πιο πάνω, η πίστη του στο λόγο υποχωρούσε εναγώνια από τα χρόνια της φυλακής. Το πρόβλημα της επικοινωνίας, κέντρο σ' ολόκληρο το έργο του, ποιητικό και πεζό, βαρύνει και απελπίζεται σε μερικά ποιήματα της τρίτης συλλογής (*Ευθύτης οδών*), που χαρακτηρίζουν όσο λίγα την κατάσταση πνεύματος στην αποστρατευμένη ποίηση μετά τη διάλυση του οράματος. «Συνομιλώ άρα υπάρχω» κήρυσσε ο τίτλος του μεγαλύτερου ποιήματός του, που γράφτηκε ασφαλώς το 1956 στη Γυάρο. Ήδη ο τίτλος έβαζε στη θέση του καρτεσιανού *cogito* (σκέπτομαι) το *συνμιλώ*. Αλλά στη θέληση της συνομιλίας απαντούσε η απομόνωση· η ομιλία η προσωπική είχε καταντήσει παντομίμα, όπως έλεγε εκεί στον προνομιούχο συνομιλητή του, τον Μαγιακόβσκι: *Με λέξεις τρωμένες με παρομοιώσεις μεταφορές κι αναλογίες/ πασχίζω να μιλήσω/σαν τον μουγγό που θέλει να σου δείξει πως πονάει/και μήγγει το καρφί μέσα στο μύλο*. Ο κώδικας χάνεται βαθμιαία κι αν ακόμα δεν είναι το άδειο *Κιβώτιο*, η κοινότητα της γλώσσας αναζητείται χωρίς να βρίσκεται και η «μαζική» επικοινωνία είναι μόνο εργαλειώδης, άψυχη, ή ενέχει, μεταφέρει το φόνο: *Πάντα απροσάρμοστος/ανεδαφικός/δεν είχες καταλάβει πως η μόνη μουσική που συντελούσε στο γενικό καλό/είταν ο χτύπος των σφυριών/των βαποριών τα φλάοντα/κι οι παλμικές δονήσεις των συρμάτων/την ώρα που περνούν οι διαταγές/για τις εκτελέσεις*. Στο *Κιβώτιο* πια κάθε μήνυμα αποκωδικοποιείται σε θάνατο-εκτέλεση, *αυτοκτονήση* – και η λέξη σύντροφος συνωνυμεί με το νεολογισμό *συνεκτελεστής*. Και στο σχέδιο μυθιστορήματος *Η άγνωστη γλώσσα*, μια τελετουργική εκτέλεση ακολουθεί την αποτυχία στις εξετάσεις σε μια άγνωστη – νεκρή – γλώσσα.

Αλλά τότε σε τι χρησιμεύει η λογοτεχνία, προς τι η ποίηση; Ανάμεσα στην αποστολή της για την *τελειοποίηση της γλώσσας* και στο τωρινό της καθήκον να πορεύεται στη «Νεκρή ζώνη» (επόμενο ποίημα) κουβαλώντας στον ώμο τις λέξεις σαν *μελλοθάνατο*, η ποίηση είναι η αμυδρή ελπίδα, κάτι όπως το *πρώτο κερί/πιστοποίησε το σκοτάδι*. Μπορούμε τώρα να καταλάβουμε καλύτερα την περιέργη παρένθεση της καθαφικής μίμησης που ακολουθεί αυτά τα ποιήματα της εναγωνίας επικοινωνίας. Με τον καθαφικό

τρόπο, νομίζω ότι ο Αλεξάνδρου έκανε προσπάθεια να πάρει απόσταση από την αμεσότητα και από τη σημαντική της στράτευσης, γυρεύοντας ευρύτερη προοπτική, ίσως μια διαχρονική θέα του προβλήματος της συνείδησης. Πολιορκείται με καρτερία αλλά και ειρωνεία ένα νεύμα, αν όχι μια απάντηση, ένα εύρημα ιατροδικαστικό περίπου με την αυτοψία στο μακρινό παρελθόν. Η γαλήνη και η βιβλική ατμόσφαιρα που ανακαλεί αυτή η ποίηση χρησιμοποιούνται σαν οθόνη για να προβληθούν διαρκή διλήμματα, αυταπάτες, συμβιβασμοί και απελτισμένη εμμονή του ηθικού χρέους, ιδιαίτερα στις σχέσεις ατόμου-συνόλου, πνεύματος-εξουσίας, ηγεσίας-πλήθους. Αυτή η παρελθοντολογία διέυρυνε, θα έλεγες, με αιώνες πείρας τη συνείδηση του παρόντος. Ο σκεπτικισμός που πνέει εκεί δεν είναι πεισιθάναντος αλλά κριτικός, αναθεωρητικός. Απέναντι στην κούφια αισιοδοξία των ιδεολογικών μιλιταρισμών έδινε έναν άλλο τρόπο θάρρους. Δεν έπρεπε να παραδεχτούμε ότι η ήττα της μεγάλης στρατιάς σήμαινε κάτι οριστικό για τον άνθρωπο. Ούτε ο Αλεξάνδρου ούτε κανένας από τις κλάσεις των στρατευμένων έκανε τη συνείδηση της ήττας ήττα της συνείδησης και κανένας (με εξαίρεση την ιδιαίτερη περίπτωση Λειβαδίτη) δεν έφτασε στο μυστικισμό. Καθώς δεν υπήρχε στήριγμα έξω, ενώ διαρκούσε η κεκτημένη αντι-ομφαλοσκοπία, η έγνοια του κόσμου, από τα χρόνια των οραμάτων και των πίστσεων, κατέφευγε στις μεγάλες κλίμακες του χρόνου, όχι μόνο τις ιστορικές αλλά και εκείνες των γεωλογικών μεταβολών είτε της βιολογικής εξέλιξης του ανθρώπου. Παλαιοντολογία και μελλοντολογία είναι δύο πόλοι κοινοί σ' όλη εκείνη την ποίηση, αρχίζοντας από τον Μαγιακόβσκι, που αντιστέκεται πεισματικά στην απελπισία του παρόντος. Η μακροϊστορική αισιοδοξία αντικαθιστά τη νέα Σωτηρία που δεν ήγγικεν, ο λόγος γεμίζει από χρόνο και άπειρο, σε μια υπέρβαση της ιστορίας που κόλλησε, της στενότητας και μυωπίας του παρόντος.

Η σιωπή

Ένας συνομήλικος και πολύ διαφορετικός από τον Αλεξάνδρου ποιητής, ο τραγικότερος ίσως της πλειάδας, ο Τάσος Λειβαδίτης, δοξολογούσε με το ίδιο πάθος τη ζωή, τον άνθρωπο, τον άνθρωπο-θεό και τον Λένιν, με πληγωμένη καρτερική πίστη τη θέλησή του την έκανε μεγαλόπνοη και μεγαλόστομη. Μα και όταν συνειδητοποίησε ότι όλα είχαν χαθεί, ένωσε, μέσα στο υπόγειο, την πνοή του μέλλοντος και από την ταπείνωση έφτιαχνε μέθοδο σωτηρίας: *όλη η οροσιά του μέλλοντος τραγουδάει μες στις κλειδώσεις*

μου/κι ω ήττες, συντρόφισές μου, που μέσα σε μια στιγμή/με λυτρώσατε απ' τους αιώνιους φόβους της ήττας.³³ Η ως τότε ώριμη ποίηση του Λειβαδίτη ήταν μια ελεγεία στο όραμα που διαλύθηκε: Τώρα/κομμάτια από το μεγάλο ασύγκριτο όνειρο που κάποτε κρατήσαμε! (...) σφηνωμένα μες στα νύχια μας σαλπίζουν.³⁴ Στον Αλεξάνδρου, η υπομονετική πίστη και η οραματολογία είχαν παραχωρήσει τη θέση τους σε μια ήρεμη ενατένιση: Εσύ θα επιμένεις σαν να μετράς το χρόνο με τις σειρές των πετρωμάτων.³⁵

Είχε δει πολύ νωρίτερα τη διάλυση του οράματος, αλλά συνολικά η διαδρομή του είναι παράλληλη μ' εκείνη του Λειβαδίτη, που από τις μεγάλες, σημαιοστολίστες μάχες και βεβαιότητες στην άκρη της νύχτας, από τα σταυροδρόμια του κόσμου³⁶ με τους μεγάλους ανέμους, έφτασε ν' ανακαλύψει το Θεό στη σιωπή, στο άδειο. Ο συγγραφέας του *Κιβώτιου* μας έδειξε το κενό, εξίσου φοβερό και ακατονόμαστο, που δεν μπορούμε πια να το πούμε Θεό. Την ίδια ώρα που ο Αλεξάνδρου μυθοποιούσε τη μεγάλη μας απορία, ο Λειβαδίτης, στο *Νυχτερινό επισκέπτη*, έψαχνε το κενό, γεμίζοντάς το Θεό: Αιώνες τώρα χτυπάω τον τοίχο μα κανείς δεν απαντάει. Όμως εγώ ξέρω πως πίσω από τον τοίχο είναι ο Θεός. Γιατί μόνον Εκείνος δεν απαντάει.³⁷

Είναι χαρακτηριστικό ότι και στο Λειβαδίτη η μεγάλη στροφή είχε γίνει με το –προσωρινό στην περίπτωση του– πέρασμα στην πεζογραφία. Το *Εκκρεμές*,³⁸ έργο περίπου ταυτόχρονο με την έναρξη γραφής του *Κιβώτιου*, είχε ανοίξει την υπαρξιακή περίοδο του Λειβαδίτη. Νομίζω πως δεν ήταν τυχαίο. Λειβαδίτης και Αλεξάνδρου ένωσαν –και σχεδόν ταυτόχρονα μάλιστα– την ανάγκη της σιωπής της ποίησης, που είχε ταυτιστεί μ' ένα ορισμένο όραμα και μια συγκεκριμένη συλλογική εμπειρία. Πότε αφήνει το στίχο ο πρώτος; Μόλις συνειδητοποιεί, με δέος, ότι μόνο τώρα, μετά την έσχατη ταπείνωση τη γενική και την ατομική, ίσως πια μπορεί να γράψει ένα στίχο αληθινό.³⁹ Ο

Αλεξάνδρου πάλι, μ' ένα σιμωνίδειο επίγραμμα επιτύμβιας επισημότητας, κλείνει την τελευταία του συλλογή, εκπέμποντας ένα τελικό μήνυμα χωρίς παραλήπτη:

Φίλε ή αντίπαλε μην τ' αναγγείλεις
πουθενά/Δεσμώτης τήδε ίσταμαι τοις
ένδον ρήμασι πειθόμενος.⁴⁰

Αυτό το αμετάβατο του μηνύματος, το άδειασμα του λόγου δεν έβλεπε πια ο ποιητής πώς θα μπορούσε να γίνει ποίηση, όπου η κάθε λέξη, εγκαταλείποντας το παρελθόν της, πρέπει να λάμπει σαν πρωτόπλαστη. Το αντίθετο της ποίησης δεν είναι βέβαια η πεζογραφία, αλλά ο πολι-

τικός λόγος και η εφθαρμένη χρηστική γλώσσα. Απ' αυτή την πιο πεζή πεζότητα ο ποιητής, ο λογοτέχνης μπορεί να «εμπνευστεί»! Και το κάνει πολύ συχνά. Ο Αλεξάνδρου δοκίμασε τον ηθικο-πολιτικό διδακτισμό του Καβάφη, δοκίμασε το δράμα και το σενάριο. Τώρα έρχεται στο μυθιστόρημα με μια φροντίδα να ντοκουμεντάρει, να απολογηθεί. Όπως το τέλος της ρόδινης αυταπάτης στην πρώτη του ποιητική συλλογή σημειώνεται με το πέρασμα από τον γνήσιο παραδοσιακό και εθνικό στίχο –τον δεκαπεντασύλλαβο– στον ελεύθερο, στον ατομικό ρυθμό και μέτρο, παρόμοια τώρα εγκαταλείπει την ποίηση για την πεζογραφία, για ν' αποτυπώσει όχι πια τη διάλυση του οράματος αλλά του νοήματος, του λόγου. Χειρίζεται, για να το πει, ένα όργανο δύσκαμπτο και βαρύ, το ιδίωμα ενός τυπικού ακτιβίστα κομμουνιστή, που είναι στους αντίποδες της προσωπικής ελευθερίας και της ποίησης: κώδικες στερεοποιημένων σημασιών, ιεραρχιών, ασώματης, αναισθητικής σκοπιμότητας. Ενώ ο Λειβαδίτης, στο υπαρξιακό του χρονόμετρο (Το Εκκρεμές) διατυπώνει την αγωνία του προσώπου χωρίς μπουσούλα μέσα από κλινικές περιπτώσεις διανοητικής αλλοτρίωσης, ο αφηγητής του *Κιβώτιου* χτίζει τετράγωνα, λογικά οικοδομήματα με τον αλλοτριωμένο του λόγο, που πέφτουν το ένα μετά το άλλο, καθώς διαψεύδεται κάθε φορά ένας κώδικας αναφοράς σε μια υποτιθέμενη γρανιτώδη αλήθεια: της τελευταίας ιστορικής ολομέλειας. Ο αφηγητής αυτός –ο λόγος αυτός– δεν έχει πρόσωπο, δεν έχει σώμα ούτε όνομα, έχει μόνο αυτάρχη λογική. Κάθε του λέξη είναι σα να πέφτει νεκρή ή χτυπημένη από ακυρότητα και δεν ανακαλύπτει το σώμα του παρά μόνο σα μια ακόμα τέτοια λέξη: πτώμα. Έχοντας εξαντλήσει το λόγο και την υπαρξή του, καταλήγει: ...άδειο είναι το κιβώτιο κι αν νομίζετε πως μπορείτε να το γεμίσετε με το πτώμα μου (...) τι περιμένετε...

Έτσι το μεγάλο σήγμα στο έργο του Αλεξάνδρου δεν εντοπίζεται από κάποια

συγκεκριμένη ιδέα σε μιαν άλλη, αλλά βρίσκεται στη γραφή, που έρχεται τώρα να πιστοποιήσει τη διάσπαση του λόγου, την απομόνωση και τη σιωπή του σημαίνοντος. Το *Κιβώτιο* είναι σημείο κενό. Ποιος το άδειασε; Σάσπενς!... Μα ποιος άλλος θα μπορούσε να το κάνει από τον κατασκευαστή του και τον φορέα του: την ιδεολογία, την ιδέα, το λόγο; Αυτό το λόγο χειρίζεται αριστουργηματικά ο συγγραφέας εκμηδενίζοντας μέσα του και την (προηγούμενη) ποίησή του. Αν αναλυθεί σε λέξεις και συντακτικές ενότητες ακόμα, ο λόγος αυτός δεν είναι «δικός» του. Ποτέ δεν ανήκουν στον ποιητή οι λέξεις ξεκομμένες, ακόμα κι αν τις έχει εφεύρει. Ο Μαλλάρμέ είχε πει ότι μεταχειρίζεται μόνο τις λέξεις όλου του κόσμου, εκείνες που ο «Μπουρζουά» ξέρει πολύ καλά. «Αλλά, να, (...) αν του συμβεί να τις συναντήσει μέσα στο άλφα ποίημά μου, δεν τις καταλαβαίνει πια. Είναι που γράφτηκαν από ποιητή».⁴¹ Σαν τον κύριο Μπουρζουά, οι κιβωτιοποιοί – η μεγαλύτερη συντεχνία του μεσαίωνα μας – δεν αναγνωρίζονται μέσα στο *Κιβώτιο*: άλλοι το 'γραφαν – το 'κλεψαν. Δεν αναγνωρίζουν τις λέξεις τους όταν ξαναγράφονται (καθαρογράφονται, πρέπει να πούμε) από τη λογοτεχνία.

Ο «συγγραφέας» γράφει – μαζί (μαζί με την εποχή του, τη γλώσσα που κληρονόμησε και την προηγούμενη λογοτεχνία) αλλά γράφει-συν. Δεν καταγράφει ως δικαστικός κλητήρας, εφευρίσκει ένα καινούριο πώς, πώς ο κόσμος γίνεται λόγος. Το στρατήγημα του συγγραφέα του *Κιβώτιου* ήταν να κρύψει αυτό το συν ως πλην, το πώς ο λόγος αδειάζει το νόημα και ερμηνώνει τον κόσμο. Έγραψε λοιπόν το κείμενο που μηδενίζει και μηδενίζεται, παράγοντας ένα οιονεί «αντι-κείμενο». Με τη σύνθετη και αποσυνθετική αυτή λέξη το χαρακτηρίζει έμμεσα ο ίδιος ο αφηγητής, για λογαριασμό του συγγραφέα, σ' ένα προτελευταίο κεφάλαιο του μυθιστορήματος που τελικά το απέσυρε από το έργο· μίλησε όμως γι' αυτό στη συζήτηση που προκάλεσα μαζί του όταν εκδόθηκε *Το Κιβώτιο* και δημοσίευσε ένα απόσπασμά του ως κατακλείδα στη συζήτηση εκείνη.⁴² Αυτό το κείμενο είναι ένα *σημείο πλην*, λόγος αρνητικού μεγέθους. Τέτοια αντί- και αρνητικά, μια εξίσωση ίσον μηδέν θα μπορούσε, λέει, να γράψει αντί απολογίας, διαμαρτυρόμενος για τη σιωπή του ανακριτή. Μα δεν έκανε τίποτ' άλλο απ' αυτό. Και ο παραλήπτης εξάλλου δεν είναι άλλος από τη σιωπή, την ηχώ της μη γλώσσας, της γλώσσας της αλλοτριώσης. Ούτε ρωτάει, ούτε δίνει απάντηση. Η σιωπή μας ρωτάει, δεν ρωτάει κάτι και δεν ρωτιέται· πάνω απ' όλα αδιαφορεί για την απάντηση. Αυτό το σημείο πλην γίνεται ορατό χάρη στο περίβλημά του, το κι-

βώτιο, το τίποτα που γίνεται σημείο. Το κενό είναι «αδύνατο» κατά τον ορθολογισμό και ασύλληπτο στην κοινή αντίληψη, που μόνο αρνητικά, σαν απουσία το δέχεται. Καθαυτό άλλωστε δεν μπορεί να παρασταθεί, γι' αυτό και γεμίζει Θεό, σκοτάδι, μύθο, μια οποιαδήποτε σκοτεινή ουσία που το καθιστά ορατό. Να γιατί εκείνο που έχει σημασία δεν είναι το ανέκδοτο, η επινόηση, ούτε το επιχείρημα – η νοηματική αλληλουχία του λόγου – αλλά η σημαντική του, οι κώδικές και μιας μορφής του. Ο ρεαλισμός της αφήγησης δεν είναι επικυρωμένος από το συγγραφέα, αντίθετα είναι τέχνασμα απόρριψης του ρεαλισμού.

Συμβαίνει αυτό το παράδοξο στη λογοτεχνική εξέλιξη του Αλεξάνδρου: ανταλλάσσοντας τους τυπικούς χαρακτήρες των λογοτεχνικών ειδών, η ποίησή του είναι ρεαλιστική, περιεχομενική, προσληψίμη σε πρώτη ανάγνωση και μιας σημασίας, ενώ το πεζό του έργο (ολόκληρο, ως και τα σχέδια μυθιστορημάτων που έμειναν ανεκπλήρωτα) είναι πάντα μεταφορά στο έδαφος της αβεβαιότητας. Τόσο είναι αλήθεια αυτό, ώστε ξένοι αναγνώστες και βιβλιοκριτικοί, όταν εκδόθηκε το μυθιστόρημα στα γαλλικά, το διάβασαν κατά γράμμα, σαν χρονικό ή ανέκδοτο του εμφυλίου μας και, φυσικά, έμειναν με άδεια χέρια. Μια άλλη ανάγνωση όχι επιπόλαιη ξαναγέμισε το άδειο *κιβώτιο* με νόημα, ερμηνεύοντάς το σαν παραβολή. Πρόκειται όμως και πάλι για υπερεκτίμηση του «περιεχομένου» που πριμοδοτεί τις ηθικές και πολιτικές σημασίες σε βάρος της ουσίας. Ο συγγραφέας θα μπορούσε να είχε μεταχειριστεί άλλο μύθο και άλλη εποχή, έστω και αν τέτοιες επιλογές δεν είναι χωρίς σημασία. Όπως λέει ο αφηγητής, σ' εκείνο το κεφάλαιο που εξαιρέθηκε, θα μπορούσε να αρνητικοποιήσει την ίδια την *Επιχείρηση Κιβώτιο φανταστικοποιώντας την, μεταθέτοντάς την στον χρόνο, οβουρίζοντάς την στο 1249 λόγω χάρη, στην εποχή των Σταυροφοριών...*

Ο υπαινιγμός ίσως είναι σημαντικότερος από ό,τι φαίνεται και δεν περιορίζεται στη μεταφορά του χρόνου του μύθου στο μακρινό παρελθόν. Στην εποχή των Σταυροφοριών, τα μυθιστορήματα του κύκλου της Στρογγύλης Τραπέζης – τα πρώτα δυτικά μυθιστορήματα – μετέφεραν τον αναγνώστη επτά-οκτώ αιώνες πίσω, στο μύθο του δισκοπότηρου Γκράαλ. Προφανώς γιατί τότε τα σύμβολα του Χριστιανισμού ήταν άφθαρτα και οι ιππότες του βασιλιά Αρθούρου μαζί με τη δύναμη επιδίωκαν την άσκηση, την εσωτερική τελείωση και τη θυσία. Σ' εποχές πίστεων και μύθων (που μας νεύουν από μακριά και μέσα στις σελίδες του *Κιβώτιου*) ο ήρωας παλεύει για να νικήσει και είναι με το μέρος του καλού· τα σύμβολα

είναι συγκεκριμένα, κοινής αναγνωρίσεως και ιερά: Γκράαλ. Στην κρίση, ο άδοξος ήρωας, ο μοναχικός γίνεται «πρόσωπο», αγωνίζεται δηλαδή να καταλάβει, να υπάρξει· το σύμβολο είναι απροσδιόριστο και «μικρό» μπροστά στη συμβολιζόμενη πραγματικότητα την τόσο πολύπλοκη. Ίσως γι' αυτό δεν μπορούμε να μιλήσουμε για συμβολισμό στο *Κιβώτιο*, όπως αμφιβάλλω αν μπορούμε να μιλήσουμε για συμβολισμό στον Κάφκα. Ο αφηγητής-απολογούμενος στο μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου δεν μπορεί να νικήσει ούτε να καταλάβει, το κενό που μεταφέρει είναι ο ίδιος: ο απόλυτος αντι-ήρωας. Αυτό που μεταφέρει δεν είναι Γκράαλ του κομμουνισμού μα ένας σκόπιμα άμυθος, άχαρος, ανίερος κύβος, ακριβώς η ειρωνεία του μυστικού, του υψηλού, της αγγελίας.

Ο συγγραφέας μας δεν έχει θεούς, δεν διαθέτει χρησμούς, μα οι οιωνοί που πρώτος από τους στρατευμένους ερμήνευσε τόσο έγκαιρα και με τόση οξυδέρκεια ήταν κάτι παραπάνω από δυσμενείς, ολέθριοι. Από τις δυο μεγάλες περιπέτειες όπου είχε συμμετάσχει, τον κομμουνισμό και τον λόγο, η μια ήταν αμετάκλητα καταδικασμένη και η άλλη υπονομευμένη. Χωρίς νέα Κοσμογονία και χωρίς προσωπική Οδύσσεια που είχε σνειρευτεί νέος, συνέταξε αυτή την εφιαλτική ραψωδία της καθόδου στον Άδη για την επίσκεψη συντρόφων-ίσκιων. Το μήνυμα που έφερε ήταν σκοτεινό, όπως εκείνο της λ' ραψωδίας, μια σκοτεινή προειδοποίηση χωρίς τις ορμήνιες θεοσέβειας και φρόνησης του νεκρού Τειρεσία για κάποια ελπίδα γυρισμού. Θα ήταν ίσως επιτρεπτό να θυμηθούμε ότι, στην *Οδύσσεια*, αυτή η προσφυγή στη γλώσσα των νεκρών έρχεται αμέσως μετά τη μαγανεία της Κίρκης που μετέτρεψε σε χοίρους τους συντρόφους. Μα τον παραλληλισμό θα τον κάναμε αποδιδοντας, αυθαίρετα μάλλον, πρόθεση στον συγγραφέα. Αντίθετα, τίποτα δεν μας εμποδίζει να συγκρίνουμε εκ των υστέρων τον φορέα του λόγου με οποιονδήποτε άλλο, ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή μη ανάλογου σχεδίου του συγγραφέα· και μια που σταματήσαμε στο μεγάλο πρόδρομο της μυθιστορίας, ας προσέξουμε τη φοβερή σύγκριση: ο ομηρικός αφηγητής θαυμάζεται από τους Φαίακες για τη χάρη του, το παράστημά του και τη σοφή ισορροπία του πνευμάτός του· απέναντί του είναι ζωντανόι άνθρωποι που τον ακούνε άπληστα, συμμετέχουν και δεν εννοούν να τον αφήσουν να τελειώσει μ' αυτή την νεκυία. Το αρνητικό του ακριβώς είναι ο αφηγητής του *Κιβώτιου*: βουβός, χωρίς προφορικό (ζωντανό) λόγο, χωρίς σώμα και όνομα, άχαρος, άψυχος, γραφέας μιας νεκρής γλώσσας χωρίς αποδέκτη άλλον από την ηχώ της σιωπής.

Αν τα σταθμίσουμε όλα αυτά, συμπε-

ραίνουμε ότι το έργο αυτό δεν είναι χρονικό γεγονός, ούτε παραβολή, ούτε μύθος, δεν έχει δηλαδή το νόημα μαρτυρίας, μα ούτε μυστικές έννοιες σαν εκείνες που ερευνούσαν οι μύστες της Καββάλας στην Παλαιά Διαθήκη. Εδώ δεν αναιρούνται σύμβολα και σημασίες για να μπουν στη θέση τους άλλα, μα ίσα ίσα για ν' αποκαλυφθεί η κενότητα του όλου συμβολικού συστήματος των ιδεολογιών.

Έργο οριακό της γενιάς του εμφύλιου, το *Κιβώτιο* κλείνει, οριστικά νομίζω, την περιπέτεια της στρατευμένης λογοτεχνίας, και την κλείνει ειρωνικά, θα έλεγα, μ' ένα κείμενο εικονικού ρεαλισμού, στρατευμένου λόγου, παρωδία σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Στη διαδρομή του συγγραφέα του είναι τέρμα ρηγματικό, όχι όμως απροσδόκητο. Επάλληλοι κύκλοι, αποτυπωμένοι στις τρεις συλλογές, περιέσφιγγαν την επικοινωνία και το ιδανικό, που αναζητώντας μάταια έξοδο, κατέφευγαν σε παντομίμα, σε ουτοπία ή μακροϊστορικές και οικουμενικές φαντασιώσεις. Μάχη χαμένη από χέρι, αφού τα εφόδιά της ήταν αδειασμένα: ο ίδιος λόγος, η ίδια λογική. Τούτος ο λόγος, στην πιο τέλεια κενότητά του, είναι το σημείο πλην, το άδειο κιβώτιο.

Αυτή ήταν, συνοπτικά, η πνευματική Οδύσσεια του Άρη Αλεξάνδρου μέσα από τις Συμπληγάδες και την οργή των στοιχείων της εποχής. Από την οδό της παγκοσμιότητας, του ορθολογισμού και του ουμανισμού – αυτό το πλάτος που εννοούσε ν' αγκαλιάσει τον κόσμο – οδηγήθηκε τελικά στο αντι-έπος της γενιάς μας και ίσως όλων των στρατευμένων κλάσεων. Αν υπήρξε ένα νεύμα, κάποιο σημάδι ευμένειας των θεών σ' αυτό το τέρμα, πρέπει μάλλον να το αναζητήσουμε μετά την τελευταία σελίδα, εκεί που μερικά βιβλία συνεχίζονται. Υπάρχει πράγματι η άποψη της προφητείας, που δίνει στο αυξομειούμενο κιβώτιο πλανητικές διαστάσεις. Στις λευκές σελίδες μετά το έργο γράφτηκε κιόλας το τέλος του μεσαιωνικού κομμουνισμού. Και πριν καλά καλά στεγνώσει το μελάνι της ιστορίας, οι παλαιοί, σχεδόν ξεχασμένοι Μολλώς – εθνικισ-

μοί, ιεροί πόλεμοι, γενοκτονίες, ρατσισμός – έπιασαν βάρδια, όλοι εν ονόματι του δικαίου, του λαού, του ανθρώπου ή του Θεού. Το μάθημα είναι πολύ βαρύ για να το αντιπαρέλθει ο κόσμος. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Ποιητική», *Άγονος γραμμή*.
2. «Νεκρή ζώνη», *Ευθύτης οδών*.
3. «Νεκρή ζώνη», *Ευθύτης οδών*.
4. «Θα επιμένεις», *Ευθύτης οδών*.
5. A. Camus, *Actuelles*, II – *Chroniques* (1948-1953), Paris, Gallimard, 1953, σ. 145.
6. *Correspondance A. Camus – Jean-Grenier*, Paris, Gallimard 1981, σ. 119.
7. A. Camus, *Carnets II* (1942-1951), Paris, Gallimard, 1964, σ. 156.
8. A. Camus, *ό.π.*, σ. 187.
9. «Νεκρή ζώνη», *Ευθύτης οδών*.
10. «Θα επιμένεις», *Ευθύτης οδών*.
11. Αδελφικά μόνος αδελφικά ελεύθερος.
12. «Παράλληλος λόγος για το *Κιβώτιο*, Δημήτρης Ραυτόπουλος – Άρης Αλεξάν-

δρου», περ. *Ηριδανός*, 1, Αύγουστος–Σεπτέμβρης 1975.

13. Descartes, *Lettre à un Révérend Père Jésuite*, ed. V. Cousin, τόμ. IX, σ. 168.
14. I.B. Στάλιν, *Τα οικονομικά προβλήματα του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ*.
15. «Αλεξάνδροστρόι», *Άγονος γραμμή*.
16. J.-P. Sartre, *L'Existentialisme est un humanisme*, Paris, Nagel, 1970, σ. 17, 22, 38.
17. J.-P. Sartre, *L'Être et le Néant*, Paris, Gallimard, 1970, σ. 495.
18. J.-P. Sartre, *L'Existentialisme est un humanisme*, σ. 95.
19. J.-P. Sartre, *L'Être et le Néant*, σ. 613.
20. *Το Κιβώτιο*, σ. 254-256, 293.
21. «Το μαχαίρι», *Ευθύτης οδών*.
22. «Ce qu'il fallait prouver», *Exercices de rédaction*. [Μεταφράζω: Ο ποιητής λοιπόν/είναι φλακισμένος/όρθιος πάντα/μπροστά στο άγραφο χαρτί.]
23. Ακόμα τούτη η άνοιξη, 1946.
24. *Άγονος γραμμή*, 1952.
25. *Ευθύτης οδών*, 1959.
26. «Χτες», Ακόμα τούτη η άνοιξη.
27. «Ψύσηξε βοριάς».
28. «Αλεξάνδροστρόι», *Άγονος γραμμή*.
29. «Ένταξη και συζήτηση», περ. *Καινούρια Εποχή*, χειμ. 1960 και *Έξω από τα δόντια*.
30. Lécourturier, *La Cosmophilie ou le socialisme universel*, Paris, έκδοση του συγγραφέα (χωρίς χρονολογία).
31. Περ. *Καινούρια Εποχή*, χειμ. 1962 και *Έξω από τα δόντια*.
32. Περ. *Εποχές* αρ. 18 και 19, Οκτώβριος και Νοέμβριος 1964 και *Έξω από τα δόντια*.
33. Τάσος Λειβαδίτης, «Το υπόγειο», *Ποίηση*, Αθήνα, 1965.
34. Τάσος Λειβαδίτης, *Συμφωνία αρ. 1, Ποίηση*, Αθήνα, 1965.
35. «Θα επιμένεις», *Ευθύτης οδών*.
36. *Μάχη στην άκρη της νύχτας* (1952) και *Φιντσί* στα σταυροδρόμια του κόσμου (1953) ήταν οι τίτλοι του πρώτου και του τρίτου ποιητικού βιβλίου του Τ. Λειβαδίτη.
37. Τάσος Λειβαδίτης, *Νυχτερινός επισκέπτης*, εκδ. Αφών Τολίδη.
38. Τάσος Λειβαδίτης, *Το Εκκρεμές*, διηγήματα, Θεμέλιο, 1966.
39. Τάσος Λειβαδίτης, «Τέχνη», *Ποιήματα, Ποίηση*, Αθήνα, 1965.
40. «Υποσημείωση», *Ευθύτης οδών*.
41. Στο R. Ghil, *Les Dates et les Oeuvres*, Crès, 1923.
42. Περ. *Ηριδανός*, 1, Αύγ.-Σεπτ. 1975.

«Το σύνδρομο του Οδυσσέα»

ΘΑΝΑΣΗΣ ΒΑΛΤΙΝΟΣ

Η ΤΕΧΝΗ τείνει πάντα να υπερβεί την πραγματικότητα. Όταν το κατορθώνει, τότε την κατακτά. Και τότε έχουμε μεγάλη τέχνη.

Πέρυσι,* σ' ένα λογοτεχνικό περιοδικό της Αθήνας δημοσιεύθηκε μια σειρά «επιστολών», που αφορούσαν την τελευταία μεταναστευτική έξοδο της δεκαετίας '50-60. Δεν ξέρω αν σ' αυτή την περίπτωση ο συγγραφέας τους επεδίωξε να αποκολλήσει τα κείμενά του από τα συγκεκριμένα περιστατικά, πάντως τους φόρεσε καπέλο τον τίτλο: «Σύνδρομο του Οδυσσέα». Η ειρωνεία –ως όρος αισθητικός– ήταν καίρια. Γιατί τίποτα κοινό δεν μπορεί να υπάρχει ανάμεσα στον άνθρωπο που ρίχνει πέτρα πίσω του, για να γλιτώσει από την καταδρομή της τύχης, και τον βασιλιά της Ιθάκης, για τον οποίο, έτσι όπως έχει φθάσει ως εμάς μέσα από το ομηρικό αντικαθρέφτισμά του, η περιπέτεια και τα απρόοπτά της ήταν περίπου αυτοσκοπός. Τίποτα, εκτός από το άλγος του νόστου.

Η μετανάστευση για τον νεοελληνισμό είναι γεγονός καθοριστικό. Ενώ αυτή που άρχισε τις τελευταίες κυρίως δεκαετίες του περασμένου αιώνα, για να κορυφωθεί στις πρώτες του επομένου, όπως κι ένα δεύτερο κύμα της, που η έξαρσή του σημειώθηκε στα δύσκολα χρόνια που ακολούθησαν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Θέλω, εδώ, να σταθώ στον τρόπο με τον οποίο αυτό το καθοριστικό γεγονός πέρασε στην ελληνική λογοτεχνία. Επώνυμη αλλά και δημόδη. Ειδικότερα σε δύο στιγμές της, που, από όσο προσωπικά γνωρίζω, αποτελούν και τις πρώτες ανιχνεύσιμες μνείες. Έχουν και οι δύο το κοινό στοιχείο ότι αναφέρονται κατ' ευθείαν και ρητά στην Αμερική. Η πρώτη ανήκει στο χώρο του όψιμου δημοτικού τραγουδιού.

Το δημοτικό τραγούδι στάθηκε ο υψηλότερος τρόπος έκφρασης του ελληνικού λαού. Με οποιαδήποτε μέτρα και αν κριθεί, οσοδήποτε αυστηρά, είναι ένα κατόρθωμα. Όλος ο βίος της φυλής βρίσκεται μετουσιωμένος εκεί μέσα. Στο corpus του δημοτικού τραγουδιού ξεχωριστή θέση

Σχέδια αφίσας της Βοιβούλας Σκούρα για τη «Μήδεια» τον Κερονμπίνι (Όπερα Βοστώνης).

κατέχουν τα τραγούδια της ξενιτιάς. Πυρήνας τους, πάντα σχεδόν, είναι η λαχτάρα του γυρισμού και, συχνά, έχουν το χαρακτηριστήρα της κατάρας.

Βεβαίως, το δημοτικό τραγούδι έχει κλείσει τον δημιουργικό του κύκλο πολύ πριν από το φαινόμενο της μετανάστευσης που μας απασχολεί εδώ. Ό,τι εξακολουθεί να παράγεται, δεν είναι παρά επαναλήψεις, παραλλαγές και ξανατονισμοί πάνω σε προϋπάρχοντα μοτίβα αλλά, έστω και έτσι, τη μετανάστευση την αγγίζει.

Παραθέτω τους πρώτους στίχους αυτού του τραγουδιού, που, όταν ήμουν παιδί, θυμάμαι ότι το τραγουδούσαν ακόμα στα διάφορα πανηγύρια της Πελοποννήσου.

*Μη με στέλνεις μάνα στην Αμερική
γιατί θ' αρρωστήσω και θα πεθάνω εκεί.*

*Δολάρια δεν θέλω, πώς να σου το πω
κάλλιο ψωμί – κρεμμύδι κι εκείνον
που αγαπώ.*

Εξ ενστίκτου, κυρίως, συνάγω ότι το τραγούδι αυτό είναι δημιούργημα των αρχών του παρόντος αιώνα. Στοιχεία αδρά για να στηρίξω τον ισχυρισμό μου δεν υπάρχουν. Εξετάζοντάς το με μια βιαστική ματιά, μπορούν να επισημανθούν τα εξής σημεία του: (α) μιλάει γυναίκα – για την ακρίβεια ένα κορίτσι· (β) η στάση που εκφράζει είναι παθητική. Για τη μοίρα της, ή έστω το μέλλον της, δεν αποφασίζει η ίδια, αποφασίζει η μάνα της· (γ) δεν αναφέρεται ακριβώς στην ξενιτιά, αλλά στην προοπτική του ξενιτέματος, και (δ), το σημαντικότερο, κάνει μια ηθικολογική αξιολόγηση των προτεραιοτήτων της ζωής: στα δολάρια αντιπαραθέτει την αγάπη. Την ερωτική αγάπη, έστω με ψωμί και κρεμμύδι.

Η δεύτερη στιγμή, χρονολογικά όμως πρώτη, είναι το διήγημα του Σκιαθίτη Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, *Ο Αμερικάνος*. Δημοσιεύθηκε, αρχικά, στην εφημερίδα *Άστρ* των Αθηνών, σε δύο συνέχειες, στις 25 και 26 Δεκεμβρίου, δηλαδή ανήμερα και την επομένη των Χριστου-

γέννων του έτους 1891. Εκατό περίπου χρόνια πριν από σήμερα. Το πρώτο μεταναστευτικό κύμα βρίσκεται ήδη, ή προχωράει προς την κορύφωσή του. Όμως ο χρόνος δράσης του, ο χρόνος δηλαδή εξέλιξης της ιστορίας του, τοποθετείται, μέσα στο ίδιο το διήγημα, ακόμα πιο πίσω, στη δεκαετία του 1870.

Το διήγημα είναι εκτεταμένο. Θα επιχειρήσω εδώ μια συνοπτική έκθεσή του: με τη σκούνα της γραμμής φθάνει στο νησί ο μυστηριώδης Τζων Στόθισον. Μιλάει σπασμένα ελληνικά και η παρουσία του εξάπτει τη φαντασία των μετρημένων βρα-

δινών θαμώνων του μικρού τοπικού καφενείου. Κανείς δεν τον αναγνωρίζει, ο συγγραφέας, πάντως, μπορεί να τον παρακολουθήσει άνετα στη νυχτερινή του περιπλάνηση, ανά το χωριό. Θα σταθεί πρώτα κοντά στην εκκλησία βγάζοντας το καπέλο του, ύστερα θα επισκεφθεί τα ερείπια ενός κάλυβιού και, τέλος, θα σταματήσει λίγο χαμηλότερα, παρακολουθώντας και εν συνεχεία κρυφοκοιτάζοντας μέσα από το φωτισμένο παράθυρο ενός άλλου σπιτιού. Σ' αυτό, μια καλοστεκούμενη μεγαλοκοπέλα υφίσταται την γκρίνια της μάνας της - «δεν μαζώνεις το

νου σου, θα πω θυγατέρα: Ούλο θα κλιές πλιο; Όντις σε γυρεύανε, τότες που πήγε στην Αμέρικα ο προκομμένος, γιατί δεν θέλησες κανέναν; Τώρα που μεγάλωσες, ποιος φταίει;»

Είναι η ώρα που τα παιδιά γυρίζουν και λένε τα κάλαντα των Χριστουγέννων. Θέλοντας ν' αποφύγει το σιναπάντημά τους, ο ξένος αποτραβιέται για να καταλήξει και πάλι στο καφενείο, που εξακολουθεί να παραμένει ανοιχτό με τους τελευταίους πελάτες. Εκεί, ο Βαγγέλης, ένας απ' τους αχθοφόρους του νησιού, θα τον αναγνωρίσει επιτέλους. Θα τον πλη-

σιάσει και με ταπεινή φωνή θα του πει: «Τι μ' δίνεις αφεντικό, να πάρω τα συχαρίκια;»

Τρεις μέρες μετά γίνονται οι γάμοι «του Ιωάννου Ευσταθίου Μοθωνισού, του επιλεγόμενου και Τζων Στόθισον, μετά της Μελαχρινής Μιχαήλ Κουμπουρτζή».

Χοντρικά, αυτό είναι το διήγημα. Εί- ναι κι αυτό μια ιστορία αγάπης. Αντίθετα από το τραγούδι, όπου μιλάει γυναίκα, εδώ ο πρωταγωνιστής είναι άντρας. Και δεν πρόκειται, βέβαια, για μια επικείμενη μετανάστευση αλλά για το τέλος της. Ένα τέλος σαφώς ευτυχισμένο.

Αυτές είναι οι πλέον εμφανείς διαφο- ρές ανάμεσα στα δύο κομμάτια. Ωστόσο, και παρόλο που ανήκουν σε διαφορετικά είδη, πράγμα που σημαίνει ότι τα ορίζουν ξεχωριστές εκφραστικές απαιτήσεις, υ- πάρχει και στα δύο ένα κοινό πνεύμα: η αντίληψη για τη μετανάστευση, και ειδι- κότερα για τη μετανάστευση στην Αμερι- κή. Την αντίληψη αυτή θα την ονόμαζα μυθική.

Το τραγούδι αρνιέται την Αμερική για

λόγους αισθηματικούς, τους οποίους και φορτίζει δραματικά με τη σχετική θυσία – αποποίηση των δολαρίων που υπαινίσσε- ται. Η κόρη δεν θέλει την Αμερική όχι γιατί δεν είναι βέβαιη πως εκεί θα ζήσει μέσα στα πλούτη, αλλά γιατί υπάρχει ε- κείνος που αγαπάει και που δεν μπορεί να τον αφήσει. Αν τον αφήσει, το τίμημα θα είναι ο θάνατος. Θ' αρρωστήσει και θα πεθάνει. Όσο για το διήγημα, εδώ τα πράγματα γίνονται κατ' αντίστροφη φο- ρά. Υπάρχει η άρνηση της αγάπης, πρό- σκαιρη βέβαια, αλλά υπάρχει και η επι- στροφή, ίσως λίγο καθυστερημένη, από τη χρυσοφόρο Αμερική, που είναι ένας θρίαμβος.

Οι μόνες πληροφορίες που μας δίνει ο Παπαδιαμάντης για τη ζωή του ήρωά του στην Αμερική είναι αυτές: «ο ξενιτευμέ- νος γαμβρός, ο από εικοσαετίας απών – κάνω εδώ μια παρένθεση: επιστρέφει το 1870 τόσο, άρα έφυγε το 1850 τόσο-, ο από δεκαετίας μη επιστείλας, ο από δε- καετίας μη αφήσας που ίχνη, ο μη συναν- τήσας πατριώτην, ο μη ομιλήσας από δε-

καπενταετίας ελληνιστί, είχε γυρίσει πολ- λά μέρη εις τον Νέον Κόσμον, είχε εργα- σθεί ως υπερβολάβος εις μεταλλεία και ως επιστάτης εις φυτείας κ' επανήλθε με χι- λιάδες τινάς ταλήρων εις τον τόπον της γεννήσεώς του, όπου επανέυρεν, ηλικιω- θείσαν αλλά ακμαίαν ακόμη, την πιστήν του μνηστήν».

Η εικόνα είναι σχεδόν ειδυλλιακή. Και τόσο κοντά στο μύθο του Οδυσσέα. Και οι περιπλανήσεις υπήρξαν και οι μνηστήρες παρουσιάστηκαν στον ορίζοντα και η Πη- νελόπη αποδείχθηκε σταθερή.

Τελικά, αν δεν ήταν δεδομένη η ανι- διοτέλεια του δημοτικού τραγουδιού και το μέγεθος του Παπαδιαμάντη, θα μπο- ρούσε κανείς να μιλήσει για πλαστογρα- φία μιας καταστάσεως. Αλλά δεν πρόκει- ται για πλαστογραφία. Η τέχνη δεν πλα- στογραφεί. Η τέχνη, και εδώ είναι το ο- ξύμωρο, παρόλο που τείνει πάντα να υ- περβεί την πραγματικότητα, την πραγμα- τικότητα την έχει ως απαραίτητη προϋ- πόθεση.

Αν, λοιπόν, τα κομμάτια που εξετάσα-

με αντιμετωπίζουν την Αμερική σε μια μυθική διάσταση, αυτό σημαίνει ότι η γενικώς κρατούσα αντίληψη για την Αμερική ήταν τέτοια. Και ήταν φυσικό. Η Αμερική πάντρεψε αδερφές και θυγατέρες. Η Αμερική σπούδασε παιδιά και ανίψια. Η Αμερική έκανε αγορές ακινήτων. Η Αμερική, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, έστειλε όχι μόνον την Ούνρα και το σχέδιο Μάρσαλ αλλά και τα μπαούλα με τα αποφόρια, που όμως πρόφτασαν τον κόσμο που είχε βγει γυμνός και δοκιμασμένος από τη φωτιά του πολέμου.

Τέλειωσα το γυμνάσιο με ένα καμηλό παλτό, που πρέπει όμως να ήταν γυναικείο –ένα πρώιμο στάδιο ισχύος του στυλ γιουνισέξ– γιατί είχε ένα περίεργο κόψιμο: δυο λοξές πένες πίσω στις ωμοπλάτες, προφανώς για να δίνουν αέρα στο στήθος. Θυμάμαι επίσης όλες εκείνες τις πολύχρωμες γραβάτες, που πλημμύρισαν τα χωριά για να καταλήξουν τελικά σχολινιά για τις γίδες και για το άπλωμα των ρούχων.

Είναι φυσικό, στη διαμόρφωση μιας

αντίληψης που δεν στηρίζεται στην άμεση εμπειρική γνώση, να κυριαρχούν τα στοιχεία του μύθου. Για τον πόνο, τα δάκρυα, τη μοναξιά, την απόγνωση από τους φραγμούς της γλώσσας, το ξεθέωμα στη δουλειά και τις απεριόριστες ταπεινώσεις δεν υπήρχαν μάρτυρες. Οι άνθρωποι που τα υπέστησαν, είτε από αιδώ είτε από έλλειψη δυνατοτήτων, δεν μπόρεσαν να μιλήσουν ή το απέφυγαν. Έτσι, αυτό που έμενε, ήταν οι απόψεις των τρίτων –φυσικά και άλλοι αστάθμητοι παράγοντες– που οδήγησαν στο σχηματισμό αυτής της αντίληψης, που μόλις παραπάνω προσπάθησα να περιγράψω. Καμιά φορά, η ανθρώπινη σκληρότητα είναι αφάνταστη. Κυρίως αυτή που προέρχεται από άγνοια. Αναλογίζομαι με τι χλευασμό αντιμετωπίστηκαν εκείνοι οι γερασμένοι γαμπροί που ήρθαν μόλις άνοιξαν οι δρόμοι της θάλασσας, για να παντρευτούν νέες γυναίκες από τον τόπο τους, κορίτσια που θα μπορούσαν να είναι θυγατέρες τους, καμιά φορά και εγγονές τους. Και εδώ κυριάρχησε η παρανόηση. Η μυθοποιημένη

εικόνα από την ανάποδη. Αυτό που μπορούσε να δει ο κόσμος ήταν η γελοία και σχεδόν άσεμνη πλευρά του πράγματος. Η τραγωδία ήταν δυσδιάκριτη. Το ότι αυτοί οι άνθρωποι προσπαθούσαν να αγοράσουν –επρόκειτο ακριβώς για αγοραπωλησία– τα χαμένα τους νιάτα και τις ρημαγμένες ζωές τους δεν φαινόταν.

Πώς έφθασαν στα χέρια μου, κατά τα γυμνασιακά χρόνια, οι σημειώσεις του Αντρέα Κορδοπάτη που αποτέλεσαν τον πυρήνα για το συναξάρι του, το έχω εκθέσει αλλού. Στην αρχή γέλασα. Πολύ αργότερα, ωριμότερος πια, κι όταν τις ξαναδιάβασα, ανακάλυψα το έπος και την τραγωδία των μεταναστών.

Ήταν βέβαια ένα σοκ. ■

* Το κείμενο αυτό βασίζεται σε ομιλία που έγινε το 1988 στο Σικάγο, σε κύκλους της ομογένειας.

Επικοινωνία, Βιβλίο, Λογοτεχνία

Το ταξίδι της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας στη Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες (1945-1985)¹

1. Επικοινωνία και Λογοτεχνία

ΕΣΥ ΕΙΣΑΙ ποιητής και γράφεις σε μια γλώσσα που λίγοι την ξέρουν έξω από την Ελλάδα. Αναρωτιέμαι αν αισθάνεσαι κάποια πενία για το γεγονός ότι έξω από τη χώρα σου είσαι γνωστός στον κόσμο της ποίησης κυρίως από μεταφράσεις: (Κή-λιν, 1982, σελ. 41).

Στον σύγχρονο κόσμο η νεοελληνική είναι μια περιφερεσιακή γλώσσα. Την μιλούν δέκα εκατομμύρια άνθρωποι στο νοτιοανατολικό άκρο της Ευρώπης και μερικά αζόμενα εκατομμύρια Έλληνες σκορπισμένοι σε ολόκληρο τον κόσμο. Εκ των πραγμάτων, λοιπόν, η παραγωγή και η κατανάλωση βιβλίων στα νεοελληνικά προσκρούει και σε αριθμητικούς περιορισμούς. Όλα αυτά είναι γνωστά. Εκείνο όμως που δεν είναι γνωστό και χρειάζεται να ερευνηθεί είναι το αν αυτή η παραγωγή βιβλίων βρίσκει διαύλους μέσα από τη μετάφραση να περνά σε άλλες μεγαλύτερες γλωσσικά ομάδες εκτός των ονδρών της Ελλάδας.

Με αφηρητά την παραπάνω διαπίστωση, θα επιχειρηθεί να ερευνηθεί η μεταφορά της νεοελληνικής λογοτεχνίας στην αγγλική γλώσσα. Στόχος να αποτυπωθεί το πώς διαμορφώθηκε ένας από τους σημαντικότερους διεθνείς διαύλους επικοινωνίας των νεοελλήνων. Κι αυτό γιατί η εξέταση των εκδόσεων νεοελληνικών λογοτεχνικών βιβλίων τόσο στη Βρετανία όσο και στις Ηνωμένες Πολιτείες (που μαζί αποτελούν τον μεγαλύτερο εκδοτικό άξονα στον κόσμο) δίνει τη δυνατότητα να ερευνηθεί ένας από τους τρόπους επικοινωνίας με το διεθνές κοινό. Μιας επικοινωνίας που η σημασία της μπορεί να γίνει αντιληπτή και μόνο αν αναλογιστούμε πως σε ορισμένες περιπτώσεις η μετάφραση σε μια διεθνή γλώσσα, όπως η αγγλική, φέρνει ένα ελληνικό βιβλίο σε επαφή με ένα πολύ ευρύτερο ακροατήριο απ' ό,τι το πρωτότυπο. Έτσι, το συγκεκριμένο βιβλίο αναδεικνύεται σε μέσο της σύγχρονης μαζικής επικοινωνίας.

1.1. Επικοινωνία: η ιστορία μιας «εικόνας»

Στην πολιτισμική θεωρηση τόσο της Βρετανίας όσο και των ΗΠΑ κυριαρχεί η ζωνή αντίληψη της αγγλοσαξονικής παροδοσης.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΜΗΑΣΑΝΤΗΣ

Φωτογραφίες από την παράσταση «Ιφιγένεια εν Ταύροις» (Θεσσαλικό Θέατρο). Κοστούμια: Γιώργος Ζιάκας.

Είναι, λοιπόν, εύκολο να διαπιστωθεί πως υπάρχουν μια σειρά «εικόνας» για τη σύγχρονη Ελλάδα που κυκλοφορούν στο αγγλοαμερικανικό σύστημα επικοινωνίας και διαμορφώνουν σε ορισμένες περιπτώσεις μια συγγλίνουσα «οπτική» για τον νεοελληνικό χώρο και τους ανθρώπους του. Μια οπτική, που σχετίζεται με την ιστορική προσέγγιση της νεότερης Ελλάδας αρχικά από τη Βρετανία και αργότερα από τις ΗΠΑ.

Η οπτική αυτή δεν είναι σταθερή διαχρονικά, αλλά μεταβάλλεται όπως συμβαίνει και με όλα τα φαινόμενα που αναφέρονται στην επικοινωνία. Στην περίπτωση της νεότερης Ελλάδας, η διαχρονική αυτή οπτική θα μπορούσε να ταξινομηθεί σε τρεις διαδοχικές, αλλά και ως ένα βαθμό συνυπάρχουσες «εικόνας», οι οποίες σχετίζονται τόσο με την κοινωνική εξέλιξη όσο και με τις αλλαγές στα μέσα μαζικής επικοινωνίας:

1. Στην πρώτη «εικόνα» κυριαρχεί η προσέγγιση του ρομαντισμού. Η νεότερη Ελλάδα αρχίζει αρχικά να εμφανίζεται μέσα από την ιστορία. Προέχειται για μια «εικόνα» που έχει τις ρίζες της στην Αναγέννηση και στην περίοδο του Διαφωτισμού. Η ανάδειξη του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού ως βασικού συντελεστή στη θεμελίωση των αρχών της ελευθερίας, του ορθού λόγου και του αντιζηλικισμού, διαμορφώνει τη διαχρονική σχέση με το χώρο των διανοούμενων και των κλασικιστών. Σπέρματα αυτής της αντίληψης βρίσκουμε και στον Λόρδο Βύρωνα.

Η «εικόνα» αυτή εξελίσσεται και σε πολλές περιπτώσεις φτάνει έως και τη μεταπολεμική περίοδο. Σημάδια της βρίσκονται αποτυπωμένα και στο έργο σημαντικών νεοελλήνων ποιητών, που είχε μεγάλη απήχηση στην Αγγλία και στην Αμερική (Καβάφης, Σεφέρης κ.λπ.). Η διάδοση της στηρίχθηκε και ίσως στηρίζεται ακόμα στα έντυπα μέσα επικοινωνίας: περισσότερο στο βιβλίο και το περιοδικό και λιγότερο στην εφημερίδα.

2. Στη δεύτερη «εικόνα» κυριαρχεί η αγγλοσαξονική προσέγγιση του εμπειρισμού.

Κυριαρχεί η αντίληψη της αποδοχής της λαϊκής (folk) παράδοσης και συνήθειας. Ιστορικά, η προσέγγιση αυτή πηγαίνει πιο πίσω από τον ρομαντισμό. Μέσα στα όριά της ο ελληνικός χώρος και οι άνθρωποί του αντιμετώπιστηκαν ως μέρος της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ουσιαστικά, επρόκειτο για εικόνες μιας ιδιότυπης Ανατολής.

Η εμπειρική αυτή «εικόνα» αποτυπώθηκε στην αγγλοσαξονική παράδοση μέσα από τα αγγλικά ταξιδιωτικά βιβλία, την εμπορική αλληλογραφία, την ποίηση και το δοξάμιο. Με την εμφάνιση του κινήματος

του ρομαντισμού, η εμπειρική εικόνα, της χώρας και των κατοίκων, ανέκτησε νέα δυναμική. Κατά τον Άγγλο zabihyτη Τερενς Σπένσερ (Terence Spencer), η δυναμική ανάμειξη εμπειρισμού και ρομαντισμού, που συνετέλεσε στις αρχές του 19ου αιώνα, αποτυπώνεται περισσότερο από οποιδήποτε άλλον στις εικόνες της λογοτεχνίας (Spencer, 1986).

Σχολιάζοντας τη φωτογραφική εικόνα αυτής της «εικόνας», κατά τον 19ο αιώνα, ο Έλληνας φωτογράφος Γιάννης Σταθάτος σημειώνει πως οι Άγγλοι φωτογράφοι ουσιαστικά αποτυπώνουν μια μνημειακή

αρχιτεκτονική δίπλα στους «εξωτικούς αποχθόνους» (Σταθάτος, 1986). Αντιστοίχη της αγγλικής φωτογραφικής απεικόνισης του 19ου αιώνα είναι σήμερα και η οπτική αρχαίων αντάρχων Αμερικάνων ανθρώπων οι οποίοι εξακολουθούν να καταγράφουν απλώς τις «εικόνες» μιας «παράδοσιακής» ελληνικής κοινωνίας.

Αν θέλουμε να παρακολουθήσουμε την ιστορική διαδρομή της σύνθεσης αυτής «εικόνας» ξεκινώντας στο επίπεδο των μέσων μαζικής επικοινωνίας, διαπιστώνουμε πως δημιουργήθηκε και ζάλαιε, γρήγορα διαχρονικά από τα έντυπα μέσα βιβλίο και ε-

φ ημερίδα), αλλά απέκτησε νέα δυναμική με την εικόνα (φωτογραφία).

Η καταγραφή της διπλής αυτής «εικόνας» γίνεται εμφανέστερη μέσα από τη σύγχρονη έρευνα. Έτσι, για παράδειγμα, μπορούμε να αναφέρουμε τα ενδιαφέροντα συμπεράσματα έρευνας για το σύνολο του γαλλικού Τύπου (τηρουμένων των αναλογιών αλλά και των διαφορών που υπάρχουν με τον αγγλικό Τύπο) η οποία εξετάζει την προβαλλόμενη για την Ελλάδα εικόνα κατά την περίοδο 1946-1949. Πρόκειται για μια εποχή όπου κυριαρχεί το έντυπο σύστημα μαζικής επικοινωνίας.

Με βάση τα στοιχεία της εν λόγω έρευνας καθίσταται εμφανές πως η Ελλάδα γίνεται αντιληπτή από τη διπλή απεικόνιση στον γαλλικό Τύπο της εποχής. Στην πρώτη περίπτωση προβάλλει η αρχαία εκδοχή μέσα από την παραδοσιακή και οικεία οπτική των κλασικιστών (χώρα των θεών, των μύθων, λίκνο δημοκρατίας και πολιτισμού, σταυροδρόμι Ανατολής-Δύσης κ.λπ.). Στη δεύτερη, το πρόσωπο της νεότερης Ελλάδας, άγνωστο όπως ομολογείται, σε αντίθεση με εκείνο που ενδύεται τη δόξα της αρχαιότητας, καθορίζεται από την πλούσια και ταραχώδη ιστορία του, από την πρόσφατη αντίσταση κατά του ναζισμού, ενώ συχνά υπογραμμίζεται ο βολκανικός του χαρακτήρας (Balta, 1989).

Οι «εικόνες», λοιπόν, του ρομαντισμού και του εμπειρισμού που καλλιεργήθηκαν διαχρονικά από τα έντυπα μέσα επικοινωνίας (βιβλίο, περιοδικό, εφημερίδα), απέκτησαν μεγαλύτερη δυναμική με την εικόνα (φωτογραφία) και έφτασαν έως τον μεταπολεμικό κόσμο. Το λογοτεχνικό βιβλίο καλλιεργήσε και συνέβαλε στην εξάπλωσή τους. Τα μυθιστορήματα του Νίκου Καζαντζάκη, του Λόρενς Ντάρελ και του Χένρι Μίλλερ που κυκλοφόρησαν ευρύτατα στην Αγγλία και στις Ηνωμένες Πολιτείες, πολλές φορές «εκλαϊκεύτηκαν» στο επίπεδο του μαζικού τουρισμού (Chouliaras, 1986). Τέλος, τα οπτικοακουστικά μέσα επικοινωνίας (κινηματογράφος και τηλεόραση) έδωσαν ακόμα μεγαλύτερη δυναμική σε αυτά τα λογοτεχνικά αρχέτυπα και στερεότυπα (π.χ. Ζορμπάς κ.λπ.) που ουσιαστικά είχε δημιουργήσει και καλλιεργήσει το λογοτεχνικό βιβλίο.

3. Η τρίτη «εικόνα» αναφέρεται στη σημερινή εποχή. Είναι μια «εικόνα» που κυριαρχεί ολοένα και περισσότερο καθώς προχωράμε στα τεχνολογικά και πολιτικο-οικονομικά δεδομένα της σύγχρονης περιόδου. Ο ρομαντισμός των κλασικιστών και ο εμπειρισμός των «παραδοσιακών» αρχίζει πια να υποχωρεί καθώς ενδυναμώνεται η εικόνα μιας χώρας που εντάσσεται ανάμεσα στα μικρά περιφερειακά κράτη ενός, τεχνολογικά και οικονομικά, ταχύτατα διευρυνόμενου κόσμου. Σε αυτή την τελευταία περίοδο η Ελλάδα εμφανίζεται ως μικρό περιφερειακό κράτος, το οποίο

συνδυάζει «εικόνες» από διακοπές και διασπαρτες αρχαιότητες. Η «εικόνα» αυτή πια περνά και στη σύγχρονη αγορά της τουριστικής, έτσι όπως αυτή διαμορφώνεται μέσα από το καταναλωτικό πρότυπο των σύγχρονων κοινωνιών (Chouliaras, 1986).

Στην «εικόνα» αυτή αναμειγνύονται και οι προγενέστερες. Όπως καθώς απλώνονται σε ολόκληρο το φάσμα των σύγχρονων μέσων μαζικής επικοινωνίας, οι προγενέστερες «εικόνες» γθίνουν αρχαία σταθερά ακολουθώντας τις θεσμικές αλλαγές, οι οποίες και καθορίζουν σε μεγάλη έκταση τη σύγχρονη μαζική επικοινωνία. Θεσμικές αλλαγές που εν προκειμένο έχουν την αφετηρία τους στη δεκαετία του '60 και σχετίζονται με το εκπαιδευτικό σύστημα της Βρετανίας και των Ηνωμένων Πολιτειών. Όπως παρατηρεί ο Πήτερ Μάκνιτς, τότε υποχώρησαν οι κλασικές σπουδές σε ολόκληρη την εκπαιδευτική κλίμακα και μαζί τους χαλάρωσαν και οι πολιτισμικές γέφυρες που αυτές δημιουργούσαν και συντηρούσαν μεταξύ αγγλοσαξονικού κόσμου και νεότερου ελληνικού κράτους (Μπασαντής, 1986). Ο νέος προσανατολισμός της εκπαίδευσης στην παρωχητή και η σίνδση με την τεχνολογία και την οικονομία αντανakλάσθηκε μετά ένα διάστημα στο ενδιαφέρον του κοινού και στις «εικόνες» που διακινούν τα μέσα μαζικής επικοινωνίας.

Μπορούμε και πάλι από το χώρο της έρευνας να αντλήσουμε τα στοιχεία για την απεικόνιση της Ελλάδας στην κρίση για τις αλλαγές δεκαετία του 1980. Έτσι, σύμφωνα με τα στοιχεία έρευνας για την «εικόνα» της Ελλάδας στον «ποιοτικό» αμερικανικό Τύπο κατά το 1983 (ανάληψη περιεχομένου σε έξι από τις μεγαλύτερες αμερικανικές εφημερίδες που καλύπτουν τα μεγάλα κέντρα των ΗΠΑ) εξάγεται το συμπέρασμα πως η Ελλάδα, ως μέλος και της ΕΟΚ, από άποψη ειδησεογραφικού ενδιαφέροντος, κατατάσσεται στην ίδια κατηγορία με τις άλλες μικρές ευρωπαϊκές χώρες (π.χ. Σουηδία, Πορτογαλία κ.λπ.), οι οποίες κατέχουν αντίστοιχη «περιθωριακή» θέση στις παρουσιάσεις του αμερικανικού Τύπου (Zaharopoulos, 1984).

Είναι, λοιπόν, εμφανές πως στη νέα περίοδο οι προγενέστερες οπτικές ξεθωιάζουν καθώς η δυναμική μιας άλλης πραγματικότητας αρχίζει να σχηματίζει μια νέα «εικόνα» μέσα από τα καινούργια θεσμικά σχήματα, αφού η παιδεία έχει συνδεθεί με την τεχνολογία και την παρωχητή.

1. 2. Λογοτεχνία: η ιστορία ενός εθνικού θεσμού

Η νεοελληνική λογοτεχνία υπήρξε άρρηκτα συνδεδεμένη με τη διαμόρφωση της νεοελληνικής ταυτότητας και κοινότητας. Τον ισχυρισμό αυτόν υποστηρίζουν οι περισσότερες αναλύσεις και έρευνες που αναφέρο-

νται είτε στη γενικότερη διαμόρφωση της νεοελληνικής κοινότητας, είτε στην ειδικότερη της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Η νεοελληνική λογοτεχνία αποτελεί μέρος της νεοελληνικής ταυτότητας και κοινότητας, η οποία με τη σειρά της αποτελεί μέρος της νεοελληνικής ιστορίας και κοινωνίας. Όπως σημειώνει ο Αλέξης Πολίτης, εκεί που ο μεσαίωνας αποτέλεσε «το λίκνο απ' όπου ορμάει η κάθε εθνότητα», ο 19ος αιώνας συνετέλεσε αποφασιστικά στη διατύπωση της σχέσης εθνικής συνείδησης και εθνικής λογοτεχνίας. Από αυτή την άποψη το νεοελληνικό υπόδειγμα έχει πολλές αντιστοιχίες με τη διαμόρφωση μιας σειράς ευρωπαϊκών κοινωνιών και των αντίστοιχων εθνικών τους λογοτεχνιών κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα (Πολίτης, 1984, σελ. 38-39).

Με βάση αυτή τη διαπίστωση η νεοελληνική λογοτεχνία εμφανίζεται να εκφράζει διαχρονικά τόσο τη νεοελληνική κοινότητα όσο και την «εθνική ταυτότητα». Η διαχρονική διαμόρφωση της «εθνικής ταυτότητας» με τη συμβολή της λογοτεχνίας ανταποκρινόταν, κατά τον 19ο αιώνα, στην εθνικιστική πολιτική του νεοσύστατου ελληνικού κράτους μέσα στον ευρύτερο ευρωπαϊκό ορίζοντα των άλλων εθνικών κρατών. Με άλλα λόγια, η κυρίαρχη θέση που πήρε στη νεοελληνική πολιτική τόσο η έννοια της εθνικής ταυτότητας όσο και της λογοτεχνίας μάλλον ανταποκρινόταν σε πολιτικές ανάγκες καθώς το νεοσύστατο κράτος προσπαθούσε να αποδείξει την εθνική του αυτονομία και την ιστορική του συνέχεια. Σε αυτές τις συνθήκες η νεοελληνική λογοτεχνία διαμορφώθηκε σε «εθνικό θεσμό» και κλήθηκε να συνεισφέρει στην ιστορική ανάδειξη τόσο της γλωσσικής όσο και της πολιτιστικής συνέχειας των νεοελλήνων.

Στην «απόδειξη» αυτή κυριάρχησε η ποίηση. Η νεότερη Ελλάδα στήριξε την ανάδειξη της εθνικής και πολιτιστικής της συνέχειας στη μακρά ιστορική διαδρομή της ποίησης. Ο ρόλος αυτός της ποίησης επισημαίνεται και από τους σημαντικότερους μελετητές της νεοελληνικής λογοτεχνίας (Δημαράς, 1975, Vittì, 1988). Έτσι, τα ακριτικά τραγούδια, τα ποιήματα και τα έμμετρα θεατρικά έργα της Κρητικής Αναγέννησης, το δημοτικό τραγούδι, τα λαϊκά μοιρολόγια, δένουν με τη νεοελληνική ποιητική πορεία που ξεκινά με τον Διονύσιο Σολωμό. Η διαδρομή από χει και πέρα είναι και αποδεκτή και τεκμηριωμένη. Αυτή τη διαχρονική και ενοποιητική λειτουργία της ελληνικής ποιητικής παράδοσης κλήθηκαν κατά καιρούς να στηρίξουν αρκετές εκδόσεις. Ενδεικτικές του είδους, η ανθολογία του Κωνσταντίνου Τρυπάνη "The Penguin Book of the Greek Verse (From Homer to Elytis)" την οποία εξέδωσε μεγάλος αγγλικός οίκος (Trypanis, 1971), καθώς και η εμπειριστικότερη μελέτη της

Μάργκαρετ Αλεξίου "The Ritual Element in the Greek Tradition" (Alexiou, 1974).

Στον αντίποδα της ποίησης βυθήθηκε η ελληνική πεζογραφία. Η πεζογραφία ήταν η βασική έκφραση της ασυνέχειας της ελληνικής συνείδησης και το πεδίο όπου αποτυπώθηκαν όλες οι αιχμηρές πολιτισμικές ανακατατάξεις. Μια ιστορική ταξινόμηση αυτής της γραμμικής ασυνέχειας και μια αναζήτηση της ιστορικής συνέχειας επιχειρεί ο Άγγλος καθηγητής Roderick Beaton, ο οποίος παρατηρεί πως:

«Η ελληνική πολιτισμική ιστορία, μαζί με τις συνεχιζόμενες ιδεοληψίες με το παρελθόν, σημαδεύεται και από ριζικές ασυνέχειες, όπου το αρχαίο, το μεσαιωνικό και το σύγχρονο μυθιστόρημα πρέπει να εξεταστούν ως ξεχωριστές παραδόσεις, οι οποίες παρ' όλα αυτά συνδέονται με την κοινή γλώσσα και την εξελισσόμενη συνείδηση» (Beaton, 1988, σελ. VII).

Η νεότερη ελληνική πεζογραφία δεν έρχεται ως φυσική συνέχεια της μεσαιωνικής. Η τουρκοκρατία επέβαλε μια μακρά διακοπή. Έτσι, εδώ δεν παρατηρείται φαινόμενο αντίστοιχο με των δημοτικών τραγουδιών. Όμως η πεζογραφία καθιστόταν να εξελιχθεί ακόμα και μέσα στα όρια του νεότερου ελληνικού κράτους λόγω, μεταξύ άλλων, και της γλωσσικής διαμάχης δημοτικής και καθαρώνουσας. Η αντίθεση αυτή στην πεζογραφία συνεχίστηκε μέχρι και το τέλος του 19ου αιώνα.

Ακόμα μεγαλύτερη είναι η ασυνέχεια και η καθυστέρηση που παρατηρείται στο χώρο του δοκιμίου καθώς οι πνευματικές δυνάμεις του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, κατά τον 19ο αιώνα, στράφηκαν προς την αρχαία ελληνική γραμματεία, τη λαογραφία, τις βυζαντινές σπουδές και τη γλωσσολογία, σε μια προσπάθεια να στηρίξουν την ιστορική συνέχεια των νεοελλήνων. Και εδώ οι διαμάχες για το γλωσσικό πρόβλημα συνέτειναν στην καθυστέρηση της ανάπτυξης της νεότερης ελληνικής πνευματικής παραγωγής.

Μόλις το 1925 ιδρύθηκε έδρα νεοελληνικής φιλολογίας στο πανεπιστήμιο της Αθήνας (το ίδιο είχε ιδρυθεί το 1837) και το 1926 στο πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης. Όμως η μελέτη της νεοελληνικής λογοτεχνίας παραμένει καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου «σ' ένα επίπεδο πρωταρχικό», κατά τον Νάσο Βαγενά, και ξεκινάει από το στάδιο από τα ορχηστρικά τις τελευταίες δεκαετίες όταν οι νεοελληνικές σπουδές αναβαθμίζονται τόσο στη μέση εκπαίδευση όσο και στο πανεπιστήμιο (Βαγενάς, 1986, σελ. 50). Το συμπέρασμα αυτό στηρίζουν και οι διαπιστώσεις των Πήτερ Μάκγουτς και Έντμουντ Κήλντ για άνθηση των κριτικών κειμένων στην Ελλάδα μετά το 1974 (Μπασσαντής, 1986).

Μετά τα προηγούμενα συμπεράσματα δεν είναι παράξενο που η ποίηση για μακρό χρονικό διάστημα αναδειχθηκε σε «εθνικό

θεσμό» χειραγωγώντας στη λογοτεχνική παραγωγή και μετάφραση, ενώ η πεζογραφία και το δοκίμιο υπολείπονταν. Η επικοινωνιακή ροή που καταγράφεται στους πίνακες και στα διαγράμματα αυτής της εργασίας απλώς αντανακλά τις εγγενείς πολιτισμικές, πολιτικές αλλά και τις εκδοτικές αδυναμίες της νεότερης Ελλάδας.

2. Βιβλίο (1945-1985)

2.1. Ο εκδοτικός χώρος στη Βρετανία και στις ΗΠΑ

Με βάση την ανάλυση των δύο παραπάνω παρμετρών (επικοινωνία και λογοτεχνία) η μετάφραση της νεοελληνικής λογοτεχνίας στις δύο ξενιτιές αγγλοσάξονικές χώρες κατά την περίοδο 1945-1985 παρουσιάζει ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον. Κι αυτό γιατί, παρ' όλο ότι στη σύγχρονη περίοδο κυριαρχεί στο χώρο της επικοινωνίας η τηλεόραση, έχουμε γενικότερα και το βιβλίο να εμφανίζεται εξαιρετικά ενισχυμένο.² Η γενικότερη κλιμάκωση της επικοινωνίας και μέσα από τα βιβλία, αυτή την περίοδο, αποτυπώνεται στην αύξηση της εκδοτικής παραγωγής αλλά και στην άνοδο του αριθμού των νεοελληνικών μεταφράσεων στις δύο ξενιτιές χώρες.

Το ότι τα βιβλία αρχίζουν να πληθαίνουν δεν είναι άσχετο και από το ότι κατά τη μεταπολεμική περίοδο ο εκδοτικός χώρος περνάει στη φάση της πλήρους βιομηχανοποίησης του. Κι αυτό οφείλεται στην τεχνολογική και οικονομική άνθηση που λαμβάνει χώρα στις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Όμως η ίδια η τεχνολογική και οικονομική άνθηση, που θα συνεχίσει με ταχύτερους ρυθμούς και στις επόμενες δεκαετίες στις ΗΠΑ και τη Βρετανία, θα δημιουργήσει, σε δεύτερη φάση, προβλήματα για την ελληνική μετάφραση.

Η μετάφραση της νεοελληνικής λογοτεχνίας στις δύο χώρες καλύπτει μια περίοδο σαφώς χρονών (1945-1985). Αρχίζει από τις πρώτες μεταφράσεις νεοελλήνων λογοτεχνών οι αγγλικά φιλόλογα περιοδικά και τις πρώτες εκδόσεις στις δύο χώρες και επιχειρεί να χαρτογραφήσει τις εκδοτικές τάσεις μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Στη χαρτογράφηση αυτή εμφανίζονται, εμμέσως πλην σαφώς, οι πολιτιστικές

και φιλολογικές αναζητήσεις αλλά και οι ανακατατάξεις που συμβαίνουν στο χώρο του βιβλίου στη δεκαετία του '60. Επίσης, καταγράφονται η εισόδος των νέων τεχνολογιών και η βιομηχανοποίηση του εκδοτικού χώρου στη δεκαετία του 1970, καθώς και η μεγάλη ενοποίηση των μέσων επικοινωνίας κατά τη δεκαετία του 1980, η οποία οδηγεί το βιβλίο στο νέο επικοινωνιακό τοπίο (Μπασσαντής, 1988).

2.2. Η Ελλάδα και η λογοτεχνική παραγωγή

Η χρονική περίοδος μεταξύ 1945 και 1985 είναι γεμάτη και από μεγάλα γεγονότα που σημαδεύουν την ελληνική κοινωνία. Οι ιδεολογικές και πολιτικές ανακατατάξεις τον μεταπολεμικό κόσμο αποτυπώνονται στη λογοτεχνία και στη μετάφρασή της. Οι βασικές πολιτικές διαφάσεις της μεταπολεμικής περιόδου δεν αφήνουν αμέτοχο το ελληνικό λογοτεχνικό βιβλίο. Έτσι, τόσο στη συντηρητική παράταξη όσο και στην Αριστερά που είναι οι δύο πόλοι της πολιτικής ζωής της Ελλάδας διαμορφώνονται από δύο ξεχωριστά ρεύματα. Το πρώτο ρεύμα, στη συντηρητική ιδεολογία, οδηγεί σε μια λογοτεχνική παραγωγή βασισμένη στην παραδοσιακή ακαδημαϊκή αισθητική. Το ίδιο ρεύμα αποτυπώνεται και στην άλλη όχθη με έναν ιδιότυπο αριστερό ακαδημαϊσμό που βασίζεται στον σοσιαλιστικό ρεαλισμό. Και οι δύο τάσεις αποτελούν ουσιαστικά ένα ρεύμα, τον οποίον η λογοτεχνική παραγωγή υποφορμά μάλλον την εμπεριώνει και λαϊκή (folk) «εικόνα» της νεότερης Ελλάδας.

Το δεύτερο ρεύμα είναι ο λογοτεχνικός μοντερνισμός που εκφράζεται αρχικά από σημαντικότερους λογοτέχνες της συντηρητικής παράταξης και κυριαρχεί από ένα σημείο και μετά στη λογοτεχνική παραγωγή. Το ίδιο ρεύμα αρχά αλλά σταθερά βρίσκει απήχηση και στην αριστερή λογοτεχνική παραγωγή. Η τελευταία ξεπερνά αρχά και με πολλές δυσκολίες το πρότυπο της στρατευμένης τέχνης και την αμνηστική στάση προς τους διανοούμενους. Το ρεύμα αυτό ουσιαστικά ενισχύει τη ρομαντική αλλά και τη σύγχρονη «εικόνα» της Ελλάδας.

Οι σύγχρονες παραδοσιακών και μοντέρνων ακαδημαϊκών δημιουργών αναπτύσσονται σε ένα χώρο έντονα ιδεολογικοποιημένο και αρχίζει φανερόν τον πολιτικό χαρακτήρα. Και στις δύο περιπτώσεις έχουμε μια διαπάλη τάσεων, αντιλήψεων και οπτιζών, οι οποίες εκφράζονται στο πεδίο της συνείδησης χαρτογραφώντας και την πολιτιστική παραγωγή της εποχής. Τόσο οι αντιπαραθέσεις όσο και οι αποσυνθέσεις των περιοδικών της δεκαετίας του '50 η και αυτών στις αρχές της δεκαετίας του '60 είναι χαρακτηριστικές. Ο διάλογος κατακτηθήκει με πολλή δυσκολία από τη νεοελληνική κοινωνία και τους δημιουργούς της.

2. 3. Βρετανία, ΗΠΑ και Ελλάδα: η λογοτεχνική μετάφραση

Το νεοελληνικό λογοτεχνικό βιβλίο αποχτά αξιολογία, για τα μεγέθη της Ελλάδας, διάσταση τόσο στις ΗΠΑ όσο και στη Βρετανία στον μεταπολεμικό ορίζοντα. Η μεγάλη αύξηση των μεταφράσεων γίνεται καλύτερα αντιληπτή αν ανατρέξουμε σε αριθμούς και διαγράμματα.³ Σύμφωνα με τις υπάρχουσες βιβλιογραφίες από το 1824, οπότε εκδίδεται η πρώτη καταγεγραμμένη αγγλική μετάφραση από το πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ, μέχρι το 1944, που εκδίδεται το τελευταίο βιβλίο αυτής της περιόδου στην

Αν επιχειρήσουμε μια ταξινόμηση με βάση τη γενική εξέλιξη του αγγλοαμερικανικού μεταπολεμικού εκδοτικού χώρου και τα παρακάτω ενδεικτικά διαγράμματα της νεοελληνικής λογοτεχνικής μετάφρασης, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στη σημαντοποίηση τριών περιόδων:

1. Η πρώτη περίοδος ξεκινά το 1945 και φτάνει μέχρι τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '60. Είναι μια περίοδος με αργούς ρυθμούς στην αρχή. Από την άποψη αυτή μάλλον θυμίζει την προπολεμική εποχή. Η ποίηση κυριαρχεί στη μετάφραση. Η εκδοτική παραγωγή βρίσκεται ακόμα σε βιοτε-

λαγες στην εκπαίδευση των δύο χωρών, οι συνέπειες των οποίων θα εκδηλωθούν στην επικοινωνία της επόμενης περιόδου. Στην πεζογραφία η μυθολογία «δένει» με τον κινηματογράφο και προχωρά και στην τηλεόραση. Ο Νίκος Καζαντζάκης κυριαρχεί κατά τη δεκαετία του 1960. Σε αυτό βοηθάει και η επιτινυμένη μεταφορά στην οθόνη του Ζορμπά.

Με την έλωση της δικτατορίας, η πολιτική κυριαρχεί και πάλι στη λογοτεχνία. Και στις δύο χώρες παρουσιάζεται αύξηση του ενδιαφέροντος για την ελληνική λογοτεχνία. Έρχονται στην επιφάνεια νέες απόψεις και νέα ονόματα συγγραφέων. Ο απώλητος της κινηματογραφικής επιτυχίας του "Z" αγγίζει και μερικά από τα βιβλία του Βασίλη Βασιλικού. Στις Ηνωμένες Πολιτείες αρχίζει πια να ανεβαίνει το ενδιαφέρον λόγω της δυναμικής που παρουσιάζει η ελληνοαμερικανική κοινότητα. Αφιέρωματα περιοδικών και εκδόσεις βιβλίων γίνονται είτε εκεί που το ελληνοαμερικανικό στοιχείο είναι έντονο (Νέα Υόρκη, Σικάγο, Σαν Φρανσίσκο), είτε εκεί που το ελληνικό στοιχείο έχει πρόσβαση στα πανεπιστήμια (Μινεσότα, Πρίνστον, Οχάιο κ.λπ.).

3. Η τρίτη περίοδος καλύπτει ουσιαστικά τη δεκαετία 1975-1985. Κατά την περίοδο αυτή το βιβλίο περνά διεθνώς σε φάση εννοποίησης του με τα μεγάλα ΜΜΕ. Η μυθολογία της πεζογραφίας κυριαρχεί και συνδέεται και επιχειρηματικά με τον κινηματογράφο και την τηλεόραση (Μπασαντής, 1988).

Κατά την περίοδο αυτή το αμερικανικό ενδιαφέρον για την ελληνική λογοτεχνία παραμένει σταθερό ενώ το βρετανικό διαρκώς φθίνει. Κι αυτό γιατί πέφτει το πολιτικό ενδιαφέρον με τη μεταπολίτευση, ενώ ελλείπουν σταδιακά οι δεσμοί του πολέμου. Βέβαια, ακόμα σημαντικότερος λόγος είναι οι θεσμικές αλλαγές στη βρετανική εκπαίδευση της προηγούμενης περιόδου. Αυτό σε συνδυασμό με την αδυναμία της Ελλάδας να παρακολογηθεί ορισμένες εξελίξεις μείωσε σε αυτή τη φάση τις γέφυρες του ελληνικού βιβλίου, ιδιαίτερα με τη Βρετανία.

3. Ενδεικτικοί σταθμοί της νεοελληνικής μετάφρασης 5

3.1. Ποίηση

α) Πρώτη περίοδος: Το αγγλικό ενδιαφέρον

Η πρώτη περίοδος ξεκινά αμέσως μετά τον πόλεμο και φτάνει περίπου μέχρι τη δεκαετία του '60. Είναι μια περίοδος που το αγγλικό εκδοτικό ενδιαφέρον κυριαρχεί. Το δεν είναι άμοιρο των σχέσεων Αγγλων και Ελλήνων διανοούμενων. Αρχικά μεταφράζονται επίλεκτικά ορισμένοι συγγραφείς τους οποίους, πέρα από την αδιαμαρ-

Αμερική, έχουν καταγραφεί 33 εκδόσεις η επανεκδόσεις μεταφράσεων νεοελληνικών βιβλίων στην αγγλική (25 στη Βρετανία και 8 στις Ηνωμένες Πολιτείες). Παρατηρούμε, δηλαδή, πως σε χρονική διάρκεια 120 χρόνων, κατά την οποία κυριαρχεί η έντιμη επικοινωνία, έχουμε ελάχιστες μεταφράσεις βιβλίων.

Αντιθέτως στη μεταπολεμική εποχή που αρχίζει η κυριαρχία των οπτικοακουστικών ΜΜΕ, τα δεδομένα στο χώρο του βιβλίου αλλάζουν σημαντικά. Και πάλι από τις βιβλιογραφίες βλέπουμε πως μεταξύ 1945 και 1985, δηλαδή σε διάστημα σαράντα χρόνων, εκδίδονται ή επανεκδίδονται περισσότεροι από 191 τίτλοι στις ΗΠΑ και περισσότεροι από 127 στη Βρετανία, οι οποίοι προέρχονται από μεταφράσεις νεοελληνικών κειμένων.⁴

Εξετάζοντας τους πίνακες νεοελληνικών μεταφράσεων προς τις δύο χώρες διαπιστώνουμε εύκολα πως αφετηρία των εξελίξεων υπήρξε η Βρετανία. Στην πορεία η ροή των μεταφράσεων μεταβλήθηκε σταδιακά και αντιστρόφως με την κυριαρχία των Ηνωμένων Πολιτειών στις δεκαετίες του '70 και του '80. Στη διαμόρφωση αυτής της διαγραμματικής εικόνας συνέβαλαν γενικότερες ιστορικές παράμετροι τόσο στη διάρκεια της μεταφραστικής «πρώιμης» (1824-1944) όσο και στην «ιστορική» περίοδο (1945-1985).

Η Βρετανία μάλλον δείχνει να ενδιαφέρεται περισσότερο ουσιαστικά για νεοελληνικές μεταφράσεις. Ταιωχρόνος, ο πόλεμος έχει αφήσει βαθιά σημάδια στην κοινωνία και στη λογοτεχνία. Κυριαρχεί το πολιτικό στοιχείο στη μετάφραση.

Στην έναρξη αυτής της περιόδου συνβάλλαν καθοριστικά η προσωπική παρουσία και οι πολιτικές σχέσεις σημαντικών Ελλήνων και Αγγλων διανοούμενων που δημιούργησε ο πόλεμος. Στην πεζογραφία αρχίζει η μεγάλη κυκλοφορία των μυθιστορημάτων του Νίκου Καζαντζάκη, τα οποία συζητιούνται με την παροδοσιακή λαϊκή (folk) «εικόνα» που κυριαρχεί για την Ελλάδα. Η μεγάλη κυκλοφορία τους σε χαρτόδετες εκδόσεις από ένα σημείο και μετά έχει τη «βοήθεια» και τον κινηματογράφο, καθώς μεταφέρονται για πρώτη φορά στην οθόνη ορισμένοι κλασικοί χαρακτήρες του.

2. Η δεύτερη περίοδος αρχίζει τη δεκαετία του '60 και φτάνει μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70. Είναι μια περίοδος βιομηχανοποίησης και εμπορευματοποίησης για τον αγγλοαμερικανικό εκδοτικό χώρο. Οι τεχνολογικές καινοτομίες βοηθούν σημαντικά στην κατειθνηση αυτή. Οι κοινωνίες επιταχύνουν τους ρυθμούς τους και η επικοινωνία αναδεικνύεται σε σημαντικό οικονομικό μέγεθος. Αρχίζουν θεσμικές αλ-

οβήτητα αξία τους, βοηθά η πολιτική και πολιτιστική ατμόσφαιρα της εποχής. Από την άποψη αυτή και ως ένα σημείο θα μπορούσε κανείς να επισημάνει πως η πολιτική δίνει το βηματισμό στη λογοτεχνία κατά την πρώτη περίοδο.

Πρώτη γέφυρα επιζοινωνίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας με Αγγλούς διανοούμενους και με Αγγλούς εκδότες υπήρξε ο ποιητής Δημήτριος Καπετανάκης, που ήταν μόνιμα εγκατεστημένος στην Αγγλία. Ο Καπετανάκης γνωρίζει τον Αγγλό επιμελητή και εκδότη John Lehmann με τον Έλληνα ποιητή Γιώργο Σεφέρη και φέρνει

αυτή, δεν περάσαν απαρατήρητες. Δεν συνεβη όμως το ίδιο στην Αμερική με τις πρώτες εκδόσεις. Ήδη ως αφιέρωτά στις ΗΠΑ έχουμε μια ανθολογία ποιητικής που εκδόθηκε το 1949 και με την οποία είναι εμφανής μια διαγνωστική προσεγγίση, η οποία αναφερόταν στο είδος (νεοελληνική ποίηση) και λιγότερο στον δημιουργό (ποιητή). Η ανθολογία αυτή σε επίλογό και μετάφραση της Rae Dalven και με τίτλο "Modern Greek Poetry", καλύπτει ευρύτατο πεδίο ανθολογώντας 60 νεοελληνικές ποιητές. Η επανεκδόσή της το 1971 απλώς επιβεβαιώνει τις τάσεις της αμερικανικής προ-

σε επαφή τον Λέιμαν με το έργο των Κ. Π. Καβάφη, Α. Σιζελιανού και Ο. Ελύτη. Λίγο αργότερα η σχέση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου με τον Τζων Λέιμαν λειτουργεί ως παραπέρα γέφυρα με τη νεοελληνική λογοτεχνία. Από τις σχέσεις και τις προτάσεις των δύο αυτών Ελλήνων διανοούμενων (Καπετανάκης και Κανελλόπουλος) προέχονται και οι πρώτες ελληνικές ποιητικές συμμετοχές των Γιώργου Σεφέρη και Οδυσσέα Ελύτη σε μετάφραση Νάνου Βαλαωρίτη το 1945, στο φιλόλογικό περιοδικό "New Writing and Day Light" που εκδίδει ο Τζων Λέιμαν.⁶

Άλλη σημαντική γέφυρα για την επέκταση της πρώτης γνωριμίας του Τζων Λέιμαν με τη νεοελληνική λογοτεχνία στάθηκε η σχέση του με τον Γεώργιο Κατσιμπάλη. Μέσα από τις συμβουλές και τις συστάσεις αυτού του νεώτερου ανθρώπου ο Λέιμαν θα επανέλθει το 1946 στο "New Writing and Day Light" και θα παρουσιάσει ποιήματα των Αγγέλων Σιζελιανού, Γιώργου Σεφέρη, Οδυσσέα Ελύτη, σε μετάφραση των Νάνου Βαλαωρίτη και Lawrence Durrell, καθώς και το 1948 στο "Orpheus" και θα παρουσιάσει ποιήματα των Σεφέρη και Ελύτη μαζί με μια μισρή ανάλυση του Rex Warner για την ποίηση του Σεφέρη.

Από αυτές τις δημοσιεύσεις θα προέλθει

το 1948 και με εκδότη τον Τζων Λέιμαν η πρώτη αυτοτελής μετάφραση στη Βρετανία μετά τον πόλεμο. Πρόκειται για μια επίλογό ποιημάτων του Γ. Σεφέρη με τίτλο "The King of Asine and other poems" με πρόλογο του Rex Warner, και μετάφραση των Bernard Spencer, Νάνου Βαλαωρίτη και Λούις Ντάγκελ (Lehmann, 1985).

Επόμενος σημαντικός σταθμός στην Αγγλία ήταν το 1951 όταν εκδόθηκαν από τον Hogarth Press τα ποιήματα του Καβάφη με τίτλο "The Poems of C. P. Cavafy", σε εισαγωγή του Ρέξ Γουόρνερ και μετάφραση Τζον Μαργκοφοδάτου. Το βιβλίο θα επανεκδοθεί στη Νέα Υόρκη το 1952. Θα ακολουθήσουν τις επομενες περιόδους άλλες δύο επανεκδόσεις του, στη Νέα Υόρκη το 1972 και στο Λονδίνο το 1978. Η πρώτη αυτή έκδοση των ποιημάτων του Καβάφη αποτελεί νέα αφιέρωτά για την τύχη της νεοελληνικής λογοτεχνίας στον αγγλοσαξονικό χώρο.

Οι πρώτες μεταφράσεις στην Αγγλία παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί οι πρώτοι εισηγητές της νεοελληνικής λογοτεχνίας υπήρξαν σημαντικοί διανοούμενοι. Οι Τζων Λέιμαν, Ρέξ Γουόρνερ, Λούις Ντάγκελ, υπήρξαν κριτικοί, συγγραφείς και εκδότες με σημαντικό ρόλο στα αγγλικά γράμματα. Οι μεταφράσεις και οι εκδόσεις τους, από την άποψη

σέρισης και το αυξημένο ενδιαφέρον για τη νεοελληνική λογοτεχνία στη δεύτερη περίοδο στις ΗΠΑ.

Στην Αμερική, όπως νεώτερα και στην Αγγλία, τα περιοδικά ήταν αυτά που δημιουργήσαν περισσότερο συστηματικό κοινό στους νεώτερους των διανοούμενων για την ελληνική ποίηση. Ορισμένα μισρά η και μαζωσική αφιερώματα στην ελληνική ποίηση κατά την περίοδο εκείνη στις δύο χώρες συντηρούν το ενδιαφέρον. Ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν:

- Οι παρουσιάσεις της νεοελληνικής ποίησης (Αγγλία, 1952) από το περιοδικό "Pleasures of New Writing" (παρουσιάστηκαν οι Α. Καπετανάκης, Ο. Ελύτης, Α. Σιζελιανός), και το αφιέρωμα του "The Penguin New Writing" (παρουσιάστηκαν οι Γ. Σεφέρης, Α. Καπετανάκης, Κ. Π. Καβάφης, Α. Σιζελιανός, Ο. Ελύτης).

- Το αφιέρωμα του "Poetry" (Σικάγο, 1951), σε επιμέλεια και μετάφραση του Κιμωνα Φράιερ. Παρουσιάστηκαν οι Α. Σιζελιανός, Γ. Σεφέρης, Ν. Καζαντζάκης, Τ. Παλατσώνης, Δ. Αντωνίου, Ν. Βρεττάκος, Α. Μάτσας, Ν. Εγγονοπούλος, Ο. Ελύτης, Ν. Γκάτος, Α. Λεαφάλας, Ν. Βαλαωρίτης.

- Το αφιέρωμα του "Atlantic Monthly" (Νέα Υόρκη, 1955), σε επιμέλεια και μετάφραση Κιμωνα Φράιερ και Ronald

Freelander. Παρουσιάστηκαν οι Γ. Θεοτοκάς, Α. Καραντώνης, Η. Βενέζης, Κ. Πολίτης, Π. Προβελάκης, Κ. Τσιτσάκης, Π. Ροδοκανάκης, Τ. Παπατσώνης, Ν. Καζαντζάκης, Δ. Καπετανάκης, Κ. Π. Καβάφης, Ο. Ελύτης, Α. Εμπειρίκος, Κ. Παλαμάρης, Γ. Σεφέρης, Α. Σιζελιανός.

β) Δεύτερη περίοδος: Η αλλαγή του σκηναίου

Η δεύτερη περίοδος αρχίζει τη δεκαετία των '60. Είναι μια περίοδος που σηματοδοτεί το οριστικό τέλος της μεταπολεμικής εποχής και συνδέεται με μια νέα εκδοτική εποχή τόσο στην Αγγλία (επέκταση των χαρτόδετων βιβλίων) όσο και στην Αμερική (αύξηση και επέκταση με γρήγορους ρυθμούς της εκδοτικής παραγωγής). Κυρίαρχο χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η δυναμική εξέλιξη της εκδοτικής παραγωγής και της βιβλιοαγοράς. Η βιομηχανοποίηση και η εμπορευματοποίηση κάνουν δυνατές τις παράλληλες εκδόσεις σε Βρετανία και Ηνωμένες Πολιτείες. Τούτο βοηθά σημαντικά και τις μεταφράσεις.

Ενδεικτική διπλή έκδοση είναι μια επιλογή ποιημάτων του Γιώργου Σεφέρη, το 1960, στην Αγγλία και στην Αμερική, σε μετάφραση των Ρεξ Γουόρνερ και με τίτλο "Poems". Η έκδοση αυτή ανανεώνει το ενδιαφέρον για τον Έλληνα ποιητή. Η απονομή του βραβείου Νόμπελ για τη λογοτεχνία, το 1963, στον Γιώργο Σεφέρη δημιουργεί τις συνθήκες για την επανέκδοση αυτής της επιλογής στην Αμερική, το 1964 (η επιλογή επανεκδόθηκε, πάλι στις ΗΠΑ, και το 1979). Άλλη χαρακτηριστική παράλληλη έκδοση σε Βρετανία και ΗΠΑ αφορά τα ποιήματα του Κ. Καβάφη το 1961. Τα ποιήματα του Κ. Καβάφη θα εκδοθούν στην Αμερική σε μετάφραση της Ρεν Ντάλβιν και πρόλογο του διάσημου Αμερικάνου ποιητή W. H. Auden. Στην εισαγωγή αυτή ο Ουέντεν θα χαρακτηρίσει τον Καβάφη ως έναν από τους μεγαλύτερους ποιητές του 20ού αιώνα. Το βιβλίο θα κυκλοφορήσει, συγχρόνως, και στη Βρετανία (1961). Θα επανεκδοθεί δε τόσο στη Βρετανία (1964, 1966, 1968) όσο και στην Αμερική (1976). Άλλη διπλή έκδοση ήταν, το 1960, η ανθολογία "Six Poets of Modern Greece" που κυκλοφόρησε στην Αγγλία (Thames and Hudson) σε μετάφραση-επιμέλεια των Edmund Keeley και Philip Sherrard (Κ. Καβάφης, Α. Σιζελιανός, Γ. Σεφέρης, Ο. Ελύτης, Ν. Γκάτσον, Α. Αντωνίου). Η ίδια ανθολογία θα κυκλοφορήσει την επόμενη χρονιά (1961) στη Νέα Υόρκη (Knopf).

Την ίδια περίοδο πάλι τα περιοδικά δίνουν με τον τρόπο τους το στίγμα κάποιων μεταφράσεων που θα ακολουθήσουν. Έτσι, στην Αγγλία επισημαίνουμε το περιοδικό "London Magazine", τον εκδότη Alan Ross. Το περιοδικό παρουσίασε το 1961, σε επιμέλεια Νάνου Βαλαωρίτη, ποιήματα των

Κ. Καβάφη, Γ. Σεφέρη, Ο. Ελύτη, Α. Σιζελιανού, Ν. Γκάτσον, Δ. Αντωνίου, και το 1965 σε επιμέλεια Νίκου Στάζρον ποιήματα των Ο. Ελύτη, Τ. Δενέγρη, Τ. Σινόπουλου, Ν. Βαλαωρίτη, Ν. Φωκά, Α. Εμπειρίκου, Μ. Δούκαρη, Μ. Σαχτούρη. Αντιστοίχως, στην Αμερική σημειώνουμε το περιοδικό "Poetry" του Σιζάρον που το 1964 σε αφιέρωμα στη νεοελληνική ποίηση, σε επιμέλεια και μετάφραση των Ε. Κήλυ, R. Whitman και Γ. Σαββίδη, παρουσίασε ποιήματα των Ο. Ελύτη, Ν. Γκάτσον, Τ. Σινόπουλου, Γ. Σεφέρη, Β. Βασιλίκου.

Το 1966 εκδίδεται στην Αγγλία και από τη γνωστή σειρά "Penguin Modern European Poets" (σύγχρονοι Ευρωπαίοι ποιητές στα Penguin) η ανθολογία "Four Greek Poets" (Κ. Καβάφης, Γ. Σεφέρης, Ο. Ελύτης, Ν. Γκάτσος), σε επιμέλεια και μετάφραση των Εντμοντ Κήλυ και Φίλιπ Σέρραρντ, η οποία και επανεκδίδεται το 1970.

Το μεγάλο ενδιαφέρον για το έργο του Σεφέρη και συνακόλουθα για τη νεοελληνική λογοτεχνία έρχεται, το 1967, να ανανεωθεί στην Αμερική η διήλωση έκδοση (ελληνικά-αγγλικά) "Collected Poems, 1924-1955" από το πανεπιστήμιο του Πρίνστον (Princeton University Press). Πρόκειται για μια επιλογή ποιημάτων σε επιμέλεια και μετάφραση Εντμοντ Κήλυ και Φίλιπ Σέρραρντ. Η έκδοση αυτή αποτέλεσε και την περισσότερο επιτυχημένη εκδοτική παρουσίαση της ποίησης του Σεφέρη στις ΗΠΑ και παράλληλα κυκλοφόρησε και στη Βρετανία (Jonathan Cape). Η επιλογή αυτή επανεκδόθηκε συμπληρωμένη με τίτλο "Collected Poems" (αγγλική έκδοση) και κυκλοφόρησε με επιτυχία το 1969 στις ΗΠΑ (Princeton University Press) και στη Βρετανία (Jonathan Cape) και επανεκδόθηκε στις ΗΠΑ (1971) όσο και στη Βρετανία (1973), μετά το θάνατο του ποιητή, ως τα πάντα του.

Το αμερικάνικο ενδιαφέρον για την ελληνική λογοτεχνία συνεχίζουν να τη χαρακτηρίζουν οι εντοές ανθολογήσεις και αποτυπώνονται τόσο στις πολυτρόσopes ανθολογήσεις των βιβλίων όσο και των περιοδικών. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε την ανθολογία 30 ποιητών με τίτλο "Modern Greek Poetry: From Cavafis to Elytis", στη Νέα Υόρκη το 1973 (Simon & Schuster), σε επιμέλεια, μετάφραση και εισαγωγή του Κίμων Φράιερ και το αφιέρωμα του "Chicago Review" (Σιζάρον, 1969), με 19 μεταπολεμικούς ποιητές, κι αυτό σε επιμέλεια του Κίμων Φράιερ.

Όμως εκείνο που σηματοδοτεί αυτή την περίοδο είναι η συστηματική μετάφραση του Γιάννη Ρίτσου στα αγγλικά. Πρώτες μεταφράσεις τον εμφανίζουν στην Αμερική (1969) με δύο εκδόσεις της "Ρομιόσινης", Η πρώτη στην Κάλιφόρνια με τίτλο "Romiosini: the Story of the Greeks" (μετάφραση Ο. Λάος, εισαγωγή Ν. Γεωργιάδης)

και η δεύτερη στο Ονισόνοιν, με την προσθήκη και άλλων ποιημάτων και με τίτλο "Romiosini, and other poems" (μετάφραση Ν. Γεωργιάδης, Ε. Παϊδούση, Γ. Τσιδής). Όμως η μεγάλη γνωριμία με το έργο του Ρίτσου θα αρχίσει στην Αγγλία. Προαναγγέλια των εκδόσεων από το έργο του Γ. Ρίτσου είναι η παρουσίαση ποιημάτων του, σε μετάφραση Ν. Στάζρον το 1970, από το "London Magazine" τον Άλαν Ρος. Την επόμενη χρονιά (1971) θα εκδοθεί και θα κυκλοφορήσει παράλληλα και στις δύο χώρες η πρώτη επιλογή ποιημάτων του Γιάννη Ρίτσου σε επιμέλεια και μετάφραση του Νίκου Στάζρον και με τίτλο "Gestures and other poems, 1968-1970". Το βιβλίο υποδέχτηκαν θερμά στην Αγγλία με κριτικές τους το φιλολογικό περιοδικό "Times Literary Supplement" (10/3/72) καθώς και οι εφημερίδες "Sunday Times" (23/1/72) και "Sunday Telegraph" (23/1/72). Η μετάφραση του Ρίτσου συνεχίζεται και τα επόμενα χρόνια. Έτσι, το 1974 εκδίδεται με επιτυχία από τη γνωστή σειρά "Penguin Modern European Poets" (σύγχρονοι Ευρωπαίοι ποιητές στα Penguin), με τίτλο "Selected Poems", μια επιλογή των ποιημάτων του Γ. Ρίτσου σε επιμέλεια και μετάφραση του Ν. Στάζρον και με εισαγωγή του καθηγητή Peter Bien.

Παράλληλα με τα νέα ονόματα που ήδη κάνουν την εμφάνισή τους στην αγγλική, οι ήδη γνωστοί στα αγγλικά ποιητές (Καβάφης, Σεφέρης, Καζαντζάκης) επιδεικνύουν αξιόλογη εκδοτική συνέχεια και διάρκεια. Έτσι, π.χ., εκδίδονται ή επανεκδίδονται και στις δύο χώρες από διαφορετικούς εκδότες και μεταφραστές ποιήματα του Κ. Π. Καβάφη (Ε. Κήλυ, Φ. Σέρραρντ, Γ. Σαββίδη, Τ. Μαυρογοράτος, Ρ. Ντάλβιν) και του Γ. Σεφέρη (Ε. Κήλυ, Φ. Σέρραρντ, Γ. Κάιζερ). Επίσης, αυτή την περίοδο παρουσιάζονται για πρώτη φορά στην αγγλική συλλογές ποιημάτων του Οδυσσέα Ελύτη. Το 1974 εκδίδονται στις Ηνωμένες Πολιτείες το "The Axion Esti" σε μετάφραση των Εντμοντ Κήλυ και Γιώργου Σαββίδη και "The Sovereign Sun" σε μετάφραση του Κίμων Φράιερ. Τέλος, το ενδιαφέρον για την ποίηση του Ελύτη είναι ενδεικτικό αυτή την περίοδο και με το τεύχος που αφιερώνει, το 1975, η περιοδική έκδοση "Books Abroad" της Οκλαζόμα στον Οδυσσέα Ελύτη.

Άλλο σημαντικό στοιχείο αυτής της περιόδου είναι η συστηματικότητα με την οποία γίνεται προσπάθεια να παρουσιασθεί η ιστορική συνέχεια της ελληνικής ποίησης. Χαρακτηριστική από την άποψη αυτή είναι η οργάνωση έκδοσης των Penguin, στην Αγγλία το 1971, της ανθολογίας "The Penguin Book of the Greek Verse (From Homer to Elytis)" σε επιλογή, μετάφραση και εισαγωγή του καθηγητή Κωνσταντίνου Τρυπάνη.

Τέλος, χαρακτηριστική είναι η έκδοση

της ελληνικής ανθολογίας "18 ζείμενα" το 1972 από το πανεπιστήμιο Χάρβαρντ (μετ. Willis Barnstone) με τίτλο "Eighteen texts". Η συλλογική αυτή ελληνική έκδοση ενός ευρύτατου φάσματος Ελλήνων δημιουργών που είχε ταχθεί εναντίον της δικτατορίας σηματοδοτεί το τέλος προγενέστερων πολιτικών προκαταλήψεων που υπήρχαν στον λογοτεχνικό χώρο. Όμως συνεχίζονταν για μια ακόμη φορά φανερόναι και το προβάδισμα της πολιτικής στο χώρο της λογοτεχνικής επικοινωνίας. Ένα γεγονός που χαρακτηρίζει και αυτή την περίοδο στις δύο πλευρές του Ατλαντικού.

γ) Τρίτη περίοδος: Το αμερικάνικο ενδιαφέρον

Η τρίτη περίοδος αρχίζει κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970 και φτάνει μέχρι το 1985. Η περίοδος αυτή θα φέρει στο εκδοτικό προσκήνιο σειρά νέων ονομάτων. Στην αγγλική πλευρά η εκδοτική δραστηριότητα γύρω από νεοελληνικές μεταφράσεις θα ακολουθήσει μια συνεχώς φθίνουσα διαδρομή. Αντιθέτως στην αμερικάνικη πλευρά θα πληθύνουν για ένα διάστημα τα αφιερώματα των περιοδικών καθώς και οι εκδόσεις βιβλίων και ανθολογιών που αναφέρονται στη νεοελληνική λογοτεχνία τόσο στην Ανατολική ακτή και στις βόρειες πολιτείες όσο και στη Δυτική ακτή και στις μεσοδυτικές πολιτείες. Σε αυτό συνετέλεσαν:

- Η δημιουργία μιας νέας σειράς μικρών αμερικάνικων εκδοτικών οίκων ("smallpress" -μικρός Τύπος) καθώς και η δυναμική που παρουσίασαν οι πανεπιστημιακοί εκδοτικοί οίκοι. Από τη μια μεριά οι μικροί εκδοτικοί ήταν αποτέλεσμα των ανακατατάξεων στους χώρους της νεολαίας στα τέλη της δεκαετίας του '60, καθώς και των τεχνολογικών καινοτομιών που άρχισαν να εφαρμόζονται την ίδια εποχή κάνοντας την εκτύπωση ευκολότερη.

- Η ανάπτυξη των «νεοελληνικών σπουδών» σε μια σειρά πανεπιστημιακά κέντρα των Ηνωμένων Πολιτειών καθώς και η παρατηρούμενη αψύπνιση μέρους της ελληνοαμερικάνικης κοινότητας.

Κατά την τρίτη περίοδο, λοιπόν, παρήγαγε μια συστηματική παραγωγή μιας σειράς μικρών ανεξάρτητων εκδοτικών καθώς και ορισμένων πανεπιστημιακών οίκων που εστιάζουν στη νεοελληνική λογοτεχνία. Επίσης, και σ' αυτή την περίοδο το πρόσφατο γεγονός της δικτατορίας διατηρεί και πάλι για σημαντικό διάστημα την πολιτική στο λογοτεχνικό προσκήνιο.

Από τις αμερικάνικες εκδόσεις "μικρού Τύπου" αυτής της περιόδου ενδεικτικές είναι της "Pella" στη Νέα Υόρκη και του "Wire Press" στον Άγιο Φραγκίσκο. Καθόλου τυχαίο βέβαια που και οι δύο μικροί αυτοί οίκοι ανήκουν σε Έλληνες εκδότες. Ενδεικτικές ανθολογήσεις αυτών των εκδοτικών αυτή την περίοδο είναι, το 1977, η

ανθολογία 18 Ελλήνων μεταπολεμικών ποιητών με τίτλο "Resistance. Exile and Love" που εκδόθηκε από την "Pella" στη Νέα Υόρκη με επιμέλεια και μετάφραση Ν. Σπάνια, και το 1979 η ανθολογία με τίτλο "Twenty Contemporary Greek Poets" που εκδόθηκε από το "Wire Press" στον Άγιο Φραγκίσκο με επιμέλεια των Γ. Τσιούλη και Ντ. Σιώτη και με εισαγωγή Ν. Βαλαωρίτη. Επίσης, από τις μεμονωμένες εκδόσεις τους σημειώνουμε το 1980 τη συλλογή του Μανώλη Αναγνωστάκη "The Target" (ο στόχος) στη Νέα Υόρκη (Pella) σε μετάφραση Κ. Φράιερ και το 1981 από το "Oxuss Press" στο Λονδίνο και το "Wire Press" στον Άγιο Φραγκίσκο την επιλογή του Τάκη Σινόπουλου με τίτλο "Selected Poems", σε επιμέλεια και μετάφραση του Γιάννη Σταθάτου.

Από τους αμερικάνικους πανεπιστημιακούς εκδοτικούς οίκους που παρουσιάζουν αξιολογή δραστηριότητα στο χώρο της μετάφρασης νεοελληνικών έργων αυτή την περίοδο θα έπρεπε ίσως να αναφερθεί για τη μεγάλη σειρά των εκδόσεών του το Princeton University Press. Από τις εκδόσεις των πανεπιστημιακών εκδοτικών της περιόδου ενδεικτικές είναι:

Η επιλογή από το έργο του Άγγελου Σιγγιλιανού με τίτλο "Selected Poems" (Princeton, 1979) σε επιμέλεια και μετάφραση των Ε. Κήλην και Φ. Σέρραρντ (Princeton University Press) που επανεκδόθηκε και στη Βρετανία (1980), καθώς και η ανθολογία των Καβάφη, Σιγγιλιανού, Σεφέρη, Ελύτη, Γκάτσου με τίτλο "Voices of Modern Greece" (Princeton, 1981), σε επιμέλεια και μετάφραση Ε. Κήλην και Φ. Σέρραρντ. Επίσης, η επιλογή του Τάκη Σινόπουλου "Landscape of Death" (Ohio State U.P. 1979) σε επιμέλεια και μετάφραση του Κίμων Φράιερ.

Την ίδια περίοδο σημαντικό γεγονός που σφραγίζει εξ νέου, για σύντομο χρονικό διάστημα, το ενδιαφέρον στη νεοελληνική λογοτεχνία είναι η βραβείωση του Οδυσσέα Ελύτη το 1979 με το Νομπελ Λογοτεχνίας. Με αφορμή αυτή τη βράβευση γίνονται ορισμένες εκδόσεις και επανεκδόσεις που αφορούν το έργο του χωρίς όμως συνέχεια. Ανάμεσα τους ξεχωρίζουν η επανεκδόση του "The Axion Esti" στην Αμερική (1979)

και στο Λονδίνο (1980). Το βιβλίο είχε εκδοθεί στο Παρίσι προηγουμένως για πρώτη φορά το 1974 σε μετάφραση των Ε. Κήλην και Γ. Σαββίδη. Επίσης, η επιλογή "Selected Poems" σε επιμέλεια των Ε. Κήλην και Φ. Σέρραρντ και σε μετάφραση των Ε. Κήλην, Φ. Σέρραρντ, Γ. Σαββίδη, Γ. Σταθάτου, Ν. Βαλαωρίτη, η οποία κυκλοφορεί το 1981 στο Λονδίνο (Anvil Press) και στη Νέα Υόρκη (The Viking Press) και επανεκδίδεται από τα Penguin (1981).

Το ενδιαφέρον της αμερικάνικης πλευράς και στον περιοδικό Τύπο είναι σημαντικό. Και κατά την περίοδο αυτή ο περιοδικός Τύπος συνεχίζει να εισπράττει ποιητές που ήδη καταγράφονται και ανθολογούνται στα βιβλία. Οι τάσεις μεταξύ περιοδικών και βιβλίων είναι σε όλη αυτή την περίοδο παράλληλες και συμπληρωματικές. Τα αφιερώματα περιοδικών στη νεοελληνική ποίηση προέρχονται είτε από τον "μικρό Τύπο", είτε από πανεπιστημιακούς χώρους. Συνήθως εστιάζουν σε νεότερους ποιητές και σε δυο-τρεις αναγνωρισμένους.

Από τους ήδη γνωστούς πια νεοελληνικούς ποιητές στις Ηνωμένες Πολιτείες ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι εκδόσεις που αφορούν τον Γιάννη Ρίτσο και τον Κ. Π. Καβάφη.

Το μεγάλο ενδιαφέρον για το έργο του Ρίτσου γίνεται εμφανές και κατά την περίοδο αυτή από μια ολοκληρωμένη σειρά εκδόσεων στον αμερικάνικο χώρο. Ενδεικτικές του ενδιαφέροντος για τον Ρίτσο, που δεν είναι άμοιρο της πολιτικής επιτακτικότητας, είναι οι συλλογές: "Eighteen Short Songs of the Bitter Motherland" (Μινεσότα, 1974), σε επιμέλεια Θ. Σταύρου και μετάφραση Α. Μίμς, "Chronicle of Exile" (Wire Press, Άγιος Φραγκίσκος, 1977), με πρόλογο του Α. Αρχαίου και μετ. Μ. Σαββή, "The Fourth Dimension" (Βοστώνη, 1977) σε μετάφραση της Ρ. Ντάβιν, "The Lady of the Vineyards" (Pell, Νέα Υόρκη, 1978), σε μετάφραση Α. Αθανασίου, "Scripture in the Blind" (πανεπιστήμιο Οχάιο, 1979), σε μετάφραση των Κ. Φράιερ και Κ. Μπουσάδη καθώς και το "Subterranean Horses" (πανεπιστήμιο Οχάιο, 1980), με εισαγωγή του Β. Βασιλείου και μετάφραση Π. Μ. Σαββή. Τέλος, η επιλογή "Ritso sin Parentheses" (πανεπιστήμιο Πρίνστον, 1979), σε επιμέλεια και μετάφραση του καθηγητή Ε. Κήλην, η οποία θα επανεκδοθεί στην Αγγλία το 1988 και θα βραβευθεί από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα ως η καλύτερη μετάφραση της χρονιάς.

Ενδεικτικές του ενδιαφέροντος για τον Ρίτσο είναι και οι παρουσιάσεις των αμερικάνικων περιοδικών ποίησης σε όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου που φτάνει μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80 (π.χ. το αφιέρωμα στον Γ. Ρίτσο του περιοδικού "American Poetry Review" της Φιλαδέλφειας το 1984, σε μετάφραση του Κίμων Φράιερ).

Την ίδια περίοδο συνεχίζει αμείωτο το αμερικάνικο αλλά και το αγγλικό ενδιαφέρον για τον Καβάφη. Έτσι μεταξύ 1975 και 1980 στις Ηνωμένες Πολιτείες γίνονται έξι επανεκδόσεις των απάντων του Κωνσταντίνου Καβάφη (Princeton UP) με τίτλο "Collected Poems", σε μετάφραση των Έντμουντ Κήλυ και Φίλιπ Σέρραφοντ και επιμέλεια του Γιώργου Σαββίδη. Η νεοελληνική ποίηση μέσα από το έργο του Καβάφη αρχίζει να αγγίζει έναν ευρύτερο χώρο διανοούμενων. Η έκδοση αυτή των Ε. Κήλυ και Φ. Σέρραφοντ επανεκδόθηκε στο Λονδίνο το 1975 (Hogarth Press) και το 1978 (Chatto & Windus).

Στην Αμερική επίσης το 1983, με την ευκαιρία του έτους Καβάφη για τα πενήντα χρόνια από το θάνατο του ποιητή, εκδίδονται δύο αφιερώματα περιοδικών στον Έλληνα ποιητή. Το πρώτο στο περιοδικό της Νέας Υόρκης "Grand Street" και το δεύτερο στο "Journal of the Hellenic

Diaspora" (επιμέλεια Μάργκαρετ Αλεξίου).

Καταλήγοντας θα πρέπει να παρατηρήσουμε πως σε ολόκληρη αυτή την περίοδο στην Αγγλία οι μεταφράσεις της νεοελληνικής ποίησης φθίνουν. Στις περισσότερες περιπτώσεις εκδίδονται ή επανεκδίδονται συλλογές που ακολουθούν την αμερικάνικη έκδοση. Μόνο ο αγγλικός μικρός Τύπος δείχνει ακόμα κάποιο ενδιαφέρον για τη νεοελληνική ποίηση. Ενδεικτικά σημειώνουμε τις εκδόσεις του Νάσου Βαγενά "Biography" (1978) σε μετάφραση του Richard Burns και "Biography and other poems" (1979) σε μετάφραση του Γιάννη Σταθάτου, του Γιάννη Κοντού "Danger in the Streets" (1979) σε επιλογή και μετάφραση Γ. Σταθάτου και του "Mercurial Time and other poems" (1980) σε επιλογή και μετάφραση Γ. Γκοϊμά καθώς και Τάκη Σινόπουλου "Stones" (1980) και "Selected Poems" (1981) και τα δύο σε μετάφραση Γιάννη Σταθάτου.

Αντίστοιχες με τις εκδόσεις είναι και οι παρουσιάσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας στα αγγλικά περιοδικά του μικρού Τύπου αυτή την περίοδο. Ενδεικτικές είναι οι παρουσιάσεις σε αντίστοιχα περιοδικά της "Γκρίζο Φως" του Τ. Σινόπουλου στο "PN Review" (1981) και το αφιέρωμα στον Γ. Σεφέρη στο "Labrys" (1983), και τα δύο σε επιμέλεια και μετάφραση Γιάννη Σταθάτου καθώς και η επιλογή 9 ποιητών της γενιάς του '70 στο περιοδικό "Zenon" (Νότινγχαμ, 1982) σε επιμέλεια Άγι Μελέ.

3.2. Πεζογραφία

Δύο είναι οι μεγάλες διαχρονικές διαφορές της μετάφρασης της ελληνικής πεζογραφίας στα αγγλικά. Η πρώτη είναι η μεγάλη παρουσία του έργου του Νίκου Καζαντζάκη, το οποίο έχει σχεδόν ολόκληρο μεταφραστεί στα αγγλικά και βγαίνει σημαντικά σε όλες τις περιόδους. Ένα έργο που γνώρισε πολύ μεγάλη εκδοτική επιτυχία και στις δύο χώρες. Η δεύτερη είναι η σημαντική διαχρονική παρουσία στην πεζογραφία των αμερικάνικων εκδόσεων σε σχέση με τις αγγλικές, όπου στην περίπτωση της ποίησης παρουσιάζει στις πρώτες περιόδους μια δυναμική η αγγλική πλευρά.

α) Πρώτη περίοδος: αγγλικό και αμερικάνικο ενδιαφέρον

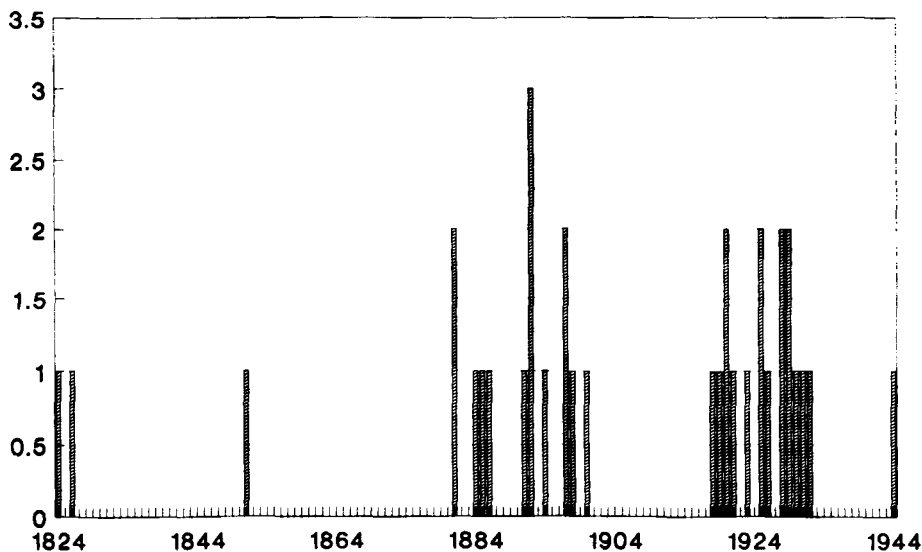
Χρονολογικά η πρώτη μεταπολεμική μετάφραση εκδίδεται στην Αμερική το 1946. Είναι το βιβλίο της Λιλίας Νάκον "The Children's Inferno". Όμως τα πρώτα σημαντικά μυθιστορήματα της ελληνικής λογοτεχνίας (όπως συνέβη και με την ποίηση) εκδίδονται στην Αγγλία. Πρώτο αναφέρεται το μυθιστόρημα του Ηλία Βενέζη "Αιολική Γη". Το βιβλίο εκδόθηκε στην Αγγλία το 1949 με τίτλο "Aeolia" και επανεκδόθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες το 1951 με τον ίδιο τίτλο από τον εκδοτικό οίκο του πανεπιστημίου του Ντένβερ και το 1956 στη Νέα Υόρκη (Vanguard Press) με τίτλο "Beyond the Aegean" (όλα σε μετάφραση Ε. D. Scott-Kilvert). Το 1951 εκδίδεται στο Λονδίνο (Methuen) το μυθιστόρημα του Γιώργου Θεοτοκά "Argo" (μετ. Ε. Margaret Brooke και Άρη Τσατσόπουλου).

Ακολουθούν ορισμένα έργα Ελλήνων συγγραφέων που εκδόθηκαν σποραδικά στη δεκαετία του '50 σε μια από τις δύο χώρες, χωρίς σημαντική εκδοτική επιτυχία. Ενδεικτικά αναφέρονται:

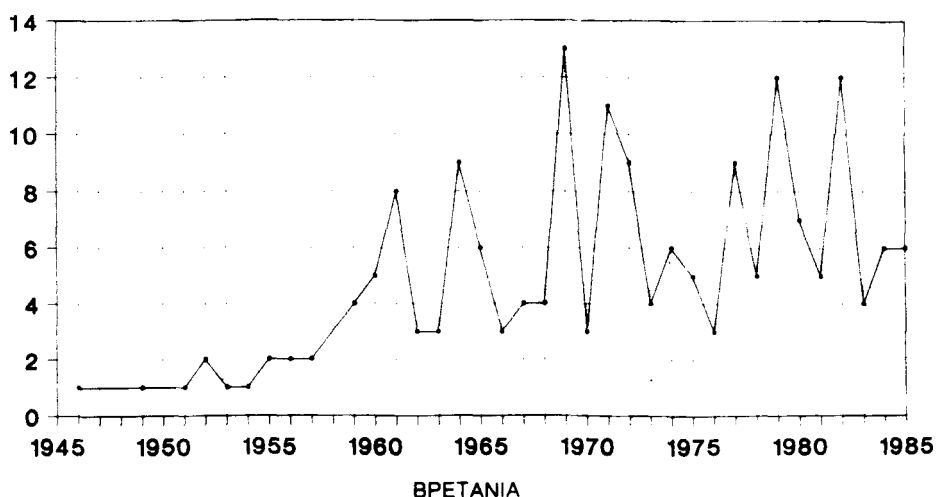
- Το 1955 το "Red Rock: from Ecstasy to Tragedy" του Γρηγορίου Ξενόπουλου που εκδόθηκε στη Νέα Υόρκη (μετ. William D. Spanos) και το "The True Apology of Socrates: A Satire" του Κώστα Βάρναλη που εκδόθηκε στο Λονδίνο (μετ. Στέφεν Γιαλούς).

- Το 1959 "The Mermaid Madonna" του Στρατή Μυριβήλη που εκδόθηκε στη Νέα Υόρκη και στο Λονδίνο (μετ. Abbott Rick) και το "The Other Alexander" της Μαργα-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1
ΒΡΕΤΑΝΙΑ ΚΑΙ ΗΠΑ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ 1824-1944

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2
ΒΡΕΤΑΝΙΑ: ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ 1945-1985

ούτας Λιμπεράκη που εκδόθηκε στη Νέα Υόρκη (μετ. Willis και Helle Tzalogoulou Barstone).

Στη δεκαετία αυτή θα ξεκινήσει η μεγάλη και ιδιότυπη σταδιοδρομία της "Πάπισσας Ιωάννας" του Εμμανουήλ Ροΐδη στην αγγλική γλώσσα. Πρόκειται ουσιαστικά για την τέταρτη μετάφραση του έργου αυτού στα αγγλικά. Προηγουμένως είχε μεταφραστεί και εκδοθεί το 1886, το 1900 και το 1931. Το 1954 με τίτλο "Pope Joan, a Romantic Biography" εκδίδεται στο Λονδίνο μια διασκευή-μετάφραση του μυθιστορήματος από τον γνωστό Άγγλο συγγραφέα Λώρενς Ντάρελ. Το βιβλίο θα επανεκδοθεί το 1960 και το 1961 στη Νέα Υόρκη. Στην Αγγλία μέχρι το 1981 θα κάνει 6 επανεκδόσεις (δεμένο και χαρτόδετο). Σε ορισμένες περιπτώσεις ο τίτλος είναι "Pope Joan". Αυτή η επιτυχία του Ροΐδη δεν είναι άμοιρη του ονόματος του μεταφραστή και διασκευαστή του έργου το οποίο και κυριαρχεί στο εξώφυλλο. Όπως δε σημειώνει και ο καθηγητής Peter Mackridge⁷ παρόλο που εγείρονται μεγάλες αντιρρήσεις για τη συγκεκριμένη διασκευή και τη μετάφραση του Ντάρελ, το βιβλίο λόγω της θέσης του Ντάρελ στα αγγλικά γράμματα, είχε μεγάλη εκδοτική επιτυχία.

Τέλος, σημαντικές για τη διαχρονική καταγραφή και την επικοινωνία, στο επίπεδο των διανοούμενων, είναι και οι εκδόσεις του μυθιστορηματικού μεσαιωνικού επιικού ποιήματος της ελληνικής λογοτεχνίας "Διγενής Ακρίτας". Η πρώτη έκδοση έγινε το 1956 σε μετάφραση Τζον Μαργουορδάτου στην Αγγλία με τίτλο "Digenes Akritas". Η δεύτερη, πολύ αργότερα, το 1971, από τον εκδοτικό του πανεπιστημίου του Οχάιο (μετάφραση Denison B. Hall) και με τίτλο "Digenis Akritas: The Two-Blood Border Lord".

β) Δεύτερη και τρίτη περίοδος:

άνοδος του αμερικανισμού ενδιαφέροντος Η δεύτερη περίοδος και για την πεζογραφία ξεκινά στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '60. Τα γενικά χαρακτηριστικά της είναι αντίστοιχα με αυτά που αναφέρθηκαν στην ποίηση. Υπάρχει, δηλαδή, αύξηση της εκδοτικής παραγωγής στις δύο χώρες και αύξηση των μεταφράσεων. Από την άποψη της ποσότητας η δεκαετία του '60 είναι ίσως η πιο σημαντική περίοδος για τη μετάφραση της ελληνικής πεζογραφίας γιατί μεταφράζονται αρκετά έργα Ελλήνων πεζογράφων στην Αγγλία και στην Αμερική, όχι όμως πάντα με μεγάλη εκδοτική επιτυχία.

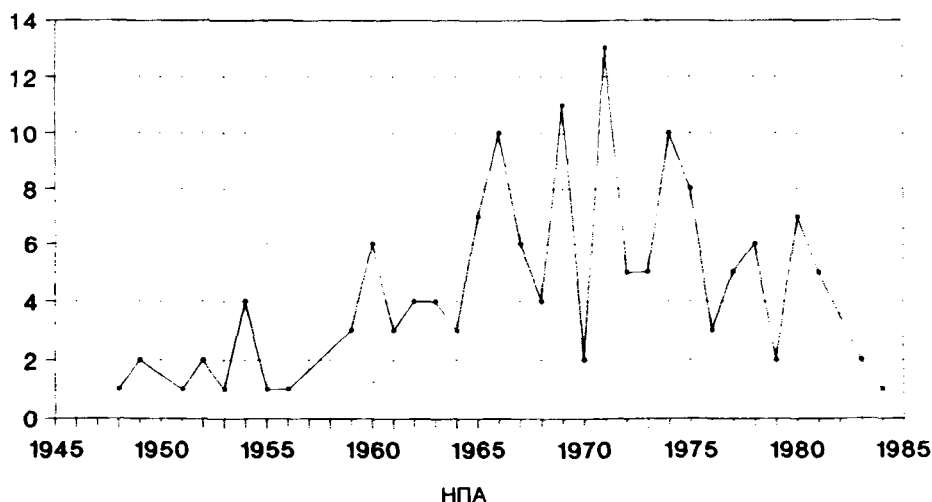
Αυτή την περίοδο αρκετά βιβλία εκδίδονται παρόλ'όλη η αλληλοδιαδοχή και στις δύο χώρες που εξετάζουμε. Ενδεικτικώς αναφέρουμε το "Pastorale" της Νέλλης Θεοδόχου (Νέα Υόρκη, 1961 και Λονδίνο 1962) σε μετάφραση Αιμίλιου Ρικ, το "Their Most Serene Majesties" του Άγγελου Βλα-

χου (Λονδίνο, 1963 και Νέα Υόρκη, 1964) σε μετάφραση Κάιης Τσιτσέλη, το "The Sun of Death" του Παντέλη Πρεβελάκη (Simon and Schuster, Νέα Υόρκη, 1964) σε μετάφραση Abbot Rick και πρόλογο Arthur Miller, το οποίο εκδόθηκε και πάλι το 1965 (Λονδίνο, Murray και Τορόντο, McMillan) σε μετάφραση του Φίλιπ Σέφρακιν, το "The Flaw; a novel" του Αντώνη Σαμαράκη (Λονδίνο, Νέα Υόρκη, 1969) σε μετάφραση των Peter Mansfield και Richard Burns και, τέλος, το "Kassandra and the Wolf" της Μαργαρίτας Καραπάνου (Νέα Υόρκη, Λονδίνο, 1976) σε μετάφραση Ν. Γερμανάκου. Όμως, την ίδια εποχή εκδίδονται και βιβλία που δεν είχαν τύχη όπως το "The Schoolmistress with the Golden Eyes" (Λονδίνο, 1964) του Στρατή Μυριβήλη σε μετάφραση Φ. Σέφρακιν και από τον Άλαν Ρος τον Ανδρέα Εμπερίκιν το "Amour-Amour" (1966, μετ. Ν. Στάγκον) και το "Two Stories: Argo or the Voyage of Ia Ballon" (1967, μετ. Νίκον Στάγκον και David Plante).

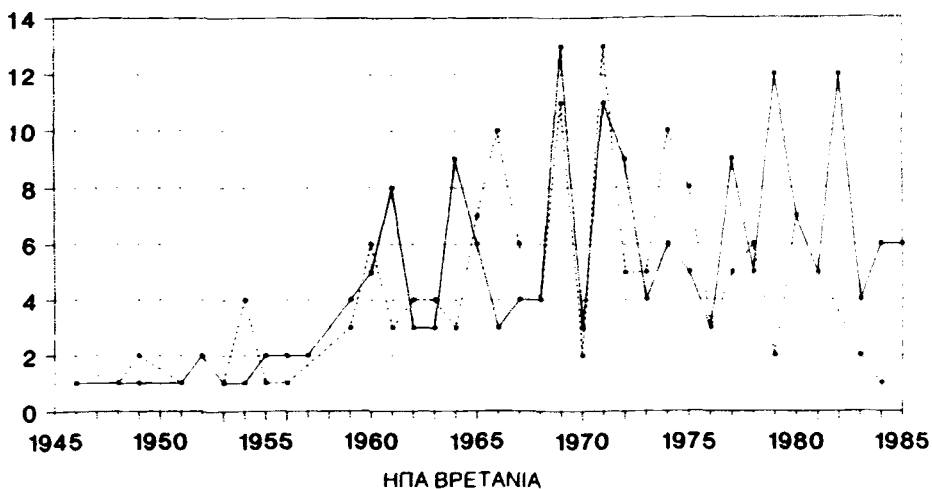
Την ίδια περίοδο αρχίζει στην Αμερική και συνεχίζεται στην Αγγλία μια καλή εκδοτική περίοδος για τον Βασίλη Βασιλικό. Πρώτο βιβλίο του εκδόθηκε στις ΗΠΑ το "The Plant. The Well. The Angel: a trilogy" (Νέα Υόρκη, Knopf, 1964) σε μετάφραση των Έντμουντ και Μαίρης Κήλυ. Ακολούθησε το "Z" (Νέα Υόρκη, 1968) σε μετάφραση Merilyn Calman που γνώρισε μια σειρά επανεκδόσεις στην Αμερική (1970 και 1971) και στην Αγγλία (1969 και 1970). Η πολιτική επικαιρότητα και ο κινηματογράφος θα συντελέσουν ώστε να εκδοθούν, επίσης, το "The Photographs" (Λονδίνο, 1971 και 1973 και Νέα Υόρκη, 1971 και 1973) και το "Outside the Walls" — και τα δύο σε μετάφραση Mike Edwards. Θα ακολουθήσουν, το 1973, το "The Harpoon Gun" σε μετάφραση Barbara Bray και, τέλος, το 1976 στην Ινδιανάπολη "The Monarch" σε μετάφραση Μαίρης Κήλυ.

Τέλος, για την περίοδο αυτή θα πρέπει να αναφερθούν επιλεκτικά δύο διαφορετικές εκδοτικές προσπάθειες. Η πρώτη ανα-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3
ΗΠΑ: ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ 1945-1985

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4
ΗΠΑ - ΒΡΕΤΑΝΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ 1945-1985

γερεται στη μεγάλη επιτυχία της έκδοσης του έργου του Κώστα Ταχτσή "The Third Wedding". Το βιβλίο εκδόθηκε για πρώτη φορά στο Λονδίνο από τον Άλαν Ρος σε μετάφραση Leslie Finer. Επανεκδόθηκε στην Αγγλία το 1969 στη σειρά των σύγχρονων Ευρωπαϊκών πεζογράφων των Penguin και στη συνέχεια το 1971 στη Νέα Υόρκη. Το βιβλίο αυτό του Κώστα Ταχτσή είναι, ουσιαστικά, το πρώτο ελληνικό μυθιστόρημα που θα έχει τέτοια εκδοτική επιτυχία μετά τα βιβλία του Νίκου Καζαντζάκη. Η δεύτερη αφορμή τη μη επιτυχημένη έκδοση, το 1974, στη Νέα Υόρκη (Knopf) της τριλό-

- Δύο μυθιστορήματα, του Αλέξη Παώνη, το "Pasternak Highway" (Καλλιόπη, 1977) σε μετάφραση Σοφίας Λαδά και το "The Proofreader" (Λονδίνο, 1980) σε μετάφραση T. Halton και B. Ραϊζ.

γ) *Η περίπτωση του Νίκου Καζαντζάκη*
Η μετάφραση της ελληνικής πεζογραφίας στην αγγλική γλώσσα είναι στενά συνδεδεμένη με τη σπουδαία και διαχρονική πορεία που είχε το έργο του Νίκου Καζαντζάκη τόσο στις Ηνωμένες Πολιτείες όσο και στη Βρετανία. Από το 1952 (πρώτη έκδοση του "Zorba the Greek") έως το 1988 (επι-

που συσχετίζεται με τη διεθνή κινηματογραφική μεταφορά του) τόσο στην Αγγλία (αναφέρονται εφτά επανεκδόσεις από Cassirer και Faber) όσο και στην Αμερική (επανεκδόσεις από Simon & Schuster και Ballantine Books) έως το 1972.

- Η ταινιόχρονη έκδοση του "Freedom and Death" το 1956 (Νέα Υόρκη, Simon & Schuster και Οξφόρδη, Cassirer) σε μετάφραση J. Griffin και πρόλογο D. Doolgaard. Το βιβλίο θα κάνει μια σειρά επανεκδόσεις σε Αμερική (Simon & Schuster) και Αγγλία (Cassirer και Faber).

- Η έκδοση του μυθιστορηματικού επιπλέον ποιήματος "The Odyssey. A Modern Sequel" το 1957 (Νέα Υόρκη, Simon & Schuster) σε μετάφραση και εισαγωγή του Κίμων Φράιερ και εικονογράφηση από τον Ν. Γκόκα και η αγγλική επανεκδόσή της το 1959 (Λονδίνο, Secker & Warburg). Η επιτυχία του έργου στην Αμερική ήταν μεγάλη.¹⁰

- Η έκδοση του "The Last Temptation of Christ" το 1960 (Νέα Υόρκη, Simon & Schuster) και η επανεκδόσή της το 1961 (Νέα Υόρκη, Bantam Books και Οξφόρδη, Cassirer) σε μετάφραση του Peter Bien. Το βιβλίο επανεκδόθηκε και πάλι με επιτυχία το 1988 (ακολούθώντας την κυκλοφορία της ομώνυμης κινηματογραφικής ταινίας).¹¹

- Η επιτυχής διπλή έκδοση του "Report to Greco" το 1965 (Νέα Υόρκη, Simon & Schuster και Οξφόρδη, Cassirer) και η επανεκδόσή του (Νέα Υόρκη, Bantam, 1971 και Λονδίνο, Faber, 1965 και 1973) σε μετάφραση P. Bien.

Μεγάλο μέρος της εκδοτικής επιτυχίας του Νίκου Καζαντζάκη στην αγγλοαμερικάνικη αγορά σχετίζεται με τη μεγάλη διεθνή απήχηση που είχε η επιτυχημένη μεταφορά ορισμένων μυθιστορημάτων του στον κινηματογράφο και αργότερα η προβολή τους από την τηλεόραση. Όμως η μεγάλη εκδοτική επιτυχία ορισμένων μυθιστορημάτων του προηγήθηκε, σε αρκετές περιπτώσεις, τόσο κατά την πρώτη όσο κατά τη δεύτερη περίοδο. Η μεγάλη επιτυχία του κινηματογράφου είχε συνέπεια τη μετάφραση και την ευρεία κυκλοφορία σχεδόν ολόκληρου του έργου του στην αγγλική (ταξιδιωτικών, θεατρικών, ποιητικών, φιλοσοφικών κ.λπ.). Η αναζωπύρωση του αμερικάνικου κυρίως ενδιαφέροντος για τον Καζαντζάκη που παρατηρήθηκε στα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1980 σχετίστηκε εκ νέου με τον κινηματογράφο.

3. 3. Δοκίμια και χρονικά

Ερευνώντας τη λογοτεχνική επικοινωνία στο χώρο της εκδοτικής παραγωγής, δεν είναι δυνατόν να αποφύγουμε την παρουσίαση των αγγλικών μεταφράσεων ορισμένων δοκιμίων, ημερολογίων, χρονικών, βιογραφιών και ιστοριών, που σχετίζονται άμεσα με την ελληνική λογοτεχνία και κοινωνία.

γίας του Στρατή Τσίρκα "Drifting Cities: a trilogy" σε μετάφραση της Καίης Τσιτσέλη. Το βιβλίο αυτό, αν και βγήκε από μεγάλο εκδοτικό οίκο και σε πολύ καλή μετάφραση, δεν είχε την αναλογική εκδοτική υποστήριξη.⁸

Η τρίτη περίοδος στην πεζογραφία συγγεεται κάπως με τη δεύτερη. Εξείνουν που μοιάζει να τις διαχωρίζει είναι μάλλον η θεματολογία των βιβλίων και όχι οι συγγραφείς. Έτσι κατά την τρίτη περίοδο που φτάνει έως τα μέσα της δεκαετίας του '80 εκδίδονται νέοι και παλαιότεροι Έλληνες πεζογράφοι, αλλά τα θέματά τους είναι περισσότερο κοινωνικά παρά πολιτικά. Από την άποψη αυτή είναι χαρακτηριστικό πως η πολιτική υποχωρεί ως ζητήρη στη μεταφραση πεζογραμμάτων. Ενδεικτικές αναφορές της τελευταίας περιόδου, χωρίς μεγάλη εκδοτική επιτυχία, είναι:

- Δύο νεοελληνικά κλασικά μυθιστορήματα, το "Life in the Tomb" του Στρατή Μυριβήλη (Αμερική, 1977) σε μετάφραση του Πήτερ Μπιν και το "The Murderess" του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη (Αγγλία, 1977) σε μετάφραση Γ. Χ. Ξανθογιάννη. Τέλος, θα πρέπει να επισημάνουμε μια ακόμη νέα έκδοση του Παπαδιαμάντη ("The Murderess", Αγγλία, 1983) σε μετάφραση του καθηγητή Peter Levi.

τιχημένη επανεκδόση του "The Last Temptation of Christ") μεσολαβούν 36 χρόνια μιας εκδοτικά εκπληκτικής πορείας. Ουσιαστικά, ο Καζαντζάκης κυριαχεί στο χώρο της μετάφρασης της νεοελληνικής πεζογραφίας στα αγγλικά. Ανάμεσα στους πολλούς σταθμούς της μεγάλης αυτής πορείας ξεχωρίζουν:

Η πρώτη αγγλική έκδοση του "Zorba the Greek" το 1952 στο Λονδίνο από τον John Lehmann με εισαγωγή Scott-Kilvert και μετάφραση Carl Wildman και η αμερικάνικη επανεκδόση το 1953 (Νέα Υόρκη, Simon & Schuster). Η υποδοχή από το κοινό ήταν εξαιρετική και η κριτική σε μεριζές περιπτώσεις διθυραμβική.⁹ Ακολούθουν σειρά δεμένων και χαρτοδετών επανεκδόσεων στις δύο χώρες (Οξφόρδη, Cassirer, 1959, Λονδίνο, Faber, 1961). Μόνο στην Αγγλία μεταξύ 1961 και 1979 αναφέρονται εννέα χαρτοδετές επανεκδόσεις (Faber) του Ζορμπά που προηγήθηκαν και ακολούθησαν τη μεγάλη διεθνή επιτυχία της ομώνυμης κινηματογραφικής ταινίας.

- Η αμερικάνικη έκδοση του "The Greek Passion" (Simon & Schuster, Νέα Υόρκη, 1954) και οι αγγλικές επανεκδόσεις (δεμένο και χαρτοδετό) με τίτλο "Christ crucified. A novel" (Οξφόρδη, Cassirer, 1954 και Λονδίνο, Faber, 1954) σε όλες τις περιπτώσεις σε μετάφραση Jonathan Griffin. Το βιβλίο θα έχει σπουδαία εκδοτική πορεία

Ορισμένες από αυτές τις μεταφράσεις οι φιλόλογοι εφεινήθησαν τις κατατάσσον στην πεζογραφία.¹² Στην παρούσα ταξινόμηση θα τις εντάξουμε σε ένα υποσύνολο το οποίο θα αναφέρεται στη λογοτεχνία και στην κοινωνία είτε μέσα από τον αναλυτικό, είτε μέσα από τον περιγραφικό λόγο. Και στο πεδίο αυτό παρατηρείται αντιστοιχία με την πεζογραφία. Έτσι, οι αμερικάνικες εκδόσεις κυριαρχούν σε όλες τις περιόδους που συνεξετάζονται.

Στη μεγάλη χρονολογικά έκταση των τριών περιόδων (1945-1984) ελάχιστες είναι οι μεταφράσεις έργων του χαρματζήρα

που εστιάζουμε στην παρούσα παραγραφο. Η πιο εντυχιμένη περίοδος είναι η δεκαετία του '60. Τότε το αγγλοαμερικανικό εκδοτικό ενδιαφέρον για τον Καζαντζάκη, από τους μεγάλους εκδότες, για τον Σεφέρη, από τους πανεπιστημιακούς και τους λογοτέχνες, καθώς και το γενικότερο ιστορικο-πολιτικό ενδιαφέρον δημιουργούν τις προϋποθέσεις για ορισμένες μεταφράσεις.

Το μεγάλο ενδιαφέρον για τον Νίκο Καζαντζάκη απεικονίζεται στη δεκαετία του '60 με τρία βιβλία που κυκλοφόρησαν στις Ηνωμένες Πολιτείες. Το πρώτο, γραμμένο από τον Παντέλη Πορβέλαση κυκλοφόρησε στη Νέα Υόρκη με τίτλο "Nikos Kazantzakis and his Odyssey: a Study of the Poet and the Poem" (Simon & Schuster, 1961) σε μετάφραση Φ. Σέφραρντ και εισαγωγή Κ. Φράιερ. Το δεύτερο, από την Ελένη Καζαντζάκη, εκδόθηκε στη Νέα Υόρκη με τίτλο "Nikos Kazantzakis: a biography based on his letters" (Simon & Schuster, 1968) σε μετάφραση του Α. Mims και επανεκδόθηκε αργότερα και στην Αγγλία (Cassirer, 1975 και 1979). Το τρίτο, από τον Γ. Αναπλιώτη, κυκλοφόρησε στο Σικάγο (1967) με τίτλο "The Real Zorba and Nikos Kazantzakis" σε μετάφραση του L. A. Richards.

Το ενδιαφέρον για το δοκίμιο του Σεφέρη εκδηλώθηκε για πρώτη φορά το 1966 όταν εκδόθηκε στην Αμερική μια επι-

λογή των "Δοκιμών" του, η οποία επανεκδόθηκε το 1967 στην Αγγλία. Και στις δύο εκδόσεις η επιμέλεια και η μετάφραση ήταν των Θ. Φραγκοπουλίου και Ρεξ Γουόρνερ και είχαν τίτλο "On the Greek Style". Το ενδιαφέρον για τον Σεφέρη συνεχίζει και στις επομένως δεκαετίες. Το 1974 εκδόθηκε μια πρώτη επιλογή ημερολογίων του Γ. Σεφέρη από τον εκδοτικό οίκο του πανεπιστημίου Χάρβαρντ (Μασαχουσέτη) με τίτλο "A Poet's Journal: Days of 1945-1951" και το 1982 μια δεύτερη επιλογή με τίτλο "A Poet's Journal: Days of 1925-1934", και τα δύο σε επιμέλεια και μετάφραση Α. Αναγνωστόπουλου. Επίσης, στη Μινεσότα (1982) εκδόθηκε το "My Brother George Seleris" της Ιωάννας Τσάτσου σε μετάφραση J. Demos και πρόλογο E. Curient-Garcia. Τέλος, στην ίδια κατηγορία εντάσσεται, το 1980, η έκδοση των δοκιμών του Ζηρμίου Λορεντζάτου "The Lost Center" (δοκίμια για τον Δ. Σολωμό και τον Γ. Σεφέρη) που εκδόθηκε στις ΗΠΑ (Princeton UP) και στην Αγγλία (Guildford) σε μετάφραση της Κωτίης Τσιτσέλη.

Επίσης, το εφτάτομο ιστορικο-πολιτικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα εμφανίζουν τέσσερις εκδόσεις που κυκλοφόρησαν στις δύο χώρες την ίδια περίοδο. Η πρώτη είναι το "Crusaders as Conquerors: the Chronicle of Morea", που εκδόθηκε στη Νέα Υόρκη (Columbia University Press, 1964) σε επιμέ-

λεια, μετάφραση και πρόλογο του Η. Ε. Lourier. Η δεύτερη, το "Behind the White Screen: an autobiography" του Σωτήρη Σταθάκη, εκδόθηκε εικονοεξαήμενη στο Λονδίνο (Alan Ross, 1967) με εισαγωγή και μετάφραση από τον Mario Rinvolveri, και επανεκδόθηκε στη Νέα Υόρκη (1976) με τίτλο "Behind the White Screen. Memoirs" σε μετάφραση πάλι Μ. Rinvolveri και εισαγωγή Leslie Finer. Η τρίτη, το "Memoire from the Greek War of Independence 1821-1833" του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, εκδόθηκε στο Σικάγο το 1969, σε επιμέλεια και μετάφραση E. M. Edmonds και πρόλογο Γ.

Γενναδίου. Και, τέλος, η τέταρτη, το "The memoirs of General Makriyannis, 1797-1864", εκδόθηκε στο Λονδίνο το 1966 (Oxford University Press) σε επιμέλεια και μετάφραση H. A. Lidderdale και εισαγωγή C. M. Woodhouse.

Σημαντική συμβολή στην κατανόηση της ελληνικής λογοτεχνίας στο χώρο των σπουδαστών και των διανοούμενων των δύο χωρών αποτελούν οι δύο μεταφράσεις της ιστορίας της ελληνικής λογοτεχνίας. Έτσι, το 1973 εκδόθηκε στην Αγγλία (Clarendon Press) το "A History of Modern Greek Literature" του Αϊβον Πολάτη σε μετάφραση Robert Liddell. Επίσης, έχουμε και τον Κ. Θ. Δημάρα το "A History of Modern Greek Literature" το 1973 (University of New York Press), σε μετάφραση Μαιώς Γιαννίου, που επανεκδόθηκε το 1974 και στο Λονδίνο (University of London Press).

4. Επικοινωνία και Μετάφραση

4. 1. Βρετανία και ΗΠΑ: δημιουργός και είδος

Η μετάφραση της νεοελληνικής λογοτεχνίας στις δύο ξένες χώρες καθοδηγήθηκε από γενικότερους αλλά και ειδικότερους παράγοντες. Πολλά από τα προαναφερθέντα ή από τα καταγραφέντα έργα που λειτουργούσαν ως γέφυρα ενότητος επικοινωνίας ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Βρε-

τανία και τις ΗΠΑ ήταν αποτέλεσμα τάσεων και απόψεων που είχαν διαμορφωθεί ιστορικά και κοινωνικά. Σε ορισμένες περιπτώσεις πολλά εξαιρέθηκαν από τη διάθεση και την αισθητική προτίμηση μεταφραστών, επιμελητών, εκδοτών, και από τις πολιτιστικές αναζητήσεις των διανοούμενων οι οποίοι στάθηκαν διαμεσολαβητές αυτής της έντυπης επικοινωνίας. Κάποτε τα τυχαία περιστατικά βοήθησαν να συμβαδίζουν με αναγκαιότητες και σκοπιμότητες. Όλα αυτά μαζί διαμόρφωσαν τη συνολική «εικόνα» που αποτυπώθηκε γενικότερα στον επικοινωνιακό χώρο και ειδικότερα στο πεδίο του βιβλίου.

Στο πεδίο της εκδοτικής επικοινωνίας η ελληνική παρουσία πρέπει να χαρακτηριστεί ως ικανοποιητική και για τις δύο χώρες, τόσο σε μεταφρασμένους τίτλους βιβλίων όσο και σε αναφορές περιοδικών, αν αναλογιστούμε και τα μικρά αριθμητικά μεγέθη της ελληνικής γλώσσας στον σύγχρονο κόσμο. Τουτό συνέβη χωρίς ουσιαστικά καμία συστηματική ή συγκροτημένη κρατική ή ιδιωτική παρέμβαση, πέρα από την ιδιαιτερότητα της ελληνικής ιστορίας. Η κοινή αγγλοαμερικάνικη αυτή έλξη σε συνδυασμό με τη δραστήρια παρουσία Ελλήνων και στις δύο χώρες ήταν η αφετηρία αυτής της πορείας.

Όμως από την αφετηρία και μετά εμφανίζονται δύο διαφορετικές προσεγγίσεις σε Βρετανία και ΗΠΑ. Στη Βρετανία κυριαρχεί ο δημιουργός και η ατομικότητά του. Τούτο γίνεται ιδιαίτερα εμφανές στις ανθολογίες. Στην αγγλική παράδοση, οι ανθολογίες απαρτίζονται, κατά κανόνα, από περιορισμένο αριθμό δημιουργών και εκτενείς αναφορές στο έργο τους. Στόχος είναι να ανιχνευθεί το στίγμα μιας χώρας και μιας εποχής μέσα από την αναλυτική παρουσία των συγγραφέων. Στην Αμερική, κυριαρχεί διαφορετική αντίληψη για τις ανθολογήσεις (οι εξαιρέσεις, όπως ο Έντμουντ Κήλν, απλώς επιβεβαιώνουν τον κανόνα). Επιλέγονται πάρα πολλοί συγγραφείς ώστε να παρομοιαστεί σε εύρος η λογοτεχνία και η ιστορική περίοδος. Κάθε ανθολογούμενος συμβάλλει απλώς αντιπροσωπευτικά στη γενικότερη «εικόνα» της χώρας.

Η στάση αυτή υπαγορεύεται από τη διαφορετική στάση Ευρωπαίων και Αμερικανών στο πολιτιστικό πεδίο. Στην ευρωπαϊκή παράδοση η προσοχή εστιάζεται στον δημιουργό (ή στους δημιουργούς), ενώ στην αμερικάνικη στο λογοτεχνικό είδος. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα εμφανές στις αγγλικές εκδόσεις, όπου μεταφραστές και επιμελητές επιλέγουν και μεταφράζουν λίγους συγγραφείς, ακόμα και στα αφιερώματα των περιοδικών (Σέρραφντ, Στάιζος, Σταθάτος κ.ά.). Αντιθέτως, στις αμερικάνικες εκδόσεις μεταφραστές και επιμελητές προχωρούν σε πολύπλοκους ανθολογήσεις, ακόμα και στα αφιερώματα των πε-

ριοδικών (Φράιερ, Σιώτης, Γερμανάκος κ.ά.).

4. 2. Πολιτιστικός πόλος και ποίηση:

Μικρός και πανεπιστημιακός Τύπος

Η μετάφραση της νεοελληνικής ποίησης πρώτους αποδέχτες είχε μικρές ομάδες διανοούμενων και ορισμένους που ασχολούνταν με τη λογοτεχνία. Η ποίηση διατήρησε σημαντική θέση στη μετάφραση και βοήθη αξιόλογη συνδρομή από την πολιτική και στις δύο πρώτες περιόδους. Όμως στο τέλος υποχώρησε μπροστά στη δυναμική των οπτικοακουστικών μέσων, τα οποία επέβαλαν τη μυθοπλασία μέσα από την αφήγηση και το διαλογικό στοιχείο. Η ποίηση, παρατηρεί ο Τίτος Πατρίκιος, έχει περιοριστεί μόνο στο ποιητικό έντυπο. Και το έντυπο αυτό αποτελεί σήμερα ένα πολυλοπτημίο στο χώρο της έντυπης επικοινωνίας, καθώς η διατινόμενη ποσότητα ποιητικών μηνυμάτων δεν είναι επαρκής σε σχέση με τα άλλα είδη ανάγνωσης (Πατρίκιος, 1979). Από αυτή την άποψη δεν είναι τυχαίο που η νεοελληνική ποίηση, αν και είχε πολύ καλές υποδοχές στις δύο χώρες, απεικονίστηκε συνήθως σε ομάδες διανοούμενων, κλασικιστών και πανεπιστημιακών. Έτσι οι ποιητικές εκδόσεις που καταγράφονται ή αναφέρονται εδώ κυκλοφόρησαν συνήθως σε περιορισμένο αριθμό αντιτύπων και από μικρούς ή πανεπιστημιακούς εκδοτικούς οίκους. Έτσι κι έτσι όμως θα πρέπει να αναγνωριστεί πως ο ρόλος του μικρού και πανεπιστημιακού Τύπου στο πεδίο της μετάφρασης είναι πολύ σημαντικός.

Μόνο τέσσερις Έλληνες ποιητές (Κ. Π. Καβάφης, Γ. Σεφέρης, Γ. Ρίτσος, Ο. Ελύτης) θα ευτυχήσουν να εκδοθούν σε σημαντικούς αριθμούς αντιτύπων από μεγαλύτερους εκδοτικούς, εμπορικούς ή πανεπιστημιακούς οίκους (Hogarth Press, Faber & Faber, Penguin, Chatto & Windus, Oxford UP, Harvard UP, Princeton UP κ.λ.π.). Το ίδιο ισχύει και για τις ανθολογίες. Αν και σε πολλές περιπτώσεις έπαιξαν βασικό ρόλο στην παρουσίαση της «εικόνας» της λογοτεχνίας και της χώρας ελάχιστες είχαν την τύχη να κυκλοφορήσουν από εμπορικούς εκδότες και να επανεκδοθούν στο ΗΒ και στις ΗΠΑ (Clarendon, Thames & Hudson, Penguin, Simon & Schuster, Harvard UP, Princeton UP κ.λ.π.).

Για τους νεοέλληνες ποιητές που είχαν σημαντική εκδοτική παρουσία, θα πρέπει να αναφερθεί πως υπάγονταν διαφορές κατά περίπτωση. Έτσι, στην περίπτωση του Καβάφη, αφετηρία του αγγλικού ενδιαφέροντος ήταν τα δοκίμια ενός από τους σπουδαιότερους Άγγλους πεζογράφους του 20ού αιώνα, τον Ε. Μ. Φόστερ (Φόστερ, 1919 και Φόστερ, 1951). Τα ποιήματά του κυκλοφόρησαν στα αγγλικά το 1951 και εντύχθηκαν να εκδοθούν από τον σημαντικό για τις λογοτεχνικές κατευθύνσεις εκδο-

τικό οίκο Hogarth Press (που ανήκε στους Γούλντ έως το 1947). Στη διάρκεια αυτής της περιόδου στους θεομυθικούς εισηγητές του Καβάφη προστέθηκε και ο διάσημος Άγγλος πεζογράφος Λώρενς Ντάρελ. Η ποίηση του Καβάφη έτυχε πάρα πολλών εκδόσεων, από πολλούς μεταφραστές (Μαυρογορδάτος, Ντάλβιν, Κήλν, Σέρραφντ) και από μεγάλους αγγλικούς και αμερικάνικους εκδοτικούς οίκους (Chatto & Windus, Grove Press, Hogarth Press, Princeton UP κ.λ.π.).

Για τον Γιώργο Σεφέρη τα πράγματα ήταν πιο εύκολα, μιας και η αναγνώρισή του από τον μεγάλο Άγγλο ποιητή Τ. Σ. Έλιοτ, οι μεταφράσεις των Α. Ντάρελ και Ρ. Γουόρνερ καθώς και η έκδοσή του από τον Τ. Λέιμαν έτυχαν άμεσης αποδοχής από τους Άγγλους διανοούμενους και λογοτέχνες. Η βράβειυσή του με το Νόμπελ Λογοτεχνίας, το 1963, δημιούργησε νέο εκδοτικό ενδιαφέρον για την ποίησή του. Το πέραςμά του στην Αμερική είχε εκδοτική επιτυχία (Princeton UP). Τέλος, η ευρύτερη αναγνώρισή του επισφραγίστηκε και με τη δημιουργία έδρας νεοελληνικών σπουδών σε ένα από τα μεγαλύτερα πανεπιστήμια των Ηνωμένων Πολιτειών, το Harvard, η οποία φέρει το όνομά του (έδρα Γιώργου Σεφέρη).

Αν θα θέλαμε να αποτιμήσουμε την απήχυσή τους στο κοινό της ποίησης, θα σημειώναμε πως ο Καβάφης σήμερα θεωρείται και στις δύο χώρες από τους σημαντικότερους ποιητές του 20ού αιώνα. Μεγάλες σειρές διεθνούς ποίησης στα αγγλικά ξεκινούν με τα ποιήματά του. Τόσο ο Καβάφης όσο και ο Σεφέρης δείχνουν να έχουν ενσωματωθεί πια στην ευρωπαϊκή και στην αγγλική ποιητική παράδοση.

Η περίπτωση του Ρίτσου είναι αρκετά διαφορετική. Για δεκαετίες υπήρξε "persona non grata" λόγω της πολιτικής τοποθέτησής του αλλά και λόγω ορισμένων "στρατευμένων" ποιημάτων του. Το πέραςμά του στην αγγλική αρχισε με τη δικτατορία. Ευτύχησε να έχει βασικό μεταφραστή στην πρώτη περίοδο τον διευθυντή, εκείνη την εποχή, της σειράς μοντέρνας ποίησης των Penguin Νίζο Στάιζο. Η μετάφρασή του στα Penguin ήταν εκδοτικά επιτυχής.¹³ Το πολιτικό κλίμα, αρνητικό για δεκαετίες, στη συγκεκριμένη συγκυρία είχε αντιστοίχως. Ορισμένες διεθνείς διαζυγίες συνέτειναν στην ευρύτερη καθιέρωσή του. Ο Ρίτσος, αν και αναγνωρισμένος ως δημιουργός στην αγγλική, εξακολουθεί να έχει μια ποιητική εθνικότητα, η οποία μάλλον σχετίστηκε με τη μυθολογία της Ρωμιοσύνης και της αντίστασης.

Τέλος, ο Ελύτης παρουσιάζει αρκετές διαφορές από τους προηγουμένους. Αν και μεταφράστηκε αρκετά νωρίς, ο ληρισμός του στάθηκε ανεπάρκτο εμπόδιο. Η βράβειυσή του με το Νόμπελ, το 1979, δημιούργησε εκδοτικό ενδιαφέρον με εκδόσεις και

επανεκδόσεις (ευτύχησε να εκδοθεί και στα Penguin). Όμως οι λυρικοί και οι σουρεαλιστές ποιητές δεν έγιναν ποτέ πραγματικά αποδεκτοί από την αγγλική γραμματολογία (περιπτώσεις Σικελιανού και Εμπειρίκου).

Εξετάζοντας τη διαμόρφωση της γενικής ποιητικής επικοινωνίας γίνεται εμφανές πως στην ανακάλυψη της νεοελληνικής ποίησης και της σύγχρονης Ελλάδας σημαντική ήταν η συμβολή των κλασικιστών. Όπως παρατηρούν οι Κήλυ και Μάκριτζ, η διαχρονική ύπαρξη της ελληνικής γλώσσας, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, καθώς και η αξιολόγηση ποιητική παραγωγή κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα ευαισθητοποίησε αρχικά τους κλασικιστές (Μπασαντής, 1986). Σε αυτή την κατεύθυνση καθοριστικός ήταν και ο ρόλος αρχικά των αγγλικών και αργότερα των αμερικάνικων πανεπιστημίων. Κι αυτό γίνεται εμφανές από το ότι οι έδρες των Βυζαντινών Σπουδών επεκτάθηκαν μεταπολεμικά προς την κατεύθυνση της νεοελληνικής λογοτεχνίας και στα τέσσερα αγγλικά πανεπιστήμια που είχαν αντίστοιχη έδρα (Οξφόρδη, Καίμπριτζ, Μπίρμινγχαμ, Λονδίνο). Τέλος, είναι εμφανές πως σημαντικοί διαμεσολαβητές αυτής της επικοινωνίας με το ποιητικό βιβλίο στάθηκαν οι διανοούμενοι, οι οποίοι συνήθως απαρτίζουν το κοινό της ποίησης.

Το πέρασμα της νεοελληνικής ποίησης και στις ΗΠΑ βασίστηκε κατά μεγάλο μέρος στο ίδιο πλέγμα (διανοούμενοι, κλασικιστές, πανεπιστημιακοί). Όμως η άνοδος του αμερικάνικου ενδιαφέροντος κατά τη δεύτερη και την τρίτη περίοδο σχετίζεται τόσο με τη συστηματική πανεπιστημιακή εργασία όσο και με το ακροατήριο της μεγάλης ελληνοαμερικάνικης κοινότητας.

Σε πανεπιστημιακό επίπεδο ορισμένοι Αμερικάνοι καθηγητές, όπως ο Έντμουντ Κήλυ και ο Πήτερ Μπιν, με τη συστηματική εργασία τους και με τη συμβολή τους στην ίδρυση του "Modern Greek Studies Association" το 1968, έδωσαν συστηματικότερη πανεπιστημιακή ώθηση καθώς το M. G. S. A. λειτούργησε ως πυρήνας ανάπτυξης των νεοελληνικών σπουδών σε πάρα πολλά αμερικάνικα πανεπιστήμια και συνένωσης των αποσπασματικών προσπαθειών των μεμονωμένων μελετητών στο χώρο της Βόρειας Αμερικής. Στο χώρο του M. G. S. A. σημαντική υπήρξε η συμβολή αρχετών Ελλήνων διανοουμένων που βρέθηκαν στον αμερικανικό χώρο στη μεταπολεμική περίοδο και ανέπτυξαν σημαντική πνευματική

δραστηριότητα. Η εξάπλωση αυτή φαίνεται σήμερα τόσο με την αύξηση των εδρών και των τμημάτων νεοελληνικών σπουδών (Harvard, έδρα Γιώργου Σεφέρη, San Francisco, έδρα Νίκου Καζαντζάκη, Princeton, τμήμα Νεοελληνικών Σπουδών, Queens, τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνι-

κών Σπουδών κ.λπ.) όσο και με το μάθημα των νεοελληνικών που έχει εξαπλωθεί σε περισσότερα από 38 πανεπιστήμια της Βόρειας Αμερικής (Μπασαντής, 1989). Η εκδοτική δραστηριότητα που στηρίζει και στηρίζει ακόμα και σήμερα τη μετάφραση βασίζεται κατά πολύ μεγάλο μέρος σε αυτά τα τμήματα.

Όμως στην Αμερική θα έπρεπε να υποχρηματίσει η ύπαρξη της ελληνοαμερικάνικης κοινότητας και η εκδοτική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στους κόλπους της με τη μορφή του μικρού και ανεξάρτητου Τύπου, καθώς και σε ορισμένες περιπτώσεις με μικρότερους πανεπιστημιακούς και κολεγιακούς εκδοτικούς οίκους σε περιοχές όπου η ομογένεια είναι εγκατεστημένη (Νέα Υόρκη, Βοστώνη, Σικάγο, Σαν Φρανσίσκο). Ενδεικτική, π.χ., είναι η προσφορά του μικρού εκδοτικού Pella στη Νέα Υόρκη που, εκτός από μια σειρά τίτλων που έχει στο ενεργητικό του, εκδίδει δύο περιοδικά για τη νεοελληνική κοινότητα και λογοτεχνία, το "Chariteer" (ετήσιο) και το "Journal of the Hellenic Diaspora" (τριμηνιαίο) και συμβάλλει στην έκδοση του "Journal of Modern Hellenism" του Hellenic College της Μασαχουσέτης και του "Center for Byzantine and Modern Greek Studies" του Queens College του πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης.

Την ποιητική επικοινωνία συμπλήρωσαν με παρουσιάσεις, εκδόσεις και ορισμένες εκδηλώσεις που έγιναν κατά καιρούς στις δύο χώρες, όπως π.χ. ο νεοελληνικός μήνας του Λονδίνου το 1975, η εβδομάδα νεοελληνικής ποίησης του Καίμπριτζ το 1982, οι εκδηλώσεις για τη νεοελληνική κοινότητα του Center for Byzantine and Modern Greek Studies το 1987, στη Νέα Υόρκη για τα 50 χρόνια του Queens College.

Εστιάζοντας από τη σκοπιά της εκδοτικής παραγωγής είναι σαφές πως η ποίηση, αν και είναι δύσκολη στη μετάφραση λόγω του περιορισμένου όγκου της, αποτελεί μεταφραστικό πάρεργο που συνήθως προσφερεται δωρεάν. Για τους ίδιους λόγους είναι σύγχρονως και εύκολη η έκδοσή της από τον μικρό Τύπο και τα περιοδικά του είδους. Τα τελευταία με τα αφιερώματά τους αποτέλεσαν έναν ακόμα διανύο επι-

κοινωνίας και συνετέλεσαν στο σχηματισμό της «εικόνας» της νεοελληνικής λογοτεχνίας και κοινωνίας. Από αυτή την αποψη, στην εξάπλωση της ελληνικής ποίησης σημαντικές ήταν, τις περισσότερες φορές, οι προσωπικές συστηματικές προσπάθειες εκδοτών, επιμελητών και μεταφραστών όπως π.χ. στη Βρετανία οι Τζων Λειμαν, Άλαν Ρος, Ρέξ Γουόρνερ, Νάνος Βαλάωφρης, Νίκος Στάγκος, Γιάννης Σταθάτος, Φίλιπ Σέρραρντ κ.α., καθώς και στην Αμερική οι Έντμουντ Κήλυ, Πήτερ Μπιν, Κίμων Φυάιερ, Γιώργος Σαββίδης, Μηνάς Σάββας, Ντίνος Σιώτης κ.α.

4. 3. Εμπορικός πόλος και πεζογραφία: η «λαϊκή» (folk) κουλτούρα

Η πεζογραφία είχε διαφορετική διαδρομή από την ποίηση στον αγγλοσαξονικό χώρο και εκείνο που την διαφοροποιεί, ιδιαίτερα στις περισσότερες περιπτώσεις, είναι το κοινό. Η πεζογραφία αναζητήσε και στηρίχτηκε από το ευρύτερο κοινό. Και σε αυτό το σημείο αρχίζει η διαφορετική οπτική της. Μια οπτική που διαμορφώνεται μέσα από τις ευρύτερες πολιτιστικές προσλαμβάνουσες του αγγλοσαξονικού χώρου. Οι προσλαμβάνουσες αυτές έχουν τις ρίζες τους σε αυτό που ο Τέρενς Σπένσερ ονόμασε στις αντιλήψεις του εμπειρισμού και του ρομαντισμού (Spencer, 1986).

Στη Βρετανία οι αντιλήψεις αυτές στη μεν λαϊκότερη εκδοχή προσέγγισαν τον ελληνικό χώρο και τους ανθρώπους του μέσα από έναν «λαογραφικό τουρισμό» που περιηγείτο τους «εξωτικούς αντιόχθονες», στη δε ακαδημαϊκή επεδίωξαν το «διανοητικό ταξίδι» της αποκάλυψης ενός αρχαίου τόπου (Σταθάτος, 1986).

Στην Αμερική οι αντίστοιχες αγγλοσαξονικές προσλαμβάνουσες βρήκαν μαζικό εκφραστή για πολύ μεγάλο διάστημα το έργο του Νίκου Καζαντζάκη. Η ανακάλυψη του Καζαντζάκη οδήγησε και στην «ανακάλυψη» της Ελλάδας. Σε αυτή την ανακάλυψη του Καζαντζάκη, κατά τον καθηγητή Πήτερ Μπιν, βοήθησαν ο συνδυασμός της έντονης θρησκευτικότητας καθώς και ο σύγχρονος και φιλελεύθερος τρόπος της σχέψης του. Ένας συνδυασμός που ανταποκρινόταν στις διαθέσεις του ευρύτερου αμερικάνικου κοινού (Μπασαντής, 1990).

Επίσης, στην αμερικάνικη αποδοχή του Καζαντζάκη συνετείνε αποφασιστικά και η αναζήτηση αρχετύπων, που είναι έντονα αποτυπωμένα στην αμερικανική λαϊκή κοινότητα. Δεν μπορεί, λοιπόν, να χαρακτηριστεί τυχαία η εκπληκτική επιτυχία των μεταφράσεων του Καζαντζάκη, που παρουσιάζει ανθρώπους και καταστάσεις περα από τα συνηθισμένα. Η αλληγορικότητα και το γέμιστο αγέλυτα έργο του, καθώς και η φιλελεύθερη θρησκευτικότητα του, εντάσσονται στη γενικότερη οπτική του «λαογραφικού ρομαντισμού» που

κυριαρχεί στην αμερικάνικη κοινωνία και υπάρχει έντονη και στην αγγλική.

Η σχέση του έργου του Καζαντζάκη με τη γενικότερη οπτική της αμερικάνικης κοινωνίας γίνεται καλύτερα κατανοητή μέσα από την επιτυχία της "Οδύσσειας" του. Το μυθιστορηματικό επίκο ποίημα του Καζαντζάκη βρήκε ένθερμο υποστηρικτή τον Αμερικανό εκδότη Μαξ Σούστερ, ο οποίος πήρε και το μεγάλο οικονομικό ρίσκο της έκδοσής της. Η έκδοση του έργου στις ΗΠΑ στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950 βρήκε μεγάλη απήχηση τόσο στο επίπεδο των βιβλιοκριτικών όσο και στο μαζικό επίπεδο της νεολαίας της εποχής. Κατά τον ελληνιστή Έντμουντ Κήλυ, μεγάλο μέρος της εκδοτικής επιτυχίας της "Οδύσσειας" πρέπει να αποδοθεί στον μεταφραστή Κίμωνα Φράιερ, που απέφυγε τους περιπλοκούς ιδιοματισμούς της κρητικής διαλέκτου, ακολούθησε μια απλούστερη οικονομία στην αγγλική γραφή και διατήρησε όλα τα αρχέτυπα του πρωτοτύπου. Η μετάφραση πέτυχε, έτσι, να γίνει περισσότερο εύληπτη από το πρωτότυπο (Μπασαντής, 1986).

Κατά τον Πήτερ Μπιν, η μεγάλη περίοδος του Καζαντζάκη διήρκεσε από τα μέσα της δεκαετίας του '50 έως τα μέσα της δεκαετίας του '60. Ο Καζαντζάκης αγαπήθηκε από τους νέους εκείνης της εποχής, γιατί στο πρόσωπο του περιτλανώμενου Οδυσσέα του αποτιπώθηκαν οι περιπλανήσεις και η φυγή της αμερικάνικης γενιάς των μπητ (beat).¹⁴ Η άνοδος του Καζαντζάκη κορυφώθηκε στα μέσα της δεκαετίας του '60, τόσο με τη διεθνή επιτυχία της κινηματογραφικής μεταφοράς του Ζορμπά το 1964, όσο και με την εκτενέστατη παρουσίαση της "Αναφοράς στον Γκρέκο" το 1965, από τους "New York Times". Από εκεί και μετά, αργά αλλά σταθερά το ενδιαφέρον μειώνεται (Μπασαντής, 1990).

Το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό στην περίπτωση του Νίκου Καζαντζάκη είναι, όμως, το πολύ μεγάλο ενδιαφέρον που γνώρισε από τους αναγνώστες και το περιορισμένο που συνάντησε από τους ακαδημαϊκούς έως τη δεκαετία του 1980, όταν πια δημιουργήθηκε έδρα Καζαντζάκη στο πανεπιστήμιο του Σαν Φρανσίσκο.

Η περίπτωση του Καζαντζάκη, επίσης, σχετίζεται άμεσα με τις «διασυνδέσεις» των μέσων επικοινωνίας καθώς η μυθοπλασία «δένει» το μυθιστόρημα με τον κινηματογράφο. Είναι εύκολο να διαπιστώσουμε πως ορισμένα έργα του Καζαντζάκη που μεταφράθηκαν κατά καιρούς με επιτυχία στη μεγάλη οθόνη «πρωμοδότησαν» και τα βιβλία του. Από τις ταινίες που βασίστηκαν στα έργα του Καζαντζάκη και είχαν απήχηση στον αγγλοσαξονικό χώρο θα πρέπει, λοιπόν, να αναφερθούν με χρονολογική σειρά:¹⁵

- Το 1956 από το μυθιστόρημα "Ο Χριστός ξανασταυρώνεται", το οποίο με-

ταφράστηκε στις αγγλοσαξονικές χώρες ως "The Greek passion", ο Ζιλ Ντασέν γύρισε σε γαλλο-ιταλική παραγωγή το φιλμ "Celui qui doit mourir", το οποίο στην Αγγλία και στην Αμερική προβλήθηκε με τον τίτλο "He who must die". Η πρώτη αυτή επιτυχία διευρυνε το κοινό των βιβλίων του Καζαντζάκη στην αγγλοαμερικάνικη αγορά.

- Το 1964 από το μυθιστόρημα "Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά", ο Μιχάλης Κακογιάννης γύρισε σε αμερικάνικη παραγωγή το φιλμ "Zorba the Greek" με διεθνείς πρωταγωνιστές, που έγινε μεγάλη κινηματογραφική επιτυχία στην Αγγλία και στις Ηνωμένες Πολιτείες. Η επιτυχία αυτή έφερε στα αγγλικά όλα σχεδόν τα έργα του Καζαντζάκη.

- Το 1988, από τον "Τελευταίο πειρασμό", ο Μάρτιν Σκορσέζε γύρισε σε αμερικάνικη παραγωγή το φιλμ "The Last Temptation of Christ", το οποίο είχε επιτυχία στην Αμερική. Η διαρκώς ανανεούμενη σχέση κινηματογράφου και λογοτεχνίας οδηγεί και στην επιτυχημένη επανέκδοση του ομώνυμου βιβλίου (σε μετ. Πήτερ Μπιν), που το 1988 εντύχισε να μπει στους πίνακες μαζικής κυκλοφορίας (best-sellers).

Από την υπόλοιπη νεοελληνική πεζογραφία στην αγγλική γλώσσα θα έπρεπε να σημειώσουμε την παρουσία του Βασίλη Βασιλικού. Και σε αυτή την περίπτωση η μετάφραση ενός μέρους του συγγραφικού έργου του θα πρέπει να συσχετιστεί με την αναπόφευκτη επικοινωνιακή «διασύνδεση» της μυθοπλασίας του μυθιστορηματος και του κινηματογράφου. Έτσι και στην περίπτωση του Βασιλικού, τόσο ο απόηχος της επιτυχημένης μεταφοράς, με τον ίδιο τίτλο, στην οθόνη του μυθιστορηματος "Ζ" από τον σκηνοθέτη Κώστα Γαβρά σε γαλλογερμανική παραγωγή και σπουδαίους πρωταγωνιστές, που είχε διεθνή επιτυχία,¹⁶ όσο και το εναντίον της δικτατορίας πολιτικό κλίμα συνέτειναν στην έκδοση ή επανέκδοση ορισμένων βιβλίων του στη Βρετανία και στις ΗΠΑ. Όμως είναι γεγονός πως ο Βασιλικός στην Αγγλία και στις Ηνωμένες Πολιτείες δεν είχε τη μεγάλη επιτυχία που γνώρισε στη Γαλλία.

Άλλοι συγγραφείς και έργα που κατά περιόδους είχαν επιτυχία, είναι ο Ηλίας Βενέζης, του οποίου η "Αιολική Γη" εκδόθηκε και στις δύο χώρες στη δεκαετία του '50, η "Πάπισσα Ιωάννα" του Εμμανουήλ Ροΐδη, που λόγω Ντάρελ είχε μεγάλη επιτυχία για αρκετές δεκαετίες και ο Παντελής Πρεβελάκης με το "The Sun of Death" στα μέσα της δεκαετίας του '60. Επίσης, ο Κώστας Ταχτσής με το "Third Wedding" που παραμένει μέχρι σήμερα το μόνο ελληνικό μυθιστόρημα που επανεκδόθηκε από τη γνωστή σειρά των Penguin (1971). Ακόμα θα πρέπει να αναφερθεί και το "The Flaw" του Αντώνη Σαμαράκη, που

εκδόθηκε το 1969 και στις δύο χώρες (Λονδίνο-Hutchinson, Νέα Υόρκη-Weybright and Talley) και το οποίο το 1975 γιρίστηκε, σε γερμανική παραγωγή, ταινία με σπουδαίους Ευρωπαίους ηθοποιούς, χωρίς όμως να βρει απήχηση στις αγγλοσαξονικές χώρες όπως δείχνουν και οι εκδόσεις.¹⁷

Συνοψίζοντας, η μετάφραση του μυθιστορηματος χαρακτηρίζεται από παράγοντες που το διαφοροποιούν από την ποίηση. Το μυθιστόρημα, λόγω του όγκου του, έχει σημαντικό εκδοτικό κόστος τόσο για τη μετάφρασή του (χρειάζεται υποχρεωτικά επαγγελματίας μεταφραστής) όσο και για την έκδοσή του. Γι' αυτό και σπάνια περνάει στις εκδόσεις του μικρού τύπου. Από την άποψη του κοινού, το μυθιστόρημα έχει πολύ ευρύτερο και αρκετά διαφορετικό κοινό από την ποίηση. Το εύρος του κοινού κάνει συχνά απαραίτητη την προέκθεσή και τη διαφήμισή του, πράγμα που αυξάνει και το εκδοτικό κόστος ακόμα περισσότερο. Αναζητώντας το ευρύτερο κοινό, το μυθιστόρημα εξαρτάται πολύ περισσότερο από την ποίηση από το γενικότερο πολιτιστικό και κοινωνικό κλίμα της χώρας και της εποχής. Λογικό ήταν, λοιπόν, στην περίπτωση του τόσο για τη Βρετανία όσο και για τις ΗΠΑ να παίξουν σημαντικό ρόλο τα στοιχεία της παραδοσιακής κοινότητάς, του τουριστικού φολλοκισμού, της πολιτικής συγκυρίας κ.λπ. Άλλωστε και στη σημερινή Ελλάδα, οι κύκλοι της ποίησης και της πεζογραφίας ουσιαστικά ακολουθούν διαφορετικούς εκδοτικούς δρόμους.

Τέλος, το σύγχρονο μυθιστόρημα μέσα από τη μυθοπλασία εμπεριέχει τη δυνατότητα της μετατροπής του σε ταινία ή σε σήριαλ. Κατ' αυτό τον τρόπο μπλέκεται στο μεγάλο επιχειρηματικό παιχνίδι των «διασυνδέσεων» (tie-in) των βιομηχανιών των μέσων επικοινωνίας. Για όλους τους παραπάνω οικονομικούς και επικοινωνιακούς λόγους το νεοελληνικό μυθιστόρημα μεταφράστηκε συνήθως και εκδόθηκε, επιτυχημένα ή όχι, από μεσαίους και μεγάλους εκδοτικούς οίκους τόσο στις ΗΠΑ όσο και στο ΗΒ.

5. Συμπεράσματα

Το πρώτο γενικό συμπέρασμα για τη νεοελληνική περίπτωση, που προκύπτει από τις γενικότερες έρευνες (Zaharopoulos-1984, Balta-1989) είναι πως και ο διάλογος της λογοτεχνικής επικοινωνίας σε ολόκληρη την εξεταζόμενη περίοδο (1945-1985) έχει αρκετά κοινά σημεία και με μια σειρά άλλες μικρές ευρωπαϊκές χώρες. Τα βασικά προβλήματα που εμφανίζονται στην ελληνική περίπτωση είναι, τις περισσότερες φορές, αντίστοιχα με εκείνα που χαρακτηρίζουν τις μικρές αριθμητικά και τις περιφερειακές ευρωπαϊκές χώρες σε σχέση με τις χώ-

ρες που βρίσκονται στο κέντρο της διεθνούς επικοινωνίας. Έτσι, γι' αυτές τις περιφερειακές ευρωπαϊκές χώρες η λογοτεχνία αναδεικνύεται σε βασικό παράγοντα επικοινωνίας. Οι διαφοροποιήσεις που παρουσιάζονται ανάμεσά τους έχουν να κάνουν με πολιτισμικές διαφοροποιήσεις και με τεχνολογικοοικονομικά δεδομένα τα οποία δεν αναιρούν βασικά αυτή τη γενική διαπίστωση.

Ως προς την εκδοτική παραγωγή, η πρώτη γενική διαπίστωση σχετίζεται με

εκδοτών, σε ορισμένες κεντρικές πολιτιστικές προσπάθειες, σε βιβλιοθήκες και ιδρύματα που φροντίζουν την πολιτιστική παρουσία και τη συντήρηση της συλλογικής μνήμης.

Όμως ο πολιτιστικός πόλος, επίσης, έχει ικανοποιητική παρουσία στην παραγωγή αλλά και στη διακίνηση των μεταφράσεων πεζογραφίας. Καθόλου τυχαίο πως στην αγγλοαμερικάνικη περίπτωση πολύ συχνά μικροί εκδοτικοί αναλαμβάνουν το ρίσκο και το κόστος της πρώτης έκδοσης

«αρχετύπα», οι οποίες βοήθησαν αποφασιστικά στο επιτυχημένο πέρασμα των μυθιστορημάτων του (που πληρούν τους παραπάνω όρους) από τα μεγάλα ΜΜΕ (κινηματογράφος, τηλεόραση). Έτσι, διευρύνθηκε ο κύκλος και διευκολύνθηκε η μεγάλη εκδοτική παραγωγή αρχικά των μυθιστορημάτων του και αργότερα ολόκληρου του έργου του.

Άλλοι πεζογράφοι, που είχαν εκδοτική τύχη στον εμπορικό πόλο, όπως οι Βασίλης Βασιλικός, Κώστας Ταχτσής, Παντέλης

τους διαχωρισμούς που επιχειρήσαν ο Μπορντιέ (Bourdieu, 1986) και ο Εσκαρπίτ (Escarpit, 1966). Και οι δύο στις αναλύσεις τους συνέκλιναν στην ύπαρξη ενός μη εμπορικού πόλου τον οποίο ο Μπορντιέ αποκάλεσε πολιτιστικό πόλο, ενώ ο Εσκαρπίτ κύκλο διανοούμενων. Στο χώρο αυτό το εκδιδόμενο βιβλίο προσπαθεί να αναδείξει το πολιτιστικό του κεφάλαιο και έχει μακρά περίοδο απόσβεσης του οικονομικού κόστους του. Στην περίπτωση των νεοελληνικών μεταφράσεων είναι εμφανές από τους πίνακες, τα διαγράμματα και την προηγούμενη ανάλυση πως ο πολιτιστικός πόλος ή ο κύκλος των διανοούμενων έχει σημαντική συνεισφορά, σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο, στην ποσοτική παραγωγή και διακίνηση των ποιητικών μηνυμάτων. Το νεοελληνικό ποιητικό βιβλίο έχει ικανοποιητική παρουσία στις δύο χώρες, αν και η ποίηση δεν είναι εκδοτικά δημοφιλής στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα.

Αν προσπαθούσαμε να ορίσουμε τους κοινωνικούς χώρους στους οποίους διακινούνται τα ποιητικά μηνύματα των δύο χωρών, άρα και οι αντίστοιχες νεοελληνικές μεταφράσεις, είναι σαφές πως αναφερόμαστε στον «πολιτιστικό πόλο» ή στις ομάδες των σπουδαστών και των διανοούμενων. Θα πρέπει, λοιπόν, να επικεντρώσουμε στις περισσότερες περιπτώσεις την προσοχή μας στην εκδοτική παραγωγή των πανεπιστημιακών, των μικρών ή ανεξάρτητων

κάποιων μυθιστορημάτων τα οποία μόνο αν έχουν καλή τύχη επανεκδίδονται από μεγαλύτερους, διαγράφοντας έτσι μεγαλύτερο εκδοτικό κύκλο. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και στην ελληνική περίπτωση (π.χ. στην πρώτη και στη δεύτερη έκδοση του Κ. Ταχσή, Alan Ross-Penguin κ.λπ.).

Την άλλη άκρη του εκδοτικού άξονα, η οποία βρίσκεται απέναντι από τον πολιτιστικό πόλο, ο Μπορντιέ (Bourdieu, 1986) την αποκάλεσε εμπορικό πόλο ενώ ο Εσκαρπίτ (Escarpit, 1966) εμπορικό κύκλο. Εδώ το κυρίαρχο χαρακτηριστικό είναι οι μεγάλες σε αριθμό πωλήσεις αντιτύπων και οι γρήγορες αποσβέσεις του οικονομικού κεφαλαίου που επενδύεται στην έκδοση. Στην περίπτωση των νεοελληνικών μεταφράσεων τόσο από τους πίνακες όσο και από την προηγούμενη ανάλυση είναι εμφανές πως συνεισφέρει μόνο κατά ένα ποσοστό στην πεζογραφία και κατά ένα μικρότερο στην ποίηση.

Στην πεζογραφία τον εμπορικό πόλο κυριαρχεί διαχρονικά, ουσιαστικά, ο Νίκος Καζαντζάκης. Το γεγονός αυτό θα πρέπει να γίνει αντιληπτό μέσα από τη λειτουργία της επικοινωνίας αλλά και από τις «διασυνδέσεις» των συγχρονων ΜΜΕ. Στην περίπτωση του Καζαντζάκη οι δύο όροι θα μπορούσαν να γίνουν χιτανοστοί από τις μακρόχρονα διαμορφωμένες πολιτισμικές προσλαμβάνουσες Βρετανίας και ΗΠΑ («παραδοσιακές εικόνες» και

Πρεβελάκης, Αντώνης Σαμαράκης κ.λπ. δεν είχαν διαχρονική παρουσία.

Τέλος, θα πρέπει να προσθέσουμε πως σε ορισμένες περιπτώσεις η μετάφραση της νεοελληνικής ποίησης άρχιζε τις παρινές του εμπορικού πόλου. Όμως ουσιαστικά μόνο οι Κ. Π. Καβάφης, Γ. Σεφέρης, Γ. Ρίτσος, σε τρεις-τέσσερις περιπτώσεις κάποιες ανθολογίες και, ίσως, σε μια περίπτωση ο Ο. Ελύτης, είχαν την τύχη να σπάσουν κάποιες στιγμές τα στενά εκδοτικά όρια της ποίησης και να κυκλοφορήσουν ευρύτερα από μεγάλους εκδοτικούς οίκους αγγίζοντας τις παρινές του εμπορικού πόλου.

Φυσικά, από τον πολιτιστικό πόλο έως τον εμπορικό υπάρχουν ενδιάμεσες διαβαθμίσεις, οι οποίες λειτούργησαν και στη νεοελληνική περίπτωση. Αυτές οι ενδιάμεσες περιπτώσεις θα πρέπει να συνεχιστούν με κάποιες πολιτισμικές μετατοπίσεις που συνεπάγεται κάθε εποχή καθώς και με την ιδιαιτερότητα της προσωπικότητας κάθε δημιουργού και του «μηνυματός» του.

Στην περίπτωση μιας μετάφρασης ο αρχικός δημιουργός είναι τόσο ο συγγραφέας όσο και ο μεταφραστής του (ή ο εισηγητής του κ.λπ.). Οι διάλογοι επικοινωνίας δεν είναι πάντοτε απρόσωποι. Και αυτό γίνεται ακόμα πιο πολύ εμφανές καθώς προσεγγίζουμε τον πολιτιστικό πόλο. Καθόλου τυχαίο, λοιπόν, που συχνά στην πλειοψη-

φία των πρωτοεμφανιζόμενων μεταφράσεων στον πολιτιστικό πόλο η οποία αποδοχή τους σχετίζεται και με την αποδοχή του μεταφραστή ή του εισηγητή.

Από την άλλη πλευρά όσο πλησιάζουμε προς τον εμπορικό πόλο, τόσο προσεγγίζουμε τον απρόσωπο «μέσο όρο» ή το γενικό «κοινό γούστο». Δηλαδή ό,τι η πλειοψηφία περιμένει ή ό,τι είναι έτοιμη να δει να αλλάξει. Ταυτοχρόνως, η μαζικότητα των πωλήσεων και το μεγάλο οικονομικό ρίσκο που συνεπάγεται μια κυκλοφοριακή αποτυχία κάνει τις εκδοτικές βιομηχανίες συνήθως να εκδίδουν σε δεύτερη έκδοση μεταφράσεις που πρωτοεμφανίστηκαν με κάποια επιτυχία στον μικρό Τύπο. Αυτό συνέβη σε πάρα πολλές περιπτώσεις και στη νεοελληνική περίπτωση (π.χ. Ρίτσος και Ταχτσής από Alan Ross σε Penguin και Ελύτης από Anvil σε Penguin κ.λπ.).

Από την ανάλυση των πινάκων και την παρακολούθηση των διαγραμμάτων προκύπτει εύκολα πως, εκτός από τις γενικότερες πολιτισμικές προσλαμβάνουσες των δύο χωρών (Βρετανίας και ΗΠΑ), η νεοελληνική μετάφραση εξαρτήθηκε από τη διακύμανση των πολιτικών καταστάσεων και των πολιτιστικών τάσεων. Όμως είναι εύκολο να δειχθεί και πως ακόμα συχνότερα στηρίχτηκε πάνω στις τυχαίες διαθέσεις ή προτιμήσεις μεταφραστών, επιμελητών κ.λπ., οι οποίοι σε πάρα πολλές περιπτώσεις εργάστηκαν από προσωπική διάθεση σε ένα έργο ή σε έναν συγγραφέα.

Καταλήγοντας, μπορούμε να συμπεράνουμε πως η μετάφραση της νεοελληνικής ποίησης κατέχει σε ολόκληρο το εξεταζόμενο χρονικό διάστημα πολύ μεγαλύτερο χώρο από αυτόν της πεζογραφίας. Αυτό ίσως θα μπορούσε να αποδοθεί και στο γεγονός ότι η νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή υπήρξε άνηση.¹⁸ Αποδεικνύεται, δηλαδή, πως κατά μεγάλο μέρος η ροή της μετάφρασης ακολουθεί το μοντέλο της παραγωγής. Έτσι, η διαχρονική εκδοτική παρουσία της νεοελληνικής μετάφρασης εμφανίζεται περιορισμένη στον εμπορικό πόλο (ή κύκλο) και ικανοποιητική στον πολιτιστικό πόλο (ή κύκλο διανοουμένων).

Το γεγονός αυτό θα πρέπει να το συσχετίσουμε και με τη γενικότερη διαχρονική απήχηση της ποίησης στον μεταπολεμικό κόσμο. Σε ολόκληρη αυτή την περίοδο η ποίηση γνώρισε δραματική ποσοτική υποχώρηση στον διεθνή χώρο της λογοτεχνικής ανάπτυξης και επικοινωνίας μπροστά στη δυναμική άνοδο που είχε το δραματοποιημένο στοιχείο (διαλόγοι, μυθοπλασίες) μέσα από την κυριαρχία των οπτικοακουστικών ΜΜΕ (Eslin, 1982). Η ποίηση, όμως, χάνει διεθνώς ακόμα περισσότερο έδαφος ποσοτικά κατά το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα (Μπασαντής, 1990).

Οι παραπάνω διαπιστώσεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η εκδοτική αλλά και η επικοινωνιακή θέση της Ελλάδας στο πεδίο

του βιβλίου μειώνεται κατά την τρίτη περίοδο (μετά το 1975) σε σχέση με αυτήν που σε ορισμένες στιγμές είχε βρεθεί κατά τις δύο πρώτες περιόδους (1950-1960 και 1960-1975). Και αυτό το γεγονός συμβαίνει σε μια περίοδο ανακατατάξεων καθώς οι δυνατότητες επικοινωνίας εμφανίζονται να αυξάνουν με την ένταξη της χώρας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το δοκίμιο αυτό αποτελεί το έβδομο κεφάλαιο της μελέτης «Βιβλίο και μαζική επικοινωνία» που θα κυκλοφορήσει το φθινόπωρο του 1992 από τις εκδόσεις Οδυσσέας. Στόχος είναι η εξέταση (case study) της σχέσης μαζικής επικοινωνίας και λογοτεχνίας στο πεδίο του έντυπου βιβλίου.

Η σχέση επικοινωνίας και βιβλίου έχει ελάχιστα μέχρι σήμερα διεθνώς ερευνηθεί. Πρώτος ο Εσκαρπίτ (Escarpiit, 1966) διατύπωσε την άποψη πως το λογοτεχνικό βιβλίο είναι στο κέντρο της σύγχρονης μαζικής επικοινωνίας στον εκδοτικό χώρο. Ο ίδιος προχώρησε και στη διατύπωση δύο κύκλων (circuit) επικοινωνίας στο χώρο του λογοτεχνικού βιβλίου: τον καλλιεργημένον και τον λαϊκό κύκλο (cultivated circuit-popular circuit). Αργότερα και ο Μπορντιέ (Bourdieu, 1986) «απεικόνισε» τη σύγχρονη εκδοτική βιομηχανία διαγραμματικά μεταξύ δύο αρχαίων πόλων: του εμπορικού και του πολιτιστικού (commercial-cultural).

Με βάση αυτές τις θέσεις προχώρησε ο γράφων τόσο κατά την πρώτη φάση της έρευνας (Bassantis, 1987), όσο και στην τελική της διατύπωση (Μπασαντής, 1990).

Η λογοτεχνία και το βιβλίο ήταν και είναι στενά συνδεδεμένα. Η λογοτεχνία αναδεικνύει τον διττό επικοινωνιακό της χαρακτήρα, καθώς εμπεριέχει τη βαθύτερη επικοινωνία σε επίπεδο ιδεών και συναισθημάτων (ποιοτική επικοινωνία) αλλά και την απλή επικοινωνία σε επίπεδο μηνυμάτων και εικόνων (ποσοτική επικοινωνία). Επισημαίνοντας τη μεγάλη σημασία των ποσοτικών μεγεθών στη διακίνηση ακόμα και των λογοτεχνικών μηνυμάτων, ο Τίτος Πατρικίος (Πατρικίος, 1979) επισήμανε ουσιαστικά μια αυτονόητη αλήθεια που είχε αφετηρία το χώρο της σύγχρονης μαζικής επικοινωνίας, την οποία πολλοί τείνουν να παραγνωρίζουν. Αυτή τη διάσταση επιχειρεί να αποτυπώσει στο κεφάλαιο αυτό ο γράφων, ερευνώντας το χώρο των ελληνικών λογοτεχνικών μεταφράσεων στη Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες.

Στην έρευνα και στην ανάλυση που ακολουθεί, βοήθησαν αποφασιστικά με παράθεση στοιχείων, κρίσεις και συμβουλές πολλοί ειδικοί και άνθρωποι της λογοτεχνίας. Από όλους αυτούς θα ήταν παράλειψη να μη μνημονεύουν για τη σημαντική βοήθεια τους στη Βρετανία οι Γιάννης Σταθάτος, Νίκος Στάγκος και Πήτερ Μάκνιτς, στις Ηνωμένες Πολιτείες οι Εντμοντ Κήλυ, Πήτερ Μπιν, Γιώργος

Χουλιάρης και Λεάνδρος Παπαθανασίου, και στην Ελλάδα οι Τίτος Πατρικίος, Καίη Τσιτσέλη, Κίμων Φράιερ, Αλέξανδρος Κοτζιάς, Γιάννης Μπακογιαννόπουλος, Κωνσταντίνος Στράτος και Νάσος Βαργνάς.

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί η σημαντική στάση της Εταιρείας Συγγραφέων που έθεσε υπό την αιγίδα της την έρευνα και η χρηματοδότηση που έτρεξε, κατά ένα μέρος, από το Υπουργείο Πολιτισμού (Διεύθυνση Γραμμάτων) και το πανεπιστήμιο Princeton.

2. Όπως υπολογίζει ο Αμερικανός ερευνητής Dan Lacy (Lacy, 1984) από το τέλος του πολέμου μέχρι τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1980 είχαν τυπωθεί και κυκλοφορήσει περισσότερα βιβλία από ό,τι σε ολόκληρη την προηγούμενη ιστορία του βιβλίου.

3. Δες αναλυτικά:

- Διάγραμμα 1, Ελληνικές μεταφράσεις, Βρετανία και ΗΠΑ, 1824-1944.

- Διάγραμμα 2, Ελληνικές μεταφράσεις, Βρετανία, 1945-1985.

- Διάγραμμα 3, Ελληνικές μεταφράσεις, ΗΠΑ, 1945-1985.

- Διάγραμμα 4, Ελληνικές μεταφράσεις, Βρετανία και ΗΠΑ, 1945-1985.

4. Οι αριθμοί εδώ θα πρέπει να ληφθούν υπόψη με κάποια σχετικότητα γιατί σε όλες τις βιβλιογραφίες σημειώνεται το περιορισμένο του εγχειρήματος καθώς πολλές φορές οι εκδόσεις ή ακόμα περισσότερο οι ετανοκδόσεις δεν καταγράφθηκαν συστηματικά. Παρ' όλα αυτά οι υπάρχοντες αριθμοί είναι ενδεικτικοί των τάσεων. Και οι τάσεις είναι σαφείς. Χρησιμοποιώντας έναν ενδεικτικό μέσο όρο για την πορεία της νεοελληνικής μετάφρασης σε αυτές τις εποχές (μεταξύ 1824-1944 και μεταξύ 1945-1985) είναι εύκολο να διαπιστώσουμε πως για την προ του 1945 εποχή στη Βρετανία εκδίδεται μια μετάφραση κάθε 5 χρόνια περίπου, ενώ στις ΗΠΑ μία κάθε 15 χρόνια. Αναζητώντας ένα μέσο όρο για τη μεταπολεμική εποχή διαπιστώνουμε πως η αύξηση της επικοινωνίας μέσω των μεταφράσεων είναι αλματώδης καθώς κάθε χρόνο εκδίδονται στις ΗΠΑ 4.7 βιβλία μεταφρασμένα από την ελληνική, ενώ στη Βρετανία 3.1. Όπως είναι φανερό, αλλάζει εντελώς το εκδοτικό μοντέλο.

5. Στην εξέταση των σημαντικότερων σταθμών της νεοελληνικής λογοτεχνίας στη Βρετανία και στις ΗΠΑ θα ακολουθήσουμε τις συντεταγμένες του λογοτεχνικού χάρτη διαχωρίζοντας την ποίηση από την πεζογραφία. Κι αυτό γιατί κάθε λογοτεχνικό είδος έχει άλλες οικονομικές ανάγκες στην έκδοσή του και διαμορφώνει άλλες σχέσεις με το κοινό του. Οι αναφορές που ακολουθούν είναι επιλεκτικές για ορισμένες μεταφράσεις που θεωρήθηκε ότι είτε για εκδοτικούς (σε αυτές τις περιπτώσεις αναφέρεται και ο εκδότης), είτε για άλλους λόγους έπρεπε να γίνει μνεία. Στο παράρτημα που ακολουθεί αυτή την εργασία παρατίθενται όλες οι εκδόσεις και ετανοκδόσεις αγγλικών μεταφράσεων στη Βρετανία και στις ΗΠΑ, από το 1824 μέ-

- χοι το 1985, που καταγράφηκαν από το συνδυασμό δύο βιβλιογραφιών: α) της Ερασμίας-Λουίζας Σταυροπούλου στην έκδοση "Βιβλιογραφία Μεταφράσεων Νεοελληνικής Λογοτεχνίας" (Ε.Λ.Α., 1986) και β) της "Επισκόπησης Μεταφράσεων και Μεταφραστών" των Peter Mackridge (Βρετανία) και Enzo Layton (ΗΠΑ), που δημοσιεύθηκαν στο τεύχος 20 του περιοδικού "Μαντατοφόρος" του Αμστερνταμ το Νοέμβριο του 1982. Η παρούσα αξιολόγηση καθώς και δύο-τρία πρόσθετα βιβλιογραφικά στοιχεία (λήμμα Παπαδιαμάντη, περιοδικά Lehmann και Ross κ.λ.τ.) που παρατίθενται, προέρχονται από έρευνα του γράφοντος. Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί πως για τεχνικούς λόγους δεν έγινε δυνατό να συμπεριληφθούν στοιχεία από την έρευνα της Ντίας Φιλίππιδου "Census of Modern Greek Literature (1824-1987)", (έκδοση του M. G. S. A., New Haven, Conn. USA, Summer 1990). Η έρευνα αυτή σίγουρα θα προσέθετε ορισμένους τίτλους, όμως δεν θα άλλαζε τις τάσεις και την τελική εικόνα των μεταφράσεων στη Βρετανία και στις ΗΠΑ.
6. Στο παρόντημα της παρούσας εργασίας δημοσιεύεται επιστολή του John Lehmann προς τον Νίκο Στάγκο που απαντά σε ερωτήματα που έθεσε προς τον Λέιμαν ο Διαμαντής Μπασαντής, το καλοκαίρι του 1985.
 7. Το βιβλίο παρουσιάστηκε ως εξής: Lawrence Durrell, Pope Joan, Translated and adapted from the Greek Emmanouel Royidis.
 8. Σύμφωνα με τη μεταφράστρια Καίη Τσιτσέλη το σημαντικό αυτό βιβλίο είχε την ατυχία κατά τη διάρκεια της παραγωγής του να αλλάξει ο διεθνής της σειράς. Ο νέος υπεύθυνος δεν έδειξε ενδιαφέρον να το προωθήσει στη βιβλιοαγορά.
 9. Το φιλολογικό "The Times Literary Supplement" αποκάλυψε τον Ζορμπά «έναν από τους σπουδαιότερους μυθιστοήρες της σύγχρονης μυθολογίας».
 10. Το βιβλίο θα γνωρίσει σπουδαία υποδοχή και απροσδόκητη εκδοτική επιτυχία. Από τον Κίμων Φράνερ αναφέρθηκε στον γράφοντα πως οι πωλήσεις του στην Αμερική έφθασαν τα 160.000 αντίτυπα.
 11. Η επιτυχημένη επανέκδοση, το 1988, του "Τελευταίου Πειραμού" του Ν. Καζαντζάκη (μετ. Πήτερ Μπιν) οφείλεται τόσο στην ομώνυμη ταινία του Μάρτιν Σκορσέζε όσο και στη δημόσια διαμάχη που αυτή προκάλεσε λόγω της αντίθεσης ορισμένων θρησκευτικών οργανώσεων στις ΗΠΑ. Η ταινία αλλά και η διαμάχη γύρω από την ταινία έφεραν την επανέκδοση του 1988 στον πινάκα των μαζικών πωλήσεων με 20.000 αντίτυπα εκείνη την περίοδο στην Αμερική, κατά μαρτυρία του Η. Μπιν.
 12. Δες, στο παρόντημα της παρούσας εργασίας, τις βιβλιογραφίες των Μάκρυτς και Λέιτον.
 13. Στον γράφοντα αναφέρθηκε πως η έκδοση των Penguin εξάντλησε τα 4.000 περίπου αντίτυπα μέσα σε δύο χρόνια χωρίς όμως να επανεκδοθεί.

14. Από τον Πήτερ Μπιν αναφέρθηκε στον γράφοντα πως η μεγάλη επιτυχία της "Οδυσσείας" στη γενιά των μπη φαίνεται και από τη διθυραμβική παρουσίαση από τον νεανικό περιοδικό Τύπο της εποχής "The Whole Earth Catalog" καθώς και από τον Άλεν Γκίνσμπεργκ.
15. Το "Hewhomustdie" γυρίστηκε σε σενάριο Ben Barzman και J. Dassin και με πρωταγωνιστές τους Pierre Vanek, Jean Servais, Gregoire Aslan, Μελίνα Μερκούρη, Gert Frobe.
- Στο "Zorba the Greek" έπαιζαν οι Antony Quinn, Alan Bates, Ειρήνη Παππά, Lila Kedrova, Γιώργος Φούντας. Τη μουσική είχε γράψει ο Μίκης Θεοδωράκης. Το έργο τιμήθηκε με τρία Όσκαρ: ερμηνείας Β' γυναικείου ρόλου (Kedrova), φωτογραφίας (Walter Lassaly), καλύτερης διεύθυνσης (Βασίλης Φωτόπουλος).
- Στο "The Last Temptation of Christ" έπαιζαν οι Willem Dafoe, Harvey Keitel, Barbara Hershey, Harry Dean Stanton, David Bowie.
16. Στο "Z" το σενάριο ήταν του Jorge Semprun και έπαιζαν οι Jean-Louis Trintignant, Jacques Perrin, Yves Montand, Ειρήνη Παππά, Francois Perier, Pierre Dux, Charles Deuner.
17. Το "Λάθος" γυρίστηκε σε φιλμ από τον Peter Fleischmann σε γαλλογερμανική παραγωγή, το 1975. Ο γερμανικός τίτλος του ήταν "Der Dritte Grad" και ο γαλλικός "La Faille". Πρωταγωνιστούσαν οι Ugo Tognazzi, Michel Piccoli, Mario Adorf, Adriana Asti.
18. Η θέση αυτή που αναφέρεται στα προβλήματα της συνέχειας και της ασυνέχειας αναλήφθηκε στην παράγραφο Λογοτεχνία: Η ιστορία ενός εθνικού θεσμού.

*Μετάφραση της επιστολής του Τζων Λέιμαν
Λονδίνο
23 Αιγίουστου 1985*

Προς κ. Νίκο Στάγκο

Λονδίνο

Αγαπητέ Νίκο,

Έχω το γράμμα σου της 21ης και το ερωτηματολόγιο του κ. Μπασαντή. Η μνήμη μου είναι μάλλον χειρότερη, απ' ό,τι συνήθως, από τον καιρό που αρρώστησα, όμως η απάντησή είναι πως πραγματικά γνώρισα τη νεοελληνική λογοτεχνία (και τη ζωγραφική) από τον Δημήτριο Καπετανάκη. Ιδιαίτερος με έφερε σε επαφή με τον Γιώργο Σεφέρη, με τον οποίο άρχισα αλληλογραφία αρκετά νωρίς. Αυτός, επίσης, μου μιλούσε σταθερά για τον Καβάφη, τον Άγγελο Σιμελιανό και τον Οδυσσέα Ελύτη. Όλα πραγματικά άρχισαν με τον Δημήτριο, και δεν νομίζω πως κάποιος άλλος έπαιξε σημαντικό ρόλο ως το τέλος του πολέμου, εκτός από τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, ο οποίος ήρθε επισήμως στο Λονδίνο και είχε έναν καβγά με τον Eden. Όπως γνωρί-

ξεις, εξέδωσα μερικά γραπτά του. Και αυτός στάθηκε πολύ χρήσιμος για μένα, γιατί εμπλούτισε όσα μου είχε πει ο Δημήτριος. Από αυτές τις συναντήσεις προήλθαν και οι ελληνικές συμβολές στο New Writing και το βιβλίο με τα ποιήματα του Σεφέρη. Δεν νομίζω πως μπορώ να πω περισσότερα από όσα έχω διατυπώσει στα βιβλία μου I Am My Brother και The Ample Proposition. Αν και όταν πήγα στην Ελλάδα, αμέσως μετά τον πόλεμο, ο Κολοσσός Κατσιμπαλής με βοήθησε πάρα πολύ μέσα από πολλές συζητήσεις.

Μπόρεσα να δώσω μόνο αόριστες απαντήσεις σε μερικές από τις ερωτήσεις που μου έθεσε ο κ. Μπασαντής. Ίσως πρέπει να του δείξεις τι σου γράφω. Ευχαριστώ τον δα, όχι όμως για την ώρα.

Δικός σου πάντα Τζων

Σημ. Διαμαντή Μπασαντή: Στον Τζων Λέιμαν, τον πρώτο Άγγλο εκδότη ελληνικού βιβλίου μετά τον πόλεμο, με παρότρυνε το καλοκαίρι του 1985, στο Λονδίνο, να γράψω ο Νίκος Στάγκος (διευθυντής στον εκδοτικό οίκο Thames & Hudson). Την περίοδο εκείνη ο Λέιμαν ήταν άρρωστος και αρνήθηκε αρχικά να απαντήσει. Με παρέμβαση του Νίκου Στάγκου έστειλε το γράμμα που δημοσιεύεται εδώ (αγγλικά και ελληνικά). Η δημοσίευση κρίθηκε σκόπιμη, λόγω του πολλών ενδιαφερόντων που παρουσιάζει.

85, CORNWALL GARDENS, LONDON, S.W.7
01 - 266 4700
August 23 1985

Mr Nikos Stagos,
30 Montagu Square,
W 1

Dear Nikos,

I have your letter of the 21st and the questionnaire by Mr Baccantis. My memory is rather worse than usual since my illness, and the answer really is that I was put on to modern Greek literature (and painting) by Demetrios Kapetanakis. In particular he put me on to George Seferis with whom I got into correspondence at an early stage. He also talked to me constantly about Cavafy and Angelos Sikelianos and Odysseus Elytis. Everything really started with Demetrios, and I don't think anyone else was important until the end of the war, except Panayotis Katsimbalis, who came to London officially and had a row with Eden. As you know I published some things of his, and he was very useful to me in enlarging what Demetrios had already told me. From those meetings came the Greek contributions to New Writing, and also my book of the Seferis poems. I don't think I can say any more than that it is all in my books I Am My Brother and The Ample Proposition; though when I went to Greece directly after the war the Colossus Katsimbalis was extremely helpful in many conversations.

I could only give the vaguest answers to some questions Mr Baccantis puts to me. Perhaps you will let him know what I am writing to you. I would willingly see him, but not at the moment.

Yours ever,

John

John

- sas. Modern Greek Studies Program Series, University of Illinois at Chicago, Chicago, Illinois 1984, 166p.
99. Mitras Michael, *Discretive transitions*. Zenos Publications, Nottingham 1983. 16p.
 100. Mitropoulos Mona, *From «yellow» to «Nostos»*. Translated by David Phillips. London, Narcis, 1974. 46p.
 101. Báras Aléxandros, *The yellow house and other poems (1933-1973)*. Translated by Yannis Goumas. Green Horse Publications, Winchester 1974. 81p.
 102. Myrivilis Stratis, *Vassilis Arvanitis. Pan. The goblins and other short stories*. Tr. Abbott Rick. The American Library, New York 1959.
 103. Myrivilis Stratis, *The schoolmistress with the golden eyes*. Translated by Philip Sherrard. Hutchinson, London 1964. 288p. To ídio: Athens, Efstathiadis, 1981.
 104. Myrivilis Stratis, *Life in the tomb*. Translated by Peter Bien. University Press of New England, Hanover, New Hampshire 1977. 325p.
 105. Myrivilis Stratis, *Mermaid Madonna*. Translated by Abbott Rick. New York, Crowell, 1959. 310p. To ídio: Hutchinson, London 1959. 287p.
 106. Nakos Lilika, *The children's inferno*. Stories of the great famine in Greece. Translated from the French by Allan Ross MacDougall; with an introduction by Bessie Breuer. Hollywood, Gateway Books, 1946. 234p.
 107. Xenopoulos Gregorios, *Red rock; from ecstasy to tragedy*. Translated by William D. Spanos. New York, Pageant Press, 1955. 202p.
 108. Xenopoulos Gregory, *The stepmother*. A tale of modern Athens. Done into English by Mrs. Edmonds. London, John Lane, 1897. 142p.
 109. Xenos Etienne, *The Devil in Turkey or scenes in Constantinople*. Translated from the author's unpublished greek manuscript by Henry Corpe. London 1851.
 110. Pagoulatou Regina, *Transplants*. Translated by Apostolos N. Athanassakis. Cover and drawing by Despo Magoni. Pella, New York 1982. 63p. Δίγλωσση έκδοση.
 111. Pagoulatou Regina, *Motherhood*. Translated by Kali Loverdos-Streichler. Pella, New York 1985. 87p.
 112. Pagoulatou Regina, *Pyrrhichios*. Translated by Apostolos N. Athanassakis. Cover and drawings by George Fokas. Pella, New York 1979. 111p. Δίγλωσση έκδοση.
 113. Palamas Kostis, *Life immovable*. Translated with introduction and notes by A.E. Phoutrides. Harvard University Press, 1919. 237p.
 114. Palamas Kostis, *The twelve words of the gipsy*. Translated by Frederic Will. University of Nebraska Press, Lincoln, Nebraska 1964. 203p.
 115. Palamas Kostis, *The twelve lays of the gipsy*. Translated, with an introduction, by George Thomson. London, Lawrence & Wishart, 1969. 146p.
 116. Palamas Kostas, *The twelve words of the gipsy*. Translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis. London 1974. 194p. To ídio: Memphis, Memphis State U.P. 1975. 314p. Δίγλωσση έκδοση.
 117. Palamas Kostas, *A hundred voices*. Translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis. London 1976. 110p.
 118. Palamas Kostis, *A man's death*. Translated by A.E. Phoutrides. «Modern Greek Stories», Duffield 1920. To ídio: With a foreword by D.C. Hessel. Athens, Printing Office «Hestia», 1934. 59p.
 119. Palamas Kostis, *A portrait and an appreciation* by Theofanis G. Stavrou and Constantine A. Trypanis. Including *lambos and Anapaests and Ascaeris*. Translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis. A Nostos Book, Minneapolis, Minnesota 1985. 129p.
 120. Palamas Kostis, *The grave*. Translated by Demetrios A. Michalaros with an introduction by Louis Roussel. Chicago, The American Hellenic Book, 1930. 92p.
 121. Palamas Kostas, *Royal blossom or Trisevyene*. Translated by Aristides E. Phoutrides, with an introduction by the translator. New Haven, Yale University Press. London, Humphrey Milford, Oxford University Press, 1923. 163p.
 122. Palamas Kostis, *The king's flute*. Translated and introduced by Frederic Will. Lincoln University of Nebraska Press, 1967. 226p.
 123. Palamas Kostas, *A hundred voices and other poems*. Translated with an introduction and notes by Aristides E. Phoutrides. Cambridge, Harvard University Press. London, Humphrey Milford, Oxford University Press, 1921. 227p.
 124. Palamas Kostas, *Poems*. Selected and rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis. London, Hazell, Watson & Viney, 1925. 143p.
 125. Palamas Kostas, *Three poems*. Translated by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis. London 1969. 38p.
 126. Panayotopoulos I.M., *The contemporary man*. Translated by Maria P. Hogan. Vantage Press, New York 1970. 101p.
 127. Panayotopoulos I.M., *The new barbarians and the downfall of authenticity*. Translated by Maria P. Hogan. Vantage Press, New York 1977. 94p.
 128. Papadiamantis Alexandros, *The murderess*. Translated by George X. Xanthopoulides. Edited by Kyr. Delopoulos. Athens, Doric/Kathimerini Publications, 1977. 167p.
 129. Papadiamantis Alexandros, *The Murderess*. Trans. Peter Levi. Writers and Readers, England 1983.
 130. Pappas Angelos, *In the path of the beast*. Translated by Stavroula Will. Cleveland 1952. 238p.
 131. Parnis Alexis, *The proofreader*. Translated by Thomas Hatton and Byron Raizis. London, Deutsch, 1980. 221p.
 132. Parnis Alexis, *Pasternak highway*. Translated by Sophia Ladas. Westlake Village, California, F. & J. Publishing Co., 1977. 97p.
 133. Pavlopoulos George, *The cellar*. Translated with an introduction by Peter Levi. Anvil press Poetry, London 1977. 47p.
 134. Piccolos N.S., *The death of Demostenes*. A tragedy in four acts; in prose. Translated by Gregorius Paleologus of Constantinople... Cambridge 1824.
 135. Politis Linos, *A history of Modern Greek Literature*. Translated by Robert Liddell, Oxford, At the Clarendon Press, 1973. 338p.
 136. Prevelakis Pandelis, *The sun of death*. Translated by Abbott Rick. Preface by Arthur Miller. New York, Simon and Schuster, 1964. 256p.
 137. Prevelakis Pandelis, *The sun of death*. Translated by Philip Sherrard. London, Murray, 1965. 205p. To ídio: Toronto, Macmillan, 1965.
 138. Prevelakis Pandelis, *Nikos Kazantzakis and his Odyssey*. Translated by Philip Sherrard. Preface by Kimon Friar. Simon & Schuster, New York 1961. 192p.
 139. Prevelakis Pandelis, *The tale of a town*. Translated by Kenneth Johnstone. Doric Publications, London - Athens 1976. 120p.
 140. *Contradictions*. John Stathatos translated from the Greek of Yannis Ritsos. Sceptre Press, Rushden, Northamptonshire 1973. 4p.
 141. Ritsos Yannis, *Scripture of the blind*. Translated with an introduction by Kimon Friar and Kostas Myrsiades. Ohio State University Press, Columbus, Ohio 1979. 280p. Δίγλωσση έκδοση.
 142. Ritsos Yannis, *Eighteen short songs of the bitter motherland*. Translated by Amy Mims, with illustrations by the poet. Edited and with an introduction by Theofanis G. Stavrou. The North Central Publishing Company, St. Paul, Minnesota 1974, 60p. Δίγλωσση έκδοση.
 143. Ritsos Yannis, *Twelve for Cavafis*. Translated by Kimon Friar. Realities Library, San Jose, California 1985. 12p.
 144. Ritsos Yannis, *Erotica*. Small suite in red major. Naked body. Carnal word. Translated by Kimon Friar. Sachem Press, Old Chatham, New York 1982. 96p.
 145. Ritsos Yannis, *Respectful comparison*. Translated and printed by Paul Merchant at the Windmill Hill Press to honour Yannis Ritsos. Birmingham 8 July 1978. 4p.
 146. Ritsos Yannis, *The lady of the vineyards*. Translated by Apostolos Athanassakis. Pella Publishing Co., New York 1980. 80p. Δίγλωσση έκδοση.
 147. Ritsos Yannis, *The story of the Greeks: Romiosini*. Translated by O. Laos. Introduction: Dan Georgakas. Dustbooks, Paradise, California 1969. 38p.
 148. Ritsos Yannis, *Romiosyne*. Translated by Eleftherios K. Parianos. Designed and bound by M.C. Caine. London 1981. 12p.
 149. Ritsos Yannis, *The moonlight sonata*. Translated by John Stathatos. Tangent Books, New Madden, Surrey 1975. 16p.
 150. Ritsos Yannis, *Ashy and white*. Translated by Kimon Friar. Realities Library, San Jose, California 1983. Μια χώρα.

151. *Poems of Yannis Ritsos*. In English versions by Alan Page. Oxonian Press, Oxford («The Review»), 1969. 24p.
152. Ritsos Yannis, *Romiosini and other poems*. Translations by Dan Georgakas and Eleni Paidoussi. Quixote Press, Madison, Wisconsin 1969. 24p.
Δίγλωσση έκδοση.
153. Ritsos Yannis, *Gestures and other poems 1968-1970*. Translated by Nikos Stangos, with illustrations by the poet. Cape Goliard Press, London 1971. 88p., Grossman Publishers, New York, 1971. 88p.
154. Ritsos Yannis, *Selected poems*. Translated by Nikos Stangos with an introduction by Peter Bien. Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex 1974. 208p.
155. Ritsos Yannis, *The fourth dimension*. Selected poems. Translated by Rae Dalven. David R. Godine Publisher, Boston, Mass. 1977. 184p.
156. Ritsos Yannis, *Chronicle of exile*. Translated and with an introduction by Minas Savvas. Foreword by Louis Aragon. With three holographs and six illustrations by the poet. Wire Press, San Francisco 1977. 96p.
157. *Yannis Ritsos: 14 poems*. Illustrated by Claudia Lemay. Translated by Athan Anagnostopoulos. Boston 1977. 66p.
158. *Yannis Ritsos: Selected poems 1938-1975*. Translators: Kimon Friar, Andonis Decavalles, N.X. Germanacos, Edmund Keeley, Than. Maskaleris, M. McKinsey, K. Myrasiades, Minas Savvas, G. Thaniel. «The Falcon», vol. 9, no. 16, Spring 1978, Mansfield State College, Mansfield. 140p.
159. *Yannis Ritsos: A selection from the Forties*. Translated by Athan Anagnostopoulos. An offprint of vol. V, no. 3 of the «Journal of the Hellenic Diaspora», San Francisco, Fall 1978. 32p.
Δίγλωσση έκδοση.
160. *Ritsos in Parentheses*. Translations and introduction by Edmund Keeley. Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1979. 206p.
Δίγλωσση έκδοση.
161. Ritsos Yannis, *Subterranean horses*. Illustrations by the author. Translated by Minas Savvas. Introduction by Vassilis Vasilikos. International Poetry Forum. Byblos Editions III, Pittsburgh 1980. 80p. London, Ohio U.P., 1980.
162. Ritsos Yannis, *Return and other poems*. Translated by Edmund Keeley. Woodcuts by Sidney Chafetz. Parallel Editions, University of Alabama, 1983. 48p.
Δίγλωσση έκδοση.
163. Ritsos Yannis, *Exile and Return*. Selected poems 1967-1974. Translated by Edmund Keeley. The Ecco Press, New York 1985. 224p.
164. Roidis Emmanuel, *Pope Joan*. A historical study. Translated with a preface by Charles Hastings Collette. London. George Redway, 1886.
165. Roidis Emmanuel, *Pope Joan*. A historical romance. Translated by J.H. Freese. London 1900. XXVII+171p.
166. *Pope Joan*. A romantic biography by Emmanuel Royidis. Translated by Lawrence Durell. London, Derek Verschoyle. 1954. 164p. (1971).
- To ίδιο: London, Deutsch. 1960. 164p. – New York, Overlook Press, 1960. 157p. – New York, Dutton, 1961. 157p. – London, World Distributors, 1962. 155p. – London, Mayflower, 1965. 169p. – London, Sphere, 1971. 160p. – London, Owen. 1981. 164p. Deutsch, 1971.
167. Roufos Rodis, *The age of bronze*. London, Heinemann, 1960. 285p.
168. Samarakis Antonis, *The flaw*. A novel. Translated by Peter Mansfield and Richard Burns. New York, Weybright and Talley, 1969, 208p.
To ίδιο: London, Hutchinson, 1969, 208p.
169. Samarakis Antonis, *An anthology*. Translations by Edwin Jahiel, Katherine Hortis, Michael Antonakes. Introduction by Bebe Spanos, Edwin Jahiel. The Charioteer, New York 1971. 97p.
170. Sahtouris Miltos, *With face to the wall*. Selected poems. Translated and introduced by Kimon Friar. Washington D.C., Charioteer Press, 1968. 40p.
171. Sahtouris Miltos, *Quicklime*. Translated by John Stathatos. London, Oasis Books, 1974. 20p.
172. Sahtouris Miltos, *Strange Sunday*. Selected poems 1952-1971. Translated by John Stathatos. Bran's Head Books, Frome, Somerset 1984. 45p.
173. Seferis George, *On the Greek style*. Selected essays in poetry and Hellenism. Translated by Rex Warner and Th. D. Frangopoulos. With an introduction by Rex Warner. An Atlantic Monthly Press Book. Little Brown and Company, Boston, Toronto 1966. 196p.
To ίδιο: The Bodley Head, London – Sydney – Toronto 1967. 196p.
174. Seferis George and Warner Rex *Calligram*. For Max Reinhardt. At the Miniature Press, Richmond, 10 November 1960. 8p.
175. Seferis George, *A poet's journal: Days of 1945-1951*. Translated by Athan Anagnostopoulos. Introduction by Walter Kaiser. Cambridge, Mass., The Belknap Press of Harvard University Press, 1974. 206p. London Harvard UP 1975.
176. Seferis George, *A poet's journal: days of 1925-1934*. Athan Anagnostopoulos, tr. Cambridge, Mass., Harvard UP. 1982. (Μέρες Α': 16 Φεβρουαρίου 1925-17 Αυγούστου 1931, και Μέρες Β': 24 Αυγούστου 1931-12 Φεβρουαρίου 1934).
177. Seferis George, *Three secret poems*. Translated by Walter Kaiser. Cambridge Mass., Harvard University Press, 1969. 60p.
Δίγλωσση έκδοση. Το ίδιο: London, Oxford University Press, 1969.
178. Seferis George, *Postscript*. Translated by M. Savvas. Santa Barbara, California, Unicorn Press, 1967.
Μια χάρις.
179. Seferis George, *The King of Asine and other poems*. Translated by Bernard Spencer, Nanos Valaoritis, Lawrence Durell. With an introduction by Rex Warner. London, John Lehmann, 1948. 82p.
180. Seferis George, *Poems*. Translated by Rex Warner. An Atlantic Monthly Press Book, Little, Brown and Company, Boston 1960. 127p. (1964).
To ίδιο: London, The Bodley Head, 1960 (1971) – Boston, David R. Godine, 1979.
181. Seferis George, *Collected poems 1924-1955*. Translated, edited and introduced by Edmund Keeley and Philip Sherrard. Princeton, Princeton University Press, 1967. 490p. (Supplemented edition 1969. 502p.).
Δίγλωσση έκδοση. Το ίδιο: London, Jonathan Cape, 1969. 502p. (1973). Μόνο το αγγλικό κείμενο: Princeton University Press, 1971. 277p.
182. Sikelianos Angelos, *Akritan songs*. Greek text and English translation by Paul Nord. New York 1944. 33p.
183. Sikelianos Angelos, *The Delphic word*. «The principle of the aristoi». The dedication. Translated by Alma Reed. New York, Harold Vinal, 1928. 53p.
184. Sikelianos Angelos, *Selected poems*. Translated by E. Keeley and Philip Sherrard. Princeton University Press, 1979. 150p.
Δίγλωσση έκδοση. Μόνο το αγγλικό κείμενο: London, Allen & Unwin, 1980. 75p.
185. Sinopoulos Takis, *Deathfeast*. Translated by John Stathatos. London, Oasis Books, 1975. 8p.
186. Sinopoulos Takis, *Landscape of death*. Selected poems. Translated with an introduction by Kimon Friar. Columbus, Ohio, Ohio State University Press, 1979. 288p.
Δίγλωσση έκδοση.
187. Sinopoulos Takis, *Stones*. Translated by John Stathatos. London, Oasis Books, 1980. 32p.
188. Sinopoulos Takis, *Selected poems*. Translated and introduced by John Stathatos. San Francisco & London, Wire Press – Oxus Press, 1981. 94p.
189. Siotis Dino, *So what*. Poems. Translated by John Chioles, Th. Frangopoulos, Loukas Skipitaris, Th. Maskaleris. Illustrated by the poet. Introduced by Nanos Valaoritis. San Francisco, Panjandrum Press, 1972. 60p.
190. *Patterns from a Grecian Loom*. Selections from the works of S. Skipis. Translated from the French by J. Harwood Bacon with a biographical sketch by Christine Galitzi. London 1928.
191. *The Greek National Anthem*. The poem by D. Solomos (1823). The music by P. Mantzaros. English version by Rudyard Kipling. London, Printed by Novello & Co. 1918.
192. Solomos Dionysios, *The hymn to liberty*. The Greek national anthem. Translated by Warren E. Blake. Ann Arbor, Michigan 1957. 8p.
193. Spatharis Sotiris, *Behind the white screen*. *Memoire*. Mario Rinvolutri, tr. The history and art of Karagiosis. Leslie Piner, tr. NY, Red Dust, 1976. 150p. (Απομνημονεύματα).
194. Σπαθάρης Σωτήρης, *Behind the white screen; an autobiography*. Mario Rinvolutri, tr. and introd. London, Alan Ross, 1967. 164p. Illustr.
195. Spyropoulos N.J., *Bellerophon*. Translated by Clarence A. Manning. New York, Bookman Associates, 1955. 71p.
196. Taktis Costas, *The third wedding*. Translated by Leslie Finer. Alan Ross LTD, London 1967. 306p.

- To ídio: Penguin Books 1969. 256p. – Red Dust, New York 1971. 310p.
197. Terzakis Angelos, *Homage to the tragic muse*. Translated by Athan H. Anagnostopoulos. Foreword by Cedric H. Whitman. Houghton Mifflin Company, Boston 1978. 206p.
 198. Terzakis Angelos, *Theophano*. Translated by M. Rethis and George Crocker. Emporia, Kansas 1961.
 199. Terzakis Angelos, *Thomas with two souls*. Translated by Athan Agnos. Medford Mass. 1964.
 200. Tsatsos Ioanna, *My brother George Seferis*. Translated by Jean Demos with a preface by Eugene Current-Garcia. Nostos, North Central Publishing Company, Minnesota 1982. 262p.
 201. Tsatsos Jeanne, *Empress Athenais – Eudocia. A fifth century Byzantine Humanist*. Translated by Jean Demos. Holy Cross Orthodox Press, Brookline, Massachusetts 1977. 140p.
 202. Tsatsos Ioanna, *Poems*. Translated by Jean Demos with an introduction by C.A. Trypanis. North Central Publishing Company, Nostos, Minnesota, Minneapolis 1984. 208p.
 203. Tsatsos Jeanne, *The sword's fierce edge. A journal of the Occupation of Greece, 1941-1944*. Authorized English translation by Jean Demos. Nashville, Vanderbilt University Press, 1969. 131p.
 204. Tsatsos Ioanna, *Hours on Sinai*. Translated by Jean Demos. Hellenic College Press, Brookline, Massachusetts 1984. 80p.
 205. Tsirkas Stratis, *Drifting cities*. A trilogy. Translated by Kay Cicellis. A. Knoph, New York 1974. 710p.
 206. Fakinós Aris, *The marked man*. Jacqueline Lapidus, tr. Helen Kazantzakis, foreword. NY, Liveright, 1971, xiv, 249p. (Translated from the French: Les derniers barbares).
 207. Fostiérís Andónis, *Dark Eros – The devil sang in tune*. Translated by Kimon Friar. Realities Library, Contemporary Poets Series, San Jose Ca. 1984. 30+30 p.
 208. Haris Petros, *The longest night. Chronicle of a dead city*. Translated by Theodore Sampson. A Nostos Book, Minneapolis, Minnesota 1985. 128p.
 209. Decavalles Andonis, *Ransoms to time*. Selected poems with an introduction and notes by Kimon Friar. Madison, New Jersey: Fairleigh Dickinson University Press, 1984. 142p.
 210. Kazantzakis Helen, *Nikos Kazantzakis. A biography based on his letters*. Translated from the French by Amy Mims. Simon and Schuster, New York 1968. 590p.
To íδιο: Bruno Cassirer, Oxford 1968. 590p.
 211. Kazantzakis Nikos, *Buddha*. Translated by Kimon Friar and Athena Dallas-Damis; with a preface by Michael Tobias and an introduction by Peter Bien. San Diego, Avant Books, 1983.
 212. Kazantzakis Nikos, *Two plays: Sodom and Gomorrah and Comedy: A tragedy in one act*. Translated with an introduction by Kimon Friar. With an introduction to
 - Comedy: A tragedy in one act* by Karl Kerenyi, translated by Peter Bien. St. Louis, North Central Publishing Company, 1982. 122p.
 213. Kolokotronis, the klepht and the warrior. *Sixty years of peril and daring. An autobiography*. Translated with introduction and notes by Mrs. Edmonds. London 1892.
 214. Makhairas Leontios, *Recital concerning the sweet land of Cyprus entitled «Chronicle»*. Edited with a translation and notes by R.M. Dawkins. Vol. I-II. Oxford. At the Clarendon Press, 1932.
 215. Three Cretan plays: *The sacrifice of Abraham, Erophone and Gyparis*. Also the Cretan pastoral poem: *The fair shepherdess*. Translated by F.H. Marshall with an introduction by John Mavrogordato. Oxford University Press, 1929.
 216. *Old Testament legends from a Greek poem on Genesis and Exodus* by Georgios Chummos. Edited with introduction, metrical translation, notes and glossary, from a manuscript in the British Museum by F.H. Marshall. Cambridge. At the University Press, 1925.
 217. *Digenes Akritas*. Introduction, commentaries and translation by John Mavrogordato. Oxford. Clarendon Press. 1956. LXXXIV+273p. (1963).
Δίγλωσση έκδοση.
 218. *Digenis Akritas. The two-blood border lord*. The Grottefarata version. Translated, introduced and notes by Denison B. Hall. Athens, Ohio. Ohio University Press, 1972. 148p.
 219. *Crusaders as conquerors: The «Chronicle of Morea»*. Introduction, translation and annotations by H.E. Lourier. New York. Columbia University Press, 1964. 346p.
 220. Joss P.M.L. *Specimens of Romaic lyric poetry*. With a translation in English to which is prefixed a concise treatise on music. London 1826. 16+143p.
Δημοτικά τραγούδια και ποιήματα των Α. Κοραή, Ρήγα και Σπ. Τριχούπη.
 221. *Poetry of modern Greece*. Specimens and extracts. Translated by Florence McPherson. London, MacMillan & Co., 1884. VIII+183p.
 222. *Greek lays, idylls, legends*. A selection from recent and contemporary poets. Translated by E.M. Edmonds. London 1885. 264p.
Revised and enlarged edition: London 1886. 288p.
 223. *Modern greek poems*. Selected and rendered into English by Theodore Ph. Stephanides and George C. Katsimbalis. London 1926. 76p.
Αργυρόπουλος Γ., Αθάνας Γ., Μπεκές Ομ., Δάφνη Αιμ., Δελής Γ., Δροσίνης Γ., Εφταλιώτης Α., Γρυπάρης Ι., Χατζόπουλος Κ., Καρυωτάκης Κ., Καβάφης Κ., Κρυσταλλής Κ., Κυριαζής Α., Μαλακάσης Μ., Μαροκοράς Γ., Μαβίλης Α., Μιχαλόπουλος Α., Μυρτιωτίτσα, Νιρβάνης Π., Ουράνης Κ., Παλαμάς Κ., Πάλλης Α., Παπαντωνίου Ζ., Πετιμεζάς Ν., Πολέμης Ι., Πορφύρας Α., Σκάφρας Α., Σεφεριάδης Σ., Στεφανίδης Θ., Ταγκόπουλος Π., Βάρναλης Κ., Βλαστός Π., Ζερβός Ι.
 224. *Modern Greek poetry*. Translated and edited by Rae Dalven. New York 1949. (2nd ed. rev. and eul) N.Y. Russell & Russell, 1971. 375p. (60 poets from Cornaros to Covanis).
 225. *Modern greek folktales*. Chosen and translated by R.M. Dawkins. Oxford. At the Clarendon Press, 1953. 491p.
 226. *Six poets of modern Greece*. Chosen, translated and introduced by Edmund Keeley and Philip Sherrard. London, Thames and Hudson, 1960. 192p. (1969).
To íδιο: New York, Alfred A. Knopf, 1961. 183p.
Σικελιανός Α., Καβάφης Κ., Σεφέρης Γ., Αντωνίου Δ., Ελύτης Ο., Γκάτσος Ν.
 227. *Modern greek literary gems*. Εκλεκτές σελίδες. From the works of Pheraios [-Prevelakis]. George Pappageotes, Philip D. Emmanuel, Artemis P. Emmanuel editors and translators. New York, Cortina, 1962. 64p.
Δίγλωσση έκδοση.
 228. *Epirus and epirotic muse*. Poems collected by Basil J. Photos. Chicago, Argonaut, 1963. 16p.
Βαλαωρίτης Α., Κρυσταλλής Κ., Σκίπτης Σ.
 229. *Four Greek poets*. C.P. Cavafy, George Seferis, Odysseus Elytis, Nikos Gatsos. Poems chosen and translated by Edmund Keeley and Philip Sherrard. Penguin Books, 1966. 110p. (1970).
 230. *The voice of Cyprus. An anthology of Cypriot literature*. Edited by Antonis Decavalles. New York, October House, 1966. 192p.
Μιχαηλίδης Β., Λιπέρτης Δ., Νικολαΐδης Ν., Αλιθέρσης Γλ., Λιασιδής Π., Ανθίας Τ., Κριναίος Π., Κρασιδωτής Ν., Μόντης Κ., Κράλης Μ., Βραχίμης Ν., Χρυσάνθης Κ., Παπαδόπουλος Ξ.Κ., Σοφάς Π., Παπαγεωργίου Σπ., Νικολαΐδης Μ., Ρούσσας Μ., Ακρίτας Α., Ψαρόπουλος Τ., Γεωργίου Κ., Μελεάγρου Η., Ιωαννίδης Π.
 231. *Introduction to modern greek literature. An anthology of fiction, drama and poetry*. Edited and translated by Mary P. Gianos. Poetry translations by Kimon Friar. Twayne Publisher, New York 1969. 548p.
Κανελλόπουλος Π., Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., Ροΐδης Ε., Παπαδιαμάντης Α., Θεοτόκης Κ., Καρχαβίτσας Α., Χατζόπουλος Κ., Μυριβήλης Σ., Βενέζης Η., Πολίτης Κ., Χάρης Π., Δόξας Τ., Μαγκλής Γ., Λαζαρίδης Μ., Γιάκος Δ., Ξενοπούλου Γρ., Θεοτοκάς Γ., Πρεβελάκης Π., Ακρίτας Α., Καβάφης Κ., Σικελιανός Α., Καζαντζάκης Ν., Ουράνης Κ., Παπασιώνης Τ., Καρυωτάκης Κ., Σεφέρης Γ., Θέμελης Γ., Καρέλλη Ζ., Εμπεριόκης Α., Βαφόπουλος Γ., Μπάρας Α., Σαραντάρης Γ., Μελισσάνθη, Ρίτσος Γ., Εγγονόπουλος Ν., Μάτσας Α., Ελύτης Ο., Βρεττάκος Ν., Γκάτσος Ν., Βαρβιτσιώτης Τ.
 232. *Poems and translations*. Translations by Thanasis Maskaleris. San Francisco, Kayak, 1969. 83p.
Καβάφης Κ., Βαλαωρίτης Ν., Σινόπουλος Τ., Ρίτσος Γ., Βρεττάκος Ν., Καβα-

- δίας Ν., Εγγονόπουλος Ν., Εμπειρικός Α., Σεφέρης Γ.
233. *Folktales of Greece*. Translated by Helen Colaclides. University of Chicago Press. Chicago 1970.
234. *Free Greek voices. A political anthology*. Edited and compiled by Helen Vlachos. London, Doric, 1971. 162p.
Λουντέμης Μ., Ρίτσος Γ., Ρούφος Ρ., Σεφέρης Γ., Βασιλικός Β., Βρεττάκος Ν.
235. *Modern greek short stories*. Translated by Demetra Vaka and Aristides Phountides. Foreward by D. Vaka. New York, AMS. Press, 1971. 270p. (1920).
Καρχαβίτσας Α., Βιζυηνός Γ., Δροσίνης Γ., Ξενοπούλου Γ., Πολυλάς Ι., Εφταλιώτης Αργ., Παλαμάς Κ., Καστανάκης Θ., Παπαδιαμάντης Α.
236. *The Penguin Book of greek verse*. Introduced and edited by Constantine A. Trypanis. With plain prose translations of each poem. Great Britain 1971. 630p.
Μετά τους αρχαίους: Πρόδρομος Θ., δημοτικά τραγούδια, Κορνάρος Β., Χορτάτζης Γ., Φεραίος Ρ., Σολωμός Δ., Κάλβος Α., Σούτσος Α., Ζαλοκώστας Γ., Ραγκαβής Α.Ρ., Τυπάλδος Ι., Καρασούτσας Ιω., Μαρκοράς Γ., Παράσχος Αχ., Παπαρρηγόπουλος Δ., Βιζυηνός Γ., Βαλαωρίτης Α., Δροσίνης Γ., Παλαμάς Κ., Πολέμης Ι., Κρυστάλλης Κ., Μαβίλης Α., Πορφύρας Α., Χατζόπουλος Κ., Νιρβάνας Π., Μαλακάσης Μ., Γρυπάρης Ιω., Καρυωτάκης Κ., Πολυδούρη Μ., Μυρτιώτισσα, Δάφνη Αιμ., Καβάφης Κ., Σικελιανός Α., Σεφέρης Γ., Ελύτης Ο.
237. *Eighteen texts. Writings by contemporary Greek authors*. Edited by Willis Barnstone. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1972. 187p.
Σεφέρης Γ., Τσιτσέλλη Κ., Κουφόπουλος Τ., Πλασκοβίτης Σπ., Κοτζιάς Α., Σινόπουλος Τ., Αναγνωστάκη Ν., Ρούφος Ρ., Χειμωνάς Γ., Φραγκόπουλος Θ. Δ., Τσίρκας Στρ., Αναγνωστάκης Μ., Μαρωνίτης Δ., Κάσδαγλης Ν., Βαλτινός Θ., Κουμανταρέας Μ., Κάσδαγλη Α., Αργυρίου Α.
238. *Modern greek poetry. From Caváfis to Elytis*. Translated, introduced with essay on translation and notes by Kimon Friar. New York, Simon and Schuster, 1973. 780p.
Αντωνίου Δ., Μπάρας Α., Μπούμη-Παπά Ρ., Κάλας Ν., Καβάφης Κ., Ελύτης Ο., Εμπειρικός Α., Εγγονόπουλος Ν., Γκάτσος Ν., Καραντώνης Α., Καρέλλη Ζ., Καρυωτάκης Κ., Καββαδίας Ν., Καζαντζάκης Ν., Μάτσας Α., Μελισσανθη, Ουράνης Κ., Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., Παπασιώνης Τ., Παππάς Ν., Πεντζίκης Ν.Γ., Πρεβελάκης Π., Ρίτσος Γ., Σαραντάρης Γ., Σεφέρης Γ., Σικελιανός Α., Θέμελης Γ., Βαφόπουλος Γ.Τ., Βάρναλης Κ., Βρεττάκος Ν.
239. *This is Greek women poeta*, Katerina Angelaki-Rooke, Introd. San Francisco. Wire Press, 1982. (*Women poets under the age of 40*).
240. *Six modern Greek poets*. Edited and translated by John Stathatos. London, Oasis Books, 1975. 90p.
Σεφέρης Γ., Ρίτσος Γ., Σινόπουλος Τ., Σαχτούρης Μ., Αλεξάνδρου Α., Βακαλό Ε.
241. *Resistance, exile and love. An anthology of post-war greek poetry*. Translated and edited by Nikos Spanias. New York, Pella Publishing Company, 1977. 170p.
Αναγνωστάκης Μ., Αντωνίου Τ., Άθας Θ., Δάλλας Γ., Δεπούνης Ι., Δούκαρης Δ., Φωτιάδης Θ., Γεράνης Στ., Κατσαρός Μ., Κοκκίνης Σπ., Κύρου Κλ., Λειβαδίτης Τ., Μανουσάκης Γ., Παπαδίτσας Δ., Σπάνιας Ν., Θασίτης Π., Βακαλό Ε., Βαρβιτσιώτης Τ.
242. *Contemporary Greek women poets*. Translated by Eleni Fournouni. Thelphini Press, New Haven, Connecticut 1978. 74p.
Θεοδώρου Β., Μπούμη-Παπά Ρ., Αξιώτη Μ., Μπίτα Α., Αγγελάκη-Ρουκ Κ., Δημουλά Κ., Μαστοράκη Τζ., Φουρτούνη Ε.
243. *Twenty contemporary Greek poets*. Edited by Dinos Siotis & John Chioles. Introduction by Nanos Valaoritis. San Francisco. Wire Press. 1979. 130p.
Αγγελάκη-Ρουκ Κ., Μπεκατώρος Στ., Χρονάς Γ., Δαλακούρα Β., Φωστιέρης Α., Χατζιδάκη Ν., Κακουλίδης Γ., Κοντός Γ., Λαϊνά Μ., Μαστοράκη Τζ., Παμπούδη Π., Πατίλης Γ., Πούλιος Α., Σιώτης Π., Σταθάτος Ι., Στεριάδης Β., Δανιήλ Γ., Βαλαβανίδης Κ., Βαγενάς Ν., Υφαντής Γ.
244. *Voices of modern Greece*. Selected poems by Cavafy, Sikelianos, Seferis, Elytis, Gatsos. Edited and translated by Edmund Keeley and Philip Sherrard. Princeton. Princeton University Press, 1981. 203p.
245. *4 Greek women. Love poems*. Translated by Eleni Fournouni. Thelphini Press. New Haven, Connecticut 1982. 79p.
Θεοδώρου Β., Παυλοπούλου Αγ., Αγγελάκη-Ρουκ Κ., Φουρτούνη Ε.
246. *The Greeks. A celebration of the Greek people through poetry and photographs*. Edited, translated, with an epilogue by Kimon Friar. Photographs by John Veltri. Preface by Lawrence Durrell. Commentary by Odysseus Elytis. New York. Doubleday, 1984.
Σεφέρης Γ., Ρίτσος Γ., Θέμελης Γ., Ελύτης Ο., Μάτσας Α., Καζαντζάκης Ν., Βακαλό Ε., Παπαδίτσας Δ.Π., Σαραντάρης Γ., Βαφόπουλος Γ.
247. *Greek women in Resistance. Journals – oral histories*. Selected, translated and introduced by Eleni Fournouni. Thelphini Press, Connecticut. 190p.
Θεοδώρου Β., Φωτάκη Ευ., Μαυροειδή-Παντελέσκου Α.
248. *Modern Greek Studies Yearbook*. Theofanis G. Stavrou, ed. Minneapolis, Minn., Univ. of Minnesota. v. 1, Dec. 1982.

Λογοτεχνία και ψυχανάλυση*

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΛΟΥΔΗΣ

ΑΝ ΠΑΡΑΒΛΕΨΟΥΜΕ μερικές, εντελώς παρεκβατικές, ψυχολογικές αναφορές στην κλασική ποιητική (Αριστοτέλης), η συστηματική εφαρμογή ψυχολογικών μεθόδων στη μελέτη της λογοτεχνίας πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά στα τέλη του 19ου αιώνα και ήταν απόρροια και συνάρτηση του επιστημονισμού του ίδιου αιώνα και της συγκρότησης της ψυχολογίας ως επιμέρους επιστήμης.

Η επικράτηση της ψυχανάλυσης ως της κυρίαρχης ψυχολογικής «σχολής» από τις αρχές του αιώνα μας κάνει εύλογη και την κυριαρχία της ψυχαναλυτικής μεθόδου κατά την ερμηνευτική προσέγγιση της λογοτεχνίας με την ψυχολογία ως τις μέρες μας. Ο εισηγητής της ψυχαναλυτικής θεωρίας, ο Βιεννέζος ψυχίατρος Sigmund Freud (1856-1939), συνδύαζε ακριβώς αυτή τη χαρακτηριστική στην εποχή του σύζευξη, στο ίδιο πρόσωπο, της ψυχολογικής θεωρίας με την κλινική πρακτική.

Στους άμεσους προγόνους και προδρόμους του Freud συγκαταριθμούνται οι ψυχολόγοι και οι άλλοι θεωρητικοί του ευρωπαϊκού ρομαντισμού και μερικοί εκπρόσωποι του σύγχρονου βιολογισμού στο β' μισό του 19ου αιώνα: Από τη μια, την τεχνική του υπνωτισμού για τη διεύθυνση στο χώρο του ασυνειδήτου για τη θεραπεία των νευρώσεων κ' ένα μέρος της σχετικής ορολογίας είχε γνωρίσει, μαζί με τη σχετική ορολογία, ο Freud στο Παρίσι (1885), στην κλινική του Jean-Marie Charcot, παλαιού θιασώτη του Franz Anton Mesmer.¹ Από την άλλη, ο βιολογισμός του 19ου αιώνα, όπως είχε εκδηλωθεί, και στην ψυχολογία, στο πολύκροτο στην εποχή του έργου του Ιταλού γιατρού και ανθρωπολόγου Cesare Lombroso «Ιδιοφυΐα και τρέλα» («Genio e follia», 1864), είχε οδηγήσει, μέσα από μια ριζική αναίρεση της ρομαντικής καλλιτεχνικής «ιδιοφυΐας» (génie), σε μαν ως την ταύτιση προσέγγιση του ποιητή-καλλιτέχνη με τον ψυχοπαθή.

Από τις αντιλήψεις αυτές θα προέλθει όχι μόνο η μεγάλη εκείνη σειρά των «παθογραφιών» μερικών από τους σημαντικότερους λογοτέχνες και διανοητές, που

Φωτογραφίες από παραστάσεις τον Θεάτρον Άρτις. Κοστούμια: Γιώργος Πάτσας.

ξεκίνησε από τον Paul J. Möbius («Rousseau», 1989· L«Goethe», 1988· «Shopenhauer», 1989· «Nietzsche», 1902), αλλά και η εξίσωση του μοντέρνου λογοτέχνη και καλλιτέχνη με τον ψυχοφυσιολογικά ανώμαλο εγκληματία στο πολυδιαβασμένο και πολυσυζητημένο έργο του Max Nordau «Εκφυλισμός» («Entartung», 1892/93) – η απόσταση από το Nordau ως τις βιολογικές-ρατσιστικές θεωρίες του γερμανικού φασισμού για την «εκφυλισμένη» μοντέρνα τέχνη δεν ήταν μεγάλη.²

Ο Freud ήταν, όπως και ο Marx, ένας φανατικός και προσηκτικός αναγνώστης της κλασικής, αρχαίας και νεότερης, όσο και της σύγχρονης του λογοτεχνίας. «Νά οι δάσκαλοί μου», έλεγε στους επισκέπτες του δείχνοντας την πλούσια βιβλιοθήκη του, που περιλάμβανε, ανάμεσα σε πολλούς άλλους, τον Όμηρο, τον Ηοίοδο, το Σοφοκλή, τον Αριστοφάνη και τον Οράτιο από τους αρχαίους, τον Boccaccio, τον Tasso, το Cervantes, το Shakespeare, το Molière, το Milton, τον Goethe και το Schiller από τους νεότερους κλασικούς, τον E.T.A. Hoffmann από τους ρομαντικούς, τον Dostojevskij, τον Ibsen, το Mark Twain, το Zola, τον Oscar Wilde και το Stefan Zweig από τους συγχρόνους του.³ Και αυτή η εξομολόγηση του ίδιου του Freud φανεώνει ότι η –παγκόσμια– λογοτεχνία ήταν ήδη για τον ιδρυτή της ψυχανάλυσης αυτό που παρέμεινε και για τους διαδόχους του: πηγή για τις ψυχολογικές τους μελέτες – και όχι αντίστροφα.

Αναφορές σε λογοτεχνικά και καλλιτεχνικά πρόσωπα και πράγματα βρίσκονται σε όλο σχεδόν το έργο του Freud – ο ιδρυτής όμως της ψυχανάλυσης αφιέρωσε και πολλές ειδικές μελέτες στο αντικείμενο που τον απασχόλησε όσο λίγα άλλα σ' ολόκληρη τη ζωή του: Στην πρώτη του συστηματική μελέτη για ένα λογοτεχνικό έργο, την «Gradiva» του Wilhelm Jensen («Οι παραισθήσεις και τα όνειρα στην "Gradiva" του W. Jensen» / «Der Wahn und die Träume in W. Jensens "gradiva"», 1907), ο Freud, εφαρμόζοντας τη μέθοδό του, αναλύει τη νουβέλα του Jensen, αποκλειστικά «ενδοκειμενικά», χωρίς να καταφύγει στην ψυχολογία του συγγραφέα της: Όλα σχεδόν τα μοτίβα της αφήγησης, συμπεριλαμβανομένου και του ονόματος της «ηρωίδας» και του τίτλου της νουβέλας, αποκαλύπτουν το νόημά τους, αναγόμενα στις ψυχονευρωτικές παραισθήσεις του ήρωά της, του νεαρού αρχαιολόγου Norbert Hanold, που έχουν την πηγή τους σ' ένα ερωτικό «τραύμα» από την παιδική του ηλικία.

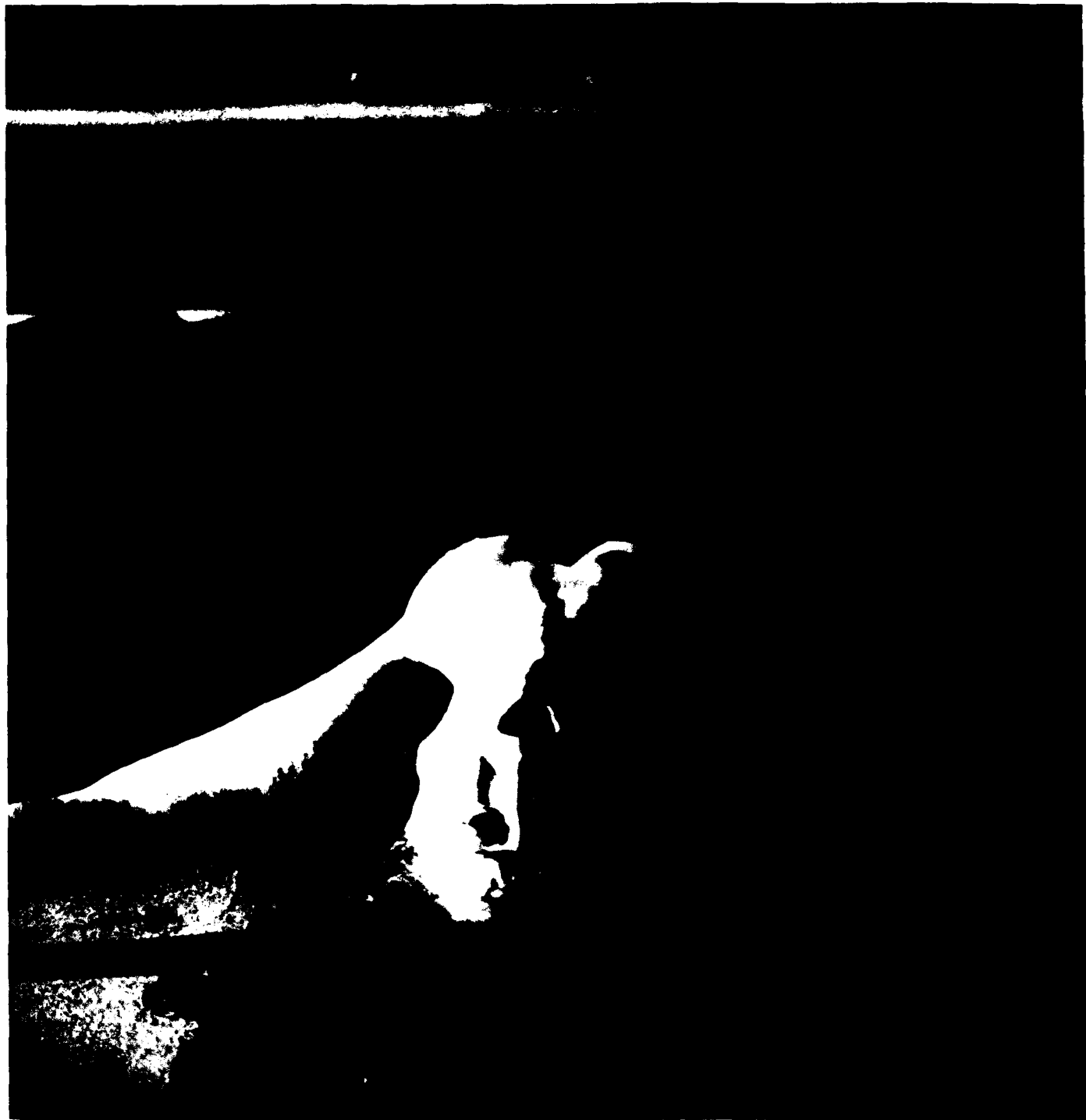
Στις φαντασιώσεις, τη φορά αυτή όμως του ποιητή-δημιουργού, είναι αφιερωμέ-

νη και η πολύ συντομότερη και πολύ θεωρητικότερη μελέτη του Freud «Ο ποιητής και η φαντασίωση» («Der Dichter und das Phantasieren», 1908). Εδώ ο Freud παραλληλίζει και εξισώνει τον ποιητή-λογοτέχνη με τον «ονειροπόλο», εκείνον που «βλέπει» στον ξύπνιο του «όνειρα», και την ποιητική δημιουργία με το ονειροπόλημα, το ημερήσιο όνειρο. Η πράξη του ποιητή αντιστοιχεί με το παιδικό «παιχνίδι» – όπου όμως, όπως ο ίδιος λέει, «το αντίθετο στο παιχνίδι δεν είναι η σοβαρότητα αλλά η πραγματικότητα».⁴ Όπως και στο ονειροπόλημα –αλλά και στο

πραγματικό, νυχτερινό όνειρο– έτσι και στην ποίηση (λογοτεχνία) ο ποιητής εκπληρώνει τις ανεκπλήρωτες επιθυμίες του «διορθώνοντας» έτσι την ανικανοποίητη πραγματικότητα.⁵ Ωστόσο, η δημιουργία του δεν είναι εντελώς αποκομμένη απ' αυτήν την πραγματικότητα. Σε μια πρώτη φάση της εργασίας του ο ποιητής ξεκινάει από το παρόν, ένα επίκαιρο «βίωμα» (Erebnis), προσφεύγει συνειρμικά μέσω της ανάμνησης (Erinnerung) στο προσωπικό του παρελθόν, την παιδική του ηλικία, και εκφράζει, στην τρίτη και τελευταία φάση της δημιουργίας του, τη –φανταστι-

κή– εκπλήρωση του ανεκπλήρωτου πόθου του στο μέλλον.⁶ Όταν δεν πρόκειται για μια εντελώς πρωτότυπη, προσωπική δημιουργία, ο ποιητής, αντί να καταφύγει στο προσωπικό του παρελθόν για να βρει το υλικό του, το αναζητά και το βρίσκει στο «λαϊκό θησαυρό των μύθων, των παραδόσεων και των παραμυθιών».⁷

Τέλος, τη «συγκινησιακή επίδραση» (Affektwirkung) πάνω στο κοινό του ο ποιητής την πετυχαίνει με δύο τρόπους: α) «αμβλύνει» τον «εγωιστικό χαρακτήρα του ονειροπολήματός του μέσω αλλαγών και συγκαλύψεων» και β) «μας δωροδοκεί

με μια καθαρά μορφική, δηλ. αισθητική ηδονή». Αυτή την αισθητική ηδονή ο Freud την ονομάζει «δελεαστική αμοιβή» (Verlockungsprämie) ή «προκαταρκτική ηδονή» (Vorlust).⁸

Στη μικρή αλλά πυκνή μελέτη του «Το μοτίβο της εκλογής του κουτιού» («Das Motiv der Kätzchenwahl», 1913)⁹ ο Freud επιχειρεί για πρώτη φορά τη συστηματική ερμηνεία ενός λογοτεχνικού μοτίβου: του «μοτίβου των τριών κουτιών» στον «Έμπορο της Βενετίας» του Shakespeare, στο οποίο η όμορφη κ' έξυπνη Πόρτια αναγκάζεται από τον πατέρα της να παντρευτεί ανάμεσα στους τρεις μνηστήρες της εκείνον που θα διαλέξει από τα τρία κουτιά, ένα χρυσό, ένα ασημένιο κ' ένα μολυβένιο, το «σωστό», στο οποίο βρίσκεται η εικόνα της.

Αφού πρώτα απορρίπτει ο Freud την «αστρική» ερμηνεία του μοτίβου, που είχε προτείνει ένας προηγούμενος μελετητής, το προσεγγίζει και το διασταυρώνει διαδοχικά με μια σειρά αναλόγων μοτίβων στα πιο διαφορετικά κείμενα, μύθους και παραμύθια (Gesta Romanorum, τρεις κόρες στο «Βασιλιά Ληρ» του Shakespeare, εκλογή του Πάριδος, Σταχτοπούτα, παραμύθι της Ψυχής του Απουλίου), για ν' αποκαλύψει ότι και πίσω απ' όλ' αυτά κρύβεται το μοτίβο της εκλογής ανάμεσα σε τρεις γυναίκες – που σε τελευταία ανάλυση ταυτίζονται με τις τρεις Μοίρες, Κλωθώ, Λάχεσι, Άρσπο, και αυτές πάλι με τις τρεις μορφές με τις οποίες εμφανίζεται στον άντρα η γυναίκα: η Μητέρα, η Αγαπημένη ή Σύντροφος και η Γυναίκα-καταστροφάς ή Γη, που τον δέχεται νεκρό.

Είναι πολύ σημαντικό, για τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα της ψυχαναλυτικής θεωρίας, το γεγονός ότι την απόρριψη της «αστρικής» ερμηνείας του μυθολογικού αυτού μοτίβου από τους προγενεστέρους του ο Freud τη στηρίζει στην πεποίθησή του ότι οι μύθοι δεν αποτελούν προβολή των ουράνιων σωμάτων προς τη γη, αλλ', αντίθετα, αναγωγή καθαρά ανθρωπινων σχέσεων στα ουράνια σώματα. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι κατά την ερμηνεία του αυτή ο Freud, ομολογημένα, εφραμόζει με απόλυτη συνέπεια τις αρχές και την τεχνική της ψυχανάλυσης, ειδικότερα της «Ερμηνείας των ονείρων» («Traumdeutung», 1900), όπως μαρτυρεί η σχετική ορολογία, που διατρέχει ολόκληρο το «φιλολογικό» αυτό κείμενό του: «σύμβολο» (Symbol), «αντιστροφή» (Verkehrung/Umkehrung), «μετάθεση» (Verschiebung), «αντίφαση» (Widerspruch), «υποκατάσταση» (Ersetzung), «παραμόρφωση» (Entstellung).

Στη μελέτη του «Μερικοί τύποι χαρακτήρων από την ψυχαναλυτική εργασία» («Einige Charaktertypen aus der psychoanalytischen Arbeit», 1916)¹⁰ ο Freud επι-

χειρεί να ερμηνέψει μερικούς λογοτεχνικούς χαρακτήρες ανάγοντάς τους στους αντίστοιχους παθολογικούς ανθρωπινους τύπους που είχε γνωρίσει και αναλύσει στην ψυχιατρική του πράξη. Έτσι, ο Δούκας του Gloucester, ο μετέπειτα βασιλιάς Ριχάρδος Γ' στο ομότιτλο έργο του Shakespeare, δεν είναι παρά ο νευρωτικός εκείνος τύπος που θεωρεί τον εαυτό του σαν μίαν «εξαιρέση» ανάμεσα στους άλλους ανθρώπους, που έχει το δικαίωμα να διαπράξει ακόμα και έγκλημα, για να «ισοφαρίσει» ένα μεγάλο, έμφυτο, κληρονομημένο σωματικό του ελάττωμα ή μια βαριά αδικία που του έγινε στην παιδική του ηλικία. Παρόμοια, ο Freud ταυτίζει τη Λαίδη Macbeth στο ομώνυμο δράμα του Shakespeare και τη Rebekka West στο «Rosmersholm» του Ibsen με τον ψυχοπαθολογικό τύπο του «αποτυχημένου στην επιτυχία» του, όπως τον λέει, του ανθρώπου δηλ. που αποτυγχάνει στην απόλυσή του, όταν ακριβώς πετύχει το στόχο του, επειδή είχε απωθήσει στο ασυνείδητό του για πολύ χρόνο την εκπλήρωση της επιθυμίας του.

Στο συγγραφέα, όχι στα πρόσωπα, του έργου επικεντρώνεται το ενδιαφέρον του Freud στο άρθρο του «Μια παιδική ανάμνηση από το “Ποίηση και αλήθεια”» («Eine Kindheitserinnerung aus “Dichtung und Wahrheit”», 1917).¹¹ Μια μικρή σκηνή από το μεγάλο αυτό αυτοβιογραφικό έργο του J.W. Goethe, στην οποία, όπως την απομνημονεύει ο Goethe, όταν ήταν μικρό παιδί έριξε από το παράθυρο το ένα μετά το άλλο τα –πήλινα– μαγειρικά σκεύη του σπιτιού, που έσπαγαν με κρότο στο δρόμο, ο Freud την ερμηνεύει ως ένα «συμβολισμό» της –απωθημένης– αντίδρασης του Goethe κατά τη γέννηση του μικρότερου αδελφού του, όταν ο ίδιος ήταν 4 περίπου ετών – παιδική αντίδραση ζηλοτυπίας κατά του μικρότερου αδελφού, που ο Freud την τεκμηριώνει με τα ευρήματα από μερικούς ασθενείς του κατά τη θεραπευτική-ψυχαναλυτική του πράξη.

Ένα «αισθητικό» στοιχείο,¹² όπως εμφανίζεται σ' ένα μέρος της «φανταστικής», όπως θα λέγαμε σήμερα, λογοτεχνίας εξετάζει ο Freud στην επόμενη μελέτη του «Το φοβερό» («Das Unheimliche», 1919).¹³ η αναπόδοτη, όπως παρατηρεί ο ίδιος ο Freud,¹⁴ σε άλλες γλώσσες γερμανική λέξη «unheimlich» σημαίνει το «ανοίκειο», το «(παρά)ξενο», το «αλλόκοτο», που προκαλεί φόβο. Αυτό το «φοβερό», αφού το ανιχνεύσει σε μια σειρά παλαιότερων και νεότερων κειμένων, ο Freud το εντοπίζει ειδικότερα σε δύο έργα του γερμανικού ρομαντισμού, τη νουβέλα «Ο μπαμπούλας» («Der Sandmann») του E.T.A. Hoffmann, και το παραμύθι «Η ιστορία του κομμένου χεριού» («Die Geschichte von der abgehauenen Hand») του

W. Hauff: Και τα δύο, το μοτίβο του βγαλίσματος των ματιών από τον «μπαμπούλα» («Sandmann») στο πρώτο και το μοτίβο του κοψίματος του χεριού στο δεύτερο, ο Freud το ανάγει, και πάλι σύμφωνα με το «συμβολισμό» της ψυχαναλυτικής του πράξης, στον «υπαρξιακό» απωθημένο φόβο του παιδιού: το φόβο του ευνουχισμού, της απώλειας του γεννητικού του οργάνου.

Στην ψυχοπαθολογία του συγγραφέα επιστρέφει ο Freud στο δοκίμιο «Ο Dostojewskij και η πατροκτονία» («Dostojewski und die Vaterötung», 1928).¹⁵ Συνδυάζοντας τα βιογραφικά στοιχεία του Dostojewskij, όπως λ.χ. τις κρίσεις της επιληψίας του και το πάθος του για το παιχνίδι της ρουλέτας, με τα στοιχεία που ανιχνεύει στο έργο του, ο Freud ανασυγκροτεί, και πάλι με οδηγό του την ψυχαναλυτική του εμπειρία, τα στοιχεία της ψυχοπαθολογίας του Ρώσου συγγραφέα: σαδομαζοχισμός, οιδιπόδειο σύμπλεγμα, όπως εκδηλώνεται στην πατροκτονία των «Αδελφών Καραμαζόφ», λανθάνουσα ομοφυλοφιλία, ακατανίκητος αυνανισμός. Το τελευταίο «σύμπλεγμα» της νευρώσης του Dostojewskij ο Freud το ανιχνεύει μέσα από το υποκατάστατό του, το πάθος του παίχτη της ρουλέτας (ο Freud φαίνεται ν' αγνοεί τη λογοτεχνική απόδοση του ίδιου θέματος από τον Dostojewskij στον «Παίχτη»), και με τη βοήθεια της ψυχαναλυτικής ερμηνείας του μοτίβου «παιχνίδι» στη νουβέλα «Είκοσι τέσσερις ώρες από τη ζωή μιας γυναίκας» («Vierundzwanzig Stunden aus dem Leben einer Frau») από την τριλογία του Stefan Zweig «Σύγχυση αισθημάτων» («Verwirrung der Gefühle», 1927).

Ένα μικρό άρθρο του με τον τίτλο «Ψυχοπαθητικά πρόσωπα στη σκηνή»/«Psychopathische Personen auf der Bühne» (γρ. 1906), που πρωτοδημοσιεύτηκε σε αγγλική μετάφραση μετά το θάνατό του (1942),¹⁶ δείχνει ότι ο Freud είχε ενδιαφερθεί πρώιμα, αν κ' εντελώς εμβρυακά, και για το πρόβλημα της επίδρασης του λογοτεχνικού έργου στο κοινό του. Ειδικά για την επίδραση της τραγωδίας ο Freud παραπέμπει ρητά, στην αρχή κιόλας του άρθρου του, στο θεώρημα του Αριστοτέλη για την «δι' ελέου και φόβου» «κάθαρση» –έναν όρο που είχε ήδη στην αρχαία του χρήση ένα διπλό, ψυχοσωματικό, εννοιολογικό περιεχόμενο¹⁷– καθορίζοντάς την ως συνάρτηση και απόρροια της «ταύτισης» (Identifizierung) του θεατή μ' έναν ήρωά της. «Υπό τους όρους αυτούς», παρατηρεί ο Freud, «μπορεί [ο θεατής] ν' απολαύσει τον εαυτό του ως ένα “μεγάλο άνδρα”, ν' αφηθεί άφοβα στις καταπιεσμένες παρορμήσεις του, όπως στην ανάγκη για ελευθερία από θρησκευτική, πολιτική, κοινωνική και σεξουαλική άποψη, και να ξεθυμάνει στις

κορυφαίες σκηνές της αναπαράστασης της ζωής προς κάθε κατεύθυνση».

Την ιδιαν ακριβώς θεωρία της «κάθαρσης» μέσω της «ταύτισης» ο Freud την επεκτείνει, αξιωματικά-αποφαντικά, ως ψυχική εκτόνωση του θεατή, του αναγνώστη ή του ακροατή από τα συσσωρευμένα έντονα συναισθήματά του και στα άλλα είδη της λογοτεχνίας – και της τέχνης: τη λυρική ποίηση, το χορό, το έπος και το –νεότερο– δράμα.

Θα συμπληρώσουμε τη συνοπτικότητα της έκθεσής μας με δύο άλλες μελέτες του Freud, επειδή έχουν αμεσώτατη σχέση με τη λογοτεχνία και τη γλώσσα:

Στη συστηματικότερη μελέτη του «Το αστείο και η σχέση του με το ασυνείδητο» / «Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten», που δημοσιεύτηκε σε βιβλίο στην αρχή της ακμής του (1905),¹⁸ ο Freud φαίνεται να διεισδύει για πρώτη φορά στην περιοχή της μορφολογικής έρευνας των (παρα)λογοτεχνικών γλωσσικών συστημάτων. Στη μελέτη του αυτή ο Freud αναλύει μια μεγάλη σειρά λεκτικών «αστειών», διασταυρώνοντάς τα με τ' άλλα, όχι μόνο γλωσσικά, είδη του «κωμικού»: το «λογοπαίγνιο» (Wortspiel), το «ευφυολόγημα» (Kalauer, calembour), την «ειρωνεία» (Ironie) και το «χιούμορ», για να καταλήξει στο συμπέρασμα, ότι η τεχνική του αστείου είναι αντίστοιχη με την τεχνική του ονείρου, όπως την είχε διατυπώσει πέντε χρόνια πριν στη μεγάλη του εκείνη μελέτη με την οποία είχε εγκαινιάσει την επιστημονική του διασημότητα («Die Traumdeutung», 1900).

Η κοινή αυτή τεχνική βεβαιώνεται από τις κοινές επιμέρους «ενέργειες» που καθορίζουν την παραγωγή του ονείρου (Traumarbeit) και την παραγωγή του αστείου (Witzarbeit):¹⁹ συμπίκνωση (Verdichtung), μετάθεση (Verschiebung), σκεπτικό λάθος (Denkfehler), παράλογο (Widersinn), έμμεση παράσταση (indirekte Darstellung), παράσταση διά του αντιθέτου (Darstellung durch das Gegenteil). Όπως στ' όνειρο, έτσι και στο αστείο η λεκτική του διατύπωση δεν είναι παρά το «κατάδηλο περιεχόμενο» (manifestes In-

halt) μιας «λανθάνουσας σκέψης» (latenter Gedanke). Η «λανθάνουσα», κρυφή αυτή σκέψη πάλι δεν είναι, και στα δύο, παρά μια απωθημένη στο ασυνείδητο «επιθυμία» (Wunsch): τα «υλικά» της «απώθησης» ανάγονται, εννοείται, και στις δύο περιπτώσεις στην παιδική ηλικία: Το «λογοπαίγνιο», το παιχνίδι με τις λέξεις του ενήλικα δεν είναι παρά ένα υποκατάστατο του παιδικού παιχνιδιού.

Στόχος του αστείου είναι η «ηδονή». Κ' εδώ, πρώτα εδώ, η «ηδονή» αυτή καθορίζεται από το Freud ως «δεδεαστική αμοιβή» ή «προκαταρκτική ηδονή» – γεγονός που δηλώνει τη στενή της συγγένεια με την αισθητική ηδονή που προξενεί η καλλιτεχνική-ποιητική δημιουργία, όπως θα την ορίσει ο Freud τρία χρόνια αργότερα στο δοκίμιό του που αναφέραμε παραπάνω («Der Dichter und das Phantasieren»), και αυτής πάλι με την ηδονή, όπως την είχε επιστημάνει στο μηχανισμό της γενετήσιας πράξης στην τελευταία από τις «Τρεις πραγματείες πάνω στη σεξουαλική θεωρία» («Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie», 1905).²⁰

Μιαν ορισμένη τεχνική του ονείρου, την έκφραση διά του αντιθέτου νοήματος (Gegensinn) και την αντιστροφή (Umkehrung), διαπιστώνει ο Freud και σε μια μικρή, γλωσσολογική θα λέγαμε, πραγματεία του, για τις «αρχέγονες λέξεις» («Über den Gegensinn der Urworte», 1910), υπολείμματα των οποίων ανιχνεύει, ξεκινώντας από τ' αρχαία αιγυπτιακά, και σε μερικές νεότερες γλώσσες.²¹

Το τεράστιο έργο των συνεργατών, μαθητών και διαδόχων του Freud δεν ερπύκεται μόνο να επεκτείνει την έρευνα σε τομείς που δεν κάλυψε ικανοποιητικά εκείνος, αλλά και να προσδώσει στη θεωρία του απόψεις και προεκτάσεις που δε θα μπορούσε ο ίδιος να προβλέψει αλλά ούτε και ν' αναγνωρίσει ως σύμφωνες με τη θεωρία του.²²

Την πρώτη και σημαντικότερη παρέκκλιση από την τροχιά του Freud σημείωσε ο Ελβετός ψυχίατρος Carl Gustav Jung

(1875-1961). Όπως στο Freud, έτσι και στο Jung η λογοτεχνική του θεωρία δεν είναι παρά η εφαρμογή της ψυχολογικής του θεωρίας, της «ψυχολογίας του βάθους» («Tiefenpsychologie»), πάνω στα λογοτεχνικά αντικείμενα: η ωριμότερη διατύπωσή της βρίσκεται στη μελέτη του «Ψυχολογία και ποίηση» («Psychologie und Dichtung», 1930).²³

Διπλό βλέπει ο Jung το ρόλο της ψυχολογίας κατά την ερμηνευτική της προσέγγιση στη λογοτεχνία: «να καταδείξει και να εξηγήσει από τη μια μεριά την ψυχολογική δομή του καλλιτεχνικού έργου και από την άλλη τους ψυχολογικούς όρους του καλλιτεχνικά δημιουργικού ανθρώπου» – ο τρίτος τομέας της ψυχολογικής μελέτης του λογοτεχνικού φαινομένου, η «στιγμή» της πρόσληψης από το κοινό του, μένει, δεδηλωμένα, έξω από την οπτική του γωνία.

Με αφετηρία τα δύο μέρη του «Faust» του Goethe ο Jung διακρίνει τη λογοτεχνία σε δύο κατηγορίες, την «ψυχολογική» («psychologische Dichtung») και την «οραματική» («visionäre Dichtung») – διάκριση που αντιστοιχεί στη λίγο παλαιότερη διαίρεση από τον ίδιο σε «εσωστρεφή» (introvertierte) και «εξωστρεφή» (extravertierte) ποίηση («Για τις σχέσεις της αναλυτικής ψυχολογίας με το ποιητικό καλλιτέχνημα» / «Über die Beziehungen der analytischen Psychologie zum dichterischen Kunstwerk», 1921).²⁴

Το περιεχόμενο της πρώτης κινείται μέσα στο χώρο της συνείδησης και αποτελείται λ.χ. από μιαν ανθρώπινη εμπειρία ή μοίρα, ένα βίωμα ή ένα πάθος – αντικείμενα που βρίσκονται όλα στην κοινή συνείδηση ή αίσθηση και που για το λόγο αυτό είναι αυτονόητα και δε χρειάζονται καμιά ιδιαίτερη ή ειδικότερη ψυχολογική ερμηνεία. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν, εκτός από τον πρώτο «Faust», μια μεγάλη ομάδα λογοτεχνικών ειδών, όπως το ερωτικό, ηθογραφικό, οικογενειακό, αστυνομικό και κοινωνικό μυθιστόρημα, η διδακτική και το μεγαλύτερο μέρος της λυρικής ποίησης, η τραγωδία και η κωμωδία.

Αντίθετα, το περιεχόμενο της δεύτερης κατηγορίας αποτελείται από ένα «αρχέγονο βίωμα» (Urerlebnis), που βρίσκεται πέρα από τα όρια της ανθρώπινης εμπειρίας και συνείδησης και χάνεται στο χάος της προϊστορίας – ένα βίωμα που έχει τη μορφή ενός «αρχέγονου οράματος» (Urvision). Σ' αυτή την κατηγορία, που αποτελεί την «ανώτερη» λογοτεχνία, κατατάσσονται από το Jung, εκτός από το δεύτερο «Faust», η «Θεία Κωμωδία» του Dante, οι όπερες του Wagner, η ποίηση του W. Blake, το «Der goldene Topf» του E.T.A. Hoffmann, αλλά και μερικά έργα ασήμαντων ή λησμονημένων σήμερα ποιητών και συγγραφέων.

Η ψυχολογία του Freud, συνεχίζει ο Jung, δεν είναι σε θέση να ερμηνέψει τη «μεγάλη», την «οραματική» λογοτεχνία, επειδή αυτή δεν πηγάζει από το ατομικό, αλλά από το «συλλογικό ασυνείδητο» (das kollektive Unbewusste). Το καλλιτέχνημα δεν είναι κάτι το δευτερογενές, ένα απλό «σύμπτωμα» (όπως στο Freud), αλλά «ένα πραγματικό σύμβολο, δηλαδή έκφραση μιας άγνωστης ουσίας» («ein wirkliches Symbol, nämlich ein Ausdruck für unbekannte Wesenheit»).²⁵

Ο ποιητής είναι για το Jung ένας «οραματιστής» (Seher) και «προφήτης» (Prophet) – εδώ, όπως και στις αναφορές του θεωρητικού του προγόνου C.G. Carus («Ψυχή. Εξελικτική ιστορία της ψυχής»/«Psyche, Entwicklungsgeschichte der Seele», 1846), διαφαίνεται πολύ πιο έκτυπα απ' ό,τι στο Freud η ρομαντική καταγωγή των ιδεών του Jung: Η τέχνη είναι στον ποιητή «έμφυτη σαν ένα ένστικτο».²⁶ Το περιεχόμενο του «αρχέγονου οράματος» του ποιητή αποτελείται από ένα απόθεμα «αρχέγονων εικόνων» (Urbilder), των «αρχετύπων» (Archetypen) – η θεωρία των «αρχετύπων», όπως και η θεωρία των συμβόλων, ανήκει στο βασικό θεωρητικό οπλοστάσιο του Jung: στοιχεία τους έχουν περιωθεί στη μυθολογία όλων των λαών κ' έχουν επιβιώσει, μεταμορφωμένα, και στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία.²⁷ Τα «αρχέτυπα» τα ανακαλύπτει ο ποιητής με την αναβύθισή του στη «μυστική συμμετοχή» («participation mystique») της αρχέγονης κατάστασης (Urzustand): έτσι, το βίωμά του είναι ταυτόχρονα βίωμα ολόκληρου του λαού.

Η θεωρία του Jung γνώρισε στο γερμανόφωνο χώρο ήδη πριν από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο μια πολύ πιο ευνοϊκή υποδοχή απ' ό,τι η ψυχανάλυση του Freud, επειδή μπόρεσε ν' αφομοιωθεί εύκολα στην τοπική παράδοση της «πνευματοκεντρικής ιστορίας» (Geistesgeschichte), όπως είχε διατυπωθεί οριστικά, και για την ποίηση, από το W. Dilthey («Το βίωμα και η ποίηση»/«Das Erlebnis und die Dichtung», 1906).²⁸ Αλλά τα βασικά θεωρήματα του Jung για το «συλλογικό ασυνεί-

δητο», τ' «αρχέτυπα» και τα «σύμβολα» μπόρεσαν όχι μόνο να εκθρέψουν μια μεγάλη σειρά μελετών γύρω από τους μύθους και τα παραμύθια, αλλά και να περάσουν στην καθαρά γραμματολογική έρευνα και στη θεωρία της λογοτεχνίας πολύ πέρα από τη χώρα της προέλευσής τους.

Στον αγγλόφωνο χώρο, η Maud Bodkin επιχειρούσε ήδη στα 1934 («Αρχέτυπες μορφές στην ποίηση»/«Archetypal Patterns in Poetry») ν' ανιχνεύσει τις «αρχέτυπες μορφές» (patterns) στην παγκόσμια λογοτεχνία από τον «Οιδίποδα» ως το «Hamlet», εξαυλώνοντας μάλιστα τα οπωσδήποτε συγκεκριμένα, θεματικά ή μοτιβικά, «αρχέτυπα» του Jung σε μερικές αφηρημένες σχέσεις, όπως «αυτοβεβαίωση» (self-assertion) και «υποταγή» (submission) – δύο «αρχέτυπες» καταστάσεις των οποίων ο ανταγωνισμός καθορίζει την έννοια του «τραγικού».²⁹

Μερικά «αρχέτυπα» μοτίβα, στη γνήσια γιουνγκιανή τους χρήση, παρακολουθούσε ακόμα μετά τον τελευταίο μεγάλο πόλεμο στη λογοτεχνία του ευρωπαϊκού Μεσαίωνα ο E.R. Curtius στο πολύμορφο έργο του «Ευρωπαϊκή λογοτεχνία και λατινικός Μεσαίωνας» («Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter», 1948),³⁰ αλλά ήδη στ' ωριμότερο έργο της αμερικανικής «Νέας Κριτικής», την «Ανατομία της Κριτικής» («Anatomy of Criticism», 1957), ο Northrop Frye διεύρυνε απεριόριστα την αρχικά «μυθική» έννοια των γιουνγκιανών «αρχετύπων» και «συμβόλων», ταυτίζοντάς τα σχεδόν με τα λογοτεχνικά «μοτίβα» στη διαχρονική τους κίνηση από το ένα έργο στο άλλο, εναγγελίζόμενος την ανασύσταση της ιστορίας των λογοτεχνικών έργων μέσα από την «ιστορία» των έτσι, ευρύτατα εννοημένων «αρχετύπων» και «συμβόλων» τους.³¹

Ενώ στο Freud το λογοτεχνικό έργο ήταν ακόμα συνδεδεμένο με την, «ατομική» έστω, ιστορία του δημιουργού του, στο Jung η λογοτεχνία είχε ήδη απογυμνωθεί απ' οποιανδήποτε ιστορική της διάσταση, για να συρρικνωθεί σ' ένα απλό φορείο ενός αριθμητικά ορισμένου αποθέματος «αρχετύπων» συμβόλων και μοτίβων,³² που είχαν κληρονομηθεί βιολογικά από ένα μυθικό παρελθόν και που επαναλαμβάνονταν μονότονα από έργο σ' έργο διά μέσου των αιώνων, ενώ ο ποιητής-οραματιστής δεν ήταν παρά ένα παθητικό, αμετάβλητο και απρόσωπο medium ανάμεσα στο μυθικό παρελθόν και το σύγχρονο κοινό του.³³

Πολύ πιο γόνιμη αποδείχτηκε η φροϋδική θεωρία της ψυχανάλυσης, παρόλο που ο ιδρυτής της είχε ν' αντιμετωπίσει τον αντισημιτισμό των συμπατριωτών του – και τον ίδιο του Jung – και τις μικροαστικές προκαταλήψεις γύρω από την οικογενειακή και σεξουαλική ηθική.³⁴

Η διάδοση της ψυχαναλυτικής θεωρίας και κατά την προσέγγιση της λογοτεχνίας και των συγγενών της φαινομένων επιτεύχθηκε, μ' ελάχιστες εξαιρέσεις στο Μεσοπόλεμο (W. Muschg, Th. Mann), έξω από το γερμανόφωνο χώρο, κυρίως στη Γαλλία και τις ΗΠΑ: οι παρεξηγήσεις και παραχαράξεις της από μερικούς όνιμους θιασώτες της δεν μπορούν βέβαια, ακριβώς όπως και στην ανάλογη περίπτωση της μαρξικής θεωρίας, να καταλογιστούν σε βάρος του πρώτου διδάξαντος. Από μια τεράστια σχετική βιβλιογραφία αναφέρω εδώ ενδεικτικά μερικούς μόνο εκπροσώπους και μερικές μόνο απόψεις:

Μια κάποια σχηματοποίηση της διδασκαλίας του Freud είχε αρχίσει ήδη να διαφαίνεται στο έργο των πρώτων, πιστών συνεργατών του: Έτσι, ο Otto Rank στο μεγάλο του έργο «Το μοτίβο της αιμομιξίας στην ποίηση και στο μύθο. Βασικά χαρακτηριστικά μιας ψυχολογίας της ποιητικής δημιουργίας» («Das Inzestmotiv in Dichtung und Sage. Grundzüge einer Psychologie des dichterischen Schaffens», 1912, 1926) παρακολουθούσε το «μοτίβο της αιμομιξίας» (του γιου με τη μητέρα) μέσα από εκατοντάδες έργα της παγκόσμιας λογοτεχνίας, ανάγοντας, απαρέγκλιτα, την ποιητική δημιουργία στο ποιητικό δημιουργήμα στο ανυπερνίκητο «οιδιπόδειο σύμπλεγμα» των δημιουργών τους – εξισώνοντας, απερίφραστα, τον ποιητή με το νευρωτικό.³⁵

Ο ερμηνευτικός αυτός παμψυχολογισμός του Rank γίνεται λ.χ. κατάφωρος, όταν στο κεφάλαιο εκείνο του βιβλίου του που είναι αφιερωμένο στο Schiller εξηγεί ακόμα και την ολοκληρωτική απουσία του «μοτίβου της αιμομιξίας» στη λυρική ποίηση του Schiller³⁶ ακριβώς ως τεκμήριο της «απώθησης» του οιδιπόδειου συμπλέγματός του και μάλιστα δε διστάζει ν' απογυμνώσει τα επαναστατικά οράματα του νέου Schiller («Räuber», «Fiesco», «Kabale und Liebe», «Don Carlos», «Wilhelm Tell») από την πολιτική τους διάσταση, ερμηνεύοντας την εξέγερση των ηρώων του κατά του εγκόσμιου απολυταρχικού ηγεμόνα-«πατέρα» τους ως υποκατάστατο (Ersatz) της –παιδικής– «εξέγερσης» του συγγραφέα κατά του βιολογικού του πατέρα – γεγονός που, ανομολόγητα, σημαίνει ότι, αν ο συγγραφέας Schiller –και κάθε άνθρωπος και πολίτης– είχε «λύσει» «ομαλά» το οιδιπόδειο σύμπλεγμα του, θα είχε γίνει ο πιστότερος υπήκοος οποιουδήποτε απολυταρχικού καθεστώτος.

Ο εκτροχιασμός του φροϋδικού υποδείγματος ήδη στους πρώτους θιασώτες του καταφαίνεται από την απόπειρα του Hanns Sachs («Κοινά ημερήσια όνειρα» «Gemeinsame Tagträume», 1924) να ερμηνέψει αιτιολογικά την εμφάνιση νέων

λογοτεχνικών σχολών και υφών μέσω της αναγωγής τους στους «ψυχολογικούς μηχανισμούς που κυβερνούν την ποιητική δημιουργία», όπως το σύμπλεγμα ενοχής και ο ναρκισσισμός.³⁷

Στη Γαλλία –και στις ΗΠΑ– η ψυχαναλυτική προσέγγιση της λογοτεχνίας περνάει, εμφανέστερα, από τα χέρια των ψυχολόγων στα χέρια των κριτικών και θεωρητικών της λογοτεχνίας: τις συνέπειες αυτής της μετάβασης επρόκειτο να τις υποστεί αποκλειστικά η τελευταία, η κριτική της λογοτεχνίας – όχι η ψυχανάλυση.

Η Marie Bonaparte, πρόδρομος και απόστολος της ψυχανάλυσης στη Γαλλία, είχε μείνει ακόμα πιστή στη διδασκαλία του Freud, ξεπερνώντας μάλιστα, όπως όλοι οι «πιστοί» μαθητές, σε ζήλο το δάσκαλό της: Από τη συστηματική μονογραφία της για τον E.A. Poe «E. Poe. Ψυχαναλυτική μελέτη» («Edgar Poe. Etude psychanalytique», 1933) ο Αμερικανός συγγραφέας, ένας από τους αγαπημένους στόχους ψυχαναλυτικής σκοποβολής, πρόβαλλε ως ένας ολοκληρωτικά ανώμαλος ανθρώπινος τύπος, φορτωμένος όλες τις διαστροφές, από το σαδισμό ως τη νεκροφιλία, ενώ το ίδιο του το έργο παρέμενε το ίδιο «άγνωστο» όπως και πριν.

Στα ίχνη της Marie Bonaparte πάτησαν στις επόμενες δεκαετίες, χωρίς τη δική της ψυχαναλυτική εξάρτηση, ο Charles Baudouin και ο εφευρέτης της «ψυχοκριτικής» Charles Mauron,³⁸ για να «ψυχαναλύσουν» τους μοντέρνους Γάλλους ποιητές και πεζογράφους, τον Hugo ο πρώτος (1943), το Nerval (1949), το Mallarmé (1950) και μερικούς άλλους κλασικούς και νεότερους μ' επικεφαλής τους τον «αμαρτωλό» Baudelaire (1963, 1964), ο δεύτερος, και για να καταλήξουν, εννοείται, και για τους δικούς τους «ασθενείς» σε μίαν εντελώς ανάλογη με της Marie Bonaparte για τον Poe «διάγνωση».

Μια ριζική στροφή από τους προκατόχους του, αποτόλμησε στη δεκαετία του 1950 ο Jacques Lacan («Écrits», 1965). Η «επιστροφή στο Freud», που διακήρυξε ο Lacan, ψυχαναλύτης ο ίδιος, θ' αποδεικνυόταν στην πραγματικότητα μια αντι-

στροφή του πνεύματος και της διδασκαλίας του μεγάλου δασκάλου:

Σε μια προσπάθεια συγκερασμού του φροϋδικού υποδείγματος με τα διδάγματα του γλωσσολογικού στρουκτουραλισμού ο Lacan θέλησε να εφαρμόσει τη δική του εκδοχή του Freud σε μια σειρά έργων και συγγραφέων (Shakespeare, Molière, Goethe, Hugo, Joyce κ.ά.), αρχίζοντας από το «Κλεμμένο γράμμα» («The Perloined Letter», 1845) του E.A. Poe.³⁹ Η ερμηνεία του στηρίζεται πάνω σε μια τολμηρή μεταφορά της φροϋδικής άποψης από την ψυχολογία στη γλώσσα:

«Το Ασυνείδητο είναι δομημένο σαν μια γλώσσα», είναι το βασικό αξίωμα του Lacan⁴⁰ – πράγμα που δεν είναι παρά η αντιστροφή της «γλωσσικής» διδασκαλίας του Freud για το αστείο και τις «αρχέγονες λέξεις». Με τον τρόπο αυτό, ο Lacan κατασκευάζει το θεώρημά του για την απόλυτη *ασυμπτωση*, τη «διαφορά», όπως θα την πει λίγο αργότερα ο Jacques Derrida, ανάμεσα στο Εγώ και το «Άλλο», το «Φανταστικό» και το «Συμβολικό», το σημαίνον και το σημαινόμενο – από την ψυχανάλυση του Freud δεν έχει απομείνει στο Lacan παρά η ορολογία του. Πολύ περισσότερο: Όπως παρατήρησε ο F. Jameson, «...το «Σεμινάριο για το «Κλεμμένο γράμμα» [του Lacan] δεν είναι δυνατό ν' αποτελέσει ένα μοντέλο για μια τέτοια [λογοτεχνική] κριτική, αφού, αντίθετα, το λογοτεχνικό έργο είναι σ' αυτό ένα απλό πρόσχημα για μιαν εκθαμβωτική εικονογράφηση μιας μη-λογοτεχνικής θέσης».⁴¹

Η ερμηνευτική σχινοβοασία του Lacan αποκορυφώνεται, όταν προσπαθώντας ν' ανιχνεύσει στο «Hamlet» (1959) το αγαπημένο του φροϋδικό σύμβολο, το «φαλλό», καταφεύγει, όπως και άλλοι σύντεχνοί του, σε κακόζηλες παρενμολογίες, όπως: Ophelia = O phallos.⁴²

Την ίδια διαστροφή του φροϋδικού υποδείγματος και με αφετηρία τα ίδια «γλωσσικά» έργα του δασκάλου, θα επιχειρήσει είκοσι χρόνια αργότερα ο Tzvetan Todorov, όταν θα μιλήσει για μια «ρητορική του Freud»,⁴³ αντιστρέφοντας την αποδεικτική πορεία της φροϋδικής ερμηνευτικής: από την ψυχολογία –το ασυνείδητο– στη γλώσσα. Αυτήν άλλωστε την «επιστημολογική» θέση του Freud είχε μεταγράψει πιστά ο ίδιος ο Todorov: «le mot d'esprit n' interesse pas la psychanalyse en lui-même, mais l' inconscient (ou le psychisme humain en général)».⁴⁴ Μ' άλλα λόγια: Η θεωρία του Lacan για τη γλώσσα και του Todorov για τη ρητορική της «μεταφοράς» και της «μετωνυμίας» από τη μια μεριά, η θεωρία του Freud για το ασυνείδητο από την άλλη, κινούνται σε δύο διαφορετικά γνωστικά επίπεδα.

Με τη δεδομένη πρόθεση να καθο-

ρίσουν, με τη βοήθεια του Freud, τη λειτουργία της μορφής στο λογοτεχνικό έργο ξεκίνησαν οι Αμερικανοί κριτικοί Simon O. Lesser («Η μυθοπλασία και το ασυνείδητο» / «Fiction and the Unconscious», 1957) και Norman N. Holland («Η δυναμική της λογοτεχνικής ανταπόκρισης» / «The Dynamics of Literary Response», 1968), για να διατυπώσουν, στην πραγματικότητα, μια θεωρία της επίδρασης της μορφής στον αναγνώστη – ή μάλλον την αντίδραση του τελευταίου απέναντι στο έργο.⁴⁵

Τη λειτουργία της μορφής ο Lesser την αναζητάει πέρα από την «προκαταρκτική ηδονή» (Vorlust) του Freud: «Η μορφή έχει μια ακόμα μεγαλύτερη και σημαντικότερη αποστολή: να μας εντάξει σ' έναν κόσμο που είναι προσηλωμένος στη ζωή, την αγάπη, την τάξη, σ' όλες τις αξίες, που λατρεύει το Υπέρ-Εγώ, και με τον τρόπο αυτό να κατασιγάσει τον οικουμενικό εκείνο φόβο που μας περισφίγγει αδιάκοπα και που είναι μεγαλύτερος από το φόβο που μπορεί να προξενήσει μια ορισμένη [λογοτεχνική] ιστορία».⁴⁶

Σχεδόν ταυτόσημη με του Lesser είναι και η ψυχολογική ερμηνεία της μορφής από το Holland, σύμφωνα με την οποία σε κάθε έργο είναι ενσωματωμένο ένα –αυθεντικό– φανταστικό στοιχείο, για να εκφοβίσει και ν' ανησυχήσει τον αναγνώστη, και ταυτόχρονα ένας –ενσυνείδητος– μηχανισμός, για να υπερνικήσει αυτό το φόβο και την ανησυχία του και να τη μεταλειτουργήσει σε «κοινωνικά παραδεκτά νοήματα».⁴⁷

Μια τέτοια «λειτουργία της μορφής» δε διακηρύσσει μόνο μια συντηρητική λειτουργία της ίδιας της λογοτεχνίας, της προσαρμογής και της υποταγής της στην υπηρεσία του Υπέρ-Εγώ, δηλ. του κοινωνικού status quo, αλλά, όπως παρατήρησε ο T. Eagleton, αναιρεί κ' ένα μεγάλο μέρος της μοντέρνας λογοτεχνίας, στην οποία η μορφή τείνει ακριβώς στην κριτική αμφισβήτηση αυτής της «τάξης», στην ανατροπή και το δυναμισμό της «αυτασφάλειας» μας.⁴⁸

Την πιο τερατώδη μορφή της θα πάρει η «παρέκκλιση» από το Freud στο προκλητικό δοκίμιο του Harold Bloom «Το άγχος της επίδρασης» («The Anxiety of Influence», 1973) – δεν είναι καθόλου συμπτωματικό ότι η «παρέκκλιση» από το πρότυπο αποτελεί μια κεντρική έννοια της ποιητικής και ταυτόχρονα κριτικής θεωρίας του Bloom: Όλη η ιστορία της «ρομαντικής ποίησης», όπως χαρακτηρίζει ο Bloom ολόκληρη την ευρωπαϊκή ποίηση από το Milton και ύστερα, δεν είναι παρά η εικονογράφηση του «οιδιπόδειου συμπλέγματος» σε «κοσμικό» λογοτεχνικό επίπεδο: Ο «έφηβος», ο νεότερος ποιητής, παλεύει, κάτω από την πίεση του «άγχους της επίδρασης», με τον «πατέ-

ρα», τον ποιητή-πρόγονο, ώπου να παντρευτεί τη «Μούσα-μητέρα» και να γράψει ένα «νέο» ποίημα, που δεν είναι παρά μια «επανάληψη»: «Κάθε ποίημα», λέει ο Bloom, «είναι παρερμηνεία ενός πατρικού ποιήματος» – κάθε ποίηση είναι παραποίηση, θα συμπληρώναμε εμείς.

Οι όροι της ψυχαναλυτικής θεωρίας «Εγώ», «Υπέρ-Εγώ», «Αυτό», απώθηση, εξιδανίκευση, πρόχειρα αναμειγμένοι με τις άλλες δανεικές ιδέες του «έφηβου» Bloom από τους άλλους «προγόνους» του (Kierkegaard, Emerson, Nietzsche), μεταφέρονται αυθαίρετα από την ατομική ιστορία, το «οικογενειακό ρομάντσο», όπως έλεγε ο Freud, σ' ένα μεταφυσικό-άχρονο χώρο, που καταργεί όχι μόνο την ιστορία και την ψυχολογία αλλά και την ίδια την κριτική.⁴⁹ Η, εκούσια ή ακούσια, παρερμηνεία του ποιητή-προγόνου από τον ποιητή-επίγονο έχει το ακριβές της αντίστοιχο, κατά την ομολογία του ίδιου του Bloom, στην, ηθελμένη ή αναγκαστική, παρερμηνεία του «προγόνου» κριτικού από τον «επίγονό» του – στην περίπτωση αυτή: τον Freud από τον Bloom.

Ο επιστημολογικός και κοσμοθεωρητικός πυρήνας αυτής της ανιστορικής «θεωρίας για την ποίηση» είναι ευδιάκριτος – και από τον ίδιο το θεωρητικό της ομολογημένος: «Όχι η διαλεκτική μεταξύ τέχνης και κοινωνίας αλλά η διαλεκτική μεταξύ τέχνης και τέχνης».⁵⁰

Από την παραπάνω επισκόπηση γίνεται φανερό ότι ήδη ο ιδρυτής και αρχηγός της κυρίαρχης ψυχολογικής κατεύθυνσης στον αιώνα μας, ο Freud, είχε προσεγγίσει ερμηνευτικά, αν και μ' εντελώς άνιση ένταση κ' ευστοχία, και τις τρεις φάσεις του λογοτεχνικού φαινομένου στο σύνολό του: το συγγραφέα, το έργο και την επίδρασή του στο κοινό του ή, όπως θα λέγαμε σήμερα, την πρόσληψή του. Μια κριτική αντιπαράθεση με τις αρχές και τα πορίσματα των γραμματολογικών εργασιών του Freud, των συνεργατών και των, πιο «άπιστων» ακόμα, διαδόχων του θα μπορούσε ν' ακολουθήσει το ίδιο σχήμα:

α) Στην πρώτη φάση ανήκουν δύο επιμέρους ενότητες σχετικά με το πρόβλημα της *προσωπικότητας του συγγραφέα* και το πρόβλημα της *καλλιτεχνικής δημιουργίας*.⁵¹ Η επικέντρωση της ψυχολογικής – και της ψυχαναλυτικής – μελέτης στο πρόσωπο του συγγραφέα παραπέμπει στη «βιογραφική μέθοδο», όπως καλλιεργήθηκε κυρίως από τις τελευταίες δεκαετίες του περασμένου αιώνα. Κατά την ερμηνευτική τους πορεία από τη βιογραφία του συγγραφέα στο έργο του ο Freud και οι μαθητές και διάδοχοί του έκαναν, ευρύτερη ή φειδωλότερη, χρήση των βιογραφικών, ενδεχομένως και αυτοβιογραφικών του στοιχείων, που ήταν προσιτά από άλλες, καθαρά γραμματολογικές, πη-

γές. Είναι φανερό ότι μια τέτοια «μέθοδος» παραβλέπει ή διαγράφει την ουσιαστικότητα διαφορά ανάμεσα στις βιογραφικές ή αυτοβιογραφικές αυτές πηγές και το «ντιβάνι» του ψυχαναλυτή. Στη «βιογραφική» αυτή μέθοδο, η παιδική ηλικία του συγγραφέα κατείχε μian ερμηνευτική αποκλειστικότητα, ενώ οι άλλες «στιγμές» της βιογραφίας του, ειδικότερα η φάση της βιογραφικής του ενηλικίωσης, χρησιμοποιήθηκαν μόνο ως άλλοθι για την απόδειξη των απωθημένων και μη ξεπερασμένων παιδικών του «συμπλεγμάτων» – ο συγγραφέας δεν ήταν για τον ψυχαναλυτή του παρά ένα «ώριμο» παιδί. Ακόμα προβληματικότερη ήταν η αντίστροφη πορεία της ψυχαναλυτικής αυτής «βιογραφικής» μεθόδου: από το έργο στο συγγραφέα: Ο ίδιος ο Freud δεν είχε αποφύγει τον πειρασμό ν' αποδώσει το «οιδιπόδειο σύμπλεγμα» των προσώπων ενός έργου («Hamlet», «Αδελφοί Καραμαζόφ») στο συγγραφέα του. Η μέθοδος αυτή όμως δεν ήταν, κατάδηλα, παρά μια –πρωθύστερη– «απόδειξη» του ζητουμένου διά του ζητουμένου.

Είναι ενόητο, καθότι απόλυτα συνεπές με το βασικό θεώρημά του, ότι στον C.G. Jung το καλλιτεχνικό έργο αποδεδεύεται πλήρως από την προσωπικότητα του δημιουργού του – και αυτό σε δεδηλωμένη αντίθεση με την ατομικοψυχολογική βάση της φρεϊδικής ψυχανάλυσης: «Καλά θα κάνει κανείς να λάβει καθαρά υπόψη του αυτές τις αναντίρρητες συνέπειες της *αναγωγής στην προσωπική ανάμνηση* – αλλιώς δε θα δει πού οδηγεί αυτός ο τρόπος εξήγησης: οδηγεί δηλαδή μακριά από την ψυχολογία του καλλιτεχνήματος: στην ψυχολογία του ποιητή».⁵² Και: «Γι' αυτό, η προσωπικότητα του ποιητή είναι απλά ένα πλεονέκτημα ή ένα εμπόδιο, ποτέ όμως κάτι το ουσιαστικό για την τέχνη του».⁵³

Η εξίσωση του συγγραφέα με το νευρωτικό, τον ψυχωτικό, τον παρανοϊκό είχε, όπως είδαμε, μια παλαιότερη από το Freud και την ψυχανάλυση παράδοση – κ' εδώ διακρίνεται ένα υπόλειμμα από τη ρομαντική αντίληψη για το «δαιμόνιο» καλλιτέχνη. Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι η εξίσωση αυτή δεν επιβεβαιώνεται «στατιστικά» (οι ψυχαναλυτές «γραμματολόγοι» επέλεξαν από την παγκόσμια λογοτεχνία τις πιο «παθολογικές» περιπτώσεις), δεν εξηγεί, επιπλέον, γιατί οι άλλοι, πολύ περισσότεροι, ψυχοπαθείς, οι «κανονικοί» ασθενείς των ψυχιάτρων και ψυχαναλυτών, δεν έγιναν καλλιτέχνες και ποιητές.

Η θεμελιακή διαφορά όμως ανάμεσα στη νευρώση και την ποιητική δημιουργία έγκειται ακριβώς στο ότι η πρώτη, όπως, πολύ περισσότερο, και η ψύχωση, οδηγεί σε μian αποδιοργάνωση ή άρση της επικοινωνίας και στη διακοπή των κοινωνι-

κών σχέσεων, ενώ η δεύτερη αποτελεί, ομολογημένα, μιαν επικοινωνιακή και κοινωνική πράξη.⁵⁴

Εδώ όμως ο ίδιος ο Freud ήταν, για μιαν ακόμα φορά, προσεκτικότερος από πολλούς διαδόχους του: «Δυστυχώς, η ψυχανάλυση είναι αναγκασμένη να παραδώσει τα όπλα μπροστά στο πρόβλημα του ποιητή» – ομολογούσε στην αρχή της μελέτης του για τον Dostojevskij (1928).⁵⁵

Πιο κατηγορηματικός ήταν, αυτονόητα, ο ανταγωνιστής του Freud C.G. Jung: «Η δημιουργικότητα όμως, που έχει τις ρίζες της στην απεραντοσύνη του ασυνειδήτου, θα μείνει αιώνια εφτασφράγιστη στην ανθρώπινη γνώση».⁵⁶ Ή – και πάλι σε μιαν επιθετική του παρέκβαση κατά της φροϋδικής εκδοχής της καλλιτεχνικής προσωπικότητας: «Αν όμως προβληθεί η απαίτηση, ότι μ' αυτή την ανάλυση [του Freud] εξηγείται και η ουσία του καλλιτεχνήματος, τότε η αιτίαση αυτή πρέπει ν' απορριφθεί κατηγορηματικά».⁵⁷

Το θεώρημα ότι το ασυνείδητο του καλλιτέχνη είναι η κύρια πηγή της καλλιτεχνικής δημιουργίας αποτελεί την κύρια πλάνη της ψυχαναλυτικής «ποιητικής». Χωρίς να παραγνωρίζεται ο ρόλος του «ασυνείδητου για τη διάπλαση του ψυχισμού του ανθρώπου εν γένει, όχι ειδικά του καλλιτέχνη, σήμερα είναι κοινά αποδεκτό ότι, αν εξαιρέσει κανείς την πρώτη στιγμή της «έμπνευσης», η κύρια φάση της καλλιτεχνικής δημιουργίας διεξάγεται/πραγματοποιείται/διαδραματίζεται ακριβώς από το σημείο αυτό και πέρα: «Για όλους τους δημιουργικά ενεργούς ανθρώπους η παραγωγική διαδικασία αρχίζει στην άγρυπνη συνείδηση».⁵⁸ Το κήρυγμα της «αυτόματης γραφής» που διασάλπισε ο υπερρεαλισμός στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας, ακριβώς κάτω από την εντύπωση που προκάλεσε η πρόσφατη τότε ακόμα ανακάλυψη του ασυνειδήτου, αποδείχτηκε ως ένας καλλιτεχνικός μύθος. Στην ενσυνείδητη φάση της καλλιτεχνικής δημιουργίας δε συμπεριλαμβάνεται μόνο η διαρκής επεξεργασία του «υλικού», αλλά και όλες οι, ποιητικές και εξωποιητικές, γνώσεις, τα βιώματα και τα κοινωνι-

κά ερεθίσματα ή οι αναστολές και, προπαντός, η πρόθεση και η βούληση του καλλιτέχνη για καλλιτεχνική δημιουργία – συνειδησιακά στοιχεία, που αποτελούν ακριβώς την ειδοποιό διαφορά του καλλιτέχνη από τον «κοινό άνθρωπο».⁵⁹

Η αξιοποίηση από το Freud, στη μελέτη του για τον Dostojevskij (1928), της νομβέλας του φίλου του Stefan Zweig για την υποστήριξη της ψυχαναλυτικής του ερμηνείας προσκρούει σε μια μεθοδολογική ένσταση.⁶⁰ Εκτός από τους φίλους του Freud S. Zweig και A. Schnitzler, πολλοί άλλοι συγγραφείς στον αιώνα μας, όπως

οι D.H. Laurence, J. Joyce, W. Faulkner, M. Proust, A. Gide, Th. Mann, A. Döblin κ.ά., εφάρμοσαν *ενσυνείδητα* στο έργο τους τα διδάγματα της σύγχρονης τους ψυχανάλυσης,⁶¹ έτσι ώστε η εκ των υστέρων χρησιμοποίησή τους από την ψυχαναλυτική ερμηνεία να μην έχει την αποδεικτικότητα που η ίδια ισχυρίζεται.

Ο παραλληλισμός της ποιητικής δημιουργίας με τη φαντασίωση και το ονειροπόλημα από το Freud δεν είναι παρά μια όψιμη αναβίωση της ρομαντικής αντίληψης για το ρόλο του «ονείρου» και της «φαντασίας» στην καλλιτεχνική δημιουργία: η προσπάθεια της «διεύρυνσης της συνείδησης» και της παραγωγής τεχνητών φαντασιώσεων με τη βοήθεια του οπίου και άλλων ψυχοφαρμάκων από την ίδια εποχή ως τις μέρες μας (Coleridge, De Quincey, Huxley), δεν εμείωσε στο παραμικρό το ποσοστό της ενσυνείδητης εργασίας, που έπρεπε να επενδυθεί στην καλλιτεχνική δημιουργία.

Η ψυχαναλυτική άποψη για την καλλιτεχνική δημιουργία ως «εξιδανίκευση» (Sublimierung) και το καλλιτεχνικό δημιούρημα ως «υποκατάστατο» (Ersatz) για τα αξεπέραστα «συμπλέγματα» και τραύματα της παιδικής ηλικίας και για τους ανεκπλήρωτους πόθους του καλλιτέχνη αναιρεί την αυτονομία του καλλιτεχνικού δημιουργήματος υποβιβάζοντάς το σ' ένα «μέσο» φυγής από την «πραγματικότητα». Η κριτική του Adorno σ' αυτήν ακριβώς την αισθητική θέση της ψυχανάλυσης έχει ιδιαίτερη σημασία, επειδή προέρχεται από έναν κριτικό που έχει αφομοιώσει στη σκέψη του στοιχεία της ψυχαναλυτικής θεωρίας.⁶² «Μόνο ερασιτέχνες εναποθέτουν τα πάντα, στην τέχνη, στο ασυνείδητο. Το καθαρό αίσθημά τους επαναλαμβάνει ξεπερασμένα κλισέ: Στην καλλιτεχνική παραγωγική διαδικασία τα ασυνείδητα ερεθίσματα είναι μία ώθηση και ένα υλικό μεταξύ πολλών άλλων. Εισέρχονται στο καλλιτεχνικό διαμεσολαμβάνόμενα από το νόμο της μορφής. [...] Συνένοχη σ' αυτή την αμουσία [των «ερασιτεχνών»] είναι η λατρεία που ασκεί η ψυχανάλυση με την αρχή της πραγματικότη-

τας: 'Ό,τι δεν υπακούει σ' αυτήν, δεν είναι παρά «φυγή» η προσαρμογή στην πραγματικότητα γίνεται το ύψιστο αγαθό. [...] Βέβαια, η φαντασία είναι και φυγή, αλλά όχι πέρα για πέρα. [...] Σε καλλιτέχνες ύψιστου βαθμού, όπως ο Beethoven ή ο Rembrandt, ήταν συνενωμένη μια οξύτατη συνείδηση της πραγματικότητας με μιαν αποξένωση από την πραγματικότητα: αυτό ακριβώς θα ήταν ένα αξιο αντικείμενο μελέτης για την ψυχολογία της τέχνης. [Μια τέτοια ψυχολογία] δε θα είχε μόνο ν' αποκρυπτογραφήσει το καλλιτέχνημα ως κάτι το όμοιο με τον καλλιτέχνη, αλλά σαν κάτι το ανόμοιο, ως εργασία πάνω σε κάτι που του αντιστέκεται. Αν η τέχνη έχει ψυχαναλυτικές ρίζες, τότε αυτές θα πρέπει να είναι οι ρίζες της φαντασίας στη ρίζα της παντοδυναμίας. Σ' αυτήν όμως βρίσκεται εν ενεργεία η επιθυμία να δημιουργήσει έναν καλύτερο κόσμο. Αυτό απελευθερώνει ολόκληρη τη διαλεκτική, ενώ η άποψη για το καλλιτέχνημα ως μιαν απλά υποκειμενική γλώσσα του ασυνειδήτου ούτε καν την πλησιάζει».

Κατά την προσέγγισή της στο λογοτεχνικό έργο η ψυχανάλυση, στην «κλασική» της τουλάχιστον διατύπωση, ασχολήθηκε σχεδόν αποκλειστικά με την ερμηνεία ορισμένων θεμάτων, μοτίβων και συμβόλων – ήταν δηλαδή, όπως παρατηρήθηκε,⁶¹ κατά κύριο λόγο μια ερμηνεία του «περιεχομένου» του λογοτεχνικού έργου: κατά δεύτερο λόγο η ψυχανάλυση προσπάθησε να διευκρινίσει ορισμένα πρόσωπα, δηλαδή χαρακτήρες του έργου και, εντελώς παρεκβατικά, καθαρά μορφικά φαινόμενα και στοιχεία: «Έκανα συχνά την παρατήρηση ότι το περιεχόμενο ενός καλλιτεχνήματος μ' ελκύει ισχυρότερα απ' ό,τι οι μορφικές και τεχνικές του ιδιότητες, στις οποίες ακριβώς δίνει τη μεγαλύτερη σημασία ο καλλιτέχνης» – ομολογούσε ο Freud με την εγνωσμένη αυτοαναλυτική του διάθεση.⁶²

Και ο ίδιος είχε βέβαια συνείδηση της προβληματικότητας που παρουσίαζε η μέθοδος της «ψυχανάλυσης» των – πλασματικών, εννοείται – προσώπων του λογοτεχνικού έργου – της διαφοράς ανάμεσα στο «κείμενο» (του έργου) και στο «ντιβάνι» (του ψυχαναλύτη): «Οι αναγνώστες μας θα παρατήρησαν σίγουρα μ' έκπληξη τους ότι πραγματευτήκαμε ως τώρα το Norbert Hanold και τη Zoë Bertgang [τους «ήρωες» της "Gradiva"] σε όλες τις ψυχικές τους εκφάνσεις και δραστηριότητες, σαν να ήταν πραγματικά άτομα και όχι πλάσματα ενός ποιητή».⁶³ Και: «Πραγματευτήκαμε ως τώρα τη Rebekka West [στο "Rosmersholm"], σαν να ήταν ένα ζωντανό πρόσωπο και όχι ένα πλάσμα της φαντασίας του ποιητή Ibsen, που καθοδηγούνταν από τη λογική».⁶⁴

Αλλά και η ψυχαναλυτική ερμηνεία ο-

ρισμένων μυθολογικών θεμάτων ή μοτίβων (στο σημείο αυτό είναι φανερή η συγγένειά της με τη «μυθολογική» ερμηνεία του Jung)⁶⁵ είναι, από γραμματολογική άποψη, προβληματική, αφού η ερμηνεία του «Οιδιπόδειου συμπλέγματος» αφορά περισσότερο τη μυθολογία και λιγότερο το συγκεκριμένο έργο του Σοφοκλή.

Αντιστρόφως ανάλογη με το σχεδόν αποκλειστικό ενδιαφέρον της για το «περιεχόμενο» ήταν η παραγνώριση της «μορφής» του λογοτεχνικού έργου εκ μέρους της ψυχανάλυσης: η κριτική που ασκήθηκε σ' αυτή την εγγενή αδυναμία της ψυχαναλυτικής ερμηνείας, όχι μόνο από την πλευρά του φορμαλισμού, ήταν απόλυτα δικαιολογημένη: Η ψυχανάλυση παραγνώρισε ακριβώς αυτό το «στοιχείο» του καλλιτεχνικού-λογοτεχνικού έργου, που αποτελεί την αισθητική του ιδιαιτερότητα – την ίδια την ύπαρξή του: Η θεωρητική προσέγγιση του προβλήματος της μορφής από την ψυχανάλυση δεν προσφέρει παρά το ερμηνευτικό άλλοθι της «προκαταρκτικής ηδονής», ενός κατάφωρου νεοπλάσματος του αριστοτελικού «ηδυσμένου λόγου», ενός δολώματος ή ορεκτικού, με το οποίο ο αναγνώστης θα παρασυρόταν στην κατάποση οποιουδήποτε «περιεχομένου».⁶⁶ Οι μεμονωμένες ερμηνευτικές προσεγγίσεις του Freud και των διαδόχων του σε συγκεκριμένα μορφικά στοιχεία, όπως λ.χ. η ομοιοκαταληξία,⁶⁷ η παρήχηση και το ρεφραίν, δεν οδήγησαν πέρα από τον κοινό «ψυχαναλυτικό» τόπο της «επανάληψης».

Η ψυχαναλυτική αντιμετώπιση του προβλήματος της επίδρασης του λογοτεχνικού έργου στον αναγνώστη, της πρόσληψής του από το κοινό του, αποδείχτηκε ακόμα πιο ισχνή: Η επίδραση αυτή συνίσταται, όπως είδαμε, στην πρόκληση στο δέκτη του έργου μέσω της μέθεξης (Einfühlung) στο έργο και της ταύτισης (Identifizierung) με ορισμένα πρόσωπά του, ψυχικών διεργασιών ανάλογων με αυτές που έχουν ενσωματωθεί στο έργο από το δημιουργό του: η ψυχαναλυτική εκδοχή οδηγεί, δηλαδή, σε μιαν εξίσωση της «στιγμής» της δημιουργίας με τη «στιγμή» της πρόσληψης του καλλιτεχνικού-λογοτεχνικού έργου. Αλλά, όπως παρατήρησε ήδη η κριτική της ψυχαναλυτικής αυτής άποψης στο πρόσωπο του Lesser και του Holland από το W. Iser, η «στιγμή» της πρόσληψης χαρακτηρίζεται ακριβώς από τη διαφορά της, τη μη ταύτισή της με τη «στιγμή» της δημιουργίας⁷⁰ – γεγονός άλλωστε που εξηγεί και τις εκάστοτε διαφορετικές προσλήψεις του ίδιου λογοτεχνικού έργου. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- * Η μελέτη αυτή αποτελεί το μεγαλύτερο τμήμα του κεφαλαίου «Λογοτεχνία και ψυχολογία» του βιβλίου μου: «Γραμματολογία:

Θεωρία λογοτεχνίας», στο οποίο εργάζομαι από 10 περίπου χρόνια και το οποίο βρίσκεται στο τελικό στάδιο γραφής: το υπόλοιπο, πολύ μικρότερο, τμήμα του ίδιου κεφαλαίου είναι αφιερωμένο στις «παραδοσιακές», προφορικές και εξωφορικές, μεθόδους ερμηνείας της λογοτεχνίας.

Σε μια πολύ ιδιότυπη και μάλιστα ιδιότροπη χρήση της ψυχαναλυτικής θεωρίας στο χώρο της λογοτεχνίας από τη Julia Kristeva, *La révolution du langage poétique. L'avant-garde à la fin du XIXe siècle: Lautréamont et Mallarmé*, Seuil, Paris 1974, αναφέρομαι στο κεφάλαιο «Ανάλυση και ερμηνεία κειμένου» του βιβλίου μου.

Οι σημειώσεις και βιβλιογραφικές αναφορές περιορίζονται εδώ στα εντελώς απαραίτητα.

1. Maria M. Tatar, *Spellbound. Studies on Mesmerism and Literature*, Princeton University Press, Princeton 1978, σ. 35-44.
2. Jost Hermand, *Synthetisches Interpretieren. Zur Methodik der Literaturwissenschaft*, Nymphenburger Verlagshandlung, München 1977, σ. 82-83· Dieter Gutzen κ.ά., *Einführung in die neuere deutsche Literaturwissenschaft*, Erich Schmidt Verlag, Berlin 1989, σ. 252-253· Elisabeth Wright, *Psychoanalytic Criticism. Theory in Practice*, Methuen, London – New York 1987, σ. 38· Walter Schönau, *Einführung in die psychoanalytische Literaturwissenschaft*, Metzler, Stuttgart 1991, σ. 99.
3. Jean Bellemin-Noël, *Psychanalyse et littérature*, Presses Universitaires de France, Paris 1983, σ. 11-12.
4. Sigmund Freud, *Studienausgabe*, τ. X: *Bildende Kunst und Literatur*, S. Fischer, Frankfurt a.M. 1970, σ. 171.
5. S. Freud, παραπάνω, τ. X, σ. 173-174.
6. Günter Peters, *Theorie der literarischen Produktion* στο: Dietrich Harth/Peter Gebhardt (Hg.), *Erkenntnis der Literatur. Theorien, Konzepte, Methoden der Literaturwissenschaft*, Metzler, Stuttgart 1982, σ. 72-73.
7. S. Freud, παραπάνω, τ. X, σ. 178.
8. S. Freud, παραπάνω, τ. X, σ. 178-179.
9. S. Freud, παραπάνω, τ. X, σ. 181-193.
10. S. Freud, παραπάνω, τ. X, σ. 229-253.
11. S. Freud, παραπάνω, τ. X, σ. 255-266.
12. Ο Freud το χαρακτηρίζει ως «αισθητικό» στοιχείο – και όχι ως «είδος» («genre»), όπως «διαβάσει» ο Bellemin-Noël, παραπάνω, σ. 73 κ.ε.
13. S. Freud, παραπάνω, τ. IV (1972), σ. 241-274.
14. S. Freud, παραπάνω, τ. IV, σ. 245.
15. S. Freud, παραπάνω, τ. X, σ. 267-286.
16. S. Freud, παραπάνω, τ. X, σ. 161-168.
17. Manfred Fuhrmann, *Einführung in die antike Dichtungstheorie*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1973, σ. 94 κ.ε.
18. S. Freud, παραπάνω, τ. IV, σ. 9-219.
19. S. Freud, παραπάνω, τ. IV, σ. 85 κ.ε., 149 κ.ε.
20. S. Freud, παραπάνω, τ. IV, σ. 129, σημείωση.
21. S. Freud, παραπάνω, τ. IV, σ. 227-234.
22. Μια πολύ καλή ιστορική επισκόπηση με

- πλούσια βιβλιογραφία στο: *W. Schönau*, παραπάνω (σημ. 2), σ. 123-216.
23. Στο: *Wolfgang Beutin* (Hg.), *Literatur und Psychoanalyse*, Nymphenburger Verlagshandlung, München 1972, σ. 78-99.
 24. *Ralph Langner* (Hg.), *Psychologie der Literatur*, Psychologie Verlags Union, Weinheim-München 1986, σ. 48-52.
 25. Στο: *W. Beutin* (Hg.), παραπάνω, σ. 87-88.
 26. Στο: *W. Beutin* (Hg.), παραπάνω, σ. 94.
 27. Στο: *W. Beutin* (Hg.), παραπάνω, σ. 91.
 28. *J. Hermand*, παραπάνω (σημ. 2), σ. 82 κ.ε.· *D. Gutzen* κ.ά., παραπάνω (σημ. 2), σ. 251 κ.ε.
 29. *J. Hermand*, παραπάνω (σημ. 2), σ. 96-97· *Joseph Strelka*, *Methodologie der Literaturwissenschaft*, Max Niemeyer, Tübingen 1978, σ. 254-255.
 30. *Ernst Robert Curtius*, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Francke, Bern-München 1967, σ. 112-132· πβ. *J. Strelka*, παραπάνω, σ. 257.
 31. *Northrop Frye*, *Anatomy of Criticism*, Princeton University Press, Princeton 1973, σ. 89-112.
 32. *R. Langner* (Hg.), παραπάνω (σημ. 24), σ. 68.
 33. *J. Hermand*, παραπάνω (σημ. 2), σ. 99.
 34. *W. Beutin* (Hg.), παραπάνω (σημ. 23), σ. 35· *Reiner Marx/Reiner Wild*, *Psychoanalyse und Literaturwissenschaft*, Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik 14 (1984) 175 κ.ε.
 35. Στο: *W. Beutin* (Hg.), παραπάνω (σημ. 23), σ. 216, 227.
 36. Στο: *W. Beutin* (Hg.), παραπάνω, σ. 205-261.
 37. Στο: *W. Beutin* (Hg.), παραπάνω, σ. 75-76.
 38. *J. Bellemín-Noël*, παραπάνω (σημ. 3), σ. 97 κ.ε.
 39. *Jacques Lacan*, *Le séminaire sur la «La lettre volée»*, στο: *J. Lacan*, *Écrits I*, Seuil, Paris 1966, σ. 19-75.
 40. *J. Bellemín-Noël*, παραπάνω (σημ. 3), σ. 28· *Terry Eagleton*, *Literary Theory. An Introduction*, Blackwell, Oxford 1983, σ. 163 κ.ε.
 41. *Fredric Jameson*, *Imaginary and Symbolic in Lacan: Marxism, Psychoanalytic Criticism, and the Problem of the Subject*, στο: *Shoshana Felman* (ed.), *Literature and Psychoanalysis*, The John Hopkins University Press, Baltimore-London 1985, σ. 375.
 42. *Jacques Lacan*, *Desire and the Interpretation of Desire in «Hamlet»*, στο: *S. Felman* (ed.), παραπάνω, σ. 20.
 43. *Tzvetan Todorov*, *Théories du symbole*, Seuil, Paris 1977, σ. 285-321.
 44. *T. Todorov*, παραπάνω, σ. 286.
 45. *Wolfgang Iser*, *Der Akt des Lesens. Theorie ästhetischer Wirkung*, Fink, München 1984 (1976), σ. 67-86· *J. Strelka*, παραπάνω (σημ. 29), σ. 260-261· *R. Marx/R. Wild*, παραπάνω (σημ. 34), σ. 185.
 46. Στο: *W. Beutin* (Hg.), παραπάνω (σημ. 23), σ. 283.
 47. *J. Strelka*, παραπάνω (σημ. 29), σ. 261· *R. Marx/R. Wild*, παραπάνω (σημ. 34), σ. 185· *T. Eagleton*, παραπάνω (σημ. 40), σ. 182.
 48. *T. Eagleton*, παραπάνω, σ. 182.
 49. Τεκμηριωμένη κριτική στον Bloom άσκησαν, μεταξύ πολλών άλλων, ο *Claus Uhlig*, *Theorie der Literaturhistorie*, Carl Winter, Heidelberg 1982, σ. 44-59 και ο *T. Eagleton*, παραπάνω (σημ. 40), σ. 183-185. Βλ. και την κριτική μου: *Γ. Βελουδής*, *Ποιητικοί ανταγωνισμοί*, εφ. Το Βήμα, 1.10.1989, σ. 63· αναδημοσιεύεται με τον τίτλο: «Η «Αγωνία της Επίδρασης» ή: Ο Θάνατος της Κριτικής;» στον τόμο: *Γ. Βελουδής*, *Ψηφίδες. Για μια θεωρία της λογοτεχνίας*, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1992.
 50. *Harold Bloom*, *The Anxiety of Influence. A Theory of Poetry*, Oxford University Press, London κ.ά., σ. 99 (σ. 141 της ελληνικής έκδοσης).
 51. Μια καλή επισκόπηση: *J. Bellemín-Noël*, παραπάνω (σημ. 3), σ. 79-100· βλ. και: *Francesco Orlando*, *Letteratura e psicanalisi: alla ricerca dei modellifreudiani*, στο *Alberto Asor Rosa* (dir.), *Letteratura italiana*, vol. 4: *L'interpretazione*, Einaudi, Torino 1985, σ. 559-561, 561-564.
 52. Στο: *W. Beutin* (Hg.), παραπάνω (σημ. 23), σ. 86.
 53. Στο: *W. Beutin* (Hg.), παραπάνω, σ. 98.
 54. *W. Beutin* (Hg.), παραπάνω, σ. 32-33· *René Wellek/Austin Warren*, *Theory of Literature*, Penguin Books, Harmondsworth 1973 (1949), σ. 82 (σ. 103 της ελληνικής έκδοσης).
 55. *S. Freud*, παραπάνω (σημ. 4), τ. X, σ. 271· πβ. *S. Felman* (ed.), παραπάνω (σημ. 41), σ. 304.
 56. Στο: *W. Beutin* (Hg.), παραπάνω (σημ. 23), σ. 81.
 57. Στο: *W. Beutin* (Hg.), παραπάνω, σ. 94· πβ. *R. Langner* (Hg.), παραπάνω (σημ. 24), σ. 63.
 58. *Albert Rothenberg*, *Kreativität in der Literatur*, στο: *R. Langner* (Hg.), παραπάνω (σημ. 24), σ. 90· πβ. *Norbert Groeben*, *Literaturpsychologie*, στο: *H.L. Arnold/V. Sinemus* (Hg.), *Grundzüge der Literatur- und Sprachwissenschaft*, Bd. I: *Literaturwissenschaft*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1978, σ. 392.
 59. *R. Wellek/A. Warren*, παραπάνω (σημ. 54), σ. 87 κ.ε.· *R. Langner*, παραπάνω (σημ. 24), σ. 78-104, 112 κ.ε.· *T. Eagleton*, παραπάνω (σημ. 40), σ. 180· *J. Bellemín-Noël*, παραπάνω (σημ. 3), σ. 50 κ.ε.· *F. Orlando*, παραπάνω (σημ. 51), σ. 562.
 60. *N. Groeben*, παραπάνω (σημ. 58), σ. 392.
 61. *R. Wellek/A. Warren*, παραπάνω (σημ. 54), σ. 92· *Claus Träger* (Hg.), *Wörterbuch der Literaturwissenschaft*, Bibliographisches Institut, Leipzig 1986, σ. 419 (λ. «Psychoanalyse und Literaturwissenschaft»).
 62. *Theodor W. Adorno*, *Ästhetische Theorie*, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1973, σ. 21-22.
 63. *J. Bellemín-Noël*, παραπάνω (σημ. 3), σ. 104-105· *S. Felman* (ed.), παραπάνω (σημ. 41), σ. 308 κ.ε.
 64. *S. Freud*, παραπάνω (σημ. 4), τ. X, σ. 197.
 65. *S. Freud*, παραπάνω, τ. X, σ. 41.
 66. *S. Freud*, παραπάνω, τ. X, σ. 249.
 67. *S. Freud*, παραπάνω, τ. X, σ. 178.
 68. *J. Hermand*, παραπάνω (σημ. 2), σ. 90-91.
 69. *W. Beutin* (Hg.), παραπάνω (σημ. 23), σ. 34-35.
 70. *W. Iser*, παραπάνω (σημ. 45), σ. 67-86.

Κρατική ενίσχυση και ιδιωτική χορηγία για τον πολιτισμό

ΜΑΤΟΥΛΑ ΣΚΑΛΤΣΑ

ΟΡΟΣ sponsorship, αποδιδόμενος με τον ελληνικό χορηγία, είναι σχετικά καινοφανής στην Ελλάδα, ίσως υπερβάλλοντας και «κενός ικανού περιεχομένου» ακόμη, αν αναλογιστούμε ότι ο ΟΜΕΠΟ (Όμιλος για την Ενίσχυση του Πολιτισμού), ο οργανισμός που προωθεί το θεσμό αυτό είναι μόλις πέντε ετών και τα μέλη του –ιδιώτες και επιχειρήσεις– δεν ξεπερνούν τα εξήντα. Το έργο της ενίσχυσης του πολιτισμού που έχει αναλάβει ο ΟΜΕΠΟ στην Ελλάδα, με γνωστή την ασύγγνωστη κρατική φροντίδα για τον πολιτισμό, θα μπορούσε να ευοδωθεί μόνο με την αποδεδειγμένη προσωπική συμβολή των μελών του ΔΣ και με μια στάση που θα αναγνώριζε τις ιδιαιτερότητες της ελληνικής πραγματικότητας και τις τάσεις της χορηγίας διεθνώς.¹

Μια αναδρομή στο ιστορικό ίδρυσης τέτοιων οργανισμών για την ενίσχυση του θεσμού της πολιτιστικής χορηγίας από τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας δείχνει πρωτοπόρο τις Ηνωμένες Πολιτείες, με την BCA (Business Committee for the Arts: Επιτροπή των Επιχειρήσεων για την Ενίσχυση των Τεχνών) να έχει παρελθόν είκοσι πέντε ετών. Ακολουθεί η ABSA (Association for Business Sponsorship of the Arts: Ένωση για τη Χορηγία των Επιχειρήσεων προς τις Τέχνες) της Μεγάλης Βρετανίας με δεκαέξι χρόνια λειτουργίας, η ADMICAL (Association pour le Développement du Mécénat Industriel et Commercial: Ένωση για την Ανάπτυξη της Χορηγίας Τεχνών από Βιομηχανία και Εμπόριο) της Γαλλίας με δεκατρία χρόνια, η Stichting Sponsors Voor Kunst (Ίδρυμα για τη Χορηγία των Τεχνών) της Ολλανδίας με δώδεκα χρόνια, και το SKP (Stichting Voor Kunstpromotie: Ίδρυμα για την Προώθηση των Τεχνών) του Βελγίου με την IWK (Initiatieven Wirschaft fur Kunst: Δημιουργική Χορηγία Τεχνών) της Αυστρίας με έξι χρόνια. Για να μη νομίζουμε δε ότι η Ελλάδα είναι τελευταία σ' αυτόν τον κατάλογο, οι Kultur o Naringsliv (Τέχνες και Επιχειρήσεις) της Νορβηγίας και Cothu (Συμβούλιο των Επιχειρήσεων για την Ενίσχυση των Τεχνών) της

Ιρλανδίας έχουν μόνο τέσσερα χρόνια ζωής, ενώ ο Kigyo Mécénat Kyogikai (Ένωση για την Ενίσχυση των Τεχνών από τις Επιχειρήσεις), ο σχετικός οργανισμός της ιαπωνικής υπερδύναμης, μόλις δύο.²

Το Σεπτέμβριο του 1990 και με την ευκαιρία του διεθνούς Συμποσίου –«Ο σύγχρονος χορηγός και οι τέχνες»– που οργάνωσε ο ΟΜΕΠΟ στην Αθήνα, ανακοινώθηκε επισήμως η ίδρυση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τις Επιχειρήσεις, τις Τέχνες και τον Πολιτισμό (European Committee for Business, Arts and Culture). Πρόκειται για ένα συντονιστικό όργανο με σκοπό την, σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, προώθηση των στόχων της χορηγίας των τεχνών, καθώς και την ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ των σχετικών οργανισμών των διαφόρων κρατών.

Στις περισσότερες από τις πιο πάνω χώρες η ίδρυση των οργανισμών αυτών ξεκίνησε ύστερα από πρωτοβουλία των ίδιων των επιχειρήσεων, στο πλαίσιο των «ευρύτερων» δημόσιων σχέσεών τους. Η πρωτοβουλία αυτή, όμως, ενθαρρύνθηκε και ενισχύθηκε οικονομικά από τις κεντρικές κυβερνήσεις, γιατί οι τελευταίες στην ίδρυση αυτών των οργανώσεων έβλεπαν φορείς που θα τους απάλλασσαν από μέρος των υποχρεώσεών τους, όσον αφορά τη χρηματοδότηση της τέχνης. Αρκετοί πολιτιστικοί οργανισμοί κράτησαν και κρατούν –τουλάχιστον αρκετές κατηγορίες– στάση επιφυλακτική,³ φοβούμενοι επεμβάσεις στο καλλιτεχνικό περιεχόμενο, κάτι που μάλλον δεν είναι ο κανόνας.⁴ Βέβαια, οι επιφυλάξεις ποτέ δεν φτάνουν στην άρνηση της πρόσθετης αυτής, πέραν της κρατικής, πηγής χρηματοδότησης, αφού, στο πλαίσιο και της δεδομένης διεθνούς οικονομικής ύφεσης, τα πρώτα κονδύλια που περικόπτονται από κρατικούς προϋπολογισμούς είναι τα λυμφατικά της τέχνης.

Αυτό που έχει ενδιαφέρον, όμως, και το οποίο αγνοούνται τα ανά την Ευρώπη υπουργεία Πολιτισμού να αποδεχθούν είναι ότι η χορηγία των τεχνών, παρά την ευρωστία που δείχνει να έχει και που μοιάζει ότι θα έχει και στο μέλλον⁵ –αν και

Φωτογραφίες από την «Ηλέκτρα» του Λονμπύμφ (Μέγαρο Μουσικής).

πάντα ευαίσθητη σε οικονομικές υφέσεις— δεν μπορεί παρά να είναι το κερασάκι στο κέικ του πολιτισμού, ποτέ το παντεσπάνι.

Το ότι η χορηγία δεν πρέπει να αναλάβει ευθύνες στήριξης της πολιτιστικής δημιουργίας αλλά και αντικειμενικά, όπως δείχνουν τα στοιχεία που ακολουθούν, δεν μπορεί ποτέ να υποκαταστήσει τις κρατικές ενισχύσεις είναι κοινός τόπος, όχι μόνο μεταξύ των ανθρώπων του πολιτισμού διεθνώς αλλά και μεταξύ των μελών του επιχειρηματικού κόσμου της Μ. Βρετανίας, όπου η χορηγία έχει τη μεγαλύτερη παράδοση στην Ευρώπη. Μέχρι

τώρα, όμως, η βρετανική συντηρητική κυβέρνηση αρνείται πεισμόνως να αποδεχθεί την άβολη γι' αυτήν πραγματικότητα, αγνοώντας μάλιστα και πορίσματα οργανισμών, ερευνητικών κέντρων και «διορισμένων» επιτροπών, φίλα προσκείμενων στη συντηρητική φιλελεύθερη πολιτική της.⁶ Ακόμα και ο πρόεδρος της Επιτροπής Μουσείων και Πινακοθηκών της Μ. Βρετανίας στον ετήσιο απολογισμό του (1989-90) σημειώνει ότι, αν και από το 1974 τα μουσεία πολλαπλασιάστηκαν και οι απαιτήσεις για την παρουσίαση και συντήρηση των εκθεμάτων τους έχουν ση-

μαντικά μεγαλώσει, αντίθετα οι οικονομικές πιέσεις τους αυξήθηκαν, αφού τα κρατικά χρήματα για τον πολιτισμό συνεχώς περιορίζονται. Κατέληγε δε σημειώνοντας ότι τα μουσεία μοιάζει να πρέπει να γίνουν σε κάποιο βαθμό οικονομικά αυτόρρη, εννοώντας ωστόσο, με τη διπλωματική γλώσσα ενός κυβερνητικού, ότι δυστυχώς έχουν παρέλθει οι εποχές που αυτά στηρίζονταν αποκλειστικά στην κρατική επιχορήγηση.⁷ Αποδεικνύεται, όμως, ότι ούτε στη χορηγία μπορούν να στηριχθούν, εκτός ίσως μόνο ως προς το 5% των συνολικών τους εσόδων. Στη Μ.

Βρετανία τα κονδύλια του προϋπολογισμού 1991 για τον πολιτισμό δεν κάλυψαν ούτε κατά προσέγγιση την αύξηση του πληθωρισμού, ενώ ίδια προβλέπεται η κατάσταση και φέτος.

Αν και ο J. Pick, μέχρι πρόσφατα πρόεδρος του Τμήματος Πολιτικής και Διαχείρισης Τεχνών του Πανεπιστημίου City του Λονδίνου, θεωρεί ότι δεν είναι το ύψος της κρατικής ενίσχυσης για τον πολιτισμό που αποδεικνύει το πολιτιστικό επίπεδο μιας χώρας αφού, κατά τη γνώμη του, απευδέστεροι μάρτυρες είναι η ποιότητα του τρόπου επικοινωνίας και κατανόησης μεταξύ κυβέρνησης και καλλιτεχνών επισημαίνοντας τη σημασία των περιορισμών ή διευκολύνσεων που η πρώτη διαμορφώνει για την ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης των δεύτερων,⁸ εντούτοις, δεν είναι χωρίς ενδιαφέρον η παράθεση κάποιων ποσοτικών στοιχείων.

Η Μ. Βρετανία (1987) μαζί με την Ελλάδα έχει τον μικρότερο δείκτη κρατικής επιχορήγησης για τον πολιτισμό από όλες τις χώρες-μέλη της ΕΟΚ, με ποσοστό 0,41% του συνολικού προϋπολογισμού της. Η Ελλάδα ακολουθώντας δίνει το 0,40%, το οποίο στην πραγματικότητα είναι 0,28%, αφού στο κονδύλι αυτό του Υπουργείου Πολιτισμού περιλαμβάνονται και κονδύλια που αφορούν τις γενικές γραμματείες Αθλητισμού και Αποδήμου Ελληνισμού.⁹ Η Γαλλία και η Γερμανία, φυσικά, έχουν τον μεγαλύτερο δείκτη, με 0,77% και 0,79% του προϋπολογισμού τους αντιστοίχως να κατευθύνεται στις τέχνες.¹⁰

Αν, ειδικότερα, σταθούμε στα κατά κεφαλήν κρατικά χρήματα που αναλογούν (1987) σε κάθε πολίτη για πολιτιστικές εκδηλώσεις και τα οποία προέρχονται τόσο από την κεντρική κυβέρνηση όσο και από την τοπική αυτοδιοίκηση, πρώτη έρχεται η Σουηδία με £27,8 ή 9.313 δρχ., δεύτερη η Γερμανία (πριν από την ενοποίηση) με £24 ή 8.040 δρχ., τρίτη η Γαλλία με £21,4 ή 7.169 δρχ., τέταρτη η Ολλανδία με £20,5 ή 6.867 δρχ. και τελευταία η Μ. Βρετανία με £9,8 ή 3.283 δρχ.¹¹ Η Ελλάδα, βέβαια, δεν περιλαμβάνεται στον πίνακα γιατί, ως γνωστόν, σπάνια στις κρατικές μας υπηρεσίες υπάρχουν στατιστικά στοιχεία διαθέσιμα.¹²

Αυτά όσον αφορά τα συγκριτικά μεγέθη ενίσχυσης του πολιτισμού από κρατικά κονδύλια. Ας δούμε στη συνέχεια τη σχέση κρατικής επιχορήγησης και χορηγίας του πολιτισμού από τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, για να περάσουμε στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, οι οποίες, όπως αποδεικνύεται από πρόσφατη μελέτη,¹³ μάλλον εσφαλμένα θεωρούνται ως το παράδειγμα της ενίσχυσης του πολιτισμού από χορηγίες του επιχειρηματικού κόσμου κυρίως. Γεγονός είναι ότι οι δωρεές

ιδιωτών, και όχι επιχειρήσεων, καλύπτουν σε μεγάλο βαθμό πολιτιστικές ανάγκες.

Οι δημόσιες δαπάνες που προέρχονται κατευθείαν από την κεντρική κυβέρνηση της Μ. Βρετανίας και αφορούν τις τέχνες και τα μουσεία το 1987 ήταν £557 εκ. ή 186 δισ. 595 εκ. δραχμές.¹⁴ Αν τώρα σταθούμε στο ποσό των £25 εκ. ή 8 δισ. 375 εκ. δρχ. που καρπώθηκε ο πολιτισμός από χορηγίες του επιχειρηματικού κόσμου, έχουμε μια απογοητευτική αναλογία που φτάνει μόνο το 4,48%. Φυσικά, αν υπολογιστούν όλες οι πηγές από τις οποίες οι πολιτιστικοί οργανισμοί αντλούν χρήματα, δηλαδή η τοπική αυτοδιοίκηση, το Συμβούλιο Τεχνών, καθώς και τα διάφορα υπουργεία (Αμύνης, Ναυτιλίας κ.ά.),¹⁵ η πιο πάνω αναλογία χορηγίας από επιχειρήσεις και κρατικής ενίσχυσης είναι μόνο 2,42%. Αν στα έσοδα των πολιτιστικών οργανισμών από κρατικές πηγές προσθέσουμε και τα κάθε είδους έσοδά τους από εισιτήρια, δωρεές, συνδρομές, πωλητήρια, εστιατόρια, καφεενεία, ειδικές διαλέξεις και άλλες αμειβόμενες υπηρεσίες τους, η πιο πάνω αναλογία γίνεται πλέον αποκαρδιωτική, όχι βέβαια για τους πολιτιστικούς οργανισμούς που δεν τρέφουν ψευδαισθήσεις ως προς το ρόλο της χορηγίας, αλλά για τις κυβερνήσεις που θεωρούν τη χορηγία πανάκεια.

Χαρακτηριστικό αυτής της άποψης στη Μ. Βρετανία είναι το γεγονός ότι, ενώ οι συντηρητικές κυβερνήσεις και κυρίως το θατσερικό πνεύμα στην οικονομία έχουν επιβάλει την πολιτική της «αυτάρκειας» για τα πολιτιστικά ιδρύματα, τα χρήματα με τα οποία η κυβέρνηση ενισχύει την ABSA και, μέσω αυτής, το θεσμό της ιδιωτικής χορηγίας δεν γνωρίζουν ανάλογη λιτότητα.¹⁶ Αντίθετα οι πολιτιστικοί οργανισμοί, ως κύρια πηγή εσόδων τους, τώρα που το κράτος συνεχώς μειώνει τις επιχορηγήσεις του, δεν θεωρούν τη χορηγία αλλά τα εισιτήρια, τις συνδρομές και τα έσοδα από τα καταστήματά τους.

Η Philharmonia λόγω χάρη, από τις γνωστότερες διεθνώς ορχήστρες με έδρα της το Λονδίνο, συγκεντρώνοντας μερικές από τις βασικότερες και πιο δοκιμασμένες προϋποθέσεις για την προσέλκυση χορηγίας όπως φήμη, ποιότητα, έδρα στην πρωτεύουσα και, εκτός των άλλων, όντας γνωστή για το υψηλό επίπεδο των μουσικών της εκδηλώσεων, συγκεντρώνει μόνο £154.000 ή 51 εκ. 590 χιλ. δρχ. από χορηγίες, ενώ τα συνολικά ετήσια έσοδά της, μαζί με την κρατική επιχορήγηση, φτάνουν τα £3.628.000 ή 1 δισ. 215 εκ. 380 χιλ. δρχ. Η χορηγία, δηλαδή, για τη Philharmonia αντιπροσωπεύει περίπου το 4,2% των συνολικών της εσόδων.¹⁷

Το μουσείο Victoria and Albert του Λονδίνου, ένα από τα «σπουδαιότερα του κόσμου στον τομέα των εφαρμοσμένων

και διακοσμητικών τεχνών», κατά τη διευθύντριά του E. Esteve-Cole, διασφαλίζει από χορηγίες μόνο το 1,1% των απαιτούμενων εσόδων του. Ειδικότερα για το 1988-89, τα έσοδα του μουσείου ανήλθαν στα £24 εκ. ή 8 δισ. 40 εκ. δρχ., ενώ το ποσό από χορηγίες ήταν £273.000 ή 91 εκ. 455 χιλ. δραχμές.¹⁸

Βέβαια, η Royal Academy, η οποία λειτουργεί με ελάχιστη κρατική επιχορήγηση -κάθε φορά τη διασφαλίζει επισείοντας τον κίνδυνο της πώλησης του τόnton του Μιχαήλ Άγγελου που ανήκει στη συλλογή της-, είναι από τις εξαιρέσεις πολιτιστικών ιδρυμάτων που το 50% των εσόδων της διασφαλίζεται από χορηγίες και δωρεές, στην ανίχνευση και εξασφάλιση των οποίων η πείρα της είναι δεκαεταίς, όσο δηλαδή και του σχετικού βρετανικού οργανισμού χορηγίας τεχνών, της ABSA.

Μετά τη σχετικά αναλυτική αναφορά στη Μ. Βρετανία, ας περάσουμε σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες.¹⁹ Στην Ολλανδία οι δημόσιες δαπάνες, που κατευθύνονται από την κεντρική κυβέρνηση ενισχύουν τις τέχνες και τα μουσεία, το 1987 ήταν £300 εκ. ή 100 δισ. 500 εκ. δρχ., ενώ το ποσό από χορηγίες ήταν 20 εκ. φιορίνια ή 2 δισ. 60 εκ. δρχ., δηλαδή αντιπροσώπευε το 2,04% της κρατικής ενίσχυσης. Για το 1990 η πρόβλεψη ήταν το ποσό αυτό να ανέλθει στα 50 εκ. φιορίνια ή 5 δισ. 150 εκ. δρχ., αλλά κάθε φορά κάποιο μεγάλο έργο, όπως η σημαντική συνεισφορά της National Gas στην ανέγερση του μουσείου του Croningen, μπορεί να δώσει ψευδή γενική εικόνα για τη σταθερή αναλογία χορηγίας και κρατικής ενίσχυσης του πολιτισμού.

Στη Γαλλία οι δημόσιες δαπάνες για τις τέχνες και τα μουσεία το 1987 ανήλθαν σε £1,192 εκ. ή 399 δισ. 320 εκ. δρχ., ενώ το ποσό που από χορηγίες κατευθύνθηκε στον πολιτισμό ήταν της τάξης των 500 εκ. φράγκων περίπου ή 17 δισ. δρχ., αντιπροσωπεύοντας το 4,25% του πιο πάνω κρατικού κονδυλίου. Και εδώ όμως, όπως και στο παράδειγμα της Philharmonia του Λονδίνου, το ποσό που μέσω χορηγίας ενισχύει την Opera de Paris καλύπτει μόλις το 1% των συνολικών της εσόδων. Για το Λούβρο, με προϋπολογισμό 400 εκ. φράγκων ή 13 δισ. 600 εκ. δρχ., η χορηγία ανέρχεται σε 18 εκ. φράγκα ή 612 εκ. δρχ., δηλαδή αντιπροσωπεύει το 4,5% του προϋπολογισμού του. Βέβαια, δεν χρειάζεται να αναφέρουμε ότι πρόκειται για ένα από τα πιο φημισμένα μουσεία του κόσμου, με προσέλευση 4.500.000 επισκεπτών ετησίως.

Στη Γερμανία οι δημόσιες δαπάνες για τις τέχνες και τα μουσεία το 1987 ανήλθαν σε £1,466 εκ. ή 491 δισ. 110 εκ. δραχμές. Στοιχεία ακριβή δεν υπάρχουν για τη χορηγία αλλά, κατά έγκυρες εκτιμήσεις,²⁰ το

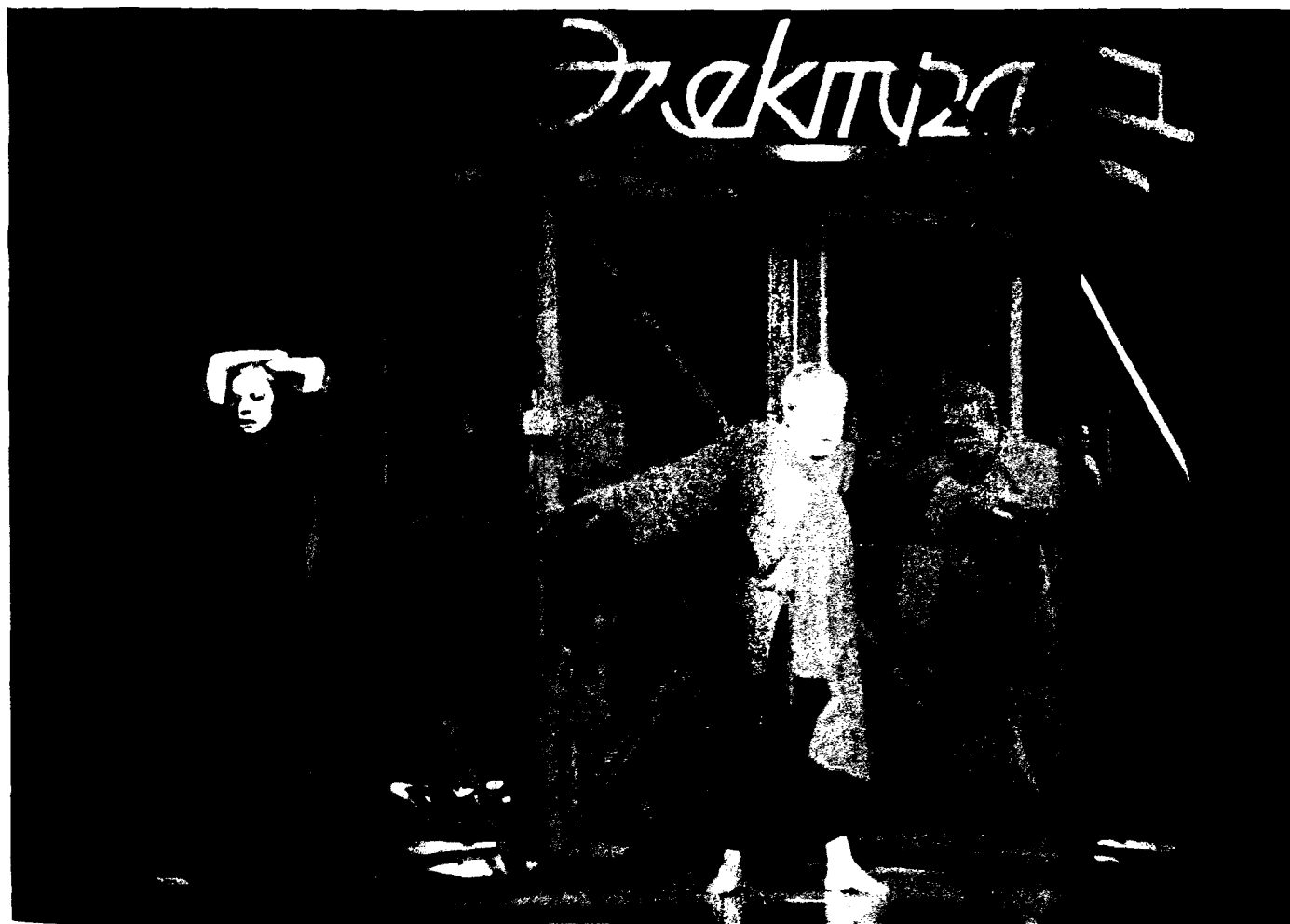

1990 προβλεπόταν να φτάσει τα 250.000.000 μάρκα ή 29 δισ. 250 εκ. δρχ., αντιπροσωπεύοντας το 2,6% της κρατικής ενίσχυσης για τον πολιτισμό. Το ποσοστό αυτό στην πραγματικότητα είναι μικρότερο, αφού η κρατική ενίσχυση για το 1990 –με γνωστή την επιθετική πολιτιστική πολιτική της Γερμανίας– θα ήταν οπωσδήποτε μεγαλύτερη αυτής του 1987. Βέβαια, και πάλι δύο παραδείγματα μπορούν να δώσουν ειδικότερα το μέτρο της συμμετοχής της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στον πολιτισμό: Η Nordrhein-Westfalen Art Gallery για το 1987 εισέπραξε 8 εκ.

μάρκα ή 936 εκ. δρχ. από τον σχετικό δήμε, ενώ τα ποσά από χορηγίες ανήλθαν σε 0,3 εκ. μάρκα ή περίπου 35 εκ. δρχ., αντιπροσωπεύοντας το 3,7% της ενίσχυσης από την τοπική αυτοδιοίκηση.²¹ Αντίστοιχα, τα έσοδά της από πωλήσεις σε εστιατόριο, βιβλιοπωλείο κ.λπ. ανήλθαν σε 0,5 εκ. μάρκα ή 58 εκ. δρχ., αντιπροσωπεύοντας το 6,2% της ενίσχυσης από την τοπική αυτοδιοίκηση, δηλαδή ποσό σχεδόν διπλάσιο αυτού των χορηγιών. Η Φιλαρμονική του Μονάχου και η Κρατική Όπερα της Βαυαρίας άντλησαν, ομοίως, από χορηγίες ποσά που αντιπροσωπεύ-

ουν μόνο το 3% των συνολικών τους εσόδων.

Ακόμα και στις Ηνωμένες Πολιτείες, τη χώρα με τη μεγαλύτερη στον κόσμο παράδοση συμμετοχής της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην ενίσχυση του πολιτισμού, η κρατική συμμετοχή –ομοσπονδιακές και τοπικές κυβερνήσεις– στα λειτουργικά έξοδα των μουσείων, όπως αποδεικνύεται σε πρόσφατη μελέτη,²² δεν είναι διόλου ενκαταφρόνητη, τουλάχιστον όσο μέχρι τώρα πιστευόταν. Αυτό το ποσό για τα μουσεία της πόλης της Νέας Υόρκης το 1982 ανήλθε, κατά μέσο όρο, σε 42% των

λειτουργικών κονδυλίων τους.²³ Το υπόλοιπο ποσό καλύφθηκε από έσοδα δικαιωμάτων εισόδου και παρκαρίσματος, από τις εισπράξεις των καταστημάτων δώρων και αντιγράφων των μουσείων, των βιβλιοπωλείων, των καφετεινών και εστιατορίων τους, από συνδρομές, καθώς και από δωρεές επιχειρήσεων, ιδρυμάτων και ιδιωτών. Τα έσοδα από το δικαίωμα εισόδου στο Metropolitan Museum of New York με περίπου 4.000.000 επισκέπτες ήταν, για το 1988, της τάξης του 2,4%, και του Μουσείου του San Francisco 9,7%.²⁴ Τα έσοδα από τα καταστήματα στο Metropolitan-New York για το 1987 ήταν 17%, ενώ στο Aquarium του Monterey 33%.²⁵ Γενικά, τα έσοδα από είσοδο, καταστήματα ή υπηρεσίες στα πολιτιστικά ιδρύματα της Αμερικής μπορεί να φτάνουν το 60-70% των απαιτούμενων λειτουργικών τους εξόδων.²⁶ Στην Ευρώπη, το ποσοστό αυτό είναι χαμηλότερο: στη Μ. Βρετανία μπορεί να κυμανθεί γύρω στο 33%, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να φτάσει και το 50%.

Το 1983 η κρατική (ομοσπονδιακή, πολιτειακή και τοπική αυτοδιοίκηση) συμμετοχή στον προϋπολογισμό των οκτώ μεγαλύτερων μουσείων τέχνης των Ηνωμένων Πολιτειών (Metropolitan-New York, Cleveland, Boston-Fine Arts, Chicago-Art Institute, Toledo, MOMA-New York, Philadelphia, Los Angeles-County) έφτανε το 24% και σε απόλυτους αριθμούς τα \$48,8 δισ ή 9 τρις. 272 δισ. δρχ.,²⁷ ενώ το 1987 αυτή η συμμετοχή για την ομάδα μουσείων με προϋπολογισμό μεγαλύτερο των 11,8 εκατ. δολαρίων, δηλαδή και πάλι για τα μεγαλύτερα μουσεία, ήταν 31%.²⁸ Οι κρατικές επιχορηγήσεις σε πολιτιστικά ιδρύματα της Ν. Υόρκης για το 1983 ήταν περίπου \$2 κατά κεφαλήν ή 396 δρχ. για πληθυσμό 35.000.000.²⁹ Το 1987 το αντίστοιχο ποσό ήταν £2 ή 700 δρχ.³⁰

Από την άλλη μεριά, είναι χαρακτηριστικό για τη συμβολή των ιδιωτικού τομέα της οικονομίας στον πολιτισμό ότι στις Ηνωμένες Πολιτείες οι παροχές των επιχειρήσεων για τον πολιτισμό αυξάνονται από 1,1% το 1970 μόλις σε 1,6% των εσόδων τους προ φόρων το 1988,³¹ ποσό που σε απόλυτους αριθμούς φτάνει τα \$4,8 δισ. ή 912 δισ. δραχμές. Από αυτό, όμως, μόνο 1 δισ. αφορά καθαρό ποσό χορηγίας. Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι οι παροχές ιδιωτών προς τον πολιτισμό, στις οποίες βέβαια δεν υπολογίζονται οι άλλοι γενικοί φόροι που πληρώνουν, είναι πενταπλάσιες των συνεισφορών επιχειρήσεων ή ιδρυμάτων.³² Σε αυτό, βέβαια, βοηθά και η σχετική φορολογική νομοθεσία που επιτρέπει μέχρι 50% του φορολογητέου εισοδήματος ιδιωτών να μπορεί να εκπέσει της φορολογίας, εφόσον αφορά δωρεές προς ιδρύματα που έχουν επίσημα χαρακτηριστεί ως κοινω-

φελή. Το αντίστοιχο ποσό για τις δωρεές επιχειρήσεων είναι 10%.³³ Θα πρέπει ακόμα να τονιστεί ότι ο κύριος όγκος των παροχών ιδιωτών και ιδρυμάτων προς πολιτιστικούς οργανισμούς των ΗΠΑ δεν αφορά διαδικασίες χορηγίας αλλά δωρεές, δηλαδή είναι περιπτώσεις παροχών χωρίς αιτούμενο αντάλλαγμα, κάτι που βέβαια δεν χαρακτηρίζει τη χορηγία με ταξυ χορηγιών εταιρειών και χορηγούμενων πολιτιστικών οργανισμών.

Όλα τα πιο πάνω στοιχεία δείχνουν ότι η χορηγία ακόμα και στις χώρες με τη μεγαλύτερη παράδοση, όπως είναι οι ΗΠΑ και η Μ. Βρετανία, καλύπτει μέχρι στιγμής μικρό μόνο ποσοστό των απαιτούμενων λειτουργικών εξόδων των πολιτιστικών ιδρυμάτων. Τα ίδια στοιχεία δείχνουν επίσης ότι η συμμετοχή του κράτους στην ενίσχυση του πολιτισμού είναι αποφασιστική. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι δεν πρέπει ν' ασχοληθεί κανείς σοβαρά με τη χορηγία. Ειδικότερα στην Ελλάδα, η πείρα των άλλων θα πρέπει να μας προσγειώσει, ώστε να αντιμετωπίσουμε πολύ σοβαρά, και κυρίως όχι ερασιτεχνικά, τη νέα διαφαινόμενη πηγή ενίσχυσης. Το κράτος σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να δει τη χορηγία ως υποκατάστατο της δικής του σπασμοδικής και ανεπαρκούς υποστήριξης της τέχνης. Η χορηγία, όπως δείχνουν οι αριθμοί που παρατέθηκαν, έχει διεθνώς ως τώρα λειτουργήσει μόνο ως επιπλέον, και μάλιστα μικρό πρόσθετο της κρατικής ενίσχυσης. Η τέχνη, λοιπόν, αποδεικνύεται ότι παραμένει ευθύνη του κράτους και δεν υπάρχει κανείς τρόπος και καμιά δικαιολογία την ευθύνη αυτή η πολιτεία να τη μεταβιβάσει σε άλλα σχήματα. Ο W. Januszczak, ο γνωστός τεχνοκριτικός του *Guardian*, λέει ότι «η χορηγία αποτελεί μια βραχυπρόθεσμη επέμβαση σε μακροχρόνια προβλήματα, και ότι οι κυβερνήσεις δεν μπορούν με τίποτα να νήσουν τας χείρας των από την ευθύνη που έχουν για την τέχνη». Η ιδιωτική επιχειρηματική πρωτοβουλία, λοιπόν, δεν μπορεί και δεν πρέπει να υποκαταστήσει το κράτος στις υποχρεώσεις του. Άλλες είναι οι προτεραιότητες του επιχειρηματικού κόσμου, και άλλη πρέπει να είναι η πολιτιστική πολιτική μιας κυβέρνησης. Και μια πολιτιστική εκπαιδευτική πολιτική με όραμα και προοπτικές δεν μπορεί να στηριχθεί στα κερασάκια της χορηγίας.

Τελειώνοντας, θα σταθώ στις επιφυλάξεις που πολύ συχνά εκφράζουν οι πολιτιστικοί οργανισμοί για τον νέο θεσμό. Η χορηγία, πολύ απλά, πρέπει να θεωρηθεί ως μία άλλη μορφή οικονομικής ενίσχυσης της τέχνης ανάμεσα σε περισσότερες που υπάρχουν. Κάθε επιφυλακτική στάση, επομένως, απέναντι στον νέο θεσμό, όταν δεν είναι στείρα αντιπολιτευτική ή προκατειλημμένα ιδεολογική, θα

πρέπει να λαμβάνει υπόψη της την πιο πάνω πραγματική συνθήκη της σχέσης κράτους και πολιτισμού. Έτσι, με δεδομένη την απαράβατη υποχρέωση του κράτους απέναντι στην τέχνη, και προτού κανείς έχει απάντηση στο ζήτημα της ανεπαρκούς στήριξης της τέχνης από την αποκλειστικά υπεύθυνη πολιτεία, δεν μπορεί να έχει νόμιμες αντιρροήσεις για τη λειτουργία του θεσμού της χορηγίας. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Προτάσεις για την ενδεδειγμένη πορεία της άσκησης πολιτικής χορηγίας των τεχνών τόσο από μέρους του κράτους όσο και από μέρους του ΟΜΕΠΟ διατυπώνονται στα συμπεράσματα του β' μέρους της υπό δημοσίευση (1992) μεταφραζόμενης διατριβής της Μ. Σκαλτσά, με τον τίτλο *Sponsorship in Museums and Galleries: UK and Greece. Old Warriors in New Battlegrounds*, MA thesis, London, Department of Arts Policy and Management, Business School, City University, 1991. Μια εκτεταμένη περιλήψη της δημοσιεύεται στην *Τεχνολογία*, το Ενημερωτικό Δελτίο του Πολιτιστικού Ιδρύματος της ΕΤΒΑ, τεύχος 5, 1992.
2. Η Business Committee for the Arts (Επιτροπή των Επιχειρήσεων για την Ενίσχυση των Τεχνών) των ΗΠΑ ιδρύθηκε το 1967, η ABSA (Ένωση για τη Χορηγία των Επιχειρήσεων προς τις Τέχνες) το 1976, η ADMICAL (Ένωση για την Ανάπτυξη της Χορηγίας από Βιομηχανία και Εμπόριο) της Γαλλίας το 1979, το Stichting voor Kunst της Ολλανδίας το 1980, η Initiativen Wirtschaft fur Kunst (Δημιουργική Χορηγία Τεχνών) της Αυστρίας και το Stichting voor Kunstpromotie (Ίδρυμα για την Προώθηση των Τεχνών) του Βελγίου το 1986, ο ελληνικός ΟΜΕΠΟ (Όμιλος για την Ενίσχυση του Πολιτισμού) το 1987, το Kultur o Naringsliv (Τέχνες και Επιχειρήσεις) της Νορβηγίας και το Cothu (Συμβούλιο των Επιχειρήσεων για την Ενίσχυση των Τεχνών) της Ιρλανδίας το 1988, ενώ η Kigyo Mecenat Kyogikai (Ένωση για την Ενίσχυση των Τεχνών από τις Επιχειρήσεις) της Ιαπωνίας το 1990.

Ο Kulturkreis im Bundesverband der Deutschen Industrie (Κύκλος για τις Τέχνες του Συλλόγου Γερμανικών Βιομηχανιών), που ιδρύθηκε το 1951 από 28 επιχειρηματίες και στους κόλπους του Συλλόγου Γερμανικών Βιομηχανιών, θεωρείται ως το παραδοσιακό αντίστοιχο, αλλά όχι ταυτόσημο, των σύγχρονων ενώσεων για τη χορηγία, αφού τα μέλη του πιστεύουν στην «κοινωνική ευθύνη της βιομηχανίας» και όχι στην ανάγκη ύπαρξης ανταλλαγμάτων εκ μέρους του χορηγουμένου, στοιχείο που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη χορηγική συλλαγή.

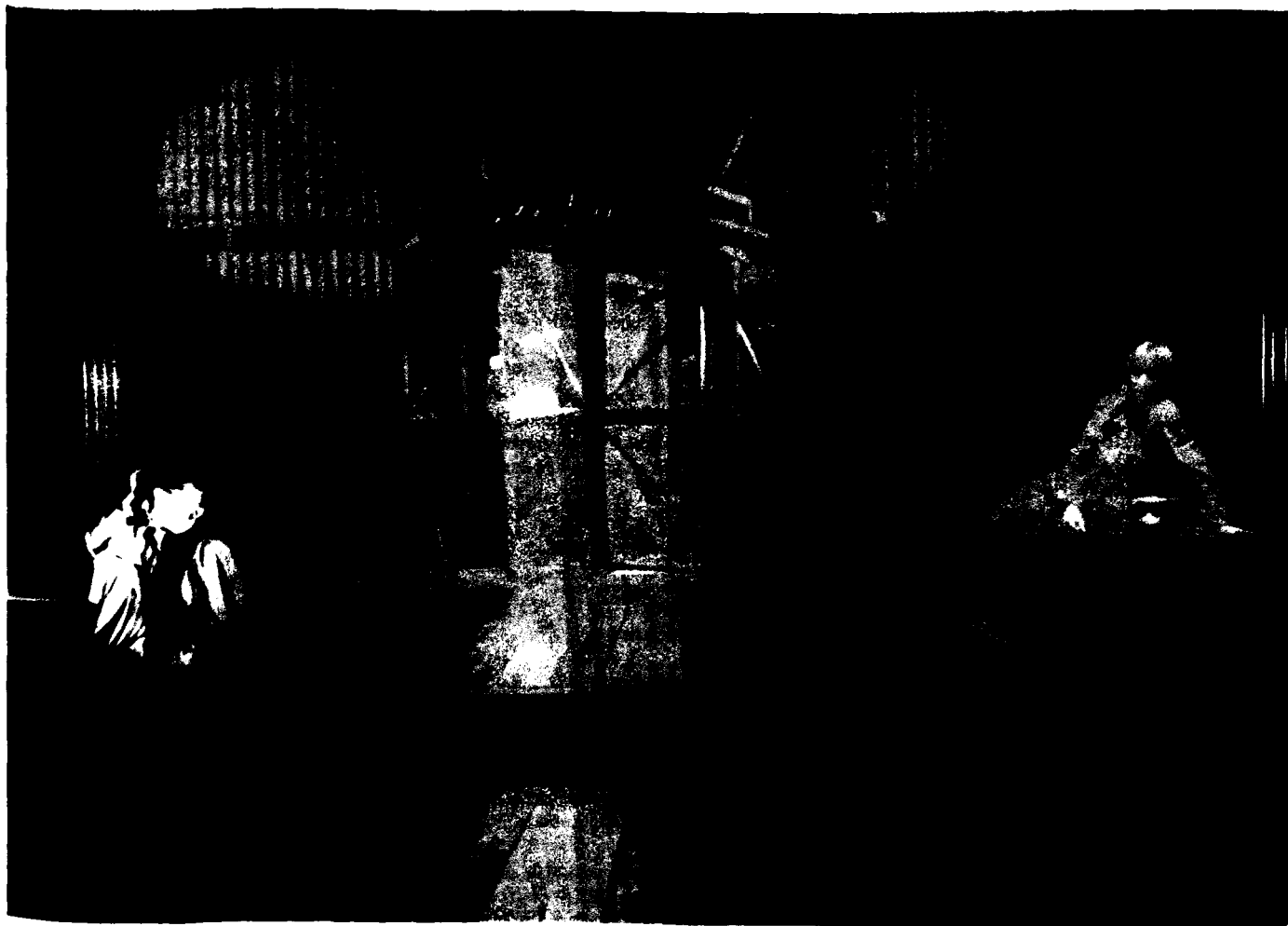
Βλέπε τα πρακτικά του συμποσίου για τη χορηγία των τεχνών, που οργανώθηκε στην Αθήνα από τον Όμιλο Ενίσχυσης του Πολιτισμού, ΟΜΕΠΟ (επ.), *Ο σύγχρονος χορηγός και οι τέχνες* (αγγλική έκδοση: *The Modern Sponsor and the Arts*). Πρακτικά Συμποσίου (Αθήνα, 27, 28 Σεπτ. 1990), Αθήνα, ΟΜΕΠΟ, 1991, σελ. 18, 20, 26, 28, 30, 33, 35, 37, 39, 41, 48 και σποραδικά.

3. M. Davies, «Sponsorship threatens museum role», *Museums Journal*, Dec. 1989, σελ. 13, 14, F. Fedi, «Business sponsorship for museums: feeding a hungry robin», *Museum*, No 162, 1989, σελ. 89-90.

A. Field, «Toy of the wealthy», *The Stage*, No 17, Nov. 1988, σελ. 41.

J. Fisher, «Hans Haacke's corporate muse», *Artforum*, XXV, No 7, March 1987, σελ. 108-109, and S. Nairne, *State of the Art. Ideas and Images in the 1980's*, London, Chatto and Windus, 1987, σελ. 178.

4. Οι χορηγοί κατά κανόνα αποφεύγουν να επεμβαίνουν άμεσα στο καλλιτεχνικό περιεχόμενο των οργανισμών που ενισχύουν. Η όποια παρέμβαση είναι μόνο έμμεση και κυρίως έγκειται στην ενίσχυση παραδοσιακών και λιγότερο πρωτοποριακών μορφών τέχνης, ή στην απροθυμία ταύτισής τους με α-

- νατρεπτικά των κατεστημένων αντιλήψεων καλλιτεχνικά σχήματα. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι πρωτοποριακές μορφές τέχνης αποκλείονται εκ προοιμίου της χορηγικής υποστήριξης, γιατί αρκετές εταιρείες επιδιώκουν τη σύνδεση της εικόνας τους με το σύγχρονο, το ριψοκίνδυνο και το δυναμικό, κάτι που μόνο οι τελευταίες μορφές τέχνης το προσφέρουν. Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστικό ότι ο Kulturkreis im Bundesverband der Deutschen Industrie διακηρύσσει ότι καλλιτέχνες και βιομήχανοι πιστεύουν στις ίδιες αξίες, αυτές «της ριψοκίνδυνης πρωτοπορίας». Βλέπε Sir P. Hall, «Political involvement» in Stewart R. (ed.), *The Arts: Politics, Power and the Purse* (Report of an International Conference on «The Structure of Arts Funding», Arts Council GB, London, 4, 5 March 1987), London, ACGB, σελ. 50.
- Chr. Monin, «Pan-European sponsorship», in *Arts Without Frontiers*, Proceed of Arts Council International Conference held in Glasgow, March 1990, σελ. 6, και
- A. Becker στο ΟΜΕΠΟ, (επ.), *Ο σύγχρονος χορηγός και οι τέχνες* (αγγλική έκδοση: *The Modern Sponsor and the Arts*), ό.π., σελ. 23.
5. Το ποσό από χορηγίες των ιδιωτικών επιχειρήσεων που κατευθύνθηκε στις τέχνες στη Μ. Βρετανία αυξήθηκε από £500.000 το 1976, χρονιά ίδρυσης της ABSA, του σχετικού οργανισμού για την ενίσχυση της χορηγίας τεχνών, σε £30.000.000 το 1990.
 6. ABSA (ed.), *Annual Report 1990*, London, ABSA, 1991, σελ. 21, καθώς και τα συμπεράσματα των ερευνών των Audit Commission (ed.), *The Road to the Wigan Pier? Managing Local Authority Museums and Galleries*, London, HMSO, 1991, και Feist A. and Hutchison R. (eds.), *Cultural Trends 1990: Funding the Arts in Seven Western Countries*, No 5, March 1990, London, PSI.
 7. *Museums and Galleries Commission Report 1989-90*, σελ. 11.
 8. J. Pick, *The Art in a State*, Bristol, Bristol Classical Press, 1988, σελ. 9.
 9. Δ. Νικολακόπουλου, «Τι θα προβλέπει ο προϋπολογισμός του 1992», *Το Βήμα* (Οικονομία), 24 Νοεμ. 1991. «Ζοφερό το μέλλον», *Τα Νέα*, 30 Νοεμ. 1991. Α.Κ., «Τα μηνύματα του προϋπολογισμού», *Τα Νέα της Τέχνης*, No 3, Δεκ. 1991, σελ. 1.
 10. A. Feist and R. Hutchison (eds.), ό.π., σελ. 74. Η αντιστοιχία της αγγλικής λίρας προς τη δραχμή έχει υπολογιστεί στις 335 δρχ.
 11. Ό.π., σημείωση 10.
 12. Αν κοιτάξει κανείς τις εκδόσεις της UNESCO ή του OECD με μεγέθη, οικονομικά και άλλα, από όλες τις χώρες η στήλη Ελλάς καλύπτεται σχεδόν πάντα από παύλες «λόγω έλλειψης στοιχείων», όπως πάντα ως επωδός σημειώνεται.
 13. J. M. Tobelem, *Musée et culture, Le financement a l' américaine*, Mâcon, Editions W et MNES, 1990.
 14. A. Feist and R. Hutchison (eds.), ό.π., σελ. 74.
 15. Η τοπική αυτοδιοίκηση για τις «τέχνες και τη διασκέδαση» διαθέτει £158 εκ. εννέα άλλοι κρατικοί οργανισμοί και υπουργεία διαθέτουν στις τέχνες £300 εκ. και το Συμβούλιο Τεχνών, £16 εκ. Το σύνολο αυτό, μαζί με το κυβερνητικό κονδύλι των £557 εκ., μας δίνει ποσό 345 δισ. 385 εκ. δραχμές. Βλέπε M. H. Anderton and J. Pick, *Industrial Support for the Arts*, London, Rhinegold Publishing Ltd, in association with Arts Management Magazine, σελ. 22, και Audit Commission, *Local Authorities, Entertainment and the Arts*, London, HMSO, 1991, σελ. 11.
 16. Η ABSA το 1990 ενισχύθηκε από τη βρετανική κυβέρνηση με £2,8 εκ. ή 938 εκ. δραχμές.
 17. A. Feist and R. Hutchison (eds.), ό.π., σελ. 56.
 18. J. Voak (ed.), *Victoria and Albert Museum Report of the Board of Trustees* (April 1986-March 1989), London, V+A, 1990, σελ. 52-57.
 19. Όλα τα στοιχεία προέρχονται από το A. Feist and R. Hutchison (eds.), ό.π., εκτός αν δίνεται άλλη αναφορά.
 20. M. Allen, *Sponsoring the Arts, New Business Strategies for the 1990's*, London, The Economist Intelligence Unit and Business International, σελ. 6. Η αντιστοιχία του μάρκου προς τη δραχμή έχει υπολογιστεί στις 117 δραχμές.
 21. Στη Γερμανία ελάχιστα ποσά διατίθενται στον πολιτισμό από την κεντρική ομοσπονδιακή κυβέρνηση. Τα περισσότερα κονδύλια τα διαθέτουν τα ομόσπονδα κρατίδια ως επί το πλείστον και η τοπική αυτοδιοίκηση. Βλέπε A. Feist and R. Hutchison (eds.), ό.π., σελ. 16, 17.
 22. J. M. Tobelem, ό.π., σελ. 207-211.
 23. Του ίδιου, σελ. 230.
 24. Του ίδιου, σελ. 237.
 25. Του ίδιου, σελ. 238.
 26. J.M. Davidson-Schuster, «The interrelationships between public and private funding of the arts in the United States», *Journal of Arts Management and Law*, vol. 14, No 4 (USA), Winter 1985.
 27. J. M. Tobelem, ό.π., σελ. 224. Η ισοτιμία δολαρίου-δραχμής έχει υπολογιστεί στις 190 δραχμές.
 28. Του ίδιου, σελ. 232.
 29. Του ίδιου, σελ. 228.
 30. A. Feist and R. Hutchison (eds), ό.π., σελ. 74.
 31. J. M. Tobelem, ό.π., σελ. 221.
 32. G. Thorpe, *Private Funding of the Arts: Still an Untapped Resource*, MA Thesis, Department of Arts Policy and Management, Business School, City University, London, 1988, σελ. 32.
 33. Του ίδιου, σελ. 41.
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**
Βιβλία, Συλλογικές εκδόσεις
- ABSA (ed.), *Annual Report 1990*, London, ABSA, 1991.
- ABSA (ed.), *A Celebration of Ten Years Business Sponsorship of the Arts*, London, ABSA, 1987.
- ABSA (ed.), *Portraits in Sponsorship: Six Stories of Business and the Arts*, London, ABSA, 1990.
- ABSA/Arthur Andersen & Co (ed.), *Business Sponsorship of the Arts - A Tax Guide*, London, ABSA/Arthur Andersen & Co, 1985.
- ABSA/WH Smith (ed.), *Sponsorship Manual*, 1988.
- Allen M., *Sponsoring the Arts, New Business Strategies for the 1990s*, London, The Economist Intelligence Unit and Business International, 1990.
- Annual Report for 1990 of the Credit Bank of Greece* (in Greek), Athens, 1991.
- Annual Report for 1990 of «J.F. Costopoulos» Foundation* (in Greek), Athens, 1991.
- Arnott P. D., *Public Performance in the Greek Theatre*, London and N.York, Routledge, 1989.
- Arts Council and Museums and Galleries Commission (ed.), *Tax Effective Giving to the Arts and Museums*, London, AC and MGC, 1990.
- Arts: The Way Forward, The*, London, Conservative Political Centre, 1978.
- Audit Commission (ed.), *Local Authorities, Entertainment and the Arts*, London, HMSO, 1991.
- Becker H. S., *Art Worlds*, Berkley, Los Angeles, London, University of California Press, 1982.
- Bouvaert I. C., *Taxation of Cultural Foundations and of Patronage of the Arts in the Member States of the European Economic Community*, Study carried out at the request of the Commission of the European Community, January-September 1975.
- Bowman P., *The Sponsor's Guide*, London, ABSA, 1987.
- Davidson-Schuster J. M., *Supporting the Arts: An International Comparative Study*, Cambridge, Massachusetts, 1985.
- Doulton A-M, *The Funding Guide*, London, Directory of Social Change, 1989.
- English Tourist Board (ed.), *The Give and Take of Sponsorship*, London, ETB, 1980.
- Feist A. and Hutchison R. (ed.), *Funding the Arts in Seven Western Countries in Cultural Trends 1990*, No 5, March 1990, London, PSI.
- Fisher N. R. E., (ed.), *Social Values in Classical Athens*, London and Toronto, Dent and Hakkert, 1976.
- Gamble A., *The Free Economy and the Strong State: The Politics of Thatcherism*, London, Macmillan, 1988.
- Klotz H., Krase W., *Neue Museumsbauten in der Bundesrepublik Deutschland*, Frankfurt und Stuttgart, Deutsches Architekturmuseum und E. Klett Verlag, 1985.
- Lampugnani V. M. (ed.), *Museum Architecture in Frankfurt: 1980-1990*, Munich, Prestel, 1990.
- Lumley R. (ed.), *The Museum Time-Machine*, London and New York, Routledge, 1988.
- Modern Sponsor and the Arts, The*, International Symposium for Business the Arts and Society organised by ΟΜΕΠΟ (Association for the Support of Cultural Activities), Athens, 27-28 (Sept. 1990).
- Mulgan G. and Worpole K., *Saturday Night or Sunday Morning?* London, Comedia Publishing Group, 1986.
- Museum Sponsorship*, Museums Association Seminars 1990, 28 Nov. 1990, Museum of Science and Industry, Manchester.
- Museums and Gallery Commission*, Report 1989-90.
- Nairne S., *State of the Art, Ideas and Images in*

the 1980's, London, Chatto and Windus, 1987.

«Pan-European Sponsorship» in *Arts Without Frontiers*, Arts Council Conference held in Glasgow, March 1990.

Parke H. W., *Festivals of the Athenians*, London, Thames and Hudson, 1977.

Pick J., *The Arts in a State*, Bristol, Bristol Classical, Press, 1988.

Pick J. and Anderton M. H., *Industrial Support for the Arts*, London, Rhinegold Publishing Ltd in association with Arts Management Magazine, 1990.

Redcliffe-Maud, Lord: *Support for the Arts in England and Wales*, Report, London, Galeste Gulbenkian Foundation, 1976.

Riddell P., *The Thatcherite Decade*, London, Blackwell, 1989.

Selsdon Group Brief, No 17, *A Policy for the Arts: Just Cut Taxes*, June 1978.

Simon E., *The Ancient Theatre*, trans. C. E. Vafopoulous-Richardson, London and N. York, Methuen, 1975.

Sinclair A., *The Need to Give: The Patrons and the Arts*, London, Sinclair-Stevenson, 1990.

Sleight S., *Sponsorship: What it is and how to use it*, London, McGraw-Hill, 1989.

Stewart R. (ed.), *The Arts: Politics, Power and the Purse* (Report of an International Conference on «The Structure of Arts Funding», ACGB, London 4-5 March 1987), London, ACGB, 1987.

Thorpe G., *Private Funding of the Arts: Still an untapped Resource*, MA Thesis in Arts Administration, Department of Arts Policy and Management, Business School, City University, 1988.

Touche Ross Management Consultants, *The Arts Council of GB and the Museums and*

Galleries Commission Report on the Impact of Tax Incentives on Fund Raising (Report), January, 1989.

Yoak J. (ed.), *Victoria and Albert Museum Report of the Board of Trustees (April 1986-March 1989)*, London, V + A, 1990.

Walker S., *Corporate Sponsorship: A Marketing Tool?* (typed report) London, 1988.

Wallace-Hadrill A. (ed.), *Patronage in Ancient Society*, London and New York, Routledge, 1990.

Wilding R., *Supporting the Arts, A Review of the Structure of Arts Funding* (Report presented to the Minister for the Arts), Sept. 1989.

Williams R., *Culture*, London, Fontana Press, 1989.

Άρθρα

Alberge D., «Playing with liquid fire», *The Independent*, 12 March 1991.

Baynes K., «Even Newer Jerusalems», *Arts Review*, Year-book 1990, pp. 30-31.

«Bursaries sponsored by English Estates», *ABSA Business and Arts Bulletin*, Winter 1991, p. 7.

«The community's charge», *ABSA Business and Arts Bulletin*, Summer 1990, p. 5.

Davies M., «Sponsorship threatens museum role», *Museums Journal*, Dec. 1989, pp. 13, 14.

Fedi F., «Business sponsorship for museums: feeding a hungry robin», *Museum*, No 162, 1989, pp. 89-90.

Field A., «Toy of the wealthy», *The Stage*, No 17, Nov. 1988, p. 41.

Fisher J., «Hans Haacke's corporate muse»,

Artforum, XXV, No 7, March 1987, pp. 108-109.

Kay C., «Owing the argument», *ABSA Business and Arts Bulletin*, Winter 1991, p. 2.

«Paintings for Poland», *Private View, The Newsletter of Dulwich Picture Gallery*, No 7, Spring 1991.

Palumbo of Walbrook, Lord, «Arts 2000: Laying the foundations of culture», *ABSA Business and Arts Bulletin*, Spring-Summer 1991, p. 7.

Petherbridge D., «Patronage and Sponsorship: the PS at the bottom of the art balance sheet», *Arts Monthly*, No 38, 1980, pp. 3-22.

Techniques et Architecture, No 368, Oct.-Nov. 1989, special issue on museums.

Thornicroft A., «Tax inspector looms», *Financial Times*, 3 Dec. 1990.

Βιβλία

1. Κοινωνική ζωή και χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα, Θεσσαλονίκη, 1983 και 1985 (επανεκδοση).
2. Αίθουσες Τέχνης στην Ελλάδα, Αθήνα, Πνευματικό και Καλλιτεχνικό Κέντρο «Αποψη» και Υπουργείο Πολιτισμού, 1989.
3. Η Συλλογή του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Θεσσαλονίκη, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 1990.
4. Γουναρόπουλος, Αθήνα, Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων, 1990.
5. *Sponsorship in Museums and Galleries, UK and Greece*, (υπό έκδοση), Athens, Athens Concert Hall, 1992.
6. *Χορηγία: Μεγάλη Βρετανία και Ελλάδα*, (υπό έκδοση), Αθήνα, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, 1992.

ΑΝΟΙΚΤΟ ΨΥΧΟΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΟΜΑΔΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΑΘΗΝΩΝ
Τακτικό Μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης Ψυχαναλυτικών Ομάδων Ανάλυσης (E.G.A.T.N.)

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ
ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

ΕΤΗΣΙΑ ΣΕΜΙΝΑΡΙΑ

- Ομαδικής Ψυχοθεραπείας
- Δυναμικής της Οικογένειας
- Κοινωνικής Ψυχιατρικής
- Δυναμικής Ψυχιατρικής
- Ψυχολογικών Αξιολογήσεων

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΕΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΙΣ

- ΟΜΑΔΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ
- ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΘΕΡΑΠΕΙΑ & ΨΥΧΟΔΡΑΜΑ
- ΘΕΡΑΠΕΙΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ
- ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΕΙΣ

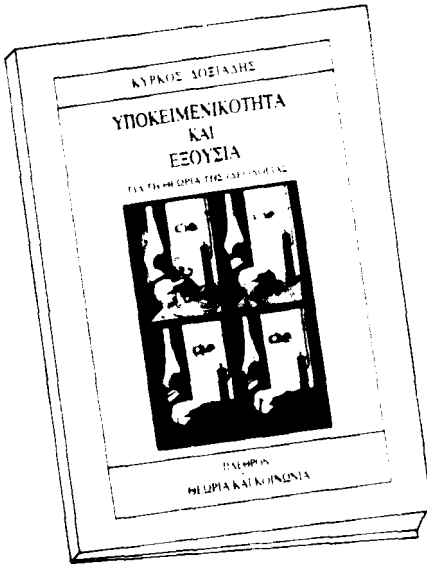
• ΣΥΜΠΟΣΙΑ • ΣΥΝΕΔΡΙΑ • ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ • ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ • ΕΠΙΟΠΤΕΙΣ

Σ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΗ 1 & ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΗΛΗ 114 72 ΑΘΗΝΑ • ΤΗΛ. 644 7533 - 643 5980 - 644 5140

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΛΕΘΡΟΝ

Σειρά: ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ

ΚΥΡΚΟΣ ΔΟΞΙΑΔΗΣ
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ
ΚΑΙ
ΕΞΟΥΣΙΑ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟ
 ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΚΥΡΚΟΣ ΔΟΞΙΑΔΗΣ
 Υποκειμενικότητα Και Εξουσία
 Για Τη Θεωρία Της Ιδεολογίας

Βιβλιοπωλείο - Έκδοσεις: Μιασάλλας 20α, 106 80 Αθήνα.
 τηλ.: 36.41.260, fax: 36.45.057

Κακοποίηση γυναικών

Μελέτη περιστατικών σωματικής κακοποίησης σε Γενικό Νοσοκομείο

ΕΛΕΝΗ ΖΟΡΜΠΑ

Εισαγωγή

ΣΤΗ ΧΩΡΑ μας, την τελευταία δεκαετία υπάρχει μεγάλο ενδιαφέρον για το πρόβλημα της ενδοοικογενειακής βίας. Μία από τις μορφές ενδοοικογενειακής βίας, που έχει μελετηθεί περισσότερο, είναι η κακοποίηση των παιδιών. Τελευταία γίνονται προσπάθειες που αφορούν τόσο τη στατιστική καταγραφή, όσο και τις θεραπευτικές παρεμβάσεις προστασίας και αποκατάστασης του παιδιού, σε περιπτώσεις που είναι δυνατόν. Μια άλλη μορφή ενδοοικογενειακής βίας είναι η σωματική κακοποίηση των γυναικών.

Στην Ελλάδα, ο αριθμός των γυναικών που πιθανόν υφίστανται σωματική βία πιστεύεται ότι είναι μεγαλύτερος από αυτόν που φθάνει στη δημοσιότητα, κυρίως μέσω του Τύπου και των στοιχείων που τηρούνται στις αστυνομικές και δικαστικές αρχές. Στην πραγματικότητα, πλήρη στοιχεία δεν υπάρχουν και για τούτο είναι ουσιαστικά άγνωστος.

Ο τρόπος που λειτουργούν οι κρατικές υπηρεσίες, η αστυνομία, η δικαιοσύνη, συντηρούν τους μύθους σχετικά με την κακοποίηση και, ταυτόχρονα, συγκαλύπτουν την αλήθεια.

Ο Τύπος (ημερήσιος-περιοδικός) είναι μια πηγή πληροφόρησης για τέτοια ζητήματα. Η λειτουργία του, όμως, είναι ένας παραμορφωτικός καθρέφτης του φαινομένου, και δευτερογενώς κακοποιεί για άλλη μία φορά το θύμα. Αν και είναι κοινά παραδεκτό ότι συμβαίνει κακοποίηση γυναικών μέσα στην οικογένεια, δεν υπάρχουν στοιχεία που να καταδειχνουν το φαινόμενο.

Γενικά, ως κακοποίηση ενός ατόμου θεωρείται η παραβίαση της συναισθηματικής και σωματικής διάθεσής του, δηλαδή η χωρίς τη θέλησή του επιβολή συναισθηματικής-ψυχολογικής ή σωματικής βίας.

Ειδικότερα, ως σωματική κακοποίηση αναφέρεται η βίαιη συμπεριφορά που ασκείται από ένα άτομο σε άλλο και έχει αποτέλεσμα την προσβολή της σωματικής του ακεραιότητας. Εκδηλώνεται με τραυματισμούς, μικρής ή μεγάλης έκτασης, που μπορεί να οδηγήσουν και στο θάνατο.

Η κακοποίηση των γυναικών είναι μία πραγματικότητα και περιλαμβάνει: (α) σωματική κακοποίηση, (β) ψυχολογική, και (γ) σεξουαλική κακοποίηση.

Μέσα στο πλαίσιο της διαταραχής των σχέσεων της οικογένειας, η κακοποίηση εκδηλώνεται εις βάρος της γυναίκας. Η διαταραγμένη ισορροπία μεταξύ των μελών εξηγεί σε ένα βαθμό την εμφάνιση της βίας στην οικογένεια σε συνδυασμό με οικονομικούς, κοινωνικούς ή ψυχολογικούς παράγοντες που επιβαρύνουν τις σχέσεις.

Ειδικά, στην άσκηση βίας κατά των γυναικών βρισκόμαστε μπροστά σε μια κοινωνική συμπεριφορά που δεν είναι ουδέτερου γένους. Αφορά σαφώς την άσκηση εξουσίας και την επιβολή στάσεων και απόψεων εκ μέρους των ανδρών πάνω στις γυναίκες μέσα στις συγκεκριμένες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες.

Από αρχαιολογικών χρόνων οι γυναίκες υφίστανται βία εκ μέρους των ανδρών. Στη σημερινή εποχή που είναι μεταβατική σε σχέση με τους ρόλους και τα στερεότυπα των δύο φύλων το φαινόμενο δεν έχει μειωθεί. Τα τελευταία είκοσι χρόνια, κάτω από την πίεση του νέου φεμινιστικού κινήματος και το ενδιαφέρον των ανθρωπιστικών επιστημών, άρχισε να ερευνάται η βία κατά των γυναικών και έγινε φανερό ότι η βία αυτή δεν εξαρτάται από ταξικές, οικονομικές ή μορφωτικές ιδιαιτερότητες.

Αν και υπάρχει η θεώρηση ότι ένα αίτιο κακοποίησης είναι η τάση για αυτοδιάθεση της γυναίκας σε προσωπικό και κοινωνικό επίπεδο και η σύγκρουση με πατριαρχικές φαλλοκρατικές αντιλήψεις, έχει καταγραφεί από τις καταγγελλόμενες περιπτώσεις ότι η πλειονότητα των γυναικών που κακοποιούνται αποδέχονται τους παραδοσιακούς ρόλους των φύλων.

Πρόσφατα, η εθνική έκθεση της Γενικής Γραμματείας Ισότητας για το θέμα αυτό, που υποβλήθηκε στο Συμβούλιο Υπουργών της ΕΟΚ το Μάρτιο του 1991, επισήμανε ότι αυξάνει ο αριθμός των γυναικών που καταφεύγουν στο κέντρο υποδοχής κακοποιημένων γυναικών. Από τη μελέτη περιστατικών που καταφεύγουν στο κέντρο αυτό έχει διαπιστωθεί:

- α. δεν υπάρχει ιδιαίτερος τύπος δράστη-άνδρα που κακοποιεί·
- β. η στάση του είναι αρνητική για τις γυναίκες και ταυτόχρονα εξαρτάται από αυτές·
- γ. νιώθει την ανάγκη να ελέγχει τη σχέση και εν γένει την κατάσταση·
- δ. πιθανόν στην παιδική του ηλικία να ήταν μάρτυρας κακοποίησης της μητέ-

ρας του ή του εαυτού του·
ε. η συμπεριφορά του άνδρα δεν σχετίζεται με το γενικό μορφωτικό του επίπεδο.

Τα στοιχεία στα οποία στηρίχθηκε η εθνική έκθεση προήλθαν από τις γυναίκες οργανώσεις, τις φεμινιστικές ομάδες και υπηρεσίες όπως το Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού, αστυνομικές αρχές, ιατροδικαστικές υπηρεσίες. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο είναι σημαντικό να διερευνηθεί από τις υπηρεσίες Υγείας η κακοποίηση γυναικών: όχι μόνο γιατί έρχονται σε πρώτη επαφή με κάποια εξωτερικά ιατρεία εφημερεύοντος νοσοκομείου αλλά και γιατί ως «Υγεία», σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, ορίζεται η οργανική, ψυχολογική και κοινωνική ευεξία και λειτουργικότητα του ατόμου.

Υπηρεσίες Υγείας και βία κατά των γυναικών

Ο νοσοκομειακός χώρος καλύπτει τις αρμοδιότητες τόσο της πρωτοβάθμιας όσο και της δευτεροβάθμιας φροντίδας υγείας. Τα εξωτερικά ιατρεία πρώτων βοηθειών δίνουν τη δυνατότητα της πρώτης επαφής μεταξύ των υγειονομικών υπηρεσιών και των γυναικών, που έχουν υποστεί βίαιη συμπεριφορά και χρειάζονται κατ' αρχήν ιατρική φροντίδα γιατί πάσχουν οργανικά-σωματικά. Στην εφημερία ενός νοσοκομείου, όταν φθάνουν γυναίκες κακοποιημένες-ξυλοδαρμένες, το πρόβλημα είναι σε οξυτάτη φάση, σε κρίση.

Η πρώτη επαφή γίνεται με επαγγελματίες υγείας, κυρίως γιατρούς και νοσηλευτικό προσωπικό, επειδή προέχει το οργανικό πρόβλημα τη στιγμή της προσέλευσης στην εφημερία. Στο στάδιο αυτό υπάρχουν δύο δυνατότητες: (α) να δοθεί κατεύθυνση προς συγκεκριμένες πηγές βοήθειας στις γυναίκες, ή (β) να μη δοθεί συγκεκριμένη κατεύθυνση, με αποτέλεσμα να επιστρέφουν στο σπίτι και να συνεχίζεται το πρόβλημα. Ποιο από τα δύο ενδεχόμενα συμβαίνει στο χώρο της υγείας;

Νοσοκομειακή περιθάλψη

Α. Αξιοπαιγία εξωτερικών ιατρείων

Στο Νοσοκομείο της Νίκαιας απευθύνεται μια περιοχή με περίπου ένα εκατομμύριο πληθυσμό, για ιατρική βοήθεια. Γεωγραφικά περιλαμβάνει τις περιοχές του κεντρικού Πειραιά, των συνοικιών, καθώς και περιοχές της Δυτικής Αττικής και γειτονικές συνοικίες της Αθήνας, όπως Περιστέρι, Μοσχάτο κ.λπ.

Β. Τρόπος καταγραφής στοιχείων

Στη συγκεκριμένη εργασία καταγράφονται περιστατικά που αφορούν τις χειρουργικές κλινικές, τη νευροχειρουργική και τη γυναικολογική, ως προς το υλικό που προέρχεται από έκτακτες προσελεύσεις. Πρέπει να τονισθεί ότι τα στοιχεία που κρατούνται κατά την εφημερία στα εξωτερικά ιατρεία δεν είναι ως προς όλα τα σκέλη απόλυτα σαφή, γεγονός που σε ένα βαθμό οφείλεται στο φόρτο εργασίας της εφημερίας. Τα στοιχεία που καταγράφονται είναι ορθά κατά 90%.

Στα βιβλία των εξωτερικών ιατρείων αναγράφονται αριθμός μητρώου, όνομα ασθενούς, όνομα συζύγου ή πατρός, χωρίς να διευκρινίζεται ποιού εκ των δύο είναι το αναφερόμενο όνομα. Σχετικά με τον τομέα της διάγνωσης αναγράφεται η σαφώς εξακριβωμένη ιατρικά κατάσταση της ασθενούς. Το αίτιο προσέλευσης αναφέρεται από την ασθενή, αλλά και διαπιστώνεται από την κλινική εικόνα. (Ενώ, όμως, φαίνεται από την κλινική εικόνα, δεν καταγράφεται αν δεν ειπωθεί από την ασθενή.)

Όλες οι κλινικές εφημερεύουν κάθε δεύτερη ημέρα με εξαίρεση τη νευροχειρουργική που εφημερεύει κάθε μέρα, ελλείψει αντίστοιχης κλινικής στο Τζάνειο Νοσοκομείο.

Γ. Κλινική εικόνα ξυλοδαρμού-κακοποίησης

Στον τομέα της διάγνωσης, στα μητρώα των εξωτερικών ιατρείων περιγράφεται η κλινική εικόνα του ιατρικού προβλήματος που έφερε την ασθενή στο νοσοκομείο. Διαβάζουμε ενδεικτικά:

Αριθμός Μητρώου βιβλίου εξωτερικών ιατρείων

13461/Χ/89: Αναφερόμενος ξυλοδαρμός, μώλωπες αριστερού ζυγωματικού και αριστερού ημικραχίου, εγκυμοσύνη.

21519/Χ/89: Αναφερόμενος ξυλοδαρμός, μώλωπας, αιμάτωμα, παρομφαλικά εκχύμωση, αιμάτωμα δεξιού μαστού, μώλωπας κάτω γνάθου αριστερά, εκδορά αριστερής και δεξιάς ωμοπλάτης και ράχεως, εκδορά δεξιού βραχίονος. Μώλωπες προσώπου, ρινικής περιοχής, συνήθειες.

704.Ν/χ.1990: Αναφέρει ξυλοδαρμό, μώλωπες ζυγωματικά δεξιά, κάκωση δεξιού οφθαλμού. Απώλεια συνειδήσεως, α-

πώλεια μνήμης, γενική συγχυτική κατάσταση.

Στην πλειονότητα των περιπτώσεων καταγράφονται η κάκωση κεφαλής, μώλωπες ή τραυματισμοί σε διάφορα σημεία του προσώπου. Ειδικότερα, αναφορικά με τα είδη των τραυματισμών, επισημαίνεται ότι η θέση των χτυπημάτων είναι στο πάνω μέρος του σώματος και ιδιαίτερα στο πρόσωπο, με το οποίο εκφράζεται και εκδηλώνει αισθήματα και απόψεις κάθε άνθρωπος. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ότι στα δεδομένα κάθε χρόνου υπάρχουν από πέντε περιπτώσεις γυναικών που βρίσκονται σε κατάσταση εγκυμοσύνης και, όμως, δέχτηκαν βίαιη συμπεριφορά. Επίσης στα χειρουργικά του 1990 αναφέρεται βιασμός. Ακόμη περιγράφεται στην κλινική εικόνα ένας πυροβολισμός και χτύπημα από αμβλύ όργανο.

Η όλη εικόνα του είδους των τραυματισμών δεν μπορεί να αναλυθεί ειδικότερα σ' αυτή τη μελέτη. Θα μπορούσε, όμως, να αποτελέσει ένα ενδιαφέρον θέμα έρευνας από ιατρικής πλευράς.

Στη γυναικολογική κλινική υπάρχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην αντιμετώπιση περιπτώσεων κακοποίησης. Τους γυναικολόγους στα εξωτερικά ιατρεία, απασχολούν συνήθως τραυματισμοί στην περιοχή των γεννητικών οργάνων.

Στην παιδιατρική, δεν υπάρχει περιγραφή κάποιας κλινικής εικόνας κακο-

ποίησης της ίδιας της γυναίκας, γιατί η προσέγγιση γίνεται έμμεσα, από τη συμπεριφορά που εκδηλώνεται σε βάρος του παιδιού.

Η διάγνωση «αναφερόμενος ξυλοδαρμός» ή «ξυλοδαρμός» – κακοποίηση δίνει το υλικό που ενδιαφέρει τη μελέτη αυτή, χωρίς να χαρακτηρίζεται ο δράστης του συμβάντος. Κατά συνέπεια, λοιπόν, ο όρος «αναφερόμενος ξυλοδαρμός», που χρησιμοποιείται από το γιατρό σε περιπτώσεις όπου η κλινική εικόνα πιστοποιεί καταφανώς τον ξυλοδαρμό, σηματοδοτεί δύο ερμηνείες: την επιβεβαίωση της παθούσας για το συμβάν, και την αποστασιοποίηση του αιτίου της διάγνωσης από το γιατρό.

Κοινωνική υπηρεσία και τα μηνύματα κακοποίησης γυναικών μέσω των κλινικών του Γενικού Νοσοκομείου

Μια από τις προβληματικές που ώθησαν στη διερεύνηση του θέματος αυτού ήταν τα μηνύματα σχετικά με την κακοποίηση γυναικών που έφθασαν στη διάρκεια των προηγούμενων, αλλά και των τελευταίων, χρόνων από πολλά τμήματα του νοσοκομείου, μέσα από περιπτώσεις που απασχόλησαν όλες τις κοινωνικές λειτουργούς.

Τα περιστατικά αυτά είναι δύο ειδών:

- α. Περιπτώσεις με τις οποίες ασχολήθηκε διεξοδικά η Κοινωνική Υπηρεσία, όσον αφορά το πρόβλημα της κακοποίησης.
- β. Έμμεση αντίληψη φαινομένων κακοποίησης γυναικών από περιστατικά που ήταν προσανατολισμένα σε άλλα πρωταρχικά προβλήματα και η κακοποίηση αντιμετωπιζόταν δευτερογενώς.

Ειδικότερα στην Κοινωνική Υπηρεσία φθάνουν, άμεσα ή έμμεσα, περιπτώσεις κακοποίησης όλων των ειδών από τις παρακάτω κατευθύνσεις:

1. **Από τις παθολογικές κλινικές:** Συνηθίζεται οι γυναίκες, ως σύζυγοι ή κόρες, να αναλαμβάνουν το βάρος της φροντίδας ηλικιωμένων πατέρων ή συζύγων ιδιαίτερα όταν εκείνοι δεν μπορούν να αυτοεξυπηρετηθούν. Στις παθολογικές κλινικές εμφανίζονται περιπτώσεις όπου γυναίκες δεν δέχονται να περιθάλψουν τον πατέρα ή το σύζυγο μετά τη νοσηλεία στο νοσοκομείο, γιατί πριν δεν τους φέρθηκε «σωστά». Στη μη σωστή συμπεριφορά αναφέρονται ξυλοδαρμούς, κακομεταχείριση, συναισθηματική παραμέληση, ψυχολογική κακοποίηση. Τέτοια περιστατικά δεν έχουν πάντως καταγραφεί, γιατί δεν ήταν στην οπτική και την αντίληψη της Κοινωνικής Υπηρε-

σίας να αντιμετωπισθούν από την πλευρά αυτή.

2. **Ψυχιατρικά περιστατικά:** Κατά τη λήψη κοινωνικού ιστορικού από την κοινωνική λειτουργό στον Ψυχιατρικό Τομέα προέκυψε ότι γυναίκες ασθενείς που παρακολουθούνται τακτικά στα εξωτερικά ιατρεία και ακολουθούν φαρμακευτική αγωγή αναφέρουν, συχνά, σωματική κακοποίηση εκ μέρους του άλλου φύλου.

3. **Απόπειρες αυτοκτονίας:** Έχουν αντιμετωπισθεί σποραδικά μέσα από τη διασυνδεδεμένη ψυχιατρική στο Γενικό Νοσοκομείο, σε συνεργασία με τον Ψυχιατρικό Τομέα, απόπειρες αυτοκτονίας γυναικών που έφεραν σημάδια κακοποίησης. Αυτά τα περιστατικά αντιμετωπίστηκαν από την πλευρά της ψυχιατρικής-ψυχολογικής κάλυψης και συμπτωματικά μόνον ως προς την κακοποίηση.

4. **Παιδιατρική - Παιδοχειρουργική Κλινική:** Η Κοινωνική Υπηρεσία ασχολείται με όλα τα πιθανά υποψήφια για κακοποίηση ή παραμέληση παιδιά που εισάγονται στις σχετικές κλινικές. Κατά κανόνα, γίνεται εισαγωγή σε όλα για διερεύνηση. Έτσι έχουν αντιμετωπισθεί και καταγραφεί οι πιθανές κακοποιήσεις παιδιών και η διαμορφωμένη κατάσταση στις σχέσεις της

οικογένειας. Δυστυχώς επιβεβαιώνεται ότι πίσω από ένα κακοποιημένο παιδί βρίσκεται μια μητέρα που υφίσταται και αυτή βία.

5. **Γυναικολογική Κλινική:** Ελάχιστες είναι οι ασθενείς που φθάνουν από τη γυναικολογική κλινική στην Κοινωνική Υπηρεσία για λόγους κακοποίησης. Σε επαφή που είχαμε με τους γυναικολόγους ανέφεραν ότι παραπέμπουν τις ασθενείς στην Ιατροδικαστική Υπηρεσία, απευθείας.

Στην περίοδο 1989-1990, κακοποίηση σωματική έχει αναφερθεί, πριν από την εισαγωγή τους στην κλινική, από άγαμες μητέρες που προσήλθαν για να γεννήσουν.

6. **Χειρουργική-Νευροχειρουργική Κλινική:** Από τις εισαγωγές ασθενών η Κοινωνική Υπηρεσία έχει επιληφθεί και παραπέμψει στο κέντρο υποδοχής κακοποιημένων γυναικών ασθενείς με το αντίστοιχο πρόβλημα. Επίσης η Κοινωνική Υπηρεσία έχει κληθεί στα εξωτερικά ιατρεία για μικρό αριθμό περιπτώσεων.

7. Σποραδικά εμφανίζονται στην Κοινωνική Υπηρεσία των γυναικών σαν έλασκή Υπηρεσία γυναίκες ή συγγενικά τους πρόσωπα που ζητούν πληροφορίες για να απευθυνθούν σε αντίστοιχες υπηρεσίες,

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Χειρουργικές κλινικές

	1989	1990
Εξωτερικά ιατρεία	58	66
Παραπομπές σε άλλες ειδικότητες	16	27
Πρόταση για εισαγωγή	3	7
Εισήχθησαν	2	2
Συνεργασία με κοινωνική υπηρεσία	0	0

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Νευροχειρουργική κλινική

	1989	1990
Εξωτερικά ιατρεία	273	237
Παραπομπές σε άλλες ειδικότητες	4	1
Πρόταση για εισαγωγή	54	45
Εισήχθησαν	48	38
Συνεργασία με την κοινωνική υπηρεσία	3	1

υποδοχής ή υποστήριξης κακοποιημένων γυναικών.

Έκτακτα εξωτερικά ιατρεία

Παραπομπές περιστατικών

1. Χειρουργικά

Αναλύοντας τους αριθμούς και τις κλινικές ενδείξεις του Μητρώου των εξωτερικών ιατρείων, ως προς τα χειρουργικά περιστατικά (Πίνακας 1):

α. Το 1989 έχουμε να παρατηρήσουμε ότι παραπέμπονται να εξετασθούν από διαφορετική ιατρική ειδικότητα σχετικά με το πρόβλημα υγείας ένας σημαντικός αριθμός γυναικών. Μεταξύ των ειδικοτήτων που περιλαμβάνονται αναφέρουμε: οφθαλμίατρο, οδοντίατρο, ορθοπεδικό, ωτορινολαρυγγολόγο, γυναικολόγο κ.λπ. Για νευροχειρουργικό έλεγχο παρατέμφθηκαν 10 περιστατικά.

Σημαντικό είναι να επισημάνουμε ότι μεταξύ των χειρουργικών περιπτώσεων υπήρχαν ειδικές καταστάσεις όπως: 1 βιασμός, 2 εγκυμοσύνες και 1 αποβολή.

β. Κατά το έτος 1990 οι παρατηρήσεις δεν έχουν ιδιαίτερη απόκλιση. Παραπέμπονται για ιατρικό έλεγχο: 16 σε νευροχειρουργό, 5 σε ορθοπεδικούς, 2 σε γυναικο-

λόγους, 1 σε νευρολόγο, 1 σε θωρακοχειρουργό, 1 σε ψυχίατρο. Αναγράφονται επίσης στη διάγνωση ως πρόσθετα στοιχεία: 1 βιασμός, 1 εγκυμοσύνη πιθανή και 2 εγκυμοσύνες διαγνωσμένες (28 εβδομάδων και 3 1/2 μηνών αντίστοιχα).

2. Νευροχειρουργικά

Από τα εξωτερικά νευροχειρουργικά ιατρεία δεν υπάρχουν ιδιαίτερες παραπομπές σε άλλες ειδικότητες, γιατί οι ασθενείς που φθάνουν εκεί έχουν τραύματα στο πρόσωπο ή στην κεφαλή, αντικείμενο που κατά κύριο λόγο εμπίπτει στη νευροχειρουργική ειδικότητα.

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι για το 1/5 των εξετασθεισών γυναικών προτείνεται εισαγωγή. Το ποσοστό των γυναικών που αρνούνται να εισαχθούν μπορεί να κριθεί υψηλό γενικά, αν ληφθεί υπ' όψιν ότι αναφερόμαστε σε διαγνώσεις που αφορούν κακώσεις κεφαλής-προσώπου. Προτείνεται να εισαχθούν 99 περιστατικά και εισάγονται τελικά 86. Από τον αριθμό εισαχθέντων, στην Κοινωνική Υπηρεσία έφθασαν 5 περιστατικά.

3. Γυναικολογικά

Στα γυναικολογικά εξωτερικά ιατρεία, από συνεργασία που έγινε με τους για-

τρούς για το θέμα, προέκυψε ότι:

α. Φθάνουν περιστατικά σοβαρά που χρειάζονται και νομική κάλυψη, γι' αυτό απευθείας τα παραπέμπουν στην Ιατροδικαστική Υπηρεσία.

β. Γίνονται δεκτά περιστατικά από άλλα εξωτερικά ιατρεία μέσω παραπομπής, γιατί υπάρχει υποψία βιασμού ή σεξουαλικής κακοποίησης, ή τον ξυλοδαρμό τον έχει υποστεί γυναίκα σε κατάσταση εγκυμοσύνης ή με γυναικολογικά προβλήματα. Στην Κοινωνική Υπηρεσία δεν έχει παραπεμφθεί περιστατικό, από τα εξωτερικά ιατρεία.

Γεωγραφική προέλευση

Στα έκτακτα ιατρεία στο Νοσοκομείο της Νίκαιας έρχονται ασθενείς από μια μεγάλης εμβέλειας γεωγραφική περιοχή. Οι κάτοικοι των δήμων που ανήκουν στη Νομαρχία Πειραιά και τη Νομαρχία Δυτικής Αττικής απευθύνονται στο Νοσοκομείο της Νίκαιας. Επίσης σ' αυτό για πρώτες βοήθειες απευθύνονται κάτοικοι από την ευρύτερη περιοχή του Πειραιά, τις παραλιακές συνοικίες και τις περιοχές της Δυτικής Αττικής που έχουν πρόσβαση στο νοσοκομείο, μέσω των κυκλοφοριακών κόμβων της οδού Θηβών και της λεωφόρου Καβάλας (Πίνακας 6).

Συσχετίζοντας τα στοιχεία που έχουν κρατηθεί στα βιβλία των εξωτερικών ιατρείων σχετικά με τις περιοχές προέλευσης των ασθενών, εξάγεται το παρακάτω συμπέρασμα: Δήμοι με πληθυσμό περίπου 100.000 κατοίκους έχουν τα ίδια ποσοστά ξυλοδαρμού γυναικών με τους αριθμούς που εμφανίζει ο Δήμος Πειραιά. Αναλυτικότερα το Αιγάλεω, το Περιστέρι και η Νίκαια μαζί με το Δήμο Πειραιά εμφανίζουν τους υψηλότερους δείκτες.

Το Αιγάλεω, η Νίκαια και το Περιστέρι έχουν σχετική ομοιομορφία ως προς την κοινωνική τους σύνθεση. Αποτελούνται από μεσαία κοινωνικά στρώματα και εργατικό πληθυσμό. Ο Πειραιάς έχει διαφορετική κοινωνική σύνθεση, με υψηλότερες κοινωνικοοικονομικές παραμέτρους.

Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι συνοικιακές περιοχές δεν αναφέρονται από τις ασθενείς σαν επιμέρους τμήματα των δήμων, αλλά σαν αυτόνομοι δημογραφικοί χώροι. Π.χ. τα Καμίνια, η Καλλιόλη και η Αγία Σοφία σε σχέση με τον Πειραιά, η Αμφιάλη, η Ευγένια, τα Ταμπύρια σε σχέση με το Κερατσίνι και η Νεάπολη σε σχέση με τη Νίκαια.

Η γεωγραφική κατανομή των περιστατικών υποδηλώνει ότι υπάρχουν ενδείξεις σημαντικές στις περιοχές όπου απευθύνεται το νοσοκομείο, για να αντιμετωπισθεί κατ' αρχήν ερευνητικά το θέμα της σωματικής κακοποίησης των γυναικών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Γυναικολογική κλινική

	1989	1990
Εξωτερικά ιατρεία	8	4
Παραπομπές σε άλλες ειδικότητες	-	-
Πρόταση για εισαγωγή	1	1
Εισήχθησαν	0	0
Κοινωνική υπηρεσία	0	0

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Παιδιατρική - Παιδοχειρουργική -
(Εξωτερικά ιατρεία - Κλινική)*

Χρόνος	1989	1990
Εισαγωγή	4	2
Κοιν. υπηρεσία	4	2
Παραπομπές σε άλλες υπηρεσίες	2	1

*Τα παιδιατρικά περιστατικά περιέχουν και κακοποίηση μητέρων. Σχέση κακοποίησης παιδιών και γυναικών - μητέρων. Ο αριθμός κακοποιημένου παιδιού - μητέρας συμπίπτει.

Κατά τη διερεύνηση των στοιχείων διαπιστώθηκε το εξής φαινόμενο: Σποραδικά και σε μικρή συχνότητα (λιγότερο από τρεις περιπτώσεις το χρόνο) στην εφημερία φθάνουν ασθενείς από μακρινές σε σχέση με τη Νίκαια περιοχές, και ενώ υπάρχουν ενδιάμεσα υπηρεσίες πρώτων βοηθειών.

Ενδεικτικά οι περιοχές αυτές είναι: Πατήσια, Ρουφ, Μπραχάμι, Παλαιό Φάληρο, Ζωγράφου, Νέα Σμύρνη, Γλυφάδα, Καλαμάκι, Ηλιούπολη, Μενίδι, Σαλαμίνα, Ραφήνα, Χαλκίδα, Βούλα, Χολαργός, Αργυρούπολη, Πόρος, Μάνδρα, Ιλίσια, Αθήνα, Ερυθραία, Αίγινα, Κάτω Πατήσια, Γαλάτσι, Καματερό, Μέγαρο, Ζοφριά, Χολαργός, Δερεβνοχώρια Θηβών, Κόρινθος.

Η προσέλευση από αυτές τις περιοχές, που βρίσκονται αρκετά μακριά, στη Νίκαια για το συγκεκριμένο πρόβλημα ίσως εξηγείται με το άγχος για ανωνυμία και την προφύλαξη από συναντήσεις που θα δημοσιοποιούσαν το γεγονός, συμπεριφορές που συνήθως εκδηλώνονται από τις γυναίκες και τους συνοδούς, σε περιστατικά κακοποίησης.

Ηλικία και σωματική κακοποίηση

Ξυλοδαρμό ή σωματική κακοποίηση έχουν υποστεί γυναίκες από την ηλικία των 15 μέχρι πάνω από 60 ετών (Πίνακας 5). Η εμφάνιση του φαινομένου αρχίζει από την εφηβική και φθάνει μέχρι την τρίτη ηλικία.

Κατανέμοντας τις ηλικιακές ομάδες ανά δεκαετίες παρατηρούνται τα εξής: Μεταξύ των 20-40 ετών αυξάνουν τα ποσοστά κακοποιημένων γυναικών, με μεγαλύτερη έξαρση μεταξύ των 30-40 ετών.

Η δεκαετία των 20-30 αγγίζει αυτή των 30-40 – δεν την φθάνει όμως. Πριν από τα 20 και μετά τα 60, τα ποσοστά μειώνονται.

Τα φαινόμενα σωματικής βίας που εμφανίζονται στην ηλικία 14-20 κατά ένα μέρος πρέπει να αφορούν περιπτώσεις ερωτικού συντρόφου ή συζύγου και κατά ένα δεύτερο την άσκηση πατρικής-οικογενειακής εξουσίας πάνω στην έφηβη ή τη νέα γυναίκα. Ακόμη και σήμερα νομιμοποιείται στην «κοινή γνώμη» ο πατέρας να ασκεί έως και σωματική βία πάνω στο κορίτσι, με στόχο την προσαρμογή του, στις οικογενειακές-πατρικές απόψεις.

Ενδιαφέρονσα είναι και η μείωση των ποσοστών σωματικής βίας μετά τα 60 χρόνια. Σ' αυτή την ηλικιακή ομάδα δεν είναι αποδεκτό να καταχωρηθεί η άσκηση βίας στο σύζυγο, αν και η βιβλιογραφία αναφέρει ότι μετά τη συνταξιοδότηση τα ποσοστά κακοποίησης μεταξύ των συζύγων αυξάνουν. Υπάρχουν, όμως, σύγχρονες μελέτες που αναφέρονται στην εκδήλωση βίαιης συμπεριφοράς κατά των ηλικιωμένων εκ μέρους διαφόρων μελών της οικογένειας (π.χ. παιδιά).

Σημαντικό είναι να προσδιορισθεί και να ερμηνευθεί το γεγονός ότι το μεγαλύτερο ποσοστό σωματικής βίας εμφανίζεται μεταξύ των 30-40 ετών, κατά τα δεδομένα που υπάρχουν, στους αριθμούς των χειρουργικών-νευροχειρουργικών ιατρειών. Στις ειδικότητες αυτές συγκεντρώνεται ο μεγαλύτερος αριθμός των περιστατικών κακοποίησης, και με αυτή την έννοια είναι αντιπροσωπευτικός. Ολοκληρωμένη ανάλυση θα ήταν δυνατή σε συνδυασμό με στοιχεία που θα έδιναν πληροφορίες για τις κοινωνικές-επαγγελματικές-οικονομικές δραστηριότητες της γυναίκας, αλλά και του συζύγου ή του ερωτικού συντρό-

φου [του προσώπου που προκάλεσε τη σωματική κακοποίηση], σε συνδυασμό με το μορφωτικό επίπεδο και των δύο.

Αυτά τα στοιχεία δεν καταγράφονται καθόλου στα εξωτερικά ιατρεία. Με τα δεδομένα που υπάρχουν μπορεί, όμως, να διατυπωθούν οι παρακάτω σκέψεις: Η ηλικία των 30-40 περιλαμβάνει μια από τις πιο ζωντανές και δημιουργικές φάσεις της ζωής της γυναίκας. Ταυτόχρονα αυτή την περίοδο παγιώνονται σχέσεις, κοινωνικοί ρόλοι, συγκροτείται η οικογένεια και με την παρουσία των παιδιών που, σύμφωνα με την κρατούσα αντίληψη, αφορούν κατά κύριο λόγο τη γυναίκα.

Η βία εκδηλώνεται κατά το μεγαλύτερο ποσοστό σε νέα ζευγάρια, αφού και μεταξύ των 20-30 ετών δεν είναι σημαντικά μικρότεροι οι αριθμοί. Αυτά τα δεδομένα οδηγούν στην εκτίμηση ότι η πάλη για την κατανομή ισχύος μεταξύ του άνδρα και της γυναίκας, με τελικό σκοπό την επιβολή των απόψεων του άνδρα, είναι περισσότερο σκληρή από ό,τι πιστεύεται και φθάνει σε βίαιη σύγκρουση. Ενδιαφέρον θα ήταν να διερευνηθεί αν στις αναφερόμενες ηλικιακές ομάδες υπάρχει επαναλαμβανόμενη κακοποίηση, και ποια είναι η στάση των γυναικών απέναντι σε αυτή.

Στις περιπτώσεις της παιδιατρικής κλινικής οι γυναίκες της ηλικίας 30-40 παρ' ότι επανειλημμένα είχαν κακοποιηθεί σωματικά, δεν διέλυσαν το γάμο εξαιτίας πιέσεων από το ευρύτερο συγγενικό περιβάλλον και της ανυπαρξίας εναλλακτικών λύσεων σε οικονομικό-κοινωνικό επίπεδο.

Συμπεράσματα-Προτάσεις

Τα δεδομένα του 1989-1990, όπως εμφα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Περιστατικά κακοποίησης γυναικών
Ανάλυση ηλικιακής κατανομής (νευροχειρουργικά - χειρουργικά)

Έτος 1989

Τμήμα - Ηλικίες	14-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-	Σύνολο
Χειρ.	7	14	21	4	5	2	53*
N/X	26	78	77	56	18	7	262*
Σύνολο	33	92	98	60	23	9	315

Έτος 1990

Τμήμα - Ηλικίες	14-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-	Σύνολο
Χειρ.	6	17	17	11	8	7	66*
N/X	28	55	62	37	24	9	215*
Σύνολο	34	72	79	48	32	16	281

* Οι πραγματικοί αριθμοί είναι 58 (Χειρ. 1989), 273 (N/X 1989) και 237 (N/X 1990). Οι αριθμοί που αναφέρονται στους πίνακες δεν περιλαμβάνουν περιστατικά για τα οποία δεν είναι γνωστή η ηλικία του ατόμου.

νίζονται στα βιβλία της εφημερίας από τα χειρουργικά, νευροχειρουργικά, γυναικολογικά ιατρεία και την παιδιατρική κλινική, αναδεικνύουν ένα κοινωνικό φαινόμενο που είναι υπαρκτό αλλά μη καταγραφόμενο.

Θα μπορούσε να εκτιμηθεί ότι ο αριθμός 343 κακοποιημένων γυναικών το 1989 και 308 το 1990 έναντι πληθυσμού 1.000.000 που αναφέρεται για το Γενικό Νοσοκομείο Νίκαιας (χωρίς να λαμβάνεται υπ' όψιν το ποσοστό που γίνεται δεκτό από το Τζάνειο που αναφέρεται στον ίδιο πληθυσμό) δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλος. Αυτό αναιρείται, όμως, από δύο δεδομένα: (α) Ο τρόπος καταγραφής που αφορά ξυλοδαρμό/κακοποίηση γυναικών είναι ανεπαρκής, και (β) οι γυναίκες έρχονται σε επικοινωνία με τα εξωτερικά ιατρεία γιατί χρειάζονται άμεση ιατρική βοήθεια και το πρόβλημα υγείας είναι τέτοιο που δεν αντιμετωπίζεται με την παραμονή στο σπίτι και τη συγκάλυψή του. Οι γυναίκες που κακοποιούνται και δεν φθάνουν στα εξωτερικά ιατρεία δεν μπορεί να υπολογισθούν γιατί δεν καταγράφονται πουθενά, αφού δεν απευθύνονται σε κάποια υπηρεσία.

Κατά κανόνα, μετά την παροχή της ιατρικής βοήθειας, οι ασθενείς φεύγουν από το νοσοκομείο, χωρίς τη μεσολάβηση υπηρεσιών ψυχοκοινωνικής αντιμετώπισης των συνθηκών που δημιουργούν την κακοποίηση. Στην Κοινωνική Υπηρεσία και τα δύο χρόνια έφθασαν 4 γυναίκες για το συγκεκριμένο πρόβλημα και 6 περιστατικά έμμεσα από την παιδιατρική-παιδοχειρουργική κλινική.

Η παραπομπή, όμως, ελάχιστων περιστατικών κακοποίησης στην Κοινωνική Υπηρεσία εγείρει τα εξής ερωτήματα:

- α. Δεν παραπέμπει το ιατρικό προσωπικό τις ασθενείς στην Κοινωνική Υπηρεσία;
- β. Οι ίδιες οι ασθενείς δεν επιθυμούν την παραπέρα ανάμιξη των υπηρεσιών του νοσοκομείου στο προσωπικό τους πρόβλημα;
- γ. Οι ασθενείς δεν γνωρίζουν τη δυνατότητα που έχουν να απευθυνθούν στην Κοινωνική Υπηρεσία ή σε κάποια αντίστοιχη;

Και οι τρεις εκδοχές λειτουργούν παράλληλα. Εκτός αυτού, στους ρυθμούς λειτουργίας του νοσοκομείου και στις υπάρχουσες συνθήκες ένα περιστατικό ξυλοδαρμού υποτιμάται ως προς τη σημασία του, συγκριτικά με άλλες περιπτώσεις (π.χ. βαρύ τροχαίο).

Η έλλειψη πληροφόρησης αλλά και η αναποτελεσματικότητα των αστυνομικών και της Δικαιοσύνης ενισχύουν τη συνέχιση της ίδιας κατάστασης. Εκτός αυτού, συνήθως η επαφή με την κοινωνική λειτουργό γίνεται σε δεύτερη φάση, όταν το

ιατρικό πρόβλημα έχει υποχωρήσει, καθώς και η διάθεση της γυναίκας να ζητήσει βοήθεια.

Πολλοί επιστημονικοί κλάδοι θεωρούν την κακοποίηση των γυναικών σαν έλλασον πρόβλημα. Το εντάσσουν στη γενικότερη κοινωνική βία που ασκείται σε ποι-κίλες ομάδες. Ενδιαφέρον είναι να δούμε την κάθετη αντίθεση που υπάρχει από όλες τις επιστημονικές-κοινωνικές ομάδες σχετικά με τη βία κατά των παιδιών, η οποία αμβλύνεται (και όχι λόγω του απροστάτευτου της παιδικής ηλικίας μόνον) όταν αναφέρεται στη βία κατά των γυναικών.

Ο βαθμός ευαισθητοποίησης των επαγγελματιών υγείας σε σχέση με τα θέματα κακοποίησης δεν είναι δεδομένος και διερευνάται. Μια γυναίκα που φθάνει από ανάγκη παροχής βοήθειας στην εφημερία, συνήθως κρύβει το γεγονός από το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό. Ταυτόχρονα η μη ευαισθητοποίηση των επαγγελματιών υγείας οδηγεί στο να εμπεριέχεται στην αντιμετώπιση της γυναίκας μια άτυπη διάθεση υποτίμησης, γιατί της συμβαίνει η κακοποίηση.

Η μη ευαισθητοποίηση για το θέμα έχει αφήσει να λειτουργεί η αντίληψη του «θηλυκού μαζοχισμού». Έτσι η γυναίκα, που καταφεύγει για βοήθεια σε υπηρεσίες, ενοχοποιείται για άλλη μια φορά από την εξωλεκτική αλλά και ουσιαστική, πολλές φορές, συμπεριφορά απόρριψης. Επίσης αντιμετωπίζεται αδιάφορα, γιατί επικρατεί η άποψη ότι, ενώ μπορεί να απειληθεί, παραμένει στο πρόβλημα.

Αυτές οι απόψεις εκφράζουν τοποθετήσεις ιδεολογικού χαρακτήρα. Η έλλειψη ευαισθησίας από το νοσηλευτικό-ιατρικό προσωπικό, σχετικά με την κακοποίηση, έχει σχέση με την έλλειψη συνειδητοποίησης ως προς την ουσία του προβλήματος και την έλλειψη γνώσεων για το φαινόμενο της κακοποίησης. Όπως συνδέεται και προς τα στοιχειώδη ανθρώπινα

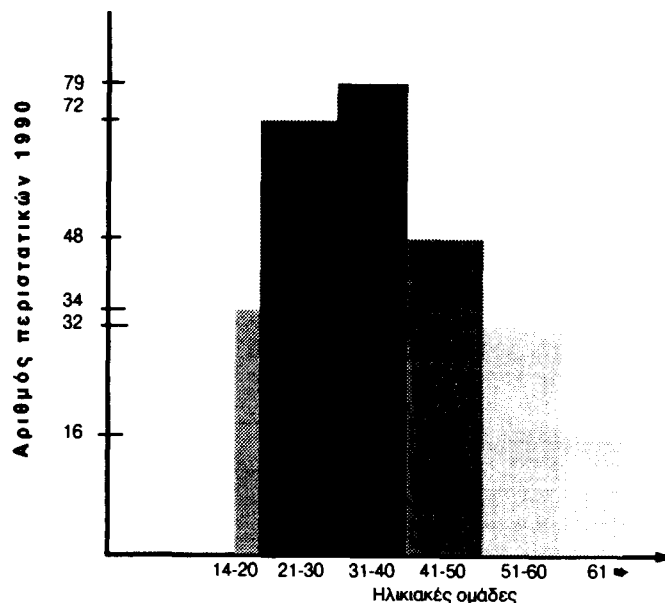
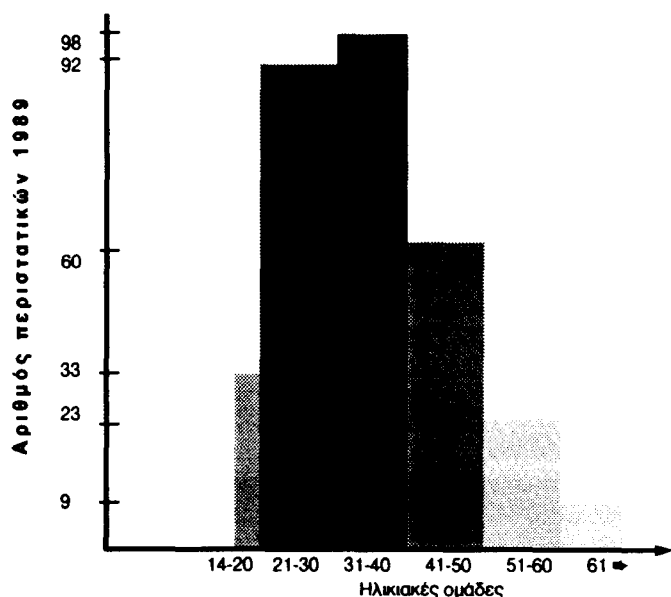
δικαιώματα και τη συνταγματική ισονομία, ίσως επειδή είναι αποδεκτή «κάποιου βαθμού» άσκηση βίας. Έτσι πρωταρχικό και αναγκαίο είναι οι επαγγελματίες υγείας να διαμορφώσουν θετική στάση-αντίληψη-αντιμετώπιση απέναντι στις κακοποιημένες γυναίκες.

Στον Πίνακα 7 καταγράφονται τα περιστατικά κακοποίησης που έφθασαν στην Κοινωνική Υπηρεσία, χωρίς να περιλαμβάνονται άγαμες μητέρες από τη γυναικολογική κλινική ή οι περιπτώσεις της παιδιατρικής.

Τελικά, οι γυναίκες που φθάνουν στην Κοινωνική Υπηρεσία για να βοηθηθούν ή να κατευθυνθούν σχετικά με την κακοποίηση είναι ελάχιστες. Έτσι δημιουργείται το φαινόμενο να τους παρέχονται πρώτες ιατρικές βοήθειες, αλλά όχι και κοινωνική βοήθεια. Το πρώτο σκέλος λειτουργεί επιτυχώς, ενώ το δεύτερο είναι ανύπαρκτο, λόγω του τρόπου λειτουργίας του συστήματος υγείας συνολικά.

Κοινωνική πρόνοια και γυναίκες

Την τελευταία δεκαετία εκφράζονται θέσεις που αμφισβητούν το δικαίωμα και την αγαθή πρόθεση στην ασκούμενη κοινωνική πολιτική να καλύψει τις ανάγκες

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
Γεωγραφική προέλευση

Περιοχές προέλευσης 1989

Ασθενών - γυναικών εξ. ιατρ.	N/X/89	N/X/90	ΧΕΙΡ/89	ΧΕΙΡ/90
Αιγάλεω	20	29	4	6
Αγ. Βαρβάρα	10	7	1	3
Ασπρόπυργος	2	5	1	2
Αμφιάλη	9	8		2
Δραπετσώνα	7	1	1	4
Ελευσίνα	5	4	2	
Κερατσίνι	11	7	2	5
Καλλιθέα	6	10	1	7
Κορυδαλλός	17	14	1	7
Κάτω Πετράλωνα		4		
Μοσχάτο	5	5		1
Νίκαια	23	21	3	5
Νεάπολη Νίκαιας	2	7	3	1
Περιστέρι	19	19	4	3
Πέραμα	12	8	1	2
Πειραιάς	33	24	8	6
Χαιδάρι	5	5	1	3
Ρέντης	2	4		

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
Παραπομπές στην κοινωνική υπηρεσία

	Χ89	Χ90	N/X89	N/X90	Γ/89	Γ/90
Εισαγωγές	2	2	48	38	1	1
Κοινωνική υπηρεσία	0	0	4	1	0	0

των γυναικών. Η Betsy Tom (1984) σε μια διεθνή συνδιάσκεψη με θέμα το κράτος πρόνοιας και τις δυνατότητες για τις γυναίκες ανέφερε ότι οι γυναίκες υπόκεινται σε δύο διαφορετικά, συνδεδεμένα μεταξύ τους συστήματα εξουσίας, το κράτος και την πατριαρχία, που από κοινού διαμορφώνουν τα πρότυπα και τις δομές στη ζωή των γυναικών.

Η άποψη αυτή δεν στερείται επιχειρημάτων αν δούμε πώς η κοινωνική προστασία αντιμετωπίζει τις γυναίκες. Θεωρεί ότι είναι μια ομοιογενής ομάδα, που ζει πάντα στη δομή της «παραδοσιακής οικογένειας», όπου παιδιά και γυναίκα εξαρτώνται από τον εργαζόμενο άνδρα. (Οι μονογονεϊκές οικογένειες δεν αναγνωρίζονται επίσημα, η φροντίδα των ηλικιωμένων και ασθενών με την έλλειψη υποδομής ανατίθεται αναγκαστικά στη γυναίκα, οι ανεπάγγελτες διαζευγμένες γυναίκες δεν έχουν πρακτικά δυνατότητα να εκπαιδευθούν κ.λπ.) Οι παροχές και η πολιτική πρόνοιας δεν καλύπτουν διαφορετικές ανάγκες σε διαφορετικές ομάδες γυναικών. Η κυρίαρχη αντίληψη στα συστήματα πρόνοιας είναι η διατήρηση της οικογένειας, άποψη η οποία στην οικογένεια όπου εκδηλώνεται βία εξυπηρετεί τελικά τον άνδρα, γιατί, ξεπερνώντας τους ψυχολογικούς-συναισθηματικούς παράγοντες, το σύστημα κοινωνικής πολιτικής δεν είναι θετικό στο να καλύψει τις ανάγκες της γυναίκας που αποφασίζει ν' αντιμετωπίσει τη βία που υφίσταται.

Η λύση θα ήταν το ίδιο το φεμινιστικό κίνημα να προσφέρει υπηρεσίες αλληλοβοήθειας και κοινωνικής κάλυψης υπερβαίνοντας την κρατική πολιτική. Τα παραπάνω ερωτήματα δεν μπορούν βέβαια να απαντηθούν σε αυτή τη μελέτη, αλλά αποτελούν προβληματισμό για μια ευρύτερη συζήτηση.

Η καταγραφή και αναγνώριση, όχι μόνο από την πλευρά των γυναικών, της πραγματικότητας του φαινομένου της κακοποίησης γυναικών από τους άνδρες στις διαπροσωπικές σχέσεις, πρέπει να υπάρξει και με την εφαρμογή μέτρων κοινωνικής πολιτικής από την πολιτεία, προς όφελος των γυναικών. Στη χώρα μας η βία κατά των γυναικών συγκαλύπτεται και παραμένει στην αφάνεια, ακόμα κι όταν εκδηλώνεται με ακρότατες μορφές.

Πλήθος κοινωνικών θεσμών ευθύνονται για την άσκηση βίας κατά των γυναικών. Κοινό χαρακτηριστικό όλων των μορφών βίας είναι η στενή τους σχέση με τη θέση των γυναικών στην κοινωνία. Οι θεσμοθετημένες υπηρεσίες στο χώρο της υγείας μέχρι σήμερα δεν αντιμετωπίζουν το θέμα της κακοποίησης. Σε αρχικό στάδιο προτείνεται ο συντονισμός υπηρεσιών Υγείας και φορέων της Κοινότητας με σκοπό να δημιουργηθούν νέοι θεσμοί για

το πρόβλημα της κακοποίησης των γυναικών. Στο πλαίσιο αυτό η Τοπική Αυτοδιοίκηση μπορεί να παίξει πρωτοποριακό ρόλο, μια και είναι από τους πλέον αντιπροσωπευτικούς και αποκεντρωμένους θεσμούς εξουσίας.

A. Ειδικότερα στο χώρο των Υπηρεσιών Υγείας οι παρακάτω παράμετροι θα συνέβαλαν στην πληρέστερη αντιμετώπιση της βίας κατά των γυναικών:

1. Η αλλαγή των νομικών ρυθμίσεων, ειδικά για την άσκηση βίας από το σύζυγο. Ο βιασμός είναι ποινικό αδίκημα και μέσα στο γάμο.

2. Κάλυψη νομική, αλλά και ψυχοκοινωνική, των γυναικών που κακοποιούνται.

3. Δημιουργία εκπαιδευτικών προγραμμάτων για την ευαισθητοποίηση του ιατρονοσηλευτικού προσωπικού, ως προς την κακοποίηση των γυναικών.

4. Λειτουργία της Ιατροδικαστικής Υπηρεσίας σε 24ωρη βάση. Στην Ιατροδικαστική Υπηρεσία να λειτουργήσει ομάδα ειδικών για ψυχοκοινωνική κάλυψη των γυναικών κατά τη διάρκεια της διαδικασίας.

5. Ειδικά για τις περιπτώσεις βιασμού-σεξουαλικής κακοποίησης, ο τρόπος σύνδεσης Νοσοκομείου-Ιατροδικαστικής Υπηρεσίας χρειάζεται να τροποποιηθεί π.χ., καταγραφή εισαγωγής ασθενούς, κλήση ιατροδικαστή υπεπάγγελτα από το νοσοκομείο με ρύθμιση για την προστασία του προσωπικού από εκφοβισμό κ.λπ.

6. Κατά την προσέλευση στην εφημερία, εάν η γυναίκα δεν εισαχθεί, να φύγει από το νοσοκομείο με πληροφορίες και με τη διεύθυνση της Υπηρεσίας όπου θα μπορούσε να απευθυνθεί εάν το επιθυμούσε.

B. Θεσμοθέτηση νέων προγραμμάτων: Από τα προαναφερθέντα στοιχεία προέ-

κυψε ότι στην ευρύτερη περιοχή Πειραιά υφίσταται θέμα κακοποίησης σημαντικού αριθμού γυναικών. Εάν θεωρήσουμε την περιοχή Πειραιά ευρύτερη δυνατότητα με διαδημοτική συνεργασία έξω από το νοσοκομείο αλλά όχι ξεκομμένη από τη λειτουργία του, προτείνεται να δημιουργηθεί και να λειτουργήσει «πρόγραμμα κατά της βίας» σε δύο επίπεδα:

α. Πρόληψη

β. Αντιμετώπιση-θεραπεία.

Είναι εφικτό να δημιουργηθεί πλέγμα υπηρεσιών στην κοινότητα και να διασυνδεθεί ο νοσοκομειακός χώρος με αυτές. Φορείς που μπορεί να συμβάλουν στην κατάρτιση νέων προγραμμάτων είναι, εκτός από την Τοπική Αυτοδιοίκηση, γυναικείες ομάδες, η Γραμματεία Ισότητας και διάφοροι επιστημονικοί φορείς. Αυτό το πρόγραμμα είναι δυνατόν να εφαρμοστεί πειραματικά και να καλύπτει τρεις πλευρές:

1. Άμεση βοήθεια, τηλεφωνική επικοινωνία S.O.S.

2. Συμβουλευτική ή νομική υποστηρικτική κάλυψη.

3. Στεγαστικά επαγγελματικά προγράμματα.

Η πρώτη μορφή (άμεση βοήθεια) θα έχει την έννοια κοινωνικής εφημερίας ή πρώτων κοινωνικών βοηθειών. Αυτές,

βέβαια, είναι μερικές αρχικές θέσεις για τον τρόπο που πρέπει να αντιμετωπίζεται το θέμα της σωματικής κακοποίησης των γυναικών από τις υπηρεσίες υγείας. Μέχρι τώρα το κράτος πρόνοιας ποτέ δεν συμπεριέλαβε και δεν κάλυψε τις ανάγκες των γυναικών, από τη δική τους πλευρά και οπτική. Χρειάζονται πρωτοβουλίες, μέσα από την αυτοοργάνωση των γυναικών και από φορείς, για να σπάσει η σιωπή και να αντιμετωπισθεί η βία κατά των γυναικών ως κοινωνικό φαινόμενο και όχι ως προσωπική υπόθεση. ■

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Ελληνική

1. Δημήτρης Ιατρίδης, «Κοινωνική εργασία και υγεία», *Κοινωνική εργασία*, τεύχος 1989.
2. Γιάννα Αθανασάτου, «Ένα αδίκημα εκσυγχρονίζεται», *Δίνη*, τεύχος 2, 1987.
3. Άννα Φραγκουδάκη, «Η άσκηση βίας κατά των γυναικών. Η έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου», *Δίνη*, τεύχος 2, 1987.
4. Όλγα Στασινοπούλου, «Η ανάπτυξη του θεσμού της ΤΑ στην Ελλάδα και η σημασία της Κοινοτικής Ανάπτυξης», *Κοινωνική εργασία*, τεύχος 3.
5. Μαρία Ρεπούση, «Η φυλετική βία υπάρχει αλλά στις εφημερίδες εξαφανίζεται, *Η αριστερά σήμερα*, τεύχος 3, 1983.

6. «Σε ποια εμπόλεμη κατάσταση ζούμε;» *Κατίνα*, τεύχος 2, 1987.
7. Χρήστος Μουζακίτης, «Συζυγική βία: Αιτιολογία-Επιπτώσεις-Παρέμβαση», *Κοινωνική εργασία*, τεύχος 16, 1989.
8. Betsy Thom, «Οι γυναίκες και το κράτος της Πρόνοιας», *Εκλογή*, 1984.
9. Chery L. Benard, Edit Schlaffer, *Η καθημερινή βία στο γάμο*, 1990.
10. Marie Ontil Farzie, *Βιασμός*, 1983.

Β. Ξενόγλωσση

1. Liane V. Davis, «Battered Women: The transformation of a social problem», *Social Work* '87, 1987.
2. Suzanf Turner, «Battered Women: Mourning the Death of a Relationship», *Social Work*, 10/86.
3. Sandra Horley, «Women abuse and training», *Social work today*, 1/1989.
4. Richard C., Simons M.D., Strauss Ph. D., «Marital disfunction, Seperation and divorce», *Cangrhensive text book of psychiatry II*, 1980.
5. Wendy Tatham, «Domestic violence A. shame and a disgrace», *Social work today*, vol. 27/6/1990.
6. «Making women safe», *Social work today*, 6/1990.

Η αναπαράσταση των κατά φύλο σχέσεων στον Τύπο: Εμπειρικές εργασίες*

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

ΣΤΟ ΑΡΘΡΟ αυτό θα κάνουμε μια σύντομη επισκόπηση των σημαντικότερων εμπειρικών εργασιών που πραγματεύονται το ζήτημα της αναπαράστασης των σχέσεων των δύο φύλων στον Τύπο, με επίκεντρο την αναπαράσταση του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας.¹ Οι εργασίες αυτές έχουν, χωρίς αμφιβολία, επηρεαστεί από τον γενικότερο φεμινιστικό προβληματισμό, με αφετηρία κυρίως τις αρχές του 1960. Στο πεδίο ανάλυσης περιλαμβάνεται το περιεχόμενο (ειδησεογραφικό, λογοτεχνικό και διαφημιστικό) του περιοδικού και ημερήσιου Τύπου.

Σχηματικά, οι σχετικές εργασίες χωρίζονται σε δύο βασικές κατηγορίες που αντιστοιχούν σε διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις και συνδέονται, συνήθως, με διαφορετικές θεωρητικές παραδοχές: (α) αυτές τις οποίες συμβατικά θα ονομάσουμε κλασικές αναλύσεις περιεχομένου, και (β) τις δομικές αναλύσεις που χρησιμοποιούν κυρίως σημειολογικές μεθόδους, αναλύσεις της αφηγηματικής δομής, υφολογικές αναλύσεις κ.λπ.

Α. Κλασικές αναλύσεις περιεχομένου

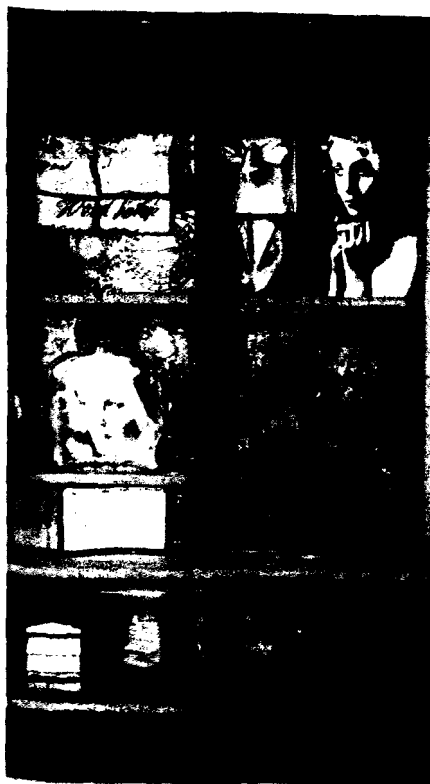
1. Ποσοτικές αναλύσεις

Οι αναλύσεις αυτές έχουν σχετικά περιορισμένο ενδιαφέρον, γιατί οι υποθέσεις, τα αποτελέσματα και τα συμπεράσματά τους είναι «ερευνητικά» πολύ φτωχά, αφού περιγράφουν απλώς στατιστικά τα μηνύματα των ΜΜΕ και επιβεβαιώνουν το προφανές, «ανακαλύπτουν», δηλαδή, τον ιεραρχικό κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και την υποτελή θέση των γυναικών στη σύγχρονη κοινωνία. Στις εργασίες αυτές χρησιμοποιούνται δύο βασικές αναλυτικές κατηγορίες: η απουσία και η διαστρέβλωση: κατά την ομόφωνη γνώμη των ερευνητών, υπάρχει σαφής τάση των ΜΜΕ να αγνοούν, αφ' ενός, τις γυναίκες και να παρουσιάζουν, αφ' ετέρου, μια «διαστρεβλωμένη» εικόνα τους, προβάλλοντας ακατάπαυστα «παραδοσιακές» στερεότυπες εικόνες. Στην πρώτη περίπτωση, χαρακτηριστικές είναι οι μελέτες που εστιάζουν την προσοχή τους είτε στο φωτογραφικό υλικό (Miller, 1975· Luebke, 1989· Blackwood, 1983) είτε στα

άρθρα των εφημερίδων (Davis, 1982) καταδεικνύοντας ότι, στατιστικά, οι άνδρες εμφανίζονται συχνότερα στα ΜΜΕ.² Στη δεύτερη περίπτωση, επιχειρείται η σύγκριση της «αντικειμενικής πραγματικότητας» και του περιεχομένου του Τύπου.³ Υποστηρίζεται, π.χ., ότι τα ποσοστά και η κατανομή των επαγγελματικά εργαζόμενων γυναικών που παρουσιάζονται στα ΜΜΕ δεν ανταποκρίνονται στις μεταβολές που έχουν καταγραφεί τα τελευταία χρόνια στο γυναικείο εργατικό δυναμικό (Lazer and Dier, 1978). Με αυτή την έννοια, ο Τύπος δημιουργεί και ενισχύει τη στερεότυπη εικόνα της γυναίκας ως νοικοκυράς και μητέρας, και η παρουσίαση των γυναικείων ρόλων είναι διαστρεβλωμένη αφού δεν αντανάκλα τη σημερινή θέση των γυναικών ούτε την επίδραση που έχουν σ' αυτήν οι ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές, με συνέπεια τη διεύρυνση της διαφοράς μεταξύ των σύγχρονων εμπειριών των εργαζόμενων γυναικών και της απεικόνισης αυτής της εμπειρίας. Με τον ίδιο τρόπο, η χρήση της «θηλυκότητας» ως σχεδόν αποκλειστικού κριτηρίου για ν' αποφασιστεί κατά πόσο αξίζει να αποδοθεί στις γυναίκες κάποια θέση στον Τύπο συνιστά, κατά την άποψη των μελετητών, έναν έμμεσο υπερτονισμό της στερεότυπης εικόνας των γυναικών ως «σεξουαλικών ή διακοσμητικών αντικειμένων» η μεταχείριση αυτή θεωρείται ότι ενισχύει την εξάρτηση και τη θέση υποτέλειάς τους.

Αφήνοντας κατά μέρος το πολύπλοκο ζήτημα της δυνητικής επίδρασης των ΜΜΕ στην κοινωνικοποίηση των ατόμων και την επιρροή που μπορεί να έχουν τέτοιες εικόνες στη συμπεριφορά τους, θα σταθούμε στις κυριότερες αδυναμίες αυτής της κατηγορίας εργασιών και στις πλέον λανθάνουσα μορφή διαφαινόμενες παραδοχές και υποθέσεις, τις οποίες θεωρούμε απαραίτητο να επισημάνουμε συνοπτικά.

Η βασική παραδοχή που κατευθύνει όλες τις αναλύσεις και τα συμπεράσματά τους αντλείται από την πλουραλιστική θεωρία, σύμφωνα με την οποία τα ΜΜΕ συνιστούν θεσμούς που διαμεσολαβούν μεταξύ της προσωπικής εμπειρίας, της αντίληψης δηλαδή που έχουμε για τον κόσμο γύρω μας, και της «πραγματικότητας».⁴ Κατά συνέπεια, το περιεχόμενο των ΜΜΕ εκλαμβάνεται είτε θετικά, ως αποκαλυπτικό της αλήθειας και αντανάκλα ή

καθρεφτίζει την πραγματικότητα, είτε αρνητικά, ως συνειδητή και σκόπιμη διαστρέβλωση και απόκρυψη της πραγματικότητας (απουσία). Αυτές οι παραδοχές έχουν τόσο θεωρητικές όσο και πολιτικές προεκτάσεις ως προς την ιδεολογική λειτουργία των ΜΜΕ, το ρόλο τους στην κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας, και την πραγματική αυτονομία των παραγωγών των νέων. Το μεγαλύτερο ποσοστό των ερευνών αποδίδει την παραδοσιακή εικόνα των γυναικών στο γεγονός της ανδροκρατίας του δημοσιογραφικού επαγγέλματος. Κατά συνέπεια, ενώ ρητά ή έμμεσα οι ερευνητές υποστηρίζουν την ανάγκη αλλαγής του περιεχομένου των ΜΜΕ, οι προτεινόμενες «στρατηγικές» απίτευξης αυτής της μεταβολής περιορίζονται κυρίως στην αύξηση του ποσοστού των γυναικών δημοσιογράφων, χωρίς να τίθεται σε αμφισβήτηση η οικονομική, πολιτική και κοινωνική δομή των ΜΜΕ.⁵ Έτσι, αυτού του τύπου οι αναλύσεις μένουν στην επιφάνεια των πραγμάτων και δεν εξετάζουν ούτε τη διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής της κοινωνικής συνείδησης, ούτε ποια είναι η φύση και η βαθύτερη δομή των δημοσιογραφικών οργανισμών και των κανόνων της δημοσιογραφικής δεοντολογίας⁶ και το πώς αυτές επιδρούν στο περιεχόμενο του Τύπου. Ο ιδεολογικός ρόλος των ΜΜΕ ανάγεται σε μία απλή και μηχανιστική διαδικασία, όπου δεν γίνεται διάκριση μεταξύ της διαδικασίας επιλογής (γραφειοκρατικές δομές των επιχειρήσεων) και της βούλησης επιλογής (που υποτίθεται ότι, στην προκειμένη περίπτωση, σχετίζεται με το φύλο των δημοσιογράφων).

Αυτή η γενική θεωρητική προσέγγιση ως προς το ρόλο των ΜΜΕ και την έννοια της ιδεολογίας καθορίζει και τις επιμέρους παραδοχές των ποσοτικών αναλύσεων. Ως σημαντικότερες επισημαίνονται οι ακόλουθες:

— Η ποσότητα κατά έναν, απλοϊκό, τρόπο είναι συνώνυμη της σημασίας,⁷ αφού η «παρουσία» θα σήμαινε δικαιότερη απεικόνιση. Υπό αυτή την οπτική δεν αμφισβητούνται η κατά φύλο κατάταξη, ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας στην οικιακή μονάδα κ.ά. Εντούτοις, πρέπει ν' αναγνωρισθεί ότι η διαπίστωση της «απουσίας» των γυναικών από τον Τύπο ως στοιχείο είναι σημαντική (βλέπε παρακάτω).

— Η στερεότυπη απεικόνιση είναι συνώνυμη της διαστρέβλωσης της αντικειμενικής πραγματικότητας. Όμως, τα βασικά χαρακτηριστικά των στερεοτύπων είναι η γενίκευση και η απλούστευση, και η αποτελεσματικότητά τους αντλείται από το γεγονός ότι έχουν πυρήνα αλήθειας και ποτέ δεν είναι τελείως «ψευδή» (Jaddou L., Williams J., 1981). Ακόμα, το γεγονός της υπεραπλούστευσης δεν είναι αρκετό

για τέτοιου είδους διαχωρισμό, γιατί πολλά στερεότυπα εκφράζουν, έστω εν μέρει, εκλεπτυσμένα και βαθύτερα χαρακτηριστικά στοιχεία της συνολικής πραγματικότητας.

— Οι ερευνητές υποστηρίζουν ότι οι εικόνες των γυναικών ως συζύγων, μητέρων και σεξουαλικών αντικειμένων είναι ψευδείς, στερεότυπες και ανακριβείς, ενώ η απεικόνιση των εργαζόμενων γυναικών

είναι λιγότερο στερεότυπη και de facto θετικότερη από την απεικόνιση των πρώτων. Με τον ίδιο τρόπο, θεωρούν ότι η απεικόνιση των ανδρών είναι λιγότερο στερεότυπη από αυτήν των γυναικών, αναπαράγοντας, χωρίς να αναλύουν κριτικά, παραδοχές, αξίες και πρότυπα που δεσπόζουν στις συλλογικές παραστάσεις, κυρίως, ως προς την αξιολόγηση και ιεράρχηση των διχοτομικών κατηγοριών ιδιωτικού / δημόσιου, πνεύματος / συναισθήματος, εργασίας/μητρότητας κ.λπ.

Ένα επιπρόσθετο πρόβλημα που παρουσιάζουν οι μαθηματικές αναλύσεις περιεχομένου έγκειται στο γεγονός ότι δεν είναι δυνατόν να ανιχνεύσουν και να καταδείξουν τις υπάρχουσες αντιφάσεις. Μετρώντας τις νοικοκυρές και τις συζύγους δεν μας μαθαίνει τίποτα πέρα από το γεγονός της ύπαρξής τους, αφού δεν αναλύει τις διαφοροποιήσεις (θετική αναπαράσταση ή αρνητική, με ποιους όρους και σε ποια πλαίσια). Ειδικά ως προς τις εργασίες που καταμέτρησαν το φωτογραφικό περιεχόμενο των εφημερίδων οι ενστάσεις είναι πολλές και σημαντικές ως προς τη βαρύτητα που δίνεται στο καταδηλούμενο μήνυμά του, εις βάρος του «συμπαρεδηλούμενου» μηνύματος που παραλείπει στην κουλτούρα της κοινωνίας και στην ιδεολογική ανάγνωση της φωτογραφίας.⁸

2. Ποιοτικές θεματικές αναλύσεις περιεχομένου
Οι αναλύσεις αυτές, αν και μεθοδολογικά

συγγενείς των ποσοτικών αναλύσεων και με παρόμοιες θεωρητικές αδυναμίες, εντούτοις δίνουν πιο ενδιαφέροντα αποτελέσματα και πιο εκλεπτυσμένα συμπεράσματα. Ερευνήτριες σαν τις M. Ferguson (1983), Franzwa (1974), Glazer (1980), Geise (1979), Newkirk (1977) κ.ά., διερευνώντας τους ρόλους και τα πρότυπα των γυναικών στο περιεχόμενο των γυναικείων περιοδικών, θέλησαν να δουν αν η φεμινιστική κριτική της δεκαετίας του '60 προς τα ΜΜΕ⁹ επέφερε μεταβολές στο περιεχόμενό τους. Τέτοιου τύπου εργασίες επιχειρούν κυρίως, μέσω της κωδικοποίησης και της ταξινόμησης των κυρίαρχων θεμάτων και της στατιστικής τους επεξεργασίας, να δώσουν συστηματική και αντικειμενική περιγραφή των μηνυμάτων του Τύπου και της ιδεολογίας τους. Σ' αυτό το πλαίσιο, έχει ασκήσει έντονη επίδραση ο θεωρητικός προβληματισμός που εισάγει η προσέγγιση της G. Tuchman (1978α).

Η Tuchman (1978α, 8), χωρίς να θεωρεί λανθασμένες τις βασικές αναλυτικές κατηγορίες της απουσίας και της διαστρέβλωσης που χρησιμοποιούν οι ποσοτικές αναλύσεις, υποστηρίζει, εντούτοις, ότι οι υποθέσεις της «αντανάκλασης» και της «συμβολικής εξουδετέρωσης» αναλύουν καλύτερα το περιεχόμενο των μηνυμάτων των ΜΜΕ. Σύμφωνα με την πρώτη βασική της υπόθεση, τα ΜΜΕ προσπαθούν συνεχώς να αντανάκλουν τις κυρίαρχες κοινωνικές αξίες προκειμένου να προσελκύσουν το κοινό τους. Αυτές οι

ιδέες και τα ιδανικά είναι ενσωματωμένες στη συμβολική αναπαράσταση της κοινωνίας, αλλά δεν αποτελούν απεικόνιση της ίδιας της αντικειμενικής πραγματικότητας. Με αυτή την έννοια, η ανάλυση περιεχομένου πρέπει ν' αναζητά ποια πρότυπα κοινωνικής οργάνωσης είναι ηθικά αποδεκτά και επιθυμητά μέσω της προβολής των κυρίαρχων απεικονίσεων, και όχι αν οι κυρίαρχες εικόνες αποτελούν διαστρέβλωση ή πιστή αναπαράσταση της πραγματικότητας. Σύμφωνα με την υπόθεση της *συμβολικής εξουδετέρωσης ή εκμηδένισης* (symbolic annihilation) που δανείζεται η Tuchman από τον Gerbner (1972), η υποπαρουσίαση των γυναικών και η στερεότυπη απεικόνισή τους συλλαμβάνει *συμβολικά* την πραγματική τους θέση στις σύγχρονες κοινωνίες. Ο Gerbner θεωρεί ότι όπως η αναπαράσταση στα ΜΜΕ σημασιοδοτεί την κοινωνική ύπαρξη, «αναγγέλλει» δηλαδή στο κοινό ότι αυτός ο τρόπος ύπαρξης ή αυτός ο ρόλος ή η συμπεριφορά συνιστούν κοινωνικές αξίες και αξιολογούνται θετικά, έτσι και η απουσία σημασιοδοτεί τη συμβολική εξουδετέρωση [των γυναικών].

Κατά την ομόφωνη γνώμη των μελετητών αυτής της κατηγορίας, κύριο χαρακτηριστικό του περιεχομένου των σύγχρονων ΜΜΕ είναι η αλλαγή από το πρότυπο των γυναικών που είναι «ευτυχισμένες νοικοκυρές, μητέρες και σύζυγοι» προς ένα άλλο, όπου ναι μεν συνεχίζουν να παρέχουν εικόνα ατόμου προορισμένου να γίνει σύζυγος και μητέρα,¹⁰ αλλά που συνδυάζει και την επαγγελματική απασχόληση. Στα μηνύματα των ΜΜΕ κυριαρχούν γυναίκες που, χάρη στην επαγγελματική τους απασχόληση, κερδίζουν την οικονομική τους ανεξαρτησία και, κυρίως, την ψυχολογική τους χειραφέτηση.¹¹ Αν και η πρωτοκαθεδρία της οικογένειας εξακολουθεί να υπάρχει, η επαγγελματική απασχόληση άμεσα ή έμμεσα καταξιώνεται ως απαραίτητη ή θετική και διαφαίνεται μια τάση αποενοχοποίησης των γυναικών που απασχολούνται επαγγελματικά όταν τα παιδιά τους είναι σε προσχολική ηλικία.

Εντούτοις, όλοι οι μελετητές τονίζουν ότι, παρά τη σημαντική μείωση των παραδοσιακών προς όφελος περισσότερο φιλελεύθερων απόψεων για τους γυναικείους ρόλους και παρόλο ότι τα ΜΜΕ αντανάκλουν τα κοινωνικά ζητήματα με τέτοιο τρόπο ώστε να ενσωματώνουν επιλεκτικά ορισμένες φεμινιστικές απόψεις στη δομή τους, οι αλλαγές δεν είναι ριζικές, και μόνο αριθμητικές διαφορές υποστηρίζουν την ύπαρξή τους (Geise, 1979· Newkirk 1977). Με αυτή την έννοια, είναι επιτρεπτή η βαθμιαία και ελάχιστη αλλαγή, διατηρούνται όμως άθικτες οι βασικές αφηγηματικές δομές.

Έτσι, ενώ επιφανειακά έχουν επέλθει κάποιες αλλαγές που σχετίζονται με τις

ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές, αυτό που είναι σημαντικότερο και δεν το δείχνουν οι στατιστικές των ποσοτικών αναλύσεων, είναι ότι μολονότι πάνω από τις μισές γυναίκες εργάζονται, η ασημαντότητα της εργασίας τους και η προτεραιότητα του Άνδρα και της Οικογένειας είναι το κυρίαρχο μήνυμα (Loughlin, 1983). Η Franzwa (1974), π.χ., διαπίστωσε ότι παρόλο που η δεκαετία του 1970 χαρακτηρίζεται από μικρή αύξηση της «κατανόησης» και της «συμπάθειας» προς τις εργαζόμενες γυναίκες και τα προβλήματά τους όταν δίνεται προτεραιότητα στην επαγγελματική τους απασχόληση, τα αποτελέσματα για τις ίδιες τις γυναίκες και τους κοντινούς τους ανθρώπους είναι ολέθρια, αφού αποσαφηνίζονται ψυχολογικά και σωματικά. Όπως τονίζει η Beppoi (1973:84), η καταξίωση της επαγγελματικής απασχόλησης αμφισβητείται με την ίδια ευκολία που υιοθετείται. Έτσι, στις μισθολογικές ανισότητες, στις διακρίσεις προώθησης και ανέλιξης προστίθεται και ένα ακόμα στοιχείο «ψυχολογικής και σωματικής εξουθένωσης», το «δίλημμα» του «διπλού ρόλου».

Το «δίλημμα» του «διπλού ρόλου», δηλαδή το πώς οι εργαζόμενες γυναίκες συνδυάζουν τη μισθωτή εργασία και την απλήρωτη οικιακή εργασία, απασχόλησε ερευνητριες όπως η Glazer (1980). Βασικό της συμπίεσμα είναι ότι, στα μηνύματα των ΜΜΕ, οι γυναίκες επιτελούν δραστηριότητες που υποστηρίζουν τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των φύλων και μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών. Η πειθαρχία, ο προγραμματισμός, η ορθολογική χρήση του χρόνου (η κατανάλωση χρόνου «ποιοτήτας» με τα παιδιά, η εξαφάνιση του ατομικού χρόνου, η επιτέλεση πολλών δραστηριοτήτων ταυτόχρονα και η χρήση της οικιακής τεχνολογίας), είναι από τους συχνότερα προτεινόμενους τρόπους συνδυασμού της επαγγελματικής και της οικιακής εργασίας. Οι κοινωνικές λύσεις μέσω συλλογικών ενεργειών ή κρατικής μέριμνας απορρίπτονται συνήθως, προς όφελος *ατομικών λύσεων* που αμφισβητούν λίγο ή καθόλου τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις. Επιπλέον, αν και οι διακρίσεις αναγνωρίζονται ως υπαρκτές, θεωρείται ότι η προσωπική προσπάθεια και αφοσίωση, η σωστή εκπαίδευση, η προσαρμοστικότητα και η διαθεσιμότητα είναι τα κυριότερα στοιχεία που επιτρέπουν στις γυναίκες να υπερβαίνουν τα προβλήματα που δημιουργούν οι διακρίσεις αυτές. Κατά συνέπεια, η διπλή εργασία των γυναικών αντιμετωπίζεται ως *γυναικείο πρόβλημα* και ως πηγή συναισθηματικών και φυσικών εντάσεων και, σπανιότερα, ως αναπαγωγός της θέσης υποτέλειας των γυναικών στην αγορά εργασίας και στην οικογένεια. Ακριβώς αυτό το στοιχείο συνιστά, κατά την άποψη

της Glazer, το βασικό ιδεολογικό μήνυμα του Τύπου. Με αυτή την έννοια, ακόμα και όταν υιοθετούνται νέα «ανδρικά»¹² χαρακτηριστικά στις αναπαραστάσεις των γυναικών, δημιουργούνται νέα στερεότυπα με την ίδια ιδεολογική λειτουργία και ενισχύονται οι παλιές πηγές καταπίεσης.¹³

Συμπερασματικά, όπως τονίζουν οι μελετητές, αν και αρχικά το περιεχόμενο των γυναικείων περιοδικών δίνει την αίσθηση ότι έχει υποστεί βαθιές αλλαγές κατά τη μεταπολεμική περίοδο και ότι το φάσμα των ρόλων και των προσδοκιών έχει διευρυνθεί σημαντικά σε σχέση με την έμφαση στον ρομαντικό έρωτα, το γάμο και την οικογένεια, που χαρακτηρίζει παλαιότερες περιόδους, εντούτοις, προσεκτικότερη ανάλυση κυρίως της μορφής των άρθρων καταδεικνύει ότι οι αξίες είναι παλιές και αμετάβλητες. Ο βιολογικός προσδιορισμός, η κατά φύλο διχοτόμηση και η «γυναικεία» προσέγγιση εξακολουθούν να καθορίζουν όλο το περιεχόμενο των περιοδικών και ν' αποτελούν το ρητό και έμμεσο ιδεολογικό μήνυμά τους.¹⁴ Υπάρχει, βέβαια, σαφής μετατόπιση από τον περιορισμό της γυναικείας εξάρτησης στον ευρύτερο ορίζοντα της *γυναικείας ανεξαρτησίας*, και η «θηλυκότητα»¹⁵ έχει μεταβληθεί και έχει ανταποκριθεί στις κοινωνικές μεταβολές της θέσης των γυναικών. Διαμέσου, όμως, των επιλεκτικών αντιλήψεων και ερμηνειών του ευρύτερου κόσμου από την οπτική γωνία της «Γυναικάς», διαμέσου των κατηγοριών των γυναικείων ενδιαφερόντων και βιωμάτων και της προώθησης της γυναικείας άποψης που ενισχύει την ιδέα της γυναικείας αλληλεγγύης, συντηρείται μια κοινωνική «πραγματικότητα» η οποία είναι «για πάντα γυναικεία», και όπου πάντα το φύλο είναι η έσχατη διαχωριστική γραμμή (Ferguson, 1983).

Μπορούμε, λοιπόν, να πούμε ότι παρόλο που οι θεματικές αναλύσεις παρουσιάζουν τις ίδιες περίπου αδυναμίες με τις ποσοτικές αναλύσεις, αφού δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στη στατιστική συχνότητα των εξεταζόμενων θεμάτων και αναπαραστάσεων, αυτό που τις διαφοροποιεί και συνιστά τη συνεισφορά τους στη σχετική βιβλιογραφία είναι το ότι καταδεικνύουν πως δεν αρκεί η ποσοτική παρουσία των γυναικών σε μη παραδοσιακούς ρόλους για να έχουμε «πιστή αντανάκλαση της πραγματικότητας», «δικαιότερες» αναπαραστάσεις των γυναικών και «εκσυγχρονισμό» των μηνυμάτων των ΜΜΕ.

Β. Δομικές αναλύσεις

Η δεύτερη γενιά των ερευνητών επιχειρεί να ξεφύγει από την προβληματική της ποσοτικής μέτρησης. Αντίθετα, τώρα ανα-

ζητείται ένας τρόπος ποιοτικής καταγραφής της αναπαράστασης των κατά φύλο διακρίσεων, αφού πιστεύεται ότι το ζήτημα της ιδεολογικής λειτουργίας δεν μπορεί να περιοριστεί στις «βελτιωμένες» ή όχι αναπαραστάσεις των γυναικών. Με διαφορετικό θεωρητικό υπόβαθρο και προβληματισμό, οι μελετητές αυτοί θεωρούν απαραίτητο μέσω της ανάλυσης να αναφανερί το πώς συμβάλλουν τα ΜΜΕ στη διατήρηση των δεδομένων ταξικών, εξουσιαστικών και ιεραρχικών ισορροπιών. Στις εργασίες αυτής της κατηγορίας τίθεται σε αμφισβήτηση ο αντανάκλαστικός ρόλος των ΜΜΕ και τονίζεται ότι τα μηνύματά τους δεν πρέπει να γίνονται αντιληπτά ως διαστρέβλωση της πραγματικότητας και δευτερεύοντα ως προς την «πραγματική ζωή», αλλά ότι, αντίθετα, οι αναπαραστάσεις γυναικών και ανδρών στον Τύπο ταιριάζουν, ως ένα βαθμό, στις σύγχρονες κατά φύλο σχέσεις, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι προέρχονται ή αντιγράφονται από αυτές, αφού διατηρούν ταυτόχρονα ιδιαίτερη αναπαραστατική πρακτική και παράγουν νοήματα και «κατηγορίες» που δεν βρίσκονται πουθενά αλλού.¹⁶

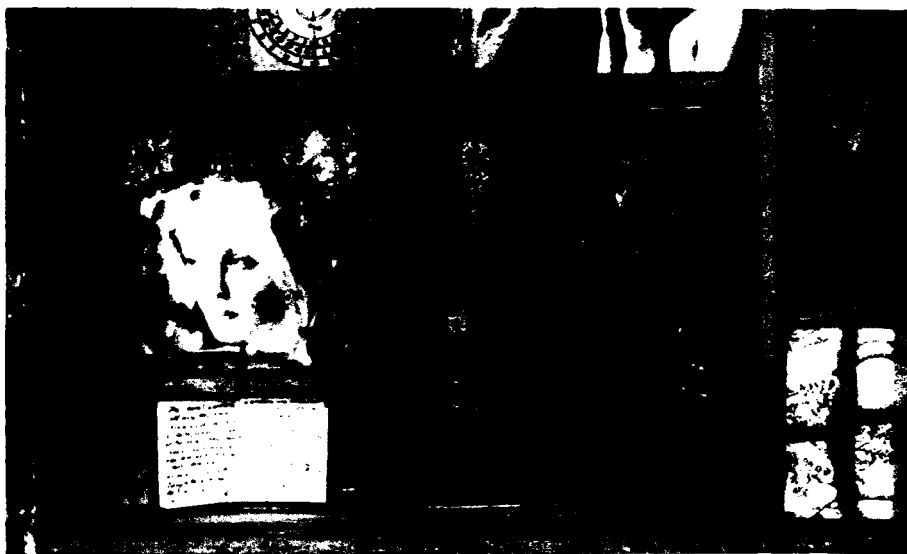
Η πραγματικότητα δεν θεωρείται απλώς ως δεδομένο σύνολο γεγονότων, και η λειτουργία του Τύπου δεν ανάγεται απλώς στη μετάδοση ενός προϋπάρχοντος νοήματος. Αντίθετα, εδώ υιοθετείται η άποψη σύμφωνα με την οποία «τα ΜΜΕ αναπαριστούν την πραγματικότητα, δηλαδή λαμβάνουν ενεργητικό ρόλο στην επιλογή και την παρουσίαση, στη δόμηση και στη διαμόρφωση του νοήματος, στην κοινωνική δηλαδή κατασκευή της πραγματικότητας» (Hall, 1982· ελλ. μτφ. 1988:102). Έτσι, το επίκεντρο της ανάλυσης μετατοπίζεται από το τι αναπαρίσταται στο πώς αναπαρίσταται. Το αν οι γυναίκες απεικονίζονται ως νοικοκυρές και μητέρες ή εργαζόμενες περνάει σε δεύτερη μοίρα, και διερευνάται με ποιους όρους, σε ποιο πλαίσιο και πώς σηματοδοτείται το γεγονός τού να είναι μια γυναίκα μητέρα/νοικοκυρά, ή αν υπάρχει ένα μέσο ή και περισσότερα να σημασιοδοτήσουμε αυτήν την εικόνα ως αντίθετη μιας άλλης – π.χ. της επαγγελματικά εργαζόμενης γυναίκας.

Οι Γυναίκες ως Κατηγορία

Για το περιοδικό *m/f* (No 1, σελ. 5), στην ανάλυση των μηνυμάτων προέχει ότι η «γυναίκα παράγεται ως κατηγορία και αυτό προσδιορίζει την υποτελή θέση των γυναικών». Για τη Rakow (1986), η πολιτισμική δημιουργία δύο διακριτών και ασύμμετρων φύλων χρησιμεύει ως οργανωτική αρχή που ενεργεί σε πολλά επίπεδα, αφού «Όντας» ένα φύλο συνεπάγεται ένα «Πράττειν» του φύλου, το φύλο δηλαδή

είναι ταυτόχρονα ένα σύνολο κοινωνικών πρακτικών και ένα σύστημα πολιτισμικών νοημάτων.

Η εμπειρική εργασία της Guillaumin (1972) υιοθετεί αυτή την προβληματική της αναπαράστασης των φύλων (αλλά και των φυλών, της ηλικίας, των τάξεων, κ.ά.) ως κατηγορίας. Κεντρικός στόχος της ανάλυσης της (στις ημερήσιες γαλλικές εφημερίδες από το 1945 ως το 1960)

είναι να ανακαλύψει το μηχανισμό και τα βασικά συστατικά της ρατσιστικής ιδεολογίας και να προσδιορίσει το νόημά της όπως εκδηλώνεται στη δομή και στο λεξιλόγιο της καθημερινής γλώσσας.

Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι η ρατσιστική ιδεολογία επιβιώνει σήμερα με τη μορφή ενός νέου τρόπου αντίληψης (mode de perception) της διαφοράς (του Άλλου), ως διαφορά ουσιών, όπου κεντρικό στοιχείο διαφοροποίησης είναι το σωματικο-βιολογικό υπόβαθρο. Αυτό που διακυβεύεται στον ρατσιστικό μηχανισμό δεν είναι η πραγματικότητα ή όχι μιας διαφοράς, αλλά το γεγονός ότι κάθε φυσική (ή, υποτιθέμενα, φυσική διαφορά) ισοδυναμεί με πνευματική διαφορά και αποτελεί εγγύηση της σταθερότητας και της αμεταβλητότητας της κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Το συγκεκριμένο γεγονός εκδηλώνεται κατ' αρχήν στις φυλές, στο φύλο, στις ηλικίες και στο χρώμα δέρματος, για να επεκταθεί στη συνέχεια στην εθνικότητα, στη θρησκεία και στην τάξη.

Η κεντρική υπόθεση που υιοθετεί εδώ η συγγραφέας είναι ότι ο ρατσισμός σε όλες του τις μορφές λογοκρίνεται σε «ρητό» επίπεδο, αλλά παρεισφρεί ασυνείδητα στο λόγο μέσα από τις «εκτροπές του ασυνείδητου» (echappées de l'inconscient) και εκδηλώνεται διαμέσου των ρηματικών μορφών των μιλημάτων. Η ανάλυση συνίσταται στο να τίθενται ασταμάτητα σε αμοιβαία σύγκριση και σε παράλληλη διε-

ρεύνηση το ρητό¹⁷ και το λανθάνον επίπεδο του ρηματικού λόγου, προκειμένου να διαφωτισθεί ό,τι αποσιωπάται ή μεταστρέφεται στις κοινότητες εκφράσεις που αναφέρονται στο «κοινωνικό Εγώ» και στις «άλλες» ομάδες. Η Guillaumin, υιοθετώντας τη φροϋδική προσέγγιση, υποστηρίζει ότι το λανθάνον επίπεδο,¹⁸ όπου η αξιολογική κρίση δεν είναι συνειδητή αλλά εντούτοις εκφράζεται μέσα από τις ποικιλίες της μορφής που ακολουθεί αυτός που μιλάει, αναδεικνύει τη βαθιά συνεκτικότητα της έκφρασης, αφού καθορίζει το ρητό επίπεδο και του δίνει το πραγματικό του νόημα.

Στα δύο βασικά τμήματα της εργασίας της, αναλύεται διεξοδικά η διαδικασία κατηγοριοποίησης του Άλλου, που οδηγεί πάντα τις «μειονότητες» στα όρια που τους καθορίζονται. Σύμφωνα με την προβληματική της συγγραφέως, η πρωταρχική σημειωτική πράξη σε μια γλώσσα είναι η πρόσδοση δηλωτικής σημασίας στα «αντικείμενα» – η καταδήλωση, που σημαίνει ότι καθετί που ορίζεται ως «τέτοιο» είναι «τέτοιο» για ένα κοινωνικό σύστημα. Με αυτή την έννοια, ο προσδιορισμός των «αντικειμένων» σε όλα τα κείμενα είναι κεντρικός και αναφορικός, και το περιγραφόμενο συμβάν παίρνει το νόημά του γύρω από αυτόν. Η δραστηριότητα της ονομάτισης ή καταδήλωσης μπορεί να είναι «αρνητική» ή «θετική»: η αρνητική ονομάτιση ή μη ονομάτιση είναι αυτή που αναφέρεται στο υποκείμενο του λόγου,

στο κοινωνικό Εγώ, και δεν συνεπάγεται περιορισμό ή υποχρέωση, αλλά επιλογή ή πρόταση. Η θετική ονομάτιση ή απλώς ονομάτιση αφορά το αντικείμενο του λόγου, δηλαδή τον Άλλον. Με αυτή την έννοια, η μεταχείριση που εφαρμόζεται στον Εαυτόν είναι και αυτή εξίσου «ιδιαιτέρη» με αυτήν που εκδηλώνεται στον Άλλον, αφού και οι δύο μορφές προσδιορίζονται σε εξάρτηση η μία από την άλλη.

Σύμφωνα, λοιπόν, με την πρόταση της συγγραφέως, από την πρώτη λέξη, όπως πραγματώνεται με την καταδήλωση ως αρχική «ζάξη αντίληψης του Εαυτού και του Άλλου, συναντάμε τη ρατσιστική οργάνωση της γλώσσας: κάθε ονομάτιση γίνεται με βάση την απουσία ή την παρουσία του «φυλετικού» (με την ευρεία έννοια του όρου) σημείου, εισάγοντας τη «φυλετική» ιδιαιτερότητα στο λόγο ως ένα από τα θεμελιώδη στοιχεία του. Η μνεία «γυναίκα» (ή φυλή, τρέλα, ηλικία, εθνικότητα κ.λπ., δηλαδή η μεταχείριση του Άλλου) και η απουσία μνείας στον Εαυτό (cecite logique),¹⁹ δηλαδή η μεταχείριση του Εγώ, οργανώνουν την κατανόηση του συμβάντος που αναγγέλλεται. Η μορφή, «Γυναίκα, ο εγκέφαλος της ληστείας...» ή «Γυναίκα σκότωσε...» εξαιτίας της απουσίας του αντίστοιχου «Ανδρας οργάνωσε τη ληστεία...», θεωρεί ότι παραπέμπει στο φύλο του δράστη ως κεντρικό για την ερμηνεία του συμβάντος. Η επιλογή των μορφών αυτών, κατά την προβληματική της, δεν είναι απαραίτητη αφού υπάρχουν και άλλες εναλλακτικές λύσεις, αλλά συνιστά ιδεολογική επιλογή. Στην περίπτωση της «μεταχείρισης του Εγώ», η απουσία αναφοράς σημαίνει ότι στην επεξεργασία της πληροφορίας το Εγώ προσδιορίζεται από τις προσωπικές του ιδιαιτερότητες (ιστορικές και ψυχολογικές), ενώ ταυτόχρονα η πληροφορία εστιάζεται στον εαυτό της και όχι στην κατηγορία του δρώντος προσώπου. Αντίθετα, στην περίπτωση του Άλλου, το σημαντικό είναι ότι, στην περιγραφή του ατόμου, όλα τα χαρακτηριστικά που του αποδίδονται αποτελούν χαρακτηριστικά που αποδίδονται στην «άλλη» κατηγορία και δεν υπεισέρχεται κανένα «ελεύθερο» χαρακτηριστικό παρά μόνο αντεστραμμένο. Αυτή η αναγωγή μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς να γίνει άμεση επίκληση στη στερεοτυπία, αλλά ακριβώς φέρνοντας σε αντίθεση την ιδιαιτερότητα της ομάδας με τον μη προσδιορισμό ή τη γενικότητα της κυρίαρχης ομάδας (π.χ., «έξι άτομα, εκ των οποίων δύο γυναίκες και ένα παιδί, σκοτώθηκαν χτες...»).

Η ανάλυση περιεχομένου που πραγματοποίησε η Guillaumin, κατέδειξε ότι μόνο ο λευκός ενήλικος άνδρας της αστικής τάξης συνιστά το Εγώ του κοινωνικού λόγου²⁰ ενώ οι γυναίκες, οι κατηγορίες των φυλών, των τάξεων, της ηλικίας, της

εθνικότητας ή της θρησκείας που διαφοροποιούνται από την κοινωνική νόρμα, όπως επίσης και οι κατηγορίες της κοινωνικής μη ενσωμάτωσης (ψυχοπαθείς, εγκληματίες, τοξικομανείς, κ.ά.) συνιστούν τον Άλλον.

Ειδικά ως προς την κατηγορία των γυναικών, κατ' αρχήν στο συντακτικό και στο γραμματικό επίπεδο, το θηλυκό είναι αυστηρά κατηγορικό (catégoriel), κάτι που δεν ισχύει για το αρσενικό. Το αρσενικό φέρει τη συνέμφαση του γενικού που δεν την εγκαταλείπει ούτε όταν αναφέρεται στο ανδρικό φύλο, αφού δεν παύει ταυτόχρονα να προσδιορίζει το ανθρωπινό είδος.²¹ Θεωρητικά, γι' αυτές τις κατηγορίες δεν υπάρχει υποτιμητικός όρος. Εντούτοις, τονίζεται ότι οι λέξεις που συνδέονται με το ανδρικό φύλο έχουν πιο συχνά θετικές συνεμφάσεις και παραπέμπουν στις έννοιες της εξουσίας, του κύρους και της ηγεσίας.²² Αντίθετα, στο λεξιλογικό πεδίο πολλά παράγωγα της λέξης «γυναίκα» έχουν υποτιμητική απόχρωση,²³ παραπέμποντας στην αδυναμία, στην ανωριμότητα, μια έννοια του κοινότοπου, ή έχουν συχνά υποτιμητικές σεξουαλικές συνεμφάσεις (Thorne B., Henley N., 1975) που επισκιάζουν άλλα νοήματα προσδίδοντας στην κατηγορία γυναικές όλα τα στοιχεία μιας «φυσικής» κατωτερότητας.²⁴

Αλλά πέρα από το γραμματικό και το συντακτικό επίπεδο, η ανάλυση επιβεβαίωσε ότι, στην επεξεργασία της πληροφορίας, διακρίνονται πάντα δύο επίπεδα: το ένα παραπέμπει στην ανθρωπότητα γενικά, το άλλο στην ιδιαιτερότητα της ομάδας των γυναικών στην προκειμένη περίπτωση. Συνολικά, μεταξύ των τρόπων επεξεργασίας της πληροφορίας,²⁵ ως βασικές «στρατηγικές» ονομάτισης η Guillaumin διέκρινε, αφ' ενός, μια σταθερή ταυτολογική μορφή όπου επαναλαμβάνεται (και, άρα, τονίζεται) ότι μια γυναίκα είναι γυναίκα ακόμα και αν το γραμματικό γένος το καταδεικνύει σαφώς και, αφ' ετέρου, την αντικατάσταση όπου η λέξη αποσιωπάται ή παραλείπεται από την πληροφορία και εμφανίζεται μόνο υπό μορφή υποκατάστατου, με συγγλίνουσες ενδείξεις (indications convergentes), καθώς και με απλά ή αντεστραμμένα στερεότυπα (conformite/renversement). Στην αντικατάσταση, άλλοτε, η ονομάτιση πραγματοποιείται με τη μνεία μιας ή περισσότερων στερεότυπων ιδιοτήτων που χαρακτηρίζουν την ομάδα που ονοματίζεται (π.χ., αναφορά στα κλασικά γυναικεία χαρακτηριστικά ή ιδιότητες), και, άλλοτε, με τη χρήση μιας ή περισσότερων στερεότυπων ιδιοτήτων κατ' αντιστροφήν (π.χ., τονίζεται η ευφυΐα, το πνεύμα, η επιτυχία μιας επαγγελματικά εργαζόμενης γυναίκας ως αντιθέτων των στερεότυπων φυσικών χαρακτηριστικών της κατηγο-

ρίας των γυναικών). Έτσι, ακόμα και αν η γλώσσα κάνει μια απόπειρα απελευθέρωσης από τον περιοριστικό στερεοτυπικό μηχανισμό, θα παραμένει εγκλωβισμένη στις ίδιες ασυνείδητες επιταγές, στην ίδια κατηγοριοποιό λογική.

Κατά συνέπεια, τονίζει η Guillaumin, η κατηγοριοποίηση, ως δραστηριότητα αναγωγής, παραπέμπει κάθε πιθανή πολυπλοκότητα στη γενικότητα μιας ομάδας και περικλείει κάθε πιθανή κοινωνική και προσωρινή ρευστότητα σ' έναν απόλυτο ορισμό, στα όρια ενός χαρακτήρα που είναι από μόνος του αιτία, αποτέλεσμα και λειτουργία (σελ. 183).²⁶ Ταυτόχρονα, ως διαδικασία γνώσης και αναγνώρισης, η κατηγοριοποίηση έχει άμεση σχέση με την ουσιαστική ύπαρξη των κοινωνικών φορέων, αφού παίζει ενεργό ρόλο στο πώς βιώνουν την ετερότητα οι «άλλες» ομάδες μέσω του κοινωνικού λόγου που γίνεται και δικός τους λόγος. Ακριβώς σε αυτά τα δύο επίπεδα εντοπίζει η Guillaumin τον ιδεολογικό ρόλο της γλώσσας και, κατ' επέκταση, των ΜΜΕ.

Η Γυναίκα Αφήγηση

Αξίζει, επίσης, να μνημονευθεί εδώ η εμπειρική εργασία του C. Chabrol (1971). Ο συγγραφέας εφάρμοσε τις αρχές της αφηγηματικής σημειωτικής του A.J. Greimas²⁷ στον γυναικείο Τύπο. Τα κείμενα που αναλύθηκαν ορίζονται ως ένα είδος αφήγησης, και στόχος του μελετητή είναι η αποκάλυψη του εγχειρηματικού ρόλου των διαφόρων λογικών διαδικασιών (διάζευξη/σύνζευξη, συνεπαγωγή), των μετασχηματιστών (transformateurs) δηλαδή εκείνων που έχουν σκοπό να καταστήσουν την αφήγηση συμβατή με την κυρίαρχη ιδεολογία. Οι μετασχηματισμοί πραγματοποιούνται από τον κεντρικό «ήρωα», το υποκείμενο δηλαδή του κειμένου, το οποίο στην προκειμένη περίπτωση είναι κάποια γυναίκα. Όλα τα στοιχεία της αφήγησης διευθετούνται σε συνάρτηση με αυτήν. Στο σύνολο των κειμένων καταγράφηκε μεγάλος αριθμός «τελεστών» (acteurs): γυναίκες διαφορετικές ως προς την ομιλία τους, τις θέσεις τους και τις πράξεις τους. Αλλά αυτή η ποικιλία οδηγεί σε μια Ενότητα: τα κείμενα συγκροτούν ένα σώμα (corpus) προτάσεων, όπου η «Γυναίκα» εισέρχεται ως «συντελεστής / υποκείμενο» (actant - sujet).²⁸ Οι προτάσεις αυτές αποτελούν τη «σφαίρα δράσης» της Γυναίκας. Προσδιορίζουν κατ' αρχήν κάποιες λειτουργίες, οι οποίες στοχεύουν στην πραγματικότητα να ορίσουν «ποιοτικά» τον «συντελεστή» (actant). Η σχέση του «Είναι» του «συντελεστή» με το «πράττειν» του είναι πάντα αμοιβαία, αφού το «Είναι» ισοδυναμεί με κάθε «πράττειν»: «Η Γυναίκα» δεν είναι άλλο από αυτό που κά-

νει, και δεν κάνει τίποτα που να μη συμπίπτει με την ουσία της, το «Είναι» της ως «Γυναίκα» (σελ. 15-16). Κάθε «τελεστής» (acteur)-γυναίκα συμμετέχει σε μια αναζήτηση ταυτότητας. Αν αποτύχει, εκδηλώνοντας συμπεριφορές που δεν ανήκουν στη «Γυναίκα», αντιτίθεται στην ίδια της την αναζήτηση, ενώ στην αντίθετη περίπτωση είναι «βοηθός» του εαυτού της. Πρόκειται, δηλαδή, για μια αναζήτηση όπου το «υποκείμενο» και το «αντικείμενο» συμπίπτουν στο ίδιο πρόσωπο, αφού η Γυναίκα αναζητά ν' ανακαλύψει ποια είναι ως Γυναίκα.

Στις δύο βασικές θεματικές ενότητες με άξονες τα ζεύγη αντιθέτων Έρωτας/Κοινωνικοποίηση,²⁹ Εργασία / Θηλυκότητα, φαίνεται ότι όλα διαδραματίζονται με τέτοιο τρόπο ώστε να υπάρχει *συνεχής αναζήτηση της θηλυκότητας*.³⁰ με τελικό στόχο τη διατήρηση της διαφοροποίησης των φύλων, παρά τη σχετική εξίσωση των ρόλων που χαρακτηρίζει τις σύγχρονες κοινωνίες.

Στη θεματική ενότητα *Εργασία/Θηλυκότητα*, που αφορά κυρίως συνεντεύξεις επαγγελματικά εργαζόμενων γυναικών, μια σειρά από αντίθετα νοήματα οργανώνουν τα κείμενα:

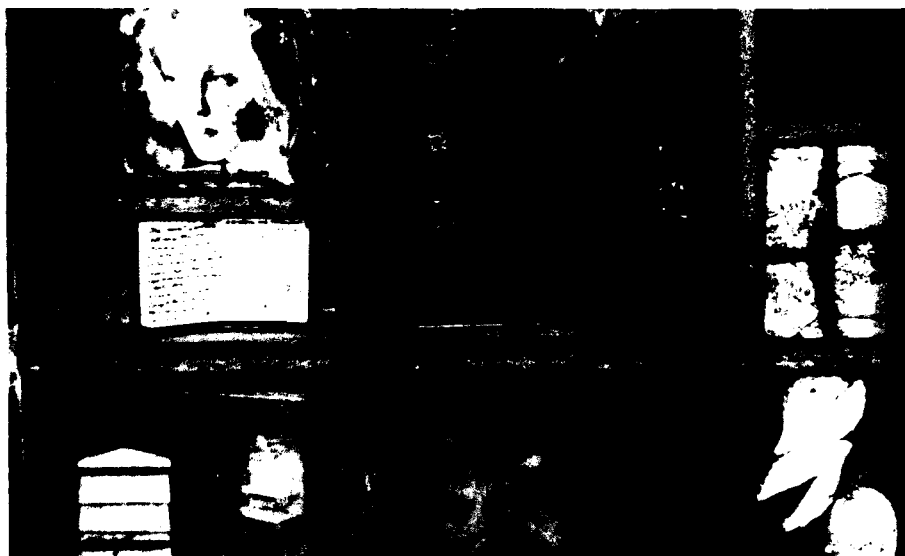
- i. -«Εργασία»/«Προορισμός της Γυναίκας»
- «Ανεξαρτησία» / «Φυσιολογική εξάρτηση της Γυναίκας»
- ii. -«Μη διαφοροποίηση των φύλων»/ «Διαφοροποίηση των φύλων»
-«Εργασία»/«μη Εργασία»³¹ (πρόκειται για ζεύγη, όπου το ίδιο νόημα αλλάζει απλώς πρόσημο, θετικό ή αρνητικό).
- iii. η «αδυναμία» του άνδρα συνδέεται με τη σχέση «ισότητας» ή με τις «συντροφικές σχέσεις», δηλαδή με τη «μη διαφοροποίηση των φύλων».

Τα ζεύγη αυτά ομαδοποιούνται στις δύο γενικές κατηγορίες «Κοινωνική παρουσία» (ΚΠ) και «Διαφοροποίηση των φύλων» (ΔΦ).

Η υπόθεση που προσπαθεί να θεμελιώσει ο Chabrol είναι ότι η «Εργασία» (Ε) και ο «Προορισμός της Γυναίκας» (Π.Γ.) είναι έννοιες αντίθετες, ενώ «μη Εργασία» (μη Ε) ή «μη Γυναικείος Προορισμός» (μη Π.Γ.) είναι τα αντιφατικά τους.³² Έτσι, για να πραγματοποιήσει τον «Π.Γ.» της η γυναίκα θα πρέπει να αρνηθεί την «Ε». Ο εγχειρηματικός τελεστής (opérateur) που δανείζονται οι γυναίκες στις συνεντεύξεις είναι η *διάζευξη* (χρόνου, τόπου, επιλογής, ετερότητας). Η χρονική (ή χωρική) διάζευξη, π.χ., επιτρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ των ασυμβίβαστων, διατηρώντας τα μαζί στο χώρο και στο χρόνο ενός λόγου: ένας χρόνος (ή ένας τόπος) Εργασίας, ένας χρόνος να είσαι Γυναίκα. Ως προς την επιλογή, η γυναίκα διαλέγει το ένα ή το άλλο, και ως προς την

ετερότητα, ορισμένες γυναίκες κάνουν το ένα ή το άλλο. Ο «χρόνος» ή κάθε άλλος διαζευκτής επιτρέπουν να διατηρηθεί η *αρχή της μη αντίφασης*.

Στη συνέχεια, επειδή ένα υποκείμενο δεν μπορεί να κατέχει αντιθετικά χαρακτηριστικά (αφού πρόκειται για συνεντεύξεις εργαζόμενων γυναικών), επιστρατεύονται κάποιοι λογικοί εγχειρηματικοί τελεστές (opérateurs logiques) προκειμέ-

νου να επανεισραφεί μια *σύζευξη* και να επιτευχθεί η *συμφιλίωση της «Ε» και της «θηλυκότητας»*. Η «θηλυκότητα» επανεισάγεται (π.χ. συνέντευξη, σελ. 53 κ.ε.) με την προσφορά στην «απάρνηση» της Εργασίας («θα ήμουν υπερήφανη να αφήσω τη δουλειά μου αν μου το ζητούσε ο άνδρας μου»). Η «θηλυκότητα», δηλαδή, επανεισέρχεται με τη μεσολάβηση της προσφοράς αποποίησης μιας δραστηριότητας που η ιδεολογία εξακολουθεί να τη θεωρεί ανδρικό προνόμιο. Το λογικό λάθος είναι το εξής: αν υποθετικά υπάρχει μια σχέση όπου «Γυναίκα» συνεπάγεται «μη Ε», τότε θα έπρεπε και «μη Ε» να συνεπάγεται «Γυναίκα», κάτι που δεν ισχύει στο υπάρχον σύστημα λόγου και ιδεολογίας που αναλύεται. Με αυτή την έννοια η προσφορά στην αποποίηση της «Ε» αποτελεί λογικά ένα μη νόημα (no-sens logique). Από την άλλη, έχει τη διπλή αρετή να μη διαταράσσει την πραγματική κατάσταση (δεν χρειάζεται να σταματήσει πραγματικά να δουλεύει, αρκεί η βούληση) και εισάγει στην αφήγηση μια πράξη αποποίησης που χρησιμεύει ως μετασχηματιστής.

Από τις αναλύσεις των συνεντεύξεων, γίνεται σαφές ότι η απάρνηση της «Ε» (δηλαδή, η «μη ΚΠ») δεν αποτελεί αυτοσκοπό, αφού συνδέεται πάντα με την κατά φύλο διαφοροποίηση (ΔΦ) που, με τη σειρά της, επικυρώνει (μεταξύ άλλων) την κυριαρχία του άνδρα αφού, στο λόγο του γυναικείου Τύπου, η «αδυναμία» του άν-

δρα δεν αποτελεί παρά συνέπεια της «Κ Π» της γυναίκας («της πολύ μεγάλης ανεξαρτησίας της» ή της «κατά φύλο ουδετερότητας»). Με άλλα λόγια, όπως διευκρινίζει ο Chabrol, η εργασία των γυναικών δεν «απορρίπτεται» για λόγους ενδογενείς, αλλά γιατί παίρνει θέση σ' ένα σύστημα σημασιών που είναι εξωτερικό προς αυτήν και ενέχει την απουσία της κατά φύλο ταυτότητας (τη «μη ΔΦ» και την άρνηση του «ΠΓ») που, με τη σειρά της, συνεπάγεται την απώλεια της ισορροπίας του ζευγαριού και θέτει σε κίνδυνο τον ανδρισμό των συζύγων. Με αυτή την έννοια, η συμπεριφορά και η επιλογή (το δίλημμα) των γυναικών αναφέρεται σ' έναν κοινωνικό κανόνα: την «απαγόρευση» από τον άνδρα, και την αποδοχή ή άρνηση (παράβαση) της «απαγόρευσης».³³ Βέβαια, όπως είδαμε, η «ΔΦ» δεν συνεπάγεται απαραίτητα και την κυριαρχική άρνηση στην «Ε». Υπάρχει ποικιλία πιθανών επιλογών. Η αποποίηση της «Ε» ή η άρνησή της μπορούν να γίνουν πάντα με τρόπο «αποδυναμωμένο». Μια αδύναμη άρνηση (περιστασιακή εργασία, μερική απασχόληση, μικρότερη αμοιβή από τον άνδρα, προτεραιότητα της οικογένειας) έχει το ίδιο αποτέλεσμα αφού δεν αμφισβητείται η «ΔΦ» [και ο άνδρας διατηρεί την εξουσία του] (σελ. 89).

Μια άλλη εναλλακτική λύση είναι η ουδετεροποίηση του κανόνα («προσφορά αποποίησης» της «Ε» από τη γυναίκα προς τον άνδρα ο οποίος, με τη σειρά του, αρ-

νείται αυτή την προσφορά και δεν απαιτεί την «αποποίηση») όταν δεν θεωρείται ότι με την εργασία των γυναικών τίθεται σε κίνδυνο η κατά φύλο διαφοροποίηση. Η μη διαταγή του άνδρα μπορεί να είναι άρρηκτη («αν μου ζητούσε»), αλλά η αποδοχή είναι ρητή («έχει αποδεχθεί και συμφωνεί και ο άνδρας μου»). Αυτή η πιθανότητα επιτρέπει τη συμφιλίωση. Η «Ε» δεν είναι πλέον αντικείμενο παράβασης, γιατί δεν υπάρχει απαγόρευση που πρέπει να γίνει σεβαστή. Με αυτή την έννοια ανοίγεται το ενδεχόμενο μιας ισορροπίας όπου η εργασία (ή «Γ:Ε») και η «ΔΦ» μπορούν να συνυπάρχουν. Σε αντίθεση, λοιπόν, με την πρώτη περίπτωση (της άρνησης της «Ε» ή της «μη ΔΦ») εδώ εκμηδενίζεται κάθε αρνητικός όρος και τίθεται ένας ενδιάμεσος όρος που ενώνει τα δύο θετικά αντίθετα, «ΚΠ» και «ΔΦ» (βλέπε σελ. 59).

Συνοψίζοντας ο Chabrol (σελ. 97 κ.ε.) θεωρεί ότι ο κυρίαρχος λόγος των γυναικείων Τύπων είναι το αποτέλεσμα της διαντίδρασης δύο συστημάτων:

α. αυτού που ονομάζεται σήμερα «**παραδοσιακό**», το οποίο θεμελιώνεται στην εγγύηση που παρέχει μια Ανθρώπινη Φύση αμετάβλητη και παγκόσμια, και επιμένει στον «Προορισμό της Γυναίκας» στις οικιακές ασχολίες και στην ανατροφή των παιδιών, υπογραμμίζει τον αναγκαστικό χαρακτήρα του γάμου ως δεσμό ιερό για το Θεό ή την κοινωνία και τονίζει ιδιαίτερα τις βιολογικές, ψυχικές κ.ά. διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών στις οποίες αντιστοιχούν απαραίτητα και διαφορετικοί κατά φύλο «ρόλοι».

β. αυτού που τονίζει την **ισότητα** και την «ταυτότητα» των φύλων στην εργασία και τη σεξουαλικότητα, το οποίο **αρνείται κάθε διαφορά** και πιστεύει στον **πολιτισμικό χαρακτήρα**, άρα είναι μετατρέψιμο και βελτιωτικό των κοινωνικών σχέσεων. Εδώ, ο δεσμός του γάμου έχει μικρή σημασία όταν δεν αναλύεται ως κοινωνική σύμβαση, και η επιθυμία του ατόμου έχει πρωταρχική θέση.

Τα δύο πρώτα συστήματα είναι τελείως ασυμβίβαστα. Η συνύπαρξή τους σ' ένα λόγο για τη Γυναίκα δημιουργεί σύγκρουση, κρίση στο επίπεδο της ομιλίας, που είναι αξεπέραστη. Από την αντίθεση αυτών των δύο συστημάτων γεννιέται ένα τρίτο σύστημα **ενδιάμεσο**, το οποίο βρίσκεται στο κέντρο του λόγου του γυναικείου Τύπου και το οποίο αντιτίθεται στα δύο προηγούμενα ενώ, ταυτόχρονα, τα επικαλύπτει. Το σύστημα αυτό δεν αρκείται σε απλούς θετικούς όρους και δομεί αναγκαστικά πολύπλοκους και σύνθετους όρους («ΚΠ»+«ΔΦ»), που είναι οι μόνοι ικανοποιητικοί σ' αυτό το επίπεδο. Έτσι, επιτρέπει λόγω του «μεσολαβητικού» του

χαρακτήρα να επανεισαχθεί η συνέχεια και η πιθανότητα ενός μοναδικού λόγου για τη Γυναίκα.

Τέλος, στο περιθώριο του αφηγηματικού λόγου, ο συγγραφέας εντοπίζει μια εναλλακτική οπτική. Σ' ένα κείμενο (No A) η «ΚΠ» των γυναικών τίθεται χωρίς να συνεπάγεται «κίνδυνο για τους άνδρες». Διακρίνει, κατά συνέπεια, δύο τύπους κειμένων: αυτά που θέτουν την «ΚΠ» των γυναικών ως αντίθετη της «ΔΦ» (έμφαση στις αρνητικές συνέπειες), και αυτά όπου η παρουσία των γυναικών τίθεται μόνη της χωρίς αρνητικών συνεπειών ορισμούς και ανεξάρτητα από κάθε αντίθεση με τις διαφορές των φύλων (ως «ΚΠ» ή «μη ΚΠ»). Έτσι η αντίθεση: «ΚΠ»/«ΔΦ» με συμπληρωματικούς και αντιφατικούς όρους τη «μη ΔΦ»/«μη ΚΠ» ανάγεται σε αυτήν της «ΚΠ/μη ΚΠ» που, κατά την εκτίμηση του συγγραφέα, μπορεί ν' αποτελέσει την **αφετηρία ενός νέου διαλόγου για το γυναικείο ζήτημα**.

Το διαφημιστικό μήνυμα

Αρχετές σημειολογικές αναλύσεις έχουν, επίσης, πραγματοποιηθεί στο διαφημιστικό περιεχόμενο του Τύπου. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων μελετών είναι αυτές της J.H. Winship (1981) και της F. Guyon (1984). Παρόλο που ο διαφημιστικός λόγος έχει τέτοια ιδιαιτερότητα που η αναλυτική του προσέγγιση υπερβαίνει τους στόχους του κειμένου αυτού, θεωρούμε σκόπιμο να τις αναφέρουμε γιατί και οι δύο εργασίες επιβεβαιώνουν ότι οι αναπαραστάσεις των ανδρών και των γυναικών δομούνται πάνω στην ύπαρξη ενός ιεραρχικού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας.

Η J.H. Winship διερευνά τη λειτουργία των ανδρικών και γυναικείων χεριών στην πράξη της νοσηματοδότησης, και ειδικότερα στην παράσταση του ανδρισμού και της θηλυκότητας. Ως υλικό, η Winship επέλεξε διαφημίσεις γυναικείων περιοδικών που δομούν όλη τη σημασία του μηνύματος ακριβώς γύρω από το φύλο του χεριού. Δανειζόμενη τον προβληματισμό του Goffman (1979:7), που θεωρεί ότι το φύλο (gender) είναι «κάτι που μπορεί να αποδοθεί αστραπιαία σε κάθε κοινωνική περίπτωση» και αρκεί ένα απειροελάχιστο χρονικό διάστημα για να «επικοινωνηθεί» στους κοινωνικούς φορείς, η ερευνήτρια υποστηρίζει ότι, κατ' αναλογία, ένα μικρό μόνο τμήμα της ανατομίας αρκεί για ν' αναπαρασταθεί το φύλο σ' αυτήν την επικοινωνία. Με άλλα λόγια, η αναπαράσταση των χεριών σημασιοδοτεί τις πολιτισμικές πλευρές του φύλου, με τον ίδιο τρόπο όπως και ένα συνολικό πορτρέτο, γεγονός που αποτελεί απόδειξη της διεισδυτικότητας και του βάθους της κοινωνικής κατασκευής των φύλων. Αυτό που α-

ναφάνεται με μεγάλη σαφήνεια από την ανάλυση είναι ότι το φύλο των χεριών είναι αυστηρά προσδιορισμένο, υποδηλώνοντας έναν αυστηρό κατά φύλο καταμερισμό, και δεν μπορεί ν' αντικατασταθεί χωρίς να καταστρέψει το νόημα της διαφήμισης. Στην αναπαράσταση, δηλαδή, ενός χεριού δεν υπάρχει αμφιβολία ως προς το φύλο του: και αυτό όχι εξαιτίας των ενδόμυχων ιδιοτήτων του χεριού, αλλά γιατί η συνεκτικά οργανωμένη παραγωγή όλης της αναπαράστασης — όπου το χέρι αποτελεί μέρος — κατασκευάζει την κατά φύλο διαφοροποίηση και το χέρι προκύπτει ως σημείο, συμβάλλοντας ταυτόχρονα στη συνολική παραγωγή του νοήματος (σελ. 30).

Η συγγραφέας θεωρεί ότι, συνολικά, η αναπαράσταση της θηλυκότητας, του ανδρισμού και των κατά φύλο διαφοροποιήσεων, κατασκευάζεται με τέτοιο τρόπο ώστε να αναπαράγεται η κοινωνική υποτέλεια των γυναικών. Η ανάλυση των διαφημιστικών μηνυμάτων κατά γενικό κανόνα επαληθεύει την υπόθεση του Berger (1972, ελλ. μτφ. 1980: 47), σύμφωνα με την οποία, στις κατά φύλο αναπαραστάσεις οι γυναίκες εμφανίζονται ενώ οι άνδρες δρουν.³⁴ Οι γυναίκες ταυτίζονται με την οικιακή εργασία,³⁵ την ομορφιά, την κατανάλωση και τη σεξουαλικότητα — που ειδικά για τις επαγγελματικά εργαζόμενες γυναίκες αποτελεί το σημαντικότερο στοιχείο της σημασιοδότησής τους ως εργαζομένων. Οι άνδρες, από την άλλη, ταυτίζονται με τις έννοιες της ηγεσίας,³⁶ της επαγγελματικής εργασίας, και η αναπαράστασή τους εξαρτάται από την υπόσχεση της δύναμης που ενσωματώνουν. Οι εργαζόμενοι άνδρες σημασιοδοτούνται από το τι κάνουν με τα χέρια τους και από την εμφάνισή τους που παραλείπει, συνήθως, στην υψηλή θέση τους στην εργασιακή διαδικασία (κοστούμι, πουκάμισο, γραβάτα).

Η σεξουαλικότητα σ' αυτή τη διαδικασία δεν συμμετέχει καθόλου. Στις διαφημίσεις προϊόντων μέσω της διαφημιστικής ρητορικής τονίζεται η αντίθεση ενός αόρατου χεριού («εμείς» στο κείμενο), που αποτελεί το χέρι των τεχνιτών (ταυτίζοντας την πείρα και την ποιότητα της παραγωγής με τους άνδρες), ενώ το γυναικείο χέρι αποτελεί συμπληρωματικό στοιχείο του διαφημιζόμενου αντικειμένου-σημείου στο επίπεδο της εμφάνισης και της κατανάλωσης.³⁷ Σε όλες τις περιπτώσεις το νόημα αναδύεται «φυσικά», είναι κάτι που αναγνωρίζουμε από την καθημερινή μας εμπειρία πέρα από τις διαφημίσεις. Στο ίδιο πλαίσιο, όταν καταγράφεται απόκλιση από τα γυναικεία και ανδρικά στερεότυπα, δηλώνεται είτε το μη φυσιολογικό (π.χ., ανδρική αδεξιότητα στις «γυναικείες δουλειές»³⁸), είτε το «χιούμορ» και η «ανεκτικότητα» της σύγχρονης

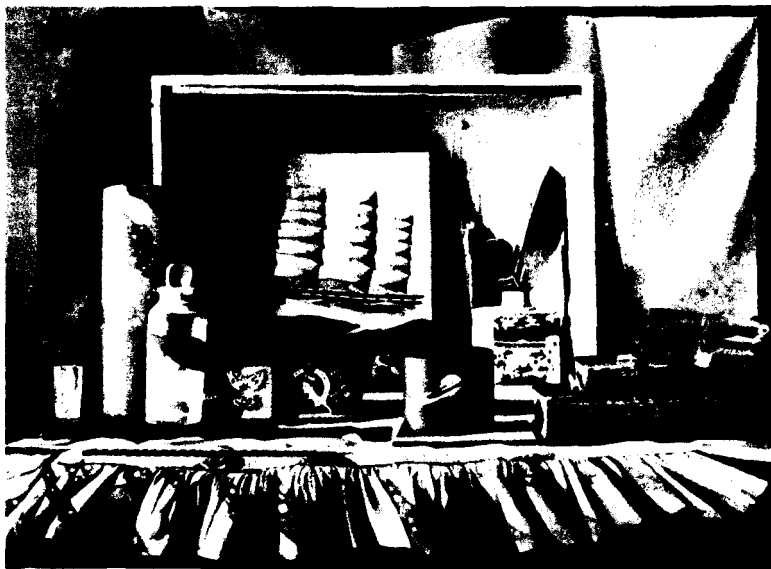
κοινωνίας (κάτι ανάλογο με τη διαδικασία των αντεστραμμένων στερεοτύπων που συναντήσαμε στην Guillaumin). Αυτές οι μετατοπίσεις δεν καινοτομούν, αλλά ενισχύουν ιδιαίτερες ιδεολογίες θηλυκότητας και ανδρισμού.

Η Guyon, από την πλευρά της, ανέλυσε τον ιδεολογικό λόγο των διαφημίσεων που αφορούν το γυναικείο και το ανδρικό ένδυμα. Αναζητώντας, με βάση τη σημειολογική θεωρία,³⁹ το συνυποδηλωτικής τάξης ιδεολογικό νόημα των διαφημίσεων, καταλήγει σε παρόμοια συμπεράσματα με την Winship. Διαμέσου των μηνυμάτων διαγράφεται μια διαδικασία διαφοροποίησης του ανδρικού και του γυναικείου κόσμου, της θηλυκότητας και του ανδρισμού, όχι μόνο στο επίπεδο της κατανάλωσης και της εμφάνισης αλλά, βασικά, στο επίπεδο του Πράττειν και του Είναι.⁴⁰ Υπάρχουν «τομείς» αναπαράστασης που είναι αποκλειστικά «προορισμένοι» για κάθε φύλο, και δραστηριότητες αποκλειστικά ανδρικές ή γυναικείες. Αυτή η διαδικασία συστηματικής διαφοροποίησης ανδρών και γυναικών, κατά την ερευνήτρια, εδραιώνει μια ιδεολογία ανδρικής ανωτερότητας που αποδίδει ως προφανές και φυσικό στον άνδρα το πρόνομο της πράξης και στη γυναίκα το ρόλο της αναπαράστασης και της απραξίας.

Η σημαντικότερη, όμως, συμβολή της Guyon νομίζουμε ότι συνίσταται στο ότι καταδεικνύει πως η ιδεολογία της θηλυκότητας και του ανδρισμού αποτελεί τον αναπόσπαστο μέρος της ευρύτερης κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας. Όπως αναφαίνεται από την ανάλυση, ως κύριο χαρακτηριστικό των διαφημιστικών μηνυμάτων εντοπίζεται μια «ευδαιμονιστική» ατμόσφαιρα που θεμελιώνεται σ' ένα σύστημα αξιών όπου κυριαρχεί ο ατομικισμός, η αποδοτικότητα και ο κονφορμισμός. Η ηδονιστική επιχειρηματολογία ενσωματώνει το μύθο του «αυτοδημιουργητου ανθρώπου», που είναι ικανός ν' απαλλάξει την κοινωνία από κάθε ευθύνη σε σχέση με τη μοίρα των ανθρώπων. Έτσι, διατηρείται η αυταπάτη της ισότητας των ευκαιριών. Παράλληλα η κυρίαρχη ρητορική, για να δικαιολογήσει το σύστημα που υπερασπίζεται, νομιμοποιεί το μύθο του δημοκρατικού παράδεισου των σύγχρονων κοινωνιών ενσωματώνοντας φαινομενικά, για να τις εξουδετερώσει στη συνέχεια, τις τάσεις αμφισβήτησης και τις διεκδικήσεις διαφόρων κοινωνικών κινημάτων όπως είναι το φεμινιστικό. Με αυτό τον τρόπο θεσμοποιείται μια μυθολογία δημοκρατικοποίησης μέσω των αντικειμένων, το πολύπλοκο πρόβλημα των σχέσεων μεταξύ των φύλων ανάγεται σε μια υπόθεση ετικέτας και οι διεκδικήσεις περιορίζονται σε ζητήματα εμφάνισης και τελετουργικών, διασφαλίζοντας ουσιαστικά την αναπαραγωγή της υπάρχουσας

κοινωνικής τάξης πραγμάτων.

Ακριβώς αυτή η προβληματική οδηγεί την Guyon σε ρήξη με την άποψη πολλών μελετητών που θεωρούν ότι το σύστημα αξιών των διαφημιστικών μηνυμάτων, λόγω των πολλών αντιφατικών στοιχείων τους, χαρακτηρίζεται από ιδεολογική ασυνάφεια. Αντίθετα, η συγγραφέας τονίζει ότι στην πραγματικότητα πρόκειται για μια ιδεολογία της αντίφασης, όπου εκ-

θείάζεται το υποκείμενο για να πεισθεί ότι δεν είναι τίποτα χωρίς το αντικείμενο-σημείο, όπου δίνεται η αυταπάτη της αυτονομίας, της διαφοροποίησης και του πλουραλισμού για να επιβληθεί η ανάγκη της κατανάλωσης, όπου εξουδετερώνεται, τέλος, το άτομο για να κυριαρχήσει μια απλουστευτική «προσωπικότητα», της οποίας η σύνθεση συνιστά μία από τις μυθικές μορφές του αιώνιου θηλυκού ή του αρσενικού.

Οι δομικές αναλύσεις έχουν δεχθεί κριτική κυρίως σε ό,τι αφορά τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις που υιοθετούν. Συχνά, κατηγορούνται ως μη συστηματικές και αυθαίρετες με την έννοια ότι δεν πληρούν ικανοποιητικά τους όρους της αντικειμενικότητας, της πιστότητας, της εξαντλητικότητας και της ομοιογένειας, και ότι όλη η ανάλυση εξαρτάται από την υποκειμενική αντίληψη του ερευνητή. Χωρίς να εμπλακούμε στη φιλοσοφική συζήτηση ως προς την αντικειμενικότητα οποιασδήποτε επιστήμης ή μεθόδου, θα διαφωνήσουμε γενικά με τη λογική αυτής της κριτικής, γιατί πιστεύουμε ότι η οικοδόμηση οποιασδήποτε μεθόδου, εφόσον είναι άμεσα συνδεδεμένη με το σύνολο των θεωρητικών υποθέσεων και των βασικών στόχων της μελέτης και εφόσον ο ίδιος ο ερευνητής πρέπει να καθορίσει τους όρους κατάταξης, μέτρησης και ταξινόμησης του υλικού, δεν είναι δυνατόν να αποφύγει κάποιο βαθμό αυθαιρεσίας και «υποκειμενικότητας».

Σύνοψη

Όπως είδαμε, από μεθοδολογική άποψη, και οι δύο κατηγορίες εμπειρικών μελετών παρουσιάζουν πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα. Οποσδήποτε οι αναλύσεις περιεχομένου οργανώνοντας μία ποσότητα δεδομένων σε προ-καθορισμένες και προ-κατασκευασμένες κατηγορίες, σύμφωνα με κάποιες βασικές υποθέσεις, αγνοούν συχνά τη διάκριση μεταξύ του επιπέδου της «ποιότητας» και αυτού της «ποσότητας» (τη συχνότητα της αναπαράστασης), ενισχύοντας, όπως τονίζουν πολλοί μελετητές, την ιδεολογική λειτουργία αυτής της μετατόπισης επιπέδων (Jaddou L., Williams J., 1989). Εξάλλου, συχνά η συγκρότηση των θεματικών κατηγοριών είναι δύσκολη αν θέλουμε να μην αγνοήσουμε την πολυπλοκότητα της γλώσσας: ένα θέμα μπορεί να αναφέρεται σε μια πρόταση ή να αναπτύσσεται σε ολόκληρο κείμενο, μπορεί να εμφανίζεται εμμέσως σε μια μικρή λεπτομέρεια (επιλογή μιας λέξης, μιας γραμματικής μορφής, ενός ρητορικού σχήματος), ή να είναι παρόν υπό διάχυτη μορφή σε ολόκληρο το κείμενο (βλέπε D'Ung, 1974:26). Από την άλλη, η ευκαμψία των σημειολογικών μεθόδων συνιστά ένα από τα ουσιαστικά τους πλεονεκτήματα, παρόλο που θα συμφωνήσουμε ότι η αναλυτικότητά τους είναι ταυτόχρονα περιοριστική, αφού δυσχεραίνει υπερβολικά τη διεξαγωγή μιας ευρείας κλίμακας εμπειρικής ανάλυσης

και ο βαθμός «αυθαιρεσίας» τους δυσχεραίνει τη γενίκευση και τον έλεγχο της εγκυρότητας των συμπερασμάτων. Εντούτοις, παρά τις αδυναμίες τους, θεωρούμε ότι και οι δύο κατηγορίες σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης είναι απαραίτητες. Πιστεύουμε, λοιπόν, ότι η θεματική ταξινόμηση ενός corpus είναι χρήσιμη, ως το απαραίτητο υπόβαθρο μιας διεξοδικότερης σημειολογικής ανάλυσης, αφού συνιστά το μοναδικό αναλυτικό εργαλείο που μας επιτρέπει να μάθουμε τι έχει ειπωθεί ακριβώς για ένα αντικείμενο. Από την άλλη, η σημειολογική προσέγγιση έστω και τμήματος του corpus μάς επιτρέπει ν' αποσπασθούμε από τη λογική της «αληθινής ή όχι αναπαράστασης των κατά φύλο σχέσεων» και να αναλύσουμε εις βάθος την ιδεολογική δομή των μηνυμάτων και το πώς αυτή καθορίζει την κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας από τα ΜΜΕ.

Από την άποψη των συμπερασμάτων τους, συνολικά νομίζουμε ότι ο προβληματισμός τους θέτει γόνιμα ερωτήματα. Το σημαντικότερο στοιχείο που αναδύεται, σε εμβρυακή μορφή στις θεματικές και ως κεντρικό στις δομικές αναλύσεις, είναι ότι τα μηνύματα των ΜΜΕ, ανεξάρτητα από τα πρότυπα των γυναικών που προβάλλουν και ανεξάρτητα από το γεγονός ότι εκφράζουν αναμφισβήτητα και μη παραδοσιακές απόψεις για το γυναικείο φύλο και τον κατά φύλο καταμερισμό, ουσιαστικά, μέσω αυτής της «εκλεκτικής» πληροφόρησης, παίζουν ιδιαίτερο ιδεολογικό ρόλο επιβεβαιώνοντας συνεχώς την ισχύουσα κοινωνική τάξη πραγμάτων. Η δύναμη, δηλαδή, των μηνυμάτων των ΜΜΕ έγκειται στο γεγονός ότι παρέχουν τους όρους μέσω των οποίων γίνεται αντιληπτή η πραγματικότητα, όρους που εμπεριέχουν την ερμηνεία και την αξιολόγηση των κοινωνικών φαινομένων υποστηρίζοντας τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των φύλων και μεταξύ των τάξεων.⁴¹

Όπως είδαμε, το ζήτημα των κατά φύλο σχέσεων, και ειδικότερα το ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, γίνεται αντιληπτό μέσα από μια οπτική που, παρά τις αντιφατικότητες που τη χαρακτηρίζουν, μπορεί να θεωρηθεί ότι ταυτίζεται με την κυρίαρχη φιλελεύθερη ιδεολογία⁴² όπου συναρθρώνονται δύο αντιλήψεις για το ρόλο των γυναικών: Η μία διεκδικεί την ισότητα ενσωμάτωση των γυναικών στην «ανδρική» κοινωνία· η άλλη επιδιώκει να προστατεύσει και ν' αναπτύξει μια γυναικεία «ιδιαιτερότητα». Η πρώτη θεωρεί απαραίτητη την πολιτική, επαγγελματική και πολιτισμική ισοτιμία και επιδιώκει τη με ίσους όρους ένταξη των γυναικών στις σύγχρονες κοινωνίες, δίνοντας έμφαση στην ισότητα ενώπιον των νόμων και την ισότητα των ευκαιριών. Η «επιτυχία» είναι το αποτέ-

λεσμα των ατομικών ικανοτήτων, ενώ η «αποτυχία» τείνει να ερμηνεύεται ως προσωπική αποτυχία, νομιμοποιώντας έτσι την ανισότητα, το υπάρχον καπιταλιστικό σύστημα και την αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία. Η άλλη, όπως διαμορφώνεται και εκφράζεται στον Τύπο, μεταδίδει την αρχέτυπη εικόνα των γυναικών, την έννοια της θηλυκότητας, που εξαιρεί την ομορφιά, τη γυναικεία φύση και τη γυναικεία ψυχή, τη μητρότητα, τον ιδιαίτερο ρόλο των γυναικών στην οικογένεια κ.λπ., νομιμοποιώντας την κατά φύλο ανισότητα ως συνέπεια των βιολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Οι περισσότεροι μελετητές συμφωνούν, λοιπόν, ότι καταληκτικό σημείο των μηνυμάτων των ΜΜΕ είναι ο συνδυασμός των δύο «γυναικείων» ρόλων, η συνάρθρωση των «φιλελεύθερων φεμινιστικών» απόψεων και της «θηλυκότητας». Όπως τονίζει πολύ περιεκτικά η Ν. Benoît, αυτό ακριβώς που διαγράφεται ξεκάθαρα στο περιεχόμενο των ΜΜΕ είναι η «μεταρρυθμιστική απορρόφηση»⁴³ της «σύγκρουσης των δύο ρόλων» και η ενσωμάτωση των γυναικών στις υπάρχουσες θεσμικές δομές, χωρίς να υπάρχει απαίτηση μεταβολής της κοινωνικής τάξης πραγμάτων. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Θέλω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στη Μ. Σερραφεντινίδου, που διάβασε και σχολίασε το χειρόγραφο.

1. Όπως θα δούμε, ελάχιστες εργασίες διερευνούν αποκλειστικά το ζήτημα της αναπαράστασης του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Εντούτοις, όλες οι αναφερόμενες εργασίες, αναζητώντας τις κυρίαρχες εικόνες ή αναπαραστάσεις των γυναικών ή των ρόλων των δύο φύλων, άπτονται εν μέρει και του ζητήματος του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας.
2. Σύμφωνα με τις ποσοτικές αυτές αναλύσεις, οι ανδρικές φωτογραφίες και οι ανδρικοί κεντρικοί χαρακτήρες είναι πολλαπλάσιοι των γυναικείων σε όλες τις σελίδες, πλην των γυναικείων και των κοινωνικών σελίδων. Οι άνδρες κυριαρχούν στην πρώτη σελίδα, στις οικονομικές ειδήσεις, στις αθλητικές σελίδες και στα editorials.
3. Για την ελληνική βιβλιογραφία, βλέπε Δουλιέρη Τ. (1990). Η μελέτη βασίζεται στη σύγκριση των βασικών νομικών διατάξεων του Οικογενειακού και του Εργατικού Δικαίου, ώστε να κριθεί αν τα ΜΜΕ έχουν «εκσυγχρονισθεί» και αν «συμβαδίζουν» με το «πνεύμα» του νομοθέτη και την κοινωνική πραγματικότητα (σελ. 29).
4. Για σχετική ταξινόμηση των προσεγγίσεων, βλέπε McQuail (1983-1987: 52-53, 59) και το άρθρο μου «Δημοσιογραφικές αρχές και αξίες. Η δεοντολογία ενός επαγγελματία», υπό δημοσίευση στο *Θεωρία και Κοινωνία*, τόμ. 6.

5. Δες, ενδεικτικά, τις εισηγήσεις στη Διεθνή συνάντηση με θέμα: «Γυναίκα και Μέσα Ενημέρωσης», Ζάππειο 20-22.10.85, ΓΓΠ-ΓΤΠ, Η Farley (1978), εντούτοις, δεν ανιχνεύει καμία διαφορά που να συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι το φύλο των δημοσιογράφων καθορίζει ουσιαστικά το τελικό περιεχόμενο των ΜΜΕ.
6. Βλέπε σχετικά «Δημοσιογραφικές αρχές και αξίες...», ό.π.
7. Ακριβώς αυτή η παραδοχή αποτελεί τον κεντρικό άξονα προβληματισμού για μελετητές σαν τη Morris (1973), που θεωρεί ότι η ποσοτική καταμέτρηση (λέξεις κλειδιά, ποσότητα άρθρων σε εκατοστά και θέση στη σελίδα) καταδεικνύει ότι το γυναικείο κίνημα υπέστη «Blackout» από τον Τύπο, με άμεση συνέπεια στην αποτελεσματικότητά των διεκδικήσεών του.
8. Για ανάλυση του δευτερογενούς - ιδεολογικού επιπέδου των φωτογραφιών των ειδήσεων, βλέπε Hall (1981), Barthes (1961) και (1964a), Lambert (1986).
9. Βλέπε ενδεικτικά Friedan (1963), η οποία κατηγορούσε τα γυναικεία περιοδικά ότι καλλιεργούσαν τη «feminine mystique», την αντίληψη δηλαδή ότι οι γυναίκες μπορούσαν να ολοκληρωθούν ως άτομα μόνο μέσω του γάμου και της οικογένειας, ενώ πρέπει ν' απελευθερωθούν μέσω της επαγγελματικής τους απασχόλησης. Την ίδια ε-ποχή, πάντως, έχει ασκηθεί κριτική στα γυναικεία περιοδικά από τελείως αντίθετη οπτική. Οι Hatch and Hatch (1958), π.χ., θεωρούσαν τα μηνύματά τους ως «ανεπίτρεπτα αισιόδοξα» ως προς την ικανότητα των γυναικών να συνδυάσουν την εργασία και το σπίτι, ως προς τις συνέπειες στην ανατροφή των παιδιών κ.ά. Οι Clarke and Esposito (1966), επίσης, άσκησαν κριτική στα περιοδικά του '50 που απευθύνονται στις γυναίκες υψηλού μορφωτικού και οικονομικού επιπέδου. Η κριτική τους έχει δύο σκέλη: ότι η προτεινόμενη σταδιοδρομία δεν απευθύνεται στη μέση γυναίκα και ότι «εισάγουν και αναπαράγουν διακρίσεις κατά των γυναικείων ενδιαφερόντων», αφού ως κίνητρα εύρεσης εργασίας και ανταμοιβής θεωρούν την επιτυχία και τον ανταγωνισμό («ανδρικά» κριτήρια) ενώ οι κοινωνιολογικές μελέτες έχουν καταδείξει ότι οι γυναίκες επιδιώκουν για άλλους λόγους την εργασία (να γνωρίσουν κόσμο, να βοηθήσουν τους συνανθρώπους τους, να διευρύνουν τις γνώσεις τους, να ξεφύγουν από την αδράνεια κ.λπ.).
10. Αυτή η αντίληψη της φύσης και των γυναικείων ρόλων καθώς και οι παραδοχές που αφορούν τη μεταβολή τους, αντανακλώνεται και στις σελίδες και στήλες που είναι ειδικά «αφιερωμένες» στις γυναίκες. Ιστορικά, οι εφημερίδες προσπαθούν να προσελκύσουν το γυναικείο κοινό δημιουργώντας ειδική σελίδα ή ημιαυτόνομο τμήμα γυναικείων ενδιαφερόντων και ειδήσεων. Στην πραγματικότητα, δεν αποτελείται από «νέα» (hard news) που σχετίζονται με την κάλυψη της καθημερινής ειδησεογραφίας, αλλά από ζητήματα σχετικά με τα υποτιθέμενα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα του γυναικείου αναγνωστικού κοινού που αποτελεί και τον πρώτο στόχο των διαφημιστών (soft news: σπίτι, μαγείρεμα, ντύσιμο, ψυ-

χαγωγή, δημόσιες προσωπικότητες, κοινωνικά κ.ά.). Σήμερα, οι σύγχρονες εφημερίδες συχνά αλλάζουν τις «γυναικείες» σελίδες τους και απευθύνονται σε ευρύτερο κοινό, μεταβάλλοντας τη μορφή τους σε γενικού ενδιαφέροντος τομείς και περιλαμβάνοντας στήλες με κοσμικά, γεγονότα πολιτισμικά, ψευδογεγονότα, κόμικς, κ.λπ. Εντούτοις, αυτές οι ειδικές στήλες εξακολουθούν να ορίζουν τα γυναικεία ενδιαφέροντα ως διαφορετικά από αυτά των ανδρών. Δες σχετικά: C. Dichon (1971-72), Guenin (1975), Miller (1976).

11. Η χειραφέτηση, ως κυρίαρχη αξία, γίνεται το βασικό εργαλείο ανάλυσης και αξιολόγησης της επαγγελματικής απασχόλησης των σύγχρονων γυναικών στα μηνύματα των MME (βλέπε Benoit, 1973: 84). Η εργασία των Clarke and Esposito (1966) είναι χαρακτηριστική αυτού του τρόπου αντιμετώπισης της επαγγελματικής απασχόλησης από τα γυναικεία περιοδικά. Με βασικό αναλυτικό εργαλείο τη «θεωρία των κινήτρων» (motivational theory), οι ερευνητές αναζήτησαν στα άρθρα των περιοδικών τα θεμελιώδη προσωπικά χαρακτηριστικά (κίνητρα και ικανότητες) που απαιτούνται για κάποια απασχόληση, και τις κυρίαρχες «ανταμοιβές» – με την έννοια της ικανοποίησης των κινήτρων – για τις γυναίκες που εργάζονται ή που θέλουν να εργασθούν. Διαπιστώθηκε ότι δίνεται ιδιαίτερη έμφαση σε ασυνήθιστες δουλειές και σε συναρπαστικές καριέρες. Η εξουσία εμφανίζεται πάντα ως ανταμοιβή, και οι ατομικές ικανότητες και η ειδικευση ως προϋποθέσεις για την εργασία. Ειδικότερα, η αναζήτηση εργασίας από τις γυναίκες συνδέεται, πρώτον, με την ευκαιρία να βοηθήσουν τους άλλους (affiliation needs), δεύτερον, με την ανάγκη για φιλοδοξία (achievement needs) και, τρίτον, με την ανάγκη για προσωπική αυτονομία (power needs). Η ανάπτυξη της ευφυΐας, η δημιουργία (cognitive needs), η ενεργοποίηση, η χαρά της περιπέτειας (diffuse energy) και η εργασία ως ιδανική για την προετοιμασία της Γυναίκας στο ρόλο της ως συζύγου-μητέρας (feminine mystique) εμφανίζονται στο περιθώριο του «λόγου» των άρθρων. Ακόμα λιγότερο εκφράζονται απόψεις που αφορούν πρακτικές ανάγκες και κίνητρα (terminal values).
12. Στα μηνύματα του Τύπου, οι εργαζόμενες γυναίκες είναι τριών τύπων: οι γυναίκες «σπόγγοι», που αφομοιώνουν όλες τις καινούργιες ευθύνες χωρίς να εγκαταλείπουν τις παλιές, αυτές που κρατούν την ευθύνη της οικιακής εργασίας αλλά την αναθέτουν σε άλλους (υπηρετικό προσωπικό) και, τέλος, οι γυναίκες «καριέρας», που έχουν χάσει όλα τα γυναικεία χαρακτηριστικά θσιάζοντας την οικογενειακή και προσωπική ζωή.
13. Όπως στην περίπτωση της απεικόνισης της γυναικείας και ανδρικής επαγγελματικής αρμοδιότητας (Gaudart D., 1984), όπου η σημασιοδότηση της σχέσης γνώσης, δραστηριότητας και φύλου εδραιώνει την ύπαρξη δύο ενδιάκριτων περιοχών ανδρικής και γυναικείας αρμοδιότητας προβάλλοντας και αναπαράγοντας μια εικόνα «γυναικείας» γνώσης και ειδικευσης και

μία «ανδρική» αντίστοιχη (π.χ., το κλασικό στερεότυπο του άνδρα γιατρού που είναι αρμόδιος σε ζητήματα υγείας που απαιτούν επιστημονική γνώση, και το αντίστοιχο στερεότυπο της γυναίκας νοσοκόμας που η σφαίρα των αρμοδιοτήτων της σε ζητήματα υγείας αφορά μη επιστημονική περιοχή). Βλέπε, επίσης, ενδεικτικά Turow (1974), και για το διαφημιστικό μήνυμα R. Smith (1980: 250).

14. Παρομοίως, η Honey (1984) ανέλυσε την προπαγάνδα του Γραφείου Πολέμου της Αμερικής κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, που είχε στόχο τη μεταβολή των κυρίαρχων εικόνων των γυναικών προκειμένου να «πεισθούν» να ενταχθούν στο εργατικό δυναμικό, σε δουλειές που ως εκείνη τη στιγμή χαρακτηρίζονταν ανδρικές. Η ερευνητρια διαπίστωσε ότι όλη η προσπάθεια εν μέρει αντιτίθεται στην παραδοσιακή δόμηση του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, στα στερεότυπα για τη γυναικεία δύναμη και υπευθυνότητα, στους οικογενειακούς ρόλους και περιορισμούς, και επιχειρείται η επιβολή της ιδέας των ανεξάρτητων και ικανών εργαζόμενων γυναικών. Από την άλλη, όμως, κατέδειξε επίσης ότι οι παραδοχές περί της φύσης των γυναικών, της οικιακής εργασίας, της ετεροφυλίας και της οικογένειας παρέμειναν αμετάβλητες. Διαμέσου της αφηγηματικής δομής των αναλυόμενων κειμένων, διαπιστώθηκε ότι εξακολουθούσε να κυριαρχεί η παραδοχή σύμφωνα με την οποία μοναδικό κίνητρο των εργαζόμενων γυναικών είναι η πατρίδα και η οικογένεια, και η αναγνώριση της αφοσίωσης και της αυθορυσίας τους από τους άνδρες αποτελεί την ελπιόμενη του μόχθου τους.
15. Για την έννοια της «λατρείας της θηλυκότητας» βλέπε ανάλυση της M. Ferguson (1983).
16. Coward R. (1978) «Sexual liberation and the family», *m/f*, No 1, p. 15. Αναφέρονται στο Winship (1981), σελ. 27.
17. Η ρητή κρίση υπόκειται σε επεξεργασία (χειρισμό, λογοκρισία, έλεγχο) αφού είναι υποχρεωμένη να συμβιβάζεται μεταξύ των

αसυνείδητων προσαγών και της θέλησης, μεταξύ της κοινωνικής ηθικής και της αμεσότητας της κοινωνικής αντίληψης.

18. Το βασικό υλικό ανίχνευσης του λανθάνοντος νοήματος είναι τα λάθη, οι πλάγιες εκφράσεις, η ανάδυση ακούσιων και περιθωριακών νοημάτων, οι ρηματικοί παραλογισμοί, τα γλωσσικά τεχνάσματα κ.λπ., καθώς και οι συνηθισμένες γλωσσικές «κατασκευές» (διάταξη των φράσεων, επιλογή των λέξεων, μορφές της πληροφορίας που δίνεται – μορφές γενικές και ασυνείδητες του νοήματός τους).
19. Για παράδειγμα, όταν πρόκειται για ανδρικό άθλημα υιοθετείται η μορφή: «Η Α ομάδα κέρδισε τη Β ομάδα στο πόλο», ενώ όταν πρόκειται για γυναικείο η επικρατέστερη μορφή είναι: «τα κορίτσια της Α ομάδας κέρδισαν τα κορίτσια της Β ομάδας στο πόλο».
20. Ανεξάρτητα από το αν το μίλημα εκφέρεται από εκπρόσωπο του κοινωνικού Εγώ ή κάποιας «μειονότητας».
21. Βλέπε, ενδεικτικά, αντίστοιχα λήμματα από το Λεξικό Δημητράκου.
22. Στη δομή της γλώσσας το αρσενικό και το θηλυκό είναι θεμελιώδεις κατηγορίες και είναι δύσκολο να αρνηθούν, αφού κάθε πληροφορία πρέπει απαραίτητα να ταξινομηθεί σε ένα από τα δύο γένη ή στο «ούτε το ένα ούτε το άλλο» (ουδέτερο). Αλλά, όπως έχουν καταδείξει πολλές φεμινιστικές αναλύσεις, η κατάσταση στην πραγματικότητα είναι πιο σύνθετη γιατί στις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες η υποκειμενικότητα του άνδρα εδραιώνεται σημαδεύοντας τη διαφορά του από τα «αντικείμενα» του βλέματός του, της επιθυμίας του, του συναι-

- σθμάτός του, ή της περιφρόνησής του. Η γυναίκα γίνεται αντιληπτή ως ο αρνητικός πόλος σε μια σειρά από ιεραρχικές αντιθέσεις: δραστηριότητα/παθητικότητα, πολιτισμός/φύση, μυαλό/καρδιά, λόγος/πάθος κ.ά. Το φύλο όταν εννοηματώνεται με αυτό τον τρόπο δεν ταξινομεί απλά ως αντικείμενα ούτε προδιαγράφει τις νόρμες για την αναπαράστασή τους. Επενδύει ένα ολόκληρο σύμπαν από αντικείμενα και συμπεριφορές με αρσενικές και θηλυκές ιδιότητες και χαρακτηριστικά, τα περισσότερα από τα οποία παραμένουν αδήλωτα. Μέσα σ' αυτό τον κώδικα, μόνο όσοι έχουν την εξουσία να ονοματίζουν παραμένουν ασημάδευτοι, αδιαμεσολάβητοι και μη ενσωματωμένοι (disembodied). Με αυτή την έννοια, οι φεμινιστικές αποδομήσεις της συμβολικής οικονομίας επιχειρούν να διαρρήξουν το μύθο της ανδρικής «μη προοπτικής» (aperspectivity), τη θέση δηλαδή ότι η κυρίαρχη άποψη είναι η αδέσμευτη και αμερόληπτη οπτική (βλέπε Jansen, 1989:201, όπου και η σχετική βιβλιογραφία).
23. Βλέπε, ενδεικτικά, από το λεξικό του Δημητράκου τις υποτιμητικές συνεμφάνσεις του λήμματος γυναίκα και των παραγώγων του: *γυναίκα*: επί ανδρῶν, ο δειλός, θηλυπρεπής· *γυναικίος*, *γυναικίως*, *γυναικήσιος*, *γυναικήσια*: ο γυναικώδης, γυναικήσιος· *πολλάκις καθ'* υπονοούμενην αντίθ. προς το ανδρικός, ανδρείος· *γυναικίζω*: φέρομαι ως γυνή, έχω γυναικός ήθος, μιμούμαι τι το γυναικίον, γυναικοφένω, κιναιδίζεσθαι· *γυναικούλα*: γύναιον. απλοϊκή γυναίκα· *γυναικοδουλεία*: τρόποι, λόγοι, ενέργειαι μικροπρεπείς, εις γυναίκας συνήθως προσιδιάζουσαι, ὅθεν εις ἄνδρας ἀνάρμοστοι, οἷον κεναί λογομαχίαι, διαβολαί, δι' ἀνάξια λόγον διενέξεις· *γυναικοκάδης*: ο ἔχων καρδίαν γυναικός, δειλός, φοβιταύρης· *γυναικολογήματα*: ομιλία εις γυναίκας ἀρμόζουσα, γυναικοκουβέντα (αντίθ. αντρίκια).
24. Η R. Lakoff (1975) θεωρεί ότι στην καθημερινή γλώσσα η αντικατάσταση του όρου «γυναίκα» (woman) με τον ευφημισμό «κυρία» (lady) γίνεται όταν ακριβώς επιδιώκεται να μειωθούν οι αρνητικές συνεμφάνσεις της πρώτης έκφρασης από το αντικείμενο του λόγου [κάποια γυναίκα] (σελ. 19 κ.ε.). Βλέπε, επίσης, M. Yaguello (1978).
25. Στην ανάλυση της διαδικασίας της κατηγοριοποίησης, ως ενδείκτες χρησιμοποιούνται μεταξύ άλλων η δόμηση της φράσης, η τάξη των λέξεων, η επιλογή των λέξεων και των συνεμφανών τους, οι παρασιωπήσεις, οι αρνήσεις, τα αντεστραμμένα στερεότυπα, οι άχρηστες αποσαφηνίσεις, οι επιθετικοί προσδιορισμοί, οι γενικεύσεις καθώς και η απουσία μνείας αυτού που θεωρείται προφανές (cecite logique).
26. Βέβαια, από πολλούς μελετητές υποστηρίζεται ότι οι «άλλες» κατηγορίες δεν έχουν μόνο αρνητικά χαρακτηριστικά. Οι Brown P., Jordanova L. (1982), π.χ., τονίζουν την αντιφατική μορφή που παίρνει ο συμβολικός κόσμος και η πολύπλοκη σχέση με τη βιωμένη εμπειρία: «Οι σχέσεις μεταξύ των μεταφορών που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι και των πτυχών της βιωμένης εμπειρίας που επικαλούνται και εκφράζουν είναι άκρως πολύπλοκες. Οι μεταφορές εμπεριέχουν αντιφάσεις, εντάσεις ή ακόμα ό,τι μας φαίνεται λογική ανακολουθία, αλλά αυτό δεν υποβάλλει κατά κανένα τρόπο την ιστορική ισχύ των παραστάσεων. Για παράδειγμα, τον 18ο αιώνα, οι γυναίκες συμβολίζουν την αλήθεια με την έννοια της φυσικής λογικής, της αρετής και της καθαρότητας, και αυτή η αναπαράστασή τους συνυπάρχει με τον ταυτόχρονο συμβολισμό τους ως «αισθημάτων» και «συναίσθηματι-σμού», πάλι σε αναλογία με τη φύση, αλλά συνδεδεμένων αυτή τη φορά με το άλογον (ανορθολογικότητα) και την προκατάληψη...» (αναφέρεται στο Rakow, 1986).
27. Βλέπε Greimas (1966, 1970) και Greimas (1983, ελλ. μτφ. στο «Θεωρία της Αφήγησης», 1991). Everaert-Desmedt N. (1988). Στην ελλ. βιβλιογραφία βλέπε, ενδεικτικά, Φιλίππιδης (1990).
28. Για τη διάκριση actant και acteur, βλέπε ενδεικτικά Everaert-Desmedt N. (1988), σελ. 29.
29. Δεν θα μας απασχολήσει αυτό το ζεύγος θεμάτων αφού αντικείμενο του άρθρου είναι η αναπαράσταση του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας.
30. Όπως διευκρινίζει ο Chabrol, η ανάλυση του αφορά το «Άτομο». Εντούτοις, στο λόγο του γυναικείου Τύπου η «Γυναίκα-Άτομο» είναι ισοδύναμη της «θηλυκότητας» (οντότητας) και οι εκφράσεις: «μα γυναίκα πολύ ανεξάρτητη δεν είναι Γυναίκα» και «η θηλυκότητα είναι ασυμβίβαστη με την υπερβολική ανεξαρτησία», είναι πλήρως ομόλογες (σελ. 16).
31. Γίνεται διάκριση μεταξύ του αρνητικού όρου «μη Εργασία» και του όρου «Γυναικίος Προορισμός». Και τα δύο αντιτίθενται στον όρο «Εργασία», αλλά το ένα έχει θετικό περιεχόμενο ενώ το άλλο δεν έχει.
32. Σύμφωνα με το σημειωτικό τετράγωνο του Greimas, κάθε αφηγηματική λογική οργανώνεται σημασιολογικά πάνω σ' ένα αρχικό δίπολο αντίθετων όρων (το «άσπρο» απέναντι στο «μαύρο»), στο οποίο έρχονται να προστεθούν οι αντιφατικοί και συμπληρωματικοί ως προς τους προηγούμενους όροι («μη άσπρο», «μη μαύρο»). Βλέπε βιβλιογραφία υποσημείωσης 30.
33. Η αντίθετη διαταγή αναφέρεται σε «ορθολογικά» ή «αφηρημένα» στοιχεία και όχι στον άνδρα: η σύγχρονη ζωή, οι ανάγκες, το οικονομικό πρόβλημα, αντικαθιστούν τον άνδρα και απαιτούν κάποια συμπεριφορά από τις γυναίκες (π.χ., την ένταξη στην αγορά εργασίας): βλέπε σελ. 79.
34. Χαρακτηριστική είναι η ανάλυση της διαφήμισης μιας τηλεοπτικής συσκευής, όπου το ανδρικό χέρι παίζει με το remote control (ανάβει, σβήνει ή ακινητοποιεί την εικόνα – γυναίκες που χορεύουν σε καμπαρέ), που σημασιοδοτεί τη σχέση του άνδρα με την πράξη, τον άνδρα θεατή και τη γυναίκα θέαμα ή, ακόμα, τον έλεγχο της γυναικείας σεξουαλικότητας.
35. Πρόκειται για μια διαφήμιση πουτίγκας, που εμμέσως παραπέμπει στην εξιδανικευμένη αξία του παραδοσιακού αγγλικού σπιτικού φαγητού, υπερβαίνοντας οποιαδήποτε ιστορικοκοινωνική διαφορά (η απουσία του φόντου ενισχύει τη σημασία ενός μη χρονικού, τοπικού ή ταξικού προσ-
- διορισμού). Το γυναικείο χέρι σημασιοδοτεί την «οικιακή» θηλυκότητα, ενώ τα άβυσθα νύχια παραπέμπουν στην απλότητα, στην καθαρότητα και στη φυσικότητα, αν συγκριθούν με τα σημεία του άλλου τύπου θηλυκότητας (μακριά βαμμένα νύχια, κοσμήματα), που σημασιοδοτούν τη σεξουαλικότητα και τη γυναικεία ομορφιά.
36. Η διαφήμιση των τσιγάρων Rothmans είναι με τέτοιο τρόπο οργανωμένη, ώστε όλα να παραπέμπουν στο ότι Αυτός είναι ο ηγέτης: το βαθύ μπλε (royal blue) φόντο, η ύπαρξη της υδρογείου και των σημαίων παραπέμπουν στον ουρανό, στον ορίζοντα, στο σύμπαν και στον αγγλικό ιμπεριαλισμό. Το ανδρικό χέρι με κοστούμι, άσπρο κολλαριστό πουκάμισο, περιποιημένα δάχτυλα κ.λπ. σημασιοδοτεί τον μεσοαστό άνδρα ενώ, τέλος, η επικεφαλίδα –world leader– επαναλαμβάνει ό,τι αναπαρίσταται στο εικονογραφικό περιεχόμενο της διαφήμισης.
37. Πρόκειται για ερμηνεία ιδέας του Goffman (1979:29), που υποστηρίζει ότι οι γυναίκες εμφανίζονται περισσότερο από τους άνδρες να αγγίζουν ένα αντικείμενο ή να χαϊδεύουν το περιγράμματό του. Αφορά κυρίως αντικείμενα, όπου το διαφημιστικό μήνυμα επιδιώκει να μεταδώσει την αίσθηση της πολυτέλειας, της φινέτσας, της λεπτότητας, της ευθραυστότητας, του στυλ κ.ά.
38. Αφορά τη θηλυκότητα και τον ανδρισμό μιας άλλης τάξης, όπου ο ανδρισμός ως αντίθετος της θηλυκότητας είναι ταυτόχρονα το αντιφατικό της έννοιας της οικιακής εργασίας.
39. Σύμφωνα με τη βασική της υπόθεση, για κάθε σύστημα σημασίας (επίπεδο καταδήλωσης) που έχει ένα επίπεδο έκφρασης (σημαίνον) και ένα επίπεδο περιεχομένου (σημαινόμενο), είναι δυνατόν παράλληλα να υπάρχει ένα δεύτερο σύστημα (επίπεδο συνδήλωσης), για το οποίο το πρώτο σύστημα αποτελεί το επίπεδο έκφρασης ή σημαίνον του. Βλέπε, π.χ., σχετικά R. Barthes (1964b), ελλ. μτφ. σελ. 127.
40. Επιβεβαιώνεται και εδώ η υπόθεση του Berger (1972), σύμφωνα με την οποία «...οι άνδρες κοιτάζουν τις γυναίκες ενώ οι γυναίκες παρατηρούν τον εαυτό τους όταν τις κοιτάζουν... Ο επιθεωρητής της γυναίκας μέσα στο εγώ της είναι αρσενικός: ο επιθεωρούμενος θηλυκός. Έτσι η γυναίκα μετατρέπει τον εαυτό της σε αντικείμενο και, πιο ιδιαίτερα, σε αντικείμενο θέασης: σε θέαμα» (βλέπε ελλ. μτφ. σελ. 47).
41. Προς αυτή την κατεύθυνση, οι «γυναικείες» ή «κοινωνικές» σελίδες του ημερήσιου Τύπου παίζουν ιδιαίτερο ιδεολογικό ρόλο, παρέχοντας θετική εικόνα της κυρίαρχης τάξης (διασημότητες, προσωπικότητες, βασιλικές οικογένειες κ.λπ.), των προτιμήσεών τους (φαγητό, ντύσιμο), των ενδιαφερόντων τους (ταξίδια, αθλητισμός κ.λπ.), των εκδηλώσεών τους (γάμοι, δεξιώσεις) κ.λπ. Βλέπε σχετικά: Domhoff William G., «The Women's Page as a Window on the Ruling Class», in Tuchman G. et al. (1978).
42. Για τον φιλελεύθερο φεμινισμό βλέπε ενδεικτικά: Eisenstein Z., 1981 και 1984.
43. Αφορούν μεθόδους προσωπικής επίλυσης

των προβλημάτων που δημιουργεί ο «διπλός ρόλος» των γυναικών. Βλέπε Benoit (1973:85).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Περιλαμβάνονται μόνο οι τίτλοι που αναφέρονται στο κείμενο.

- Baehr H. (1980) *Women and the Media*, London, Pergamon Press.
- Barthes R. (1961) «Le message photographique», *Communications* 1, ελλ. μτφ. στο *Εικόνα – Μουσική – Κείμενο*, εκδ. Πλέθρον, 1988.
- (1964a) «La rhétorique de l'image», *Communications* 4, ελλ. μτφ. ό.π.
- (1964b) «Eléments de Sémiologie», *Communications* 4.
- Benoit N., «La nouvelle féminité», in Benoit N., Morin E., Paillard B., *La Femme Majeure. Nouvelle Féminité, Nouveau Féminisme*, σελ. 39-89, Paris, Seuil.
- Berger J. (1972) *Ways of Seeing*, Penguin Books, ελλ. μτφ. εκδ. Οδυσσέας, 1986.
- Blackwood R.E. (1983) «The Content of News Photos: Roles portrayed by Men and Women», *Journalism Quarterly*, vol. 60.
- Brown P., Jordanova L. (1982), «The Oppressive Dichotomies: The Nature/Culture Debate», in Whitelegg E. et al. *The Changing Experience of Women*, Oxford, Basil Blackwell with Open University, pp. 389-399.
- Chabrol C. (1971) *Le Récit Féminin*, Paris, Mouton.
- Clarke P., Esposito V. (1966), «A Study of Occupational Advice for Women in Magazines», *Journalism Quarterly*, vol. 43, φθινόπωρο.
- Coward P. (1978) «Sexual Liberation and the family», *m/f*, No1, p.15.
- Γυναίκα και Μέσα Ενημέρωσης*, εισηγήσεις, *Ζάππειο* 20-22/10/85, ΓΓΓ-ΓΓΤΠ.
- Davis J. (1982) «Sexist Bias in Eight Newspapers», *Journalism Quarterly*, vol. 59.
- Dichon C. (1971-72) «Women as People on "Women's Pages"», *Matrix*, 57:8-9, Winter.
- Domhoff W.G. (1978) «The Women's Page as a Window on the Ruling Class», in Tuchman G. et al.
- Δουλιέρη Τ. (1990) *Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας και Ισότητα των δύο Φύλων*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης.
- Eisenstein Z. (1981) *The Radical Future of Liberal Feminism*, N.Y., Longman.
- (1984) *Feminism and Inequality. Crisis in Liberal America*, N.Y., Monthly Review Press.
- Everaert-Desmedt N. (1988) *Sémiotique du Récit*, De Boeck Université, Belgique.
- Farley J. (1978) «Womens' Magazines and the Equal Rights Amendment: Friend or Foe?», *Journal of Communication*, vol. 28/1, χειμώνας, σελ. 187-192.
- Ferguson M. (1983) *Womens' Magazines and the Cult of Femininity*, Exeter, Heinemann Educational Books.
- Franzwa H.H. (1974) «Working Women in Fact and Fiction», *Journal of Communication*, vol. 24/2, άνοιξη.
- Friedman B. (1963) *The Feminine Mystique*, New York, W.W. Norton and Company, Inc.
- Gaudart D. (1983) *Women and Media in Austria*, Austrian Federal Ministry for Social Affairs.
- Geise L.A. (1979) «The Female Role in Middle Class Womens' Magazines from 1955-1976 - A Content Analysis of Nonfiction Selection», *Sex Roles*, 5/1:51-62.
- Gerbner G. (1972) «Violence in Television Drama: Trends and Symbolic functions», in Comstock G.A., Rubinstein E.A. (eds.) *Television and Social Behaviour*, vol. 1: *Media Content and Control*, Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office.
- Glazer N. (1980) «Overworking the Working Woman: the Double Day in a Mass Magazine», in Baehr H. (ed.) *Women and Media*, London, Pergamon Press.
- Goffman E. (1979) *Gender Advertisements*, London, Macmillan, Β' έκδοση, 1985.
- Greimas A.J. (1966) *Sémiotique Structurale*, Paris, Larousse.
- Greimas A.J. (1970) *Du sens*, Paris, Le Seuil.
- Greimas A.J. (1973) «Les actants, les acteurs et les figures», in Chabrol C. (ed.) *Sémiotique narrative et textuelle*, Paris, Larousse Hachette, ελλ. μτφ. στο *Θεωρία της Αφήγησης*, Αθήνα, Εξάντας, 1991.
- Guenin Z.B. (1975) «Womens' Pages in American Newspapers: Missing out on Contemporary Content», *Journalism Quarterly*, vol. 52/1, άνοιξη, σελ. 66-69.
- Guillaumin (1972) *L'Ideologie Raciste. Genèse et Langage Actuel*, Paris, La Haye, Mouton.
- Guyon F. (1984) *La Publicité n'Affiche pas la Couleur*, Paris, Denoël.
- Hall S. (1981) «The Determination of News Photographs», in Cohen S., Young J. (eds.) *The Manufacture of News. Social Problems. Deviance and the Mass Media*, 2d ed., Sage-Constable.
- Hall S. (1982) «The rediscovery of "ideology": return of the repressed in media studies», στο Gurevitch et al. (eds.) *Culture, Society and the Media*, London Methuen. Ελλ. μτφ. στο Μ. Κομνηνού και Χ. Λυριντζής *Κοινωνία, Εξουσία και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης, 1988, σελ. 89-146.
- Hatch M.G., Hatch D.L. (1958-59) «Problems of Married Working Women as Presented by Three Popular Working Women's Magazines», *Social Forces*, vol. 37.
- Honey M. (1984) *Creating Rosie the Riveter: Class, Gender and Propaganda during World War II*, Amherst: University of Massachusetts Press.
- Jaddou L., Williams J. (1981) «A Theoretical Contribution to the Struggle against the Dominant Representations of Women», *Media, Culture and Society*, vol. 3, σελ. 105-124.
- Jansen S.C. (1989) «Gender and the Information Society: A Socially Structured Silence», *Journal of Communication*, 39/3 καλοκαίρι, σελ. 196-215.
- Κωνσταντινίδου Χ., «Δημοσιογραφικές αρχές και αξίες. Η δεοντολογία ενός επαγγέλματος», υπό δημοσίευση στο *Θεωρία και Κοινωνία*, τεύχ. 6.
- Lakoff R. (1975) *Language and the Woman's Place*, Harper Colophon Books, N.Y.
- Lambert (1986) *Mythographies. La Photo de Presse et ses Images*, Paris, Edilig.
- Lazer C., Dier S. (1978) «The Labor Force in Fiction», in *Journal of Communication*, vol. 28/1, χειμώνας.
- Loughlin B. (1983) «The Women's Magazine Short Story Heroine», in *Journalism Quarterly*, vol. 60.
- Luebke Barbara F. (1989) «Out of Focus: Images of Women and Men in Newspaper Photographs», *Sex Roles*, 20, 3-4, Feb. σελ. 121-133.
- McQuail D. (1983-1987) *Mass Communication Theory*, London, Sage Publications.
- Merritt S., Gross H. (1978) «"Women's" Page/Lifestyle Editors: Does Sex Make a Difference», *Journalism Quarterly*, vol. 55/3: 508-514.
- Miller S.H. (1975) «The Content of News Photos: Women's and men's Roles», *Journalism Quarterly*, vol. 52: 70-75.
- Miller S.H. (1976) «Changes in Women's Lifestyle Sections», *Journalism Quarterly*, vol. 53: 641-647.
- Newkirk C.R. (1977) «Female Roles in Non-Fiction on Three Womens' Magazines», *Journalism Quarterly*, vol. 54/4:779-782, χειμώνας.
- Rakow L.F. (1986) «Rethinking Gender Research in Communication», *Journal of Communication*, vol. 36/4.
- Smith R. (1980) «Images and Equality: Women and the National Press», in Christian H. (ed.), *The Sociology of Journalism and the Press*, Keele, University of Keele, Sociological Review Monograph, 29.
- Thorne B., Henley N. (eds.) (1975), *Language and Sex: Difference and Dominance*, Rowley Mass, Newbury House.
- Tuchman G. (1978a) «Introduction: the Symbolic Annihilation of Women by the Mass Media», in G. Tuchman et al.
- Tuchman G. et al. (eds.) (1978b) *Heart and Home: Images of Women in the Mass Media*, Oxford, Oxford University Press.
- Turow J. (1974) «Advising and Ordering: Daytime, Prime Time», *Journal of Communication*, vol. 24/2, άνοιξη.
- Unrug (d') M.-C. (1974) *Analyse de Contenu*, Paris, Jean Pierre Delarge.
- Φιλίππιδης Σ.Ν. (1990) «Οι αφηγηματικές θεωρίες του Α.Ι. Greimas», περ. *Σπείρα*, 3η περίοδος, τεύχ. 1, καλοκαίρι, σελ. 34-45.
- Weibel K. (1977) *Mirror, Mirror. Images of Women Reflected in Popular Culture*, Garden City, N.Y., Anchor Books.
- Winship J. (1981) «Handling Sex», in *Media, Culture and Society*, vol. 3: 25-41.
- Yagello M. (1978) *Les mots et les femmes*, Paris, Payot.

Συγχωνεύσεις και εξαγορές στην Ευρώπη: κατάσταση και προοπτικές*

ΑΝΕΣΤΗΣ Β. ΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ

Θεωρητικό πλαίσιο: Συγκλίσεις και διαφορές

ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ του '80, οι συγχωνεύσεις και οι εξαγορές έγιναν πολύ συχνά θέμα της διεθνούς επικαιρότητας. Πίσω από αυτή τη δημοσιότητα, που πρόσφατα έχει φτάσει και στην Ελλάδα, βρίσκεται ένα εκτεταμένο κύμα συγχωνεύσεων και εξαγορών που έχει εκδηλωθεί στις πιο πολλές αναπτυγμένες οικονομίες. Η έκταση του φαινομένου είναι ιδιαίτερα μεγάλη: στο σύνολο των χωρών της ΕΚ, 75% των χιλίων μεγαλύτερων επιχειρήσεων έχουν συμμετάσχει σε εγχειρήματα για τη λήψη ελέγχου ή την απόκτηση ιδιοκτησίας επιχειρησιακών μονάδων (19η Αναφορά για τον ανταγωνισμό, 1988· στο εξής η παραπομπή αυτή θα αναφέρεται με τα αρχικά RAPC).

Μπορούμε να ορίσουμε τις συγχωνεύσεις και τις εξαγορές ως μεταβολές στο καθεστώς ιδιοκτησίας και ελέγχου των επιχειρηματικών μονάδων που αναμειχθηκαν στο εγχείρημα. Οι συγχωνεύσεις και οι εξαγορές αποτελούν για τις επιχειρήσεις μορφές επένδυσης και αποεπένδυσης (αγγλικά και γαλλικά αντίστοιχα: *divestment, desinvestissement*), που η ιδιαιτερότητά τους έγκειται στον τρόπο πραγματοποίησής τους: Η αγορά ή η συνένωση ενός συνόλου παραγωγικών συντελεστών σε μια επιχείρηση, διαμέσου της συγχώνευσης ή της εξαγοράς αντί της «συναρμολόγησής» τους στο πλαίσιο του επενδυτικού σχεδίου, εξασφαλίζει στον επενδυτή ορισμένα σημαντικά πλεονεκτήματα: ταχύτητα, είσοδο σ' έναν κλάδο, απόκτηση τεχνολογικής γνώσης, εξοικονόμηση κεφαλαίου, αποεπένδυση. Επειδή ακριβώς η διαδικασία επέκτασης δεν γίνεται στο εσωτερικό της επιχειρηματικής μονάδας, οι συγχωνεύσεις και οι εξαγορές χαρακτηρίζονται ως «εξωτερική μεγέθυνση» (*external growth, croissance externe* - ADEFI, 1983).

Οι συγχωνεύσεις και οι εξαγορές αποτελούν το κύριο μέσο μετασχηματισμού του «ιστού» εταιρικής ιδιοκτησίας. Επομένως, επιδρούν καθοριστικά στο δυναμισμό και στις επιδόσεις μιας οικονομίας στην έκταση που αυτές καθορίζονται από το καθεστώς ιδιοκτησίας (Williamson, 1970, 1988· Demsetz, 1983). Η επίδραση αυτή των συγχωνεύσεων και των εξαγορών στις δομές και στις επιδόσεις μιας οι-

κονομίας, μπορεί να ιδωθεί μέσα από δύο διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις: των υποστηρικτών της «μυωπίας» της αγοράς, και των υποστηρικτών της αποτελεσματικότητας της αγοράς.

Σύμφωνα με την πρώτη, το σύνολο των συγχωνεύσεων και των εξαγορών θεωρείται μία αγορά με αντικείμενο συναλλαγής τον εταιρικό έλεγχο από μέρους ανταγωνιζόμενων ατόμων ή ομάδων διευθυντικών στελεχών (*market for corporate control*). Η αγορά αυτή διορθώνει τις ατέλειες της κεφαλαιαγοράς και του διαχωρισμού διεύθυνσης και ιδιοκτησίας, επιβάλλοντας στις επιχειρήσεις να μην αποκλίνουν από το στόχο της μεγιστοποίησης του κέρδους (Jensen και Ruback, 1983· Jensen, 1983, 1988· Jarrrell - Brickley - Netter, 1988). Στην περίπτωση των αγγλοσαξονικών χωρών, η οικονομία είναι συγκροτημένη με βάση μια τέτοια λογική: οι συγχωνεύσεις και οι εξαγορές αποτελούν σχεδόν αποκλειστική ατραπό ανανέωσης των δομών ιδιοκτησίας, καθώς λειτουργούν ως έσχατο μέσο συμμόρφωσης των επιχειρήσεων στις επιταγές του ανταγωνισμού. Οι μονάδες που αποκλίνουν βραχυπρόθεσμα από το στόχο της μεγιστοποίησης κερδών βρίσκονται αντιμέτωπες με την πτώση της αποδοτικότητας του κεφαλαίου τους (δηλαδή, του τρέχοντος κόστους τους σε μια αποτελεσματική κεφαλαιαγορά) ως προς το κόστος αντικατάστασής του (λόγος *q* του Tobin· δες Chan Lee, 1986). Τούτο αντανακλάται στην πτωτική τάση της τιμής της μετοχής μιας επιχείρησης που καθίσταται ευάλωτη σε απόπειρα εξαγοράς. Σχηματοποιώντας, σύμφωνα με τους υποστηρικτές της αποτελεσματικότητας της αγοράς, η εν λόγω διαδικασία αυξάνει την πίεση του ανταγωνισμού και, έτσι, βελτιστοποιεί τη θέση της οικονομίας.

Σε διαμετρικά αντίθετη θέση, οι υποστηρικτές της «μυωπίας» της αγοράς επισημαίνουν ότι η απειλή εξαγοράς δυσχεραίνει εξαιρετικά τα μακροπρόθεσμα επενδυτικά σχέδια των επιχειρήσεων και, επομένως, η οικονομική αποτελεσματικότητα και ο δυναμισμός μιας οικονομίας με «ελεύθερη» αγορά συγχωνεύσεων και εξαγορών δεν βελτιστοποιούνται. Αιτία είναι το ότι ο οικονομικός ορίζοντας δεν είναι ο μέγιστος δυνατός, με συνέπεια να αυξάνεται το μακροχρόνιο μέσο κόστος (Scherer και Ravenscraft, 1987a, 1987b).

* Ανακοίνωση στο συμπόσιο με τίτλο «Εξαγορές, Συγχωνεύσεις, Συνεργασίες», που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα, 26-27 Ιουνίου 1991.

1989· Scherer, 1988· Cowling, 1980· Muel-
ler, 1980, 1987· Caves, 1987, 1989). Σύμφωνα με την ίδια άποψη, οι συγχωνεύσεις και οι εξαγορές αποτελούν δραστηριότητα που, μεταξύ άλλων, έχει σε μεγάλο βαθμό βραχυπρόθεσμα κερδοσκοπικά κίνητρα των κατόχων του μετοχικού κεφαλαίου, με αποσταθεροποιητικές επιπτώσεις και σπατάλη πόρων για το σύνολο. Οι υψηλές επιδόσεις χωρών όπως η Γερμανία και η Ιαπωνία, στις οποίες οι συγχωνεύσεις και οι εξαγορές είναι συγκριτικά περιορισμένες, φαίνεται να υποστηρίζουν εμπειρικά αυτή την επιχειρηματολογία (Scherer, 1986· De Jong, 1990).

Σύμφωνα με ορισμένες εμπειρικές ενδείξεις, το επίπεδο δραστηριότητας των συγχωνεύσεων και των εξαγορών διακυμαίνεται βραχυπρόθεσμα σε συνάρτηση με τον τετραετή οικονομικό κύκλο (Nelson, 1959, 1966). Μακροπρόθεσμα, κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, έχουν παρατηρηθεί τέσσερα μεγάλα κύματα συγχωνεύσεων και εξαγορών (Aglietta, 1976). Εύλογο είναι να υποστηρίξουμε ότι τα δεδομένα που αφορούν τις ΗΠΑ –μόνη χώρα για την οποία υπάρχουν διαθέσιμες στατιστικές σειρές από την αρχή του αιώνα– ισχύουν και για τις κυριότερες ευρωπαϊκές χώρες, αν αγνοήσουμε αποκλίσεις που οφείλονται κυρίως στις διαφορές του θεσμικού πλαισίου, στις μορφές του ανταγωνισμού, της κουλτούρας και της στρατηγικής των επιχειρήσεων.

Η βασικότερη άμεση επίπτωση των συγχωνεύσεων και των εξαγορών είναι η συγκέντρωση κεφαλαίου. Ωστόσο, τα χαρακτηριστικά και οι μορφές που παίρνει η εμπειρική διασύνδεση των συγχωνεύσεων και των εξαγορών με τη συγκέντρωση αυτή αποτελούν αντικείμενο διαμάχης (ενδεικτικά δες το διάλογο μεταξύ των Hap-
pan – Kay, το 1977, και του Prajs, το 1981, είτε τη βιβλιογραφική ανασκόπηση των Curry – George, του 1983).

Εμπειρικά δεδομένα στην Ευρώπη

Α. Στατιστική μεθοδολογία και δυσχέρειες

Η απουσία ομογενών στατιστικών σειρών σε παγκοινωνικό επίπεδο είναι η σημαντικότερη δυσκολία στην απόπειρα προσέγγισης του θέματος. Εθνικά στατιστικά στοιχεία άρχισαν να συλλέγονται μεταπολεμικά στη Μεγάλη Βρετανία (MMC) και αρκετά πιο πρόσφατα στις υπόλοιπες χώρες (INSEE, COB στη Γαλλία, Bundeskartellamt στη Γερμανία). Σε κάποιες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, όπως η Ιταλία και η Ισπανία, δεν συγκεντρώνονται στοιχεία με σκοπό τη στατιστική περιγραφή του φαινομένου, ενώ στη Γαλλία η πλέον ολοκληρωμένη διαθέσιμη σειρά στηρίζεται σε αποδεκτίωση του ημερησίου και περιοδι-

κού Τύπου – με όλες τις αδυναμίες που αυτό συνεπάγεται. Επιπροσθέτως, οι διαφορές στη νομική αντιμετώπιση των συγχωνεύσεων και των εξαγορών από χώρα σε χώρα επιτείνουν ακόμα περισσότερο τις δυσκολίες αναγωγής των δεδομένων σε κοινή βάση. Αναγκαστικά, κάθε προσέγγιση υποφέρει από ετερογένεια και αποσπασματικότητα.

Η μόνη διαθέσιμη σειρά για το σύνολο

των χωρών της Κοινότητας είναι η καταγραφή των επιχειρημάτων συγχωνεύσεων και εξαγορών (συμμετοχές πλειοψηφίας και μειοψηφίας) που πραγματοποιούν ή στις οποίες μετέχουν οι χίλιες μεγαλύτερες επιχειρήσεις των ΕΚ, με βάση τον εργα-
νισμό του Τύπου. Τα δεδομένα αυτά περιέχονται στις ετήσιες δημοσιεύσεις των «Αναφορών για την πολιτική του ανταγωνισμού» (Rapports Annuels sur la politique de la concurrence – RAPC) και, κατά κύριο λόγο, αφορούν τον αριθμό των συγχωνεύσεων και εξαγορών και όχι αξιακά μεγέθη των συναλλαγών. Αυτό έχει ως συνέπεια να μειώνεται η ακρίβεια και συχνά η αξιοπιστία των στοιχείων, τα οποία μερικές φορές τείνουν ν' αποτελούν απλώς ενδείξεις. Παρ' όλ' αυτά, τούτη είναι η κυριότερη διαθέσιμη πηγή που χρησιμοποιούμε.

Β. Εκδήλωση του φαινομένου: ρυθμοί και διαστάσεις

Οι χίλιες μεγαλύτερες επιχειρήσεις στις ΕΚ πραγματοποίησαν 1.122 συγχωνεύσεις και εξαγορές την περίοδο 1988-89 (εγχειρήματα πλειοψηφίας και μειοψηφίας). Ο αριθμός αυτός, οριακά υψηλός, αντιπροσωπεύει ενδεχομένως την κορύφωση του φαινομένου, καθώς ο ρυθμός αύξησης ήταν φθίνων: από 115% το 1986-87 και 27% το 1987-88, έπεσε σε 9% το 1988-89 (RAPC 1987, 1988, 1989, 1990). Προεκτείνοντας γραμμικά την τάση, μπορούμε να

υποθέσουμε ότι το 1990-91 το φαινόμενο θα έχει αγγίξει ένα μέγιστο. Ουσιαστικά, η δραστηριότητα κατά το 1988-89 έχει διπλασιαστεί σε σχέση με το 1984-85. Πρόκειται για ένα κύμα δραστηριότητας ανάλογο εκείνου που είχε γνωρίσει η διεθνής οικονομία στα τέλη του 1960.

Γ. Γεωγραφική διασπορά

Οι χίλιες μεγαλύτερες επιχειρήσεις της Κοινότητας κατά την περίοδο 1982-89 πραγματοποίησαν συγχωνεύσεις και εξαγορές με ομοεθνή εταίρο στο 60,4% των περιπτώσεων, με κοινοτικό εταίρο στο 27%, και με εταίρους από τρίτες χώρες στο 12,5% των περιπτώσεων (RAPC, 1983-1990). Σύμφωνα με μια μελέτη (Mc Dougall, 1989) την περίοδο 1984-87 σε ό,τι αφορά τις διασυνοριακές συναλλαγές στην Ευρώπη, η Ιταλία επεκτείνεται με τον ταχύτερο ρυθμό. Η ταχεία ανάπτυξη της χώρας αλλά και η διεθνής ολοκλήρωση των ιταλικών επιχειρήσεων που αναζητούν ένα κρίσιμο μέγεθος σε διεθνές επίπεδο (όπως και ο υπερατλαντικός προσανατολισμός του HB) εξηγούν αυτή τη θέση της Ιταλίας. Επίσης, οι μικρότερες χώρες των ΕΚ, σύμφωνα με την ίδια μελέτη, συμμετέχουν πολύ περισσότερο στις διασυνοριακές συναλλαγές.

Τα επίπεδα δραστηριότητας κατά χώρα είναι πολύ έντονα διαφοροποιημένα. Στο ένα άκρο, βρίσκεται το Ηνωμένο Βασίλειο με συναλλαγές ύψους 22% του ΑΕΠ

του το 1986, έτος κατά το οποίο κορυφώθηκε το κύμα των συγχωνεύσεων και εξαγορών (Wright-Keyne, 1985). Οι υψηλές αυτές επιδόσεις σε σχέση με τη λοιπή Ευρώπη μπορούν να ερμηνευθούν από τη μορφή του βρετανικού θεσμικού πλαισίου, που προσδίδει ιδιαίτερο ρόλο και δικαιώματα στους κατόχους του μετοχικού κεφαλαίου. Χαρακτηριστικά αυτής της δραστηριότητας είναι η πραγματοποίηση επιθετικών εξαγορών (εγχειρήματα στα οποία απουσιάζει η συγκατάθεση της διεύθυνσης της εξαγοραζόμενης επιχείρησης) και οι «αυτο-εξαγορές» από τους διευθύνοντες της επιχείρησης—στόχου με σημαντική συμμετοχή των πιστωτικών ιδρυμάτων (MBO «management buy out» Wright-Keyne, 1985). Ο κλάδος της οικονομίας με τις υψηλότερες επιδόσεις σε συγχωνεύσεις και εξαγορές—50 έως 60% του συνόλου σε αξιακά μεγέθη—είναι ο τραπεζικός (Office of fair trading—απογραφή της MMC, 1986). Οι υψηλές επιδόσεις του πιστωτικού τομέα ερμηνεύονται από το ρόλο του Λονδίνου ως διεθνούς τραπεζικού κέντρου και, ενδεχομένως, από την προπαρασκευή για την απελευθέρωση του τραπεζικού συστήματος. Οι συναλλαγές είναι πολύ περισσότερο προσανατολισμένες προς το εξωτερικό (75% του συνόλου των περιπτώσεων) και ειδικότερα προς τις ΗΠΑ, σε σύγκριση με τους αντίστοιχους προσανατολισμούς στην ηπειρωτική Ευρώπη.

Στο άλλο άκρο του φάσματος, τα χαμηλότερα επίπεδα συναλλαγών, συγχωνεύσεων και εξαγορών εμφανίζονται στη Γερμανία και στις υπόλοιπες κεντροευρωπαϊκές χώρες. Τα εγχειρήματα συγχωνεύσεων και εξαγορών στη Γερμανία μεταξύ 1980-86 ήταν 600-800 ετησίως (Bundeskartellamt, 1987), με ετήσια αξία δραστηριότητας χαμηλότερη από το 1% του ΑΕΠ της χώρας (Cleis, 1989). Η πολυμέρεια των δομών ιδιοκτησίας (με τη σύμπραξη μεγάλων τραπεζών, μετόχων, καρτέλ επιχειρήσεων και εκπροσώπων των εργαζομένων) και το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο καθιστά μία συγχώνευση εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα, επειδή απαιτείται η συναίνεση της ενισχυμένης πλειοψηφίας (75% των μετόχων) που ασκεί τον έλεγχο στην επιχείρηση (Walrafen, Jonchere, 1989).

Η Γαλλία και οι λατινικές χώρες βρίσκονται σε ενδιάμεση θέση από πλευράς επιπέδου δραστηριότητας. Οι συγχωνεύσεις και εξαγορές των είκοσι μεγαλύτερων επιχειρηματικών συγκροτημάτων (αντιπροσωπεύουν περίπου το 40% του ΑΕΠ) ανέρχονται σε ύψος 4,5% του ΑΕΠ κατά το 1987 (Pottier, 1989). Οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις στη διάρκεια της δεκαετίας οδήγησαν τη Γαλλία εγγύτερα στο αγγλοσαξονικό πρότυπο. Η εμφάνιση των «εχθρικών ή (ορθότερα) επιθετικών εξαγο-

ρών» (hostile takeovers, offres publiques d'achat ou d'échange) συντομογραφικά OPA ή OPE) αποτέλεσε το σημαντικότερο νέο ποιοτικό χαρακτηριστικό την περίοδο αυτή (Grand, 1990). Ωστόσο, η δραστηριότητα σε συγχωνεύσεις και εξαγορές στη Γαλλία εμφανίζει χαρακτηριστικά κοινά με την περίπτωση της Γερμανίας. Η πιστωτική διαμεσολάβηση επεκτείνεται στην άμεση εμπλοκή σε συγχωνεύσεις και εξαγορές (Pene, 1988). Η δραστηριότητα των συγχωνεύσεων και εξαγορών αποτέλεσε βασικό εργαλείο εξειδίκευσης και αναπροσανατολισμού των μεγάλων βιομηχανικών συγκροτημάτων και επιδίωξης άριστου μεγέθους ή ηγετικών θέσεων στην αγορά, σύμφωνα με τις ρητές κατευθύνσεις του γαλλικού σχεδίου.

Δ. Κλαδικές εντάσεις

Στην περίοδο 1986-89, 1.948 συναλλαγές (84% του συνόλου) αφορούσαν τη βιομηχανία, 145 (6,2%) τη διανομή, 139 (6%) τις τράπεζες και 74 (3,2%) τον κλάδο των ασφαλίσεων (RAPC, 1987-90). Ωστόσο, είναι εύλογο να υποθεθεί πως σε αξιακά μεγέθη ο τομέας των τραπεζών—ασφαλειών θα έχει μεγαλύτερο ειδικό βάρος, αν και οι δυνατότητες εμφάνισης οικονομικών κλίμακας που θα δικαιολογούσαν την πραγματοποίηση συγχωνεύσεων και εξαγορών είναι περιορισμένες στον τριτογενή τομέα (Petit, 1986).

Μεταξύ των κλάδων του τομέα της βιομηχανίας, τη μεγαλύτερη δραστηριότητα (1/3 του συνόλου των συναλλαγών) παρουσιάζουν τα χημικά και τα τρόφιμα. Περισσότερο από 10% της συνολικής δραστηριότητας καταλαμβάνουν οι κλάδοι των ηλεκτρικών—ηλεκτρονικών, των μηχανών και του χάρτου—ξύλου.

Από πλευράς μεγέθους, περίπου το 40% του αριθμού των συναλλαγών είναι

ύψους χαμηλότερου του ενός δισεκατομυρίου ECU, το 32% αφορά συναλλαγές ύψους ενός - δύο δις. ECU, ενώ το υπόλοιπο 28% των περιπτώσεων αφορά συναλλαγές μεγαλύτερου ύψους (RAPC, 1990). Οι χίλιες μεγαλύτερες επιχειρήσεις των ΕΚ είναι, προφανώς, ανεπαρκές δείγμα για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με το μέγεθος των εγχειρημάτων για συγχωνεύσεις και εξαγορές.

Ε. Μορφολογία και κίνητρα των συγχωνεύσεων και εξαγορών

Τα κίνητρα για την πραγματοποίηση συγχωνεύσεων και εξαγορών αποτελούν εύγλωττες ενδείξεις για τη στρατηγική που υιοθετούν και ακολουθούν οι επιχειρήσεις απέναντι στις μεταβαλλόμενες οικονομικές συνθήκες. Η σύνθεση των αποτελεσμάτων που παρουσιάζονται στις «Ετήσιες αναφορές για την πολιτική του ανταγωνισμού» κατά τα έτη 1985-89, εμφανίζει την ακόλουθη εικόνα: Η ενδυνάμωση της θέσης στην αγορά και η επέκταση ως κίνητρα ανέρχονται από 29% σε 73% μεταξύ 1985 και 1989. Αντίθετα, τα κίνητρα αναδιάρθρωσης και εξορθολογισμού των επιχειρησιακών δομών κατέρχονται από 35% στην αρχή σε 15% στο τέλος της ίδιας περιόδου.

Μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε, με βάση αυτά τα δεδομένα, πως στην πρώτη φάση αυτής της περιόδου οι επιχειρήσεις αποσκοπούσαν στον εξορθολογισμό των δομών τους για ν' αντιμετωπίσουν τα υψηλά επιτόκια και την ύφεση της αρχής της δεκαετίας και να εξέλθουν από την κρίση. Στη συνέχεια, η στρατηγική τους εστιάζεται στην αναζήτηση ενός κρίσιμου μεριδίου αγοράς, που θα τους επιτρέψει να επιβιώσουν στην ενιαία αγορά. Η αποδεικτική στήριξη μιας τέτοιας υπόθεσης απαιτεί ένα ερευνητικό διάβημα—εντελώς

ΠΙΝΑΚΑΣ

Κυριότερα κίνητρα των εγχειρημάτων συγχωνεύσεων και εξαγορών (συμμετοχές πλειοψηφίας) των 1.000 μεγαλύτερων επιχειρήσεων της ΕΚ (1985-89)

Κίνητρα	85/86 (%)	86/87 (%)	87/88 (%)	88/89 (%)	Απόλυτο μέγεθος αριθμού εγχειρημάτων το 1988-89
1. Ενίσχυση της θέσης στην αγορά	11,3	11,5	25,3	42,2	155
2. Επέκταση	18,1	22,1	21,7	31,3	115
3. Συμπληρωματικότητα	14,4	12,4	19,5	10,6	39
4. Διαφοροποίηση	12,5	5,7	8,3	7,0	26
5. Αναδιάρθρωση	35,0	29,7	14,8	3,8	14
6. E + A. Προώθηση πωλήσεων	2,5	5,3	1,4	—	—
7. Εξειδίκευση	1,9	1,3	1,8	—	—
8. Διάφορα & απροσδιόριστα	4,4	11,9	6,9	4,9	18
Σύνολο*	100,0	100,0	100,0	100,0	367

* Τα ποσοστά αφορούν τα εγχειρήματα για τα οποία υπάρχουν διαθέσιμες πληροφορίες (περίπου το 75-80% του συνόλου).

διαφορετικό από το παρόν-, με αντικείμενο τη συνάρτηση των εθνικών μακροοικονομικών εξελίξεων και του ύψους των συγχωνεύσεων και εξαγορών. Ωστόσο, η εμπειρική αυτή ένδειξη συμπίπτει grosso modo με την προβληματική που υιοθετεί ο R. Nelson (1959, 1966) ερμηνεύοντας τις κυκλικές διακυμάνσεις των συγχωνεύσεων και των εξαγορών στις ΗΠΑ σε συνάρτηση με τον οικονομικό κύκλο, καθώς και με την ανάλυση που επιχειρεί ο F.M. Scherer (1986, 1988) για το χαρακτήρα των συγχωνεύσεων και των εξαγορών στη δεκαετία του '80 («bust up takeovers»).

Συμπεράσματα

Στη διάρκεια της παρελθούσης δεκαετίας, ένα διεθνών διαστάσεων κύμα συγχωνεύσεων και εξαγορών που συμπεριέλαβε και την Ευρώπη -με διαφορετικούς ρυθμούς εξέλιξης, ένταση και έκταση σε κάθε ευρωπαϊκή χώρα- συνέβαλλε στη διαμόρφωση μιας κοινής ευρωπαϊκής πραγματικότητας. Την κυριότερη τέτοια εξέλιξη αποτέλεσε η αναδιοργάνωση των επιχειρήσεων, κυρίως μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, με στόχο τη συγκρότηση δομών που ν' απευθύνονται όχι πλέον στην εθνική αλλά στην κοινοτική αγορά. Η αναζήτηση ενός κρίσιμου ελάχιστου μεγέθους στην ενιαία ευρωπαϊκή αγορά διαμορφώνει νέα δεδομένα και δρομολογεί μια δυναμική για την ενοποίηση ανεξάρτητη από τις πολιτικές αποφάσεις που την κατέστησαν δυνατή. Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι συγχωνεύσεις και οι εξαγορές στη διάρκεια της δεκαετίας αποτέλεσαν όργανο εξόδου από την ύφεση των αρχών του '80, όσο και βασικό εργαλείο της δυναμικής της ευρωπαϊκής ενοποίησης, στο βαθμό που η ενιαία αγορά έγινε αναπόσπαστο τμήμα του οικονομικού και πολιτικού ορίζοντα (Buigues-Ilzkovitz, 1988: Emmerson, 1988).

Εργαλείο σύγκλισης, οι συγχωνεύσεις και οι εξαγορές είναι ταυτόχρονα και ενδείκτης μιας σειράς σημαντικών διαφορών στον ευρωπαϊκό χάρτη. Διαπιστώσαμε παραπάνω ότι σε ορισμένες εθνικές οικονομίες στην Ευρώπη, με προεξάρχουσα τη βρετανική, το φαινόμενο των συγχωνεύσεων και των εξαγορών εμφανίζεται με ιδιαίτερη ένταση, ενώ σε άλλες έχει συγκριτικά περιορισμένη έκταση. Η έκταση της εμφάνισης του φαινομένου μπορεί να υποστηριχθεί ότι αποτελεί ένδειξη ενός ριζικά διαφορετικού τρόπου οικονομικής οργάνωσης (Lipietz-Leborgne, 1987, 1989· De Jong, 1990· Filopoulos, 1990). Υπερβαίνοντας τα όρια του παρόντος κειμένου, θα επισημάνουμε ότι ο μεγάλος αριθμός συγχωνεύσεων και εξαγορών συνδέεται με τα εξής χαρακτηριστικά:

- Οι επιχειρησιακές στρατηγικές προσανατολίζονται στη μεγιστοποίηση του κέρδους·
- κύρια θεσμική μορφή της επιχειρησιακής δράσης είναι η ανώνυμη εταιρεία, με τίτλους δημόσια διαπραγματεύσιμους στην κεφαλαιαγορά·
- υπάρχει απόκλιση στοχεύσεων και δυνάμει συγκρούσεων μεταξύ διευθυνόντων - ιδιοκτητών·

- κύριοι παράγοντες -αν όχι οι μόνοι- άσκησης εξουσίας και ελέγχου είναι οι κάτοχοι του μετοχικού κεφαλαίου·
- το θεσμικό πλαίσιο εξασφαλίζει τη διαφάνεια και την κατά το δυνατόν ανεμπόδιστη δράση των δυνάμεων της προσφοράς και της ζήτησης στην αγορά.

Αντίθετα, η περιορισμένη διεξαγωγή συγχωνεύσεων και εξαγορών, όπως στην περίπτωση της Γερμανίας, φαίνεται να συνδέεται με οικονομικές δομές διαφορετικού χαρακτήρα:

- Οι επιχειρήσεις προσανατολίζονται στη μεγιστοποίηση των πωλήσεων·
- κύρια θεσμική μορφή των επιχειρηματικών μονάδων είναι οι εταιρείες περιορισμένης ευθύνης·
- ο επιχειρηματικός έλεγχος ασκείται από ένα συναινετικό μηχανισμό στον οποίο βαρύνονται ρόλο -εκτός των μετόχων- διαδραματίζουν οι τράπεζες, οι εργαζόμενοι, τα καρτέλ επιχειρήσεων· αυτός ο μηχανισμός διασφαλίζει τη συγκλήση στόχων όλων των συνιστασών που συναποτελούν την επιχείρηση·
- το θεσμικό πλαίσιο διασφαλίζει το ρόλο των μειοψηφιών και την εξελικτική πραγματοποίηση των οποιωνδήποτε μεταβολών.

Οι διαφορές αυτές συγκροτούν διαφορετικές μορφές οργάνωσης και ρύθμισης των σχέσεων ιδιοκτησίας. Μπορούν δε να θεωρηθούν ως γενεσιουργοί παράγοντες των διαφορών που παρατηρούνται στους

ρυθμούς μεγέθυνσης και στην εξέλιξη της παραγωγικότητας από χώρα σε χώρα.

Οι συγχωνεύσεις και οι εξαγορές με αυτό τον τρόπο τροφοδοτούν διαδικασίες σύγκλισης στην Ευρώπη, αλλά και υποδεικνύουν τα όρια αυτών των διαδικασιών. Για πόσο ακόμα μπορούν να συνυπάρξουν σ' έναν ενιαίο οικονομικό χώρο τέτοιες αποκλίσεις θεμελιώδους μορφής; Τι συνέπειες θα έχει ο διαφαινόμενος ανισοβαρής χαρακτήρας αυτών των δύο πόλων; Τα ερωτήματα αυτά μένουν να διερευνηθούν. ■

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ADEFI, «Economie industrielle: problématique et méthodologie», *Economica*, Paris, 1983.
- Aglietta M., *Régulation et crises du capitalisme*, Paris, 1975.
- Brown L. and Rosengren E. (eds), *The merger Boom*, Boston, Federal Reserve Bank of Boston, 1987.
- Buigues P. and Jacquemin A., «Strategies of Firms and Structural Environment in the Large Internal Market», *Journal of Common Market Studies*, Volume XXVIII, No 1, September 1989.
- Buigues P. et Ilzkovitz F., «Les enjeux sectoriels du marché intérieur», *Révue d'Economie Industrielle*, No 45, 3ème trimestre 1988.
- Caves R., «Effects of mergers and acquisitions on the economy: an industrial organization perspective», in Brown L. and Rosengren E. (eds), 1987, *The merger Boom*, Boston, Federal Reserve Bank of Boston.

- Caves R., «Mergers, takeovers and economic efficiency», *International Journal of Industrial Organization*, 1989, No 7, pp. 151-174.
- Chan-Lee J., «Pure Profit Rates and Tobin's q in nine OECD countries», OECD, 1986.
- Cleis A., «OPA inamicales: Une pratique peu repandue en RFA», *Problèmes Economiques*, Février 1989, No 2112, pp. 8-10.
- Commission des Communautés Européennes, *14e-19e Rapports sur la Politique de Concurrence*, Bruxelles 1985-90.
- Cowling K., Stoneman P., Cubbin J., Cable J., Hall G., Domberger S. and Dutton P., *Mergers and Economic Performance*, 1980, Cambridge, Cambridge University Press.
- Curry B. and George K.D., «Industrial concentration: a survey», *The Journal of Industrial Economics*, March 1983, vol. XXXI, No 3, pp. 203-255.
- De Jong H., «The takeover market in Europe: control structures and the performance of large companies», Paper for the *International conference on Merger, Oligopoly and Trade*, Aix-en-Provence, France, June 21-22, 1990.
- Demsetz H. and Lehn K., «The structure of corporate ownership: Causes and consequences», *Journal of Political Economy*, 1985, vol. 93, No 6, pp. 1155-1177.
- The Economist*, December 1988, No 17, «Do mergers work?» (sans auteur).
- Emerson M. assisted by Aujean M., Catinat M., Goybet P. and Jacquemin A., *The economics of 1992: An assessment of the potential economic effects of completing the internal market of the European Community*, Directorate-General for Economic and Financial Affairs, 1988.
- Eynaudi C., «Recension: Fusions et acquisitions d'entreprises», *Révue d'Economie Industrielle*, 1989.
- Filipopoulos A.V., *Fusions, acquisitions et structures Economiques dans l'Europe des années '80*, Mémoire de DEA à L'Université de Paris VII, Paris 1990.
- Gray S.J. et Mc Dermott M.C., «International Mergers and Takeovers: A Review of Trends and Recent Developments», *European Management Journal*, vol. 6, No 1, 1987, pp. 26-35.
- Grand B., «Les OPA hostiles en France: Etude empirique sur la période 1985-1989», *Conférence Fusions, Oligopole et Commerce International*, Aix-en-Provence, Juin 1990.
- Hannah L. and Kay J., *Concentration in modern industry*, London, Mac Millan, 1977.
- Jensen M., «Takeovers: Their causes and consequences», *Journal of Economic Perspectives*, Winter 1988, vol. 2, No 1, pp. 21-48.
- Jensen M. and Ruback R., «The market for corporate control: The scientific evidence», *Journal of Financial Economics*, 1983, No 11, pp. 5-50.
- Jensen M., «The distribution of power among corporate managers, shareholders and directors», *Journal of Financial Economics*, 1988, No 20, pp. 3-24.
- Lipietz A. et Leborgne D., «L'après-Fordisme et son espace», *Technology, restructuring and urban/regional development*, Dubrovnik, Juin 1987.
- Lipietz A. et Leborgne D., «Pour éviter l'Europe à deux vitesses», *Conférence Inaugurale Employment in Europe in the 1990's: The chances for a new deal*, Turin, 1989.
- McDougall R., «L'effervescence du secteur des fusions et acquisitions en Europe», *Problèmes Economiques*, No 2129, Juin 1989.
- Meeks G., *Disappointing marriage: A study of the gains from merger*, University of Cambridge, Department of applied Economics, Occasional paper No 51, Cambridge University Press, Cambridge, 1977.
- Mueller D.C., *The determinants and effects of mergers, an international comparison*, Oelgeschlager, Gum and Marin, Cambridge, 1980.
- Mueller D.C., *The corporation: growth diversification and mergers*, 1987, Harwood Academic Publishers, Chur.
- Nelson R., *Merger movements in american industry, 1895-1956*, Princeton, Princeton University Press, 1959.
- Nelson R., «Business Cycle factors in the choice between internal and external growth», in W.W. Alberts et J.E. Segal (eds), *The corporate merger*, Chicago, University of Chicago Press, 1966.
- OCDE, «Fusions internationales et politique de concurrence», OCDE Paris, 1988.
- The new Palgrave Dictionary*, New York, 1985.
- Pène D., «Arbitrage entre croissance interne et externe en France», *Révue d'Economie Financière*, Juin-Septembre 1988.
- Petit P., *Slow growth and the service economy*, Frances Pinter, London, 1986.
- Prais J.S., «The contribution of mergers to industrial concentration: what do we know?», *The Journal of Industrial Economics*, March 1981, No 3, Vol. XXIX, pp. 321-332.
- Pottier C., «Croissance externe et mobilité du capital. Les opérations de 10 groupes industriels français, 1983-1989», *Révue d'économie industrielle*, 1er trimestre 1989, No 47, pp. 165-179.
- Ravenscraft D.J. and Scherer F.M., «Life after Takeover», *Journal of Industrial Economics*, September 1987b.
- Ravenscraft D.J. and Scherer F.M., *Mergers, sell-offs, and economic efficiency*, Washington: Brookings Institution, 1987a.
- Salop Steven C., «Symposium on Mergers and Antitrust», *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 1, No 2, Fall 1987, pp. 3-12.
- Scherer F.M., «Takeovers: present and future dangers», *The Brookings Review*, Winter/Spring 1986, pp. 15-20.
- Scherer F.M., «Corporate takeovers: The efficiency arguments», *Journal of Economic Perspectives*, Winter 1988, vol. 2, No 1, pp. 69-82.
- Scherer F.M., *Industrial market structure and economic performance*, 1980, Chicago, Rand McNally.
- Scherer F.M. and Ravenscraft D.J., «The profitability of mergers», *International Journal of Industrial Organization*, 1989, No 7, pp. 101-116.
- Varian H., «Symposium on Takeovers», *Journal of Economic Perspectives*, vol. 2, No 1, Winter 1988, pp. 3-5.
- Walrafen T. et Jonchere F., «L'expérience allemande: les raisons de l'absence d'OPA», *Révue d'Economie Financière*, No 5/6, pp. 147-150.
- Williamson O., «Corporate finance and corporate governance», *The Journal of Finance*, July 1988, vol. XLIII, No 3, pp. 567-591.
- Williamson O., *Corporate control and business behavior*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1970.
- Wright M. and Ceyne J., *Management Buyouts*, Croom-Helm, Beckenham, England, 1985.

Προοπτικές ανάπτυξης ανθρωποκεντρικών συστημάτων παραγωγής στην Ελλάδα: Η περίπτωση της κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης¹

ΖΗΣΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

1. Ανθρωποκεντρικά Συστήματα Παραγωγής

ΤΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ για τα λεγόμενα Ανθρωποκεντρικά Συστήματα Παραγωγής (ΑΣΠ) είναι σχετικά πρόσφατο. Εκδηλώθηκε για πρώτη φορά μόλις στα τέλη της δεκαετίας του '80 και συνδέεται άμεσα με την κρίση του μοντέλου της πλήρους αυτοματοποίησης (του «τείλορικού αυτοματισμού»), που εφάρμοσαν από το 1970 και μετά όλες σχεδόν οι αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες της Δύσης. Ο απολογισμός του εγχειρήματος της πλήρους αυτοματοποίησης στα μέσα της δεκαετίας του '80 ήταν μάλλον αρνητικός, καθώς, παρά τις προσδοκίες των υποστηρικτών της, δεν απέφερε τα αναμενόμενα οικονομικά αποτελέσματα. Πολλές υπεραυτοματοποιημένες μονάδες παραγωγής δεν απέδωσαν τελικά το κόστος της επένδυσης που απαιτήθηκε, αφού η αύξηση της παραγωγικότητας κινήθηκε σε χαμηλά επίπεδα. Σε πολλές περιπτώσεις, μάλιστα, τα οφέλη της υπεραυτοματοποίησης ήταν μικρότερα σε σύγκριση με πιο ήπιες μορφές αυτοματοποίησης. Οι τελευταίες εφαρμόζονται με επιτυχία από την ιαπωνική βιομηχανία, η παραγωγικότητα της οποίας είναι ιδιαίτερα υψηλή σε σύγκριση με αυτή της Αμερικής και της Ευρώπης.² Οι ανταγωνιστικές πιέσεις από την πλευρά της ιαπωνικής βιομηχανίας είναι, άλλωστε, αυτές που εξαναγκάζουν τόσο την αμερικανική όσο και την ευρωπαϊκή βιομηχανία να στραφεί προς αναζήτηση εναλλακτικών μορφών οργάνωσης της εργασίας.

Λόγω του τεχνοκεντρικού προσανατολισμού του, το πρότυπο της πλήρους αυτοματοποίησης στηρίζεται ουσιαστικά στη χρήση ανειδίκευτης εργασίας. Όμως, η εμμονή αυτή στις παραδοσιακές τειλορικές αρχές οργάνωσης της εργασίας δεν επιτρέπει την πλήρη αξιοποίηση του δυναμικού ευελιξίας της αυτοματοποίησης, που αποτελεί άλλωστε και την *Differencia Specifica* της ηλεκτρονικής τεχνολογίας.³

Σε αντίθεση με τα τεχνοκεντρικά συστήματα παραγωγής που οδηγούν στην υποβάθμιση της ανθρώπινης εργασίας, τα Ανθρωποκεντρικά Συστήματα Παραγωγής επαναφέρουν την ανθρώπινη εργασία στο επίκεντρο της παραγωγικής διαδικασίας, αποδίδοντας ιδιαίτερη σημασία

στην εκμετάλλευση των γνώσεων, των δεξιοτήτων, της δημιουργικότητας καθώς και της πρωτοβουλίας των εργαζομένων και εξασφαλίζοντας, έτσι, υψηλά επίπεδα παραγωγικότητας. Με άλλα λόγια, τα Ανθρωποκεντρικά Συστήματα Παραγωγής αναδεικνύουν την ανθρώπινη εργασία σε κύρια πηγή της παραγωγικότητας, καθώς συνδυάζουν με έξοχο τρόπο τις δημιουργικές ικανότητες των εργαζομένων με τις δυνατότητες των μηχανών.⁴

2. Η συζήτηση για τις συνθήκες εργασίας

Η επιστημονική μελέτη των συνθηκών εργασίας βρίσκεται ακόμα σε εμβρυακή κατάσταση στην Ελλάδα.⁵ Οι περισσότερες από τις υπάρχουσες επιστημονικές εργασίες αναφέρονται στο εργασιακό περιβάλλον και αφορούν αποκλειστικά την προστασία, υγιεινή και ασφάλεια των εργαζομένων.⁶ Αν εξαιρέσει κανείς κάποιες γενικόλογες αναφορές στον συνδικαλιστικό κυρίως Τύπο, η προβληματική όσον αφορά την αναβάθμιση της εργασίας και τη βελτίωση της επαγγελματικής ζωής των εργαζομένων είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Το γεγονός ότι η εξέλιξη των συνθηκών εργασίας δεν έχει αποτελέσει ακόμη αντικείμενο συστηματικής μελέτης στην Ελλάδα, οφείλεται κατά κύριο λόγο: (α) στην έλλειψη βιομηχανικής παράδοσης, (β) στην απουσία ουσιαστικού διαλόγου μεταξύ των κοινωνικών εταίρων όσον αφορά το μέλλον της ανθρώπινης εργασίας, και (γ) στις αδυναμίες του ερευνητικού συστήματος της χώρας και ειδικότερα στο χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης της κοινωνικής έρευνας στο χώρο της οικονομίας.

3. Η κλωστοϋφαντουργία και ένδυση διεθνώς

Ο κλάδος της κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης μεταπολεμικά παρουσίασε διεθνώς εντυπωσιακούς ρυθμούς ανάπτυξης. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης της παγκόσμιας παραγωγής κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων και ενδυμάτων στην περίοδο 1950-1973 ήταν 4,6%.⁷

Το αργότερο από τα μέσα της δεκαετίας του '70 και μετά, ο δυναμισμός αυτός της κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης άρ-

χισε να υποχωρεί. Ο κλάδος τελεί έκτοτε σε κατάσταση ύφεσης, καθώς αντιμετωπίζει σοβαρά διαρθρωτικά προβλήματα. Οι κυριότεροι παράγοντες που επηρεάζουν σήμερα αποφασιστικά την εξέλιξη της κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης, είναι: (α) η επιβράδυνση της παγκόσμιας κατανάλωσης ινών σε σχέση με την περίοδο 1950-1973, (β) η αύξηση της παραγωγής κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων και ενδυμάτων στις αναπτυσσόμενες χώρες, καθώς και η δυναμική εισοδός τους στη διεθνή αγορά, (γ) οι αλλαγές στην κατανομή της παγκόσμιας κατανάλωσης ινών υπέρ των συνθετικών ινών και, τέλος, (δ) η εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην παραγωγική διαδικασία.

Αποφασιστικής σημασίας παράγοντας για τις μεταβολές που παρατηρούνται στο χώρο της κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης τις τελευταίες δύο δεκαετίες είναι η τεράστια αύξηση της παραγωγής κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων και ενδυμάτων στις χώρες χαμηλού εργατικού κόστους, και ιδιαίτερα στις χώρες της Άπω Ανατολής (Χονγκ-Χονγκ, Ταϊβάν, Νότια Κορέα κ.λπ.). Η μετατόπιση αυτή της παγκόσμιας παραγωγής κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων και ενδυμάτων από τις αναπτυγμένες στις αναπτυσσόμενες χώρες συντελέστηκε με τη μορφή των άμεσων επενδύσεων από τις εταιρείες των αναπτυγμένων χωρών στις αναπτυσσόμενες χώρες χαμηλού εργατικού κόστους, τη μέθοδο του φασόν, καθώς και με τη μεταφορά τεχνολογίας. Οι νέοι παραγωγοί κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων και ενδυμάτων των αναπτυσσόμενων χωρών, κάνοντας χρήση των πλεονεκτημάτων των νέων τεχνολογιών, δεν άργησαν να στραφούν προς την παραγωγή προϊόντων με μεγαλύτερη προστιθέμενη αξία. Οι χώρες χαμηλού εργατικού κόστους αποτελούν σήμερα σοβαρή πηγή ανταγωνισμού για τις αναπτυγμένες χώρες, όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, η Ιαπωνία και οι χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας.⁸

Ο ανταγωνισμός αυτός επέδρασε καταλυτικά στην εξέλιξη της κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης στις αναπτυγμένες χώρες. Ιδιαίτερα αισθητές ήταν οι επιπτώσεις στις χώρες-μέλη της ΕΟΚ. Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 και ύστερα, η κοινοτική παραγωγή κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων και ενδυμάτων παραμένει σχεδόν στάσιμη, με αποτέλεσμα στην περίοδο 1973-1980 να κλείσουν το 15% των επιχειρήσεων και να χαθούν 512 χιλιάδες θέσεις εργασίας στην κλωστοϋφαντουργία και 333 χιλιάδες στην ένδυση.⁹ Σύμφωνα με νεότερα στοιχεία, υπολογίζεται ότι στην περίοδο 1975-1985 ο αριθμός των θέσεων εργασίας στην κοινοτική κλωστοϋφαντουργία και ένδυση μειώθηκε κατά ένα περίπου εκατομμύριο.¹⁰ Οι αν-

ταγωνιστικές πιέσεις από τις αναπτυσσόμενες χώρες εξανάγκασαν τις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες να διαφοροποιήσουν την παραγωγή τους στο χώρο της κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης και να στραφούν προς προϊόντα υψηλής προστιθέμενης αξίας.

Το παγκόσμιο εμπόριο κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων και ενδυμάτων μεταξύ των αναπτυσσόμενων χωρών που

παράγουν κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα και ενδύματα και των αναπτυγμένων βιομηχανικών χωρών της Δύσης δεν υπόκειται στην ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων, που προβλέπουν οι γενικοί κανόνες της GATT, αλλά σε ιδιαίτερο καθεστώς ρυθμίσεων, στη λεγόμενη Πολυϊνική Συμφωνία (Multifibre Agreement = MFA).¹¹ Οι ρυθμίσεις της οποίας είχαν αποτέλεσμα οι εξαγωγές κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων από τις αναπτυσσόμενες στις αναπτυγμένες χώρες να καθλωθούν στα επίπεδα του 1976.¹² Μεταξύ των χωρών που ευνοήθηκαν από τις ρυθμίσεις της ΠΙΣ συγκαταλέγεται και η Ελλάδα. Πράγματι, οι ελληνικές εξαγωγές κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων και ενδυμάτων αυξήθηκαν σημαντικά, ιδιαίτερα στο χώρο της ΕΟΚ, εις βάρος βέβαια των ανταγωνιστριών χωρών εκτός ΕΟΚ, οι εξαγωγές των οποίων υποκείνται, σύμφωνα με τις ρυθμίσεις της ΠΙΣ, σε ποσοτικούς περιορισμούς.¹³

4. Η ελληνική κλωστοϋφαντουργία και ένδυση

4.1. Η θέση του κλάδου στην ελληνική οικονομία

Ο κλάδος της κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης είναι ο σημαντικότερος κλάδος της ελληνικής βιομηχανίας από άποψη παραγωγής, απασχόλησης, εξαγωγών και επενδύσεων. Αποτελείται από περίπου

19.000 επιχειρήσεις περίπου, από τις οποίες οι 16.000 είναι βιομηχανικές και κυρίως βιοτεχνικές μονάδες παραγωγής ετοίμων και πλεκτών ενδυμάτων. Από αυτές οι 13.650 απασχολούν από 1 έως 20 άτομα, οι 1.300 από 20 έως 50 άτομα και μόλις οι 350 από 50 άτομα και άνω. Εκτός από τις παραγωγικές μονάδες ετοίμων και πλεκτών ενδυμάτων, υπάρχουν 938 εριοβιομηχανίες, 808 βαμβακοβιομηχανίες, 250 νηματουργία, 323 βαφεία-φινιριστήρια-τυποβαφεία, 180 κλωστοβιομηχανίες-δανδελοποιίες, καθώς και 300 υφαντικές βιομηχανίες διαφόρων ειδών (ταπητουργία κ.λπ.). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής του 1984, ο αριθμός των μονάδων της κλωστοϋφαντουργίας μειώθηκε στην περίοδο 1978-1984 κατά 7,9% και της ένδυσης κατά 1,2%. 80% και πλέον των παραγωγικών μονάδων της κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης είναι εγκατεστημένες στην περιοχή της Αθήνας (ευρύτερη περιοχή Αττικής) και της Θεσσαλονίκης. Η κλωστοϋφαντουργία και ένδυση απασχολεί σήμερα συνολικά 140.000 άτομα, κυρίως γυναίκες, από τα οποία 90.000 εργάζονται στην παραγωγή ετοίμων και πλεκτών ενδυμάτων. Ένα σημαντικό μέρος των απασχολούμενων στην παραγωγή ετοίμων και πλεκτών ενδυμάτων εργάζεται με τη μέθοδο του φασόν (40%). Υπολογίζεται ότι 15-20% των απασχολούμενων στο φασόν παράγουν για λογαριασμό ευρωπαϊκών επιχειρήσεων, κυρίως της Γερμανίας.

Η κλωστοϋφαντουργία και ένδυση συμμετέχει με ποσοστό 20% στη συνολική βιομηχανική παραγωγή της χώρας, ενώ οι εξαγωγές της καλύπτουν το 44% του συνόλου των εξαγωγών βιομηχανικών και βιοτεχνικών προϊόντων και περίπου το 22% του συνόλου των ελληνικών εξαγωγών.¹⁴ Ιδιαίτερα εντυπωσιακές είναι οι εξαγωγικές επιδόσεις του υποκλάδου της ένδυσης. Το μερίδιο του ετοιμού ενδύματος στις συνολικές εξαγωγές της χώρας ανήλθε από 0,2% το 1960 σε 1,5% το 1970 και σε 11,9% το 1983. Το ποσοστό των εξαγωγών ετοιμού ενδύματος στο σύνολο των κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων παρουσίασε, επίσης, σημαντική αύξηση, και μάλιστα ανέβηκε από 25,6% το 1971 σε 56,6% το 1983.¹⁵

Το μεγαλύτερο μέρος των εξαγωγών ελληνικών πλεκτών και ετοιμών ενδυμάτων κατευθύνεται προς τις χώρες-μέλη της ΕΟΚ. Κύρια χώρα εξαγωγής είναι η Γερμανία, το μερίδιο της οποίας ανέρχεται στο 62,52% του συνόλου των εξαγωγών.

Σημαντική, επίσης, είναι και η επενδυτική δραστηριότητα της ελληνικής κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης. Οι επενδύσεις παγίου κεφαλαίου για την περίοδο 1970-1980 αντιπροσώπευαν το 19% των συνολικών επενδύσεων του μεταποιητικού τομέα. Στη δεκαετία του '80, η επενδυτική δραστηριότητα άρχισε πάντως να υποχωρεί και ο όγκος των επενδύσεων περιορίστηκε περίπου στο 12% των συνολικών επενδύσεων της μεταποίησης. Η μείωση του όγκου των επενδύσεων οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις δυσμενείς συνθήκες χρηματοδότησης, που επικρατούν στην ελληνική αγορά κεφαλαίου. Τα επιτόκια για δανειακά κεφάλαια κυμαίνονται σήμερα γύρω στο 30-32%. Η υπερβολική δανειακή επιβάρυνση είναι, μεταξύ άλλων, μια από τις αιτίες που οδήγησαν πολλές επιχειρήσεις, κυρίως στην κλωστοϋφαντουργία, στην προβληματικότητα.¹⁶

Ένα από τα βασικά πλεονεκτήματα της ελληνικής κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης, σε σύγκριση με πολλές από τις ανταγωνίστριες χώρες-παραγωγούς κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων, υπήρξε για μεγάλο χρονικό διάστημα το σχετικά χαμηλό εργατικό κόστος. Από το 1970 και μετά παρατηρείται μια τάση αύξησης του εργατικού κόστους, καθώς ο δείκτης της μέσης αμοιβής της εργασίας παρουσιάζει σταθερή ανοδική πορεία, ιδιαίτερα στο χώρο της ένδυσης. Έτσι, με βάση το 1970, ο δείκτης της μέσης αμοιβής της εργασίας έφθασε το 1980 την τιμή 923 για την ένδυση, ενώ στην κλωστοϋφαντουργία ήταν 593 και για το σύνολο της μεταποίησης 644. Την τελευταία δεκαετία, μάλιστα, το εργατικό κόστος αυξάνεται με ετήσιο ρυθμό πάνω από 20% (με εξαίρεση το έ-

τος 1983, οπότε σημειώθηκε ρυθμός αύξησης της τάξης του 19%). Η Ελλάδα τείνει να μετατραπεί από χώρα χαμηλού σε χώρα υψηλού εργατικού κόστους. Το 1984 η Ελλάδα κατείχε τη 16η θέση μεταξύ των χωρών με το υψηλότερο εργατικό κόστος.¹⁷ Με βάση, λοιπόν, τα επίσημα στοιχεία η ανοδική αυτή πορεία του εργατικού κόστους φαίνεται να ενισχύεται συνεχώς.¹⁸

Έτσι, το συγκριτικό πλεονέκτημα του χαμηλού εργατικού κόστους χάνεται βαθμιαία για την ελληνική κλωστοϋφαντουργία και ένδυση, χωρίς ωστόσο να βελτιώνεται ουσιαστικά η ποιότητα των προϊόντων της, που θα μπορούσε να αντισταθμίσει την αύξηση του κόστους παραγωγής και, συνακόλουθα, της τιμής των προϊόντων στη διεθνή αγορά, με αποτέλεσμα ο κλάδος να αντιμετωπίζει σήμερα σοβαρά προβλήματα ανταγωνισμού.¹⁹

4.2. Τεχνολογία, παραγωγή και οργάνωση της εργασίας

Η ελληνική κλωστοϋφαντουργία ανήκει στις βιομηχανίες έντασης κεφαλαίου. Με εξαίρεση, ίσως, τα βαφεία-φινιριστήρια, που υστερούν ακόμα τεχνολογικά, οι υπόλοιποι τομείς της παραγωγής (κλώση, ύφανση και πλέξη) διαθέτουν σχετικά υψηλό τεχνολογικό επίπεδο και συναγωνίζονται σε σύγχρονο εξοπλισμό τον κλωστοϋφαντουργικό κλάδο των αναπτυγμένων βιομηχανικών χωρών.²⁰

Στα ελληνικά κλωστήρια χρησιμοποιείται τόσο η συμβατική όσο και η μη συμβατική κλώση (open-end κλώση). Οι κλωστικές μηχανές συμβατικής κλώσης, που είναι και οι περισσότερες (κάπου 92% των κλωστικών μηχανών είναι συμβατικής και το υπόλοιπο 8% μη συμβατικής κλώσης), χαρακτηρίζονται από σχετικά χαμηλή ταχύτητα επεξεργασίας, έχουν όμως το πλεονέκτημα της μεγάλης ευελιξίας, γι' αυτό και χρησιμοποιούνται συνήθως για όλους τους τίτλους νημάτων (είδη νημάτων). Τα συμβατικά νήματα είναι, κατά κανόνα, πολύ καλής ποιότητας.

Η μη συμβατική κλώση είναι ιδιαίτερα αποδοτική, δεν ενδείκνυται όμως για την παραγωγή λεπτότερων νημάτων. Η αποδοτικότητα της οφείλεται στη μεγάλη ταχύτητα επεξεργασίας που αναπτύσσει, καθώς και στο γεγονός ότι συνδυάζει τρία διαφορετικά στάδια επεξεργασίας πάνω στην ίδια μηχανή, και συγκεκριμένα το προγνέσιμο, την πραγματική κλώση και το μπομπινάρισμα.

Κύριο χαρακτηριστικό των εξελίξεων στο χώρο της κλώσης από τεχνολογική σκοπιά είναι η τάση ολοκλήρωσης της παραγωγής με την ενσωμάτωση περισσότερων σταδίων στην ίδια μηχανή, καθώς και η αυτοματοποίηση επιμέρους λειτουργιών

των κλωστικών μηχανών, όπως π.χ. του συστήματος μεταφοράς των μπομπινών των προγνεστριών, της ένωσης των άκρων των νημάτων κ.λπ.

Το τεχνολογικό επίπεδο των ελληνικών υφαντηρίων είναι συχνά ιδιαίτερα υψηλό. Χρησιμοποιούνται υψηλής αποδοτικότητας υφαντουργικοί ιστοί (αργαλειοί), εξοπλισμένοι κατά κανόνα με μικροεπεξεργαστές. Όπως στην κλώση, έτσι και στην ύφανση ιδιαίτερη σημασία δίνεται τελευταία στην ευελιξία των μηχανών. Οι ευέλικτοι αργαλειοί χρησιμοποιούνται με μεγάλη επιτυχία κυρίως στον τομέα υψηλής μόδας, για την ύφανση περίπλοκων υφασμάτων με πολλά τελέρα, καθώς και στην παραγωγή ειδικών υφασμάτων. Μολονότι η ελληνική υφαντουργία έχει να επιδείξει σημαντική τεχνολογική πρόοδο, δεν κατόρθωσε, ωστόσο, να λύσει ακόμα το βασικό πρόβλημα της ποιότητας των προϊόντων με βάση τις διεθνείς προδιαγραφές.

Στα ελληνικά πλεκτήρια κυριαρχεί η πλεκτομηχανή κυκλικής μορφής (στρογγυλή πλεκτομηχανή), ενώ παρατηρείται μείωση στη χρήση των ευθύγραμμων (επίπεδων) πλεκτομηχανών. Γενικά, ο βαθμός εξειδικευμένου τεχνολογικού εξοπλισμού μεταξύ των επιχειρήσεων ποικίλλει σημαντικά. Τελευταία, παρατηρείται μια τάση προώθησης ηλεκτρονικών συστημάτων στην παραγωγή, ιδιαίτερα ως προς τη διαβάθμιση, το μαρκάρισμα και την κοπή των πατρών. Πρόκειται για ευέλικτη τεχνολογία που μπορεί να χρησιμοποιηθεί άνετα ακόμα και για μικρές ποσότητες υφασμάτων, γεγονός που επιτρέπει στις επιχειρήσεις να ανταποκρίνονται καλύτερα στις απαιτήσεις των πελατών.

Παρά την τεχνολογική πρόοδο που σημειώθηκε τελευταία, η ένδυση παραμένει ακόμα ένας κλάδος έντασης εργασίας. Τα στάδια επεξεργασίας στην παραγωγή ετοιμών ενδυμάτων είναι: (α) ο σχεδιασμός του προϊόντος έως και την κοπή του υφάσματος, (β) η ραφή του ρούχου, και (γ) το φινιρίσμα. Καθένα από τα στάδια αυτά επεξεργασίας υποδιαιρείται σε υποστάδια. Έτσι, το πρώτο στάδιο περιλαμβάνει το σχεδιασμό του προϊόντος, τη δημιουργία, τη διαβάθμιση (αναπαραγωγή), την τοποθέτηση και τη χάραξη του πατρών πάνω στο ύφασμα και, τέλος, την κοπή των υφάσματος. Στο στάδιο της ραφής συμπεριλαμβάνονται προπαρασκευαστικές εργασίες για το πέρασμα στην τελική ραφή των κομματιών. Τέλος, στο στάδιο του φινιρίσματος ανήκουν το φινιρίσμα καθ' εαυτό, η συσκευασία, η αποθήκευση και η αποστολή των ρούχων.

Κύρια παραγωγική λειτουργία στην ένδυση είναι η ραφή των ρούχων με τη βοήθεια της ραπτομηχανής. Στην Ελλάδα, στο χώρο της ένδυσης χρησιμοποιούνται τρία είδη ραπτομηχανών, και συγκε-

κρίμενα: α) η συμβατική μηχανή, β) η εμπλουτισμένη με αυτοματισμούς (ημιαυτόματη) μηχανή και γ) η αυτοματοποιημένη ραπτομηχανή. Το μεγαλύτερο μέρος των ραπτομηχανών που χρησιμοποιούνται σήμερα στην παραγωγή ετοιμάτων ενδυμάτων είναι ημιαυτόματες μηχανές. Πρόσφατα, και υπό την πίεση του διεθνούς ανταγωνισμού, παρατηρείται και στην Ελλάδα η τάση εισαγωγής σύγχρονης τεχνολογίας στην ένδυση, ειδικότερα στα πρώτα στάδια της παραγωγής και συγκεκριμένα στο σχεδιασμό, την παραγωγή και αναπαραγωγή πατρών, στην κοπή του υφάσματος κ.λπ. Πρόκειται για τα γνωστά αυτόματα συστήματα σχεδιασμού και παραγωγής με τη βοήθεια ηλεκτρονικού υπολογιστή (Computer Aided Design = CAD και Computer Aided Manufacturing = CAM). Η μέθοδος της ολοκληρωμένης παραγωγής μέσω κεντρικού υπολογιστή (Computer Integrated Manufacturing = CIM) είναι ακόμα, από ό,τι γνωρίζουμε, ανύπαρκτη στην Ελλάδα.

Ας δούμε όμως ποιες είναι οι δυνατότητες εφαρμογής των νέων τεχνολογιών στο χώρο της ένδυσης. Στο πρώτο στάδιο παραγωγής ετοιμού ενδύματος (σχεδιασμός του προϊόντος έως και την κοπή) η χρήση συστημάτων σχεδιασμού και κοπής με τη βοήθεια του ηλεκτρονικού υπολογιστή (CAD και CAM) αφορά τη διαβάθμιση, κοπή και τοποθέτηση του πατρών, την κοπή του υφάσματος και, τέλος, την ολοκλήρωση όλων των προαναφερθέντων σταδίων σε ένα ενιαίο, ολοκληρωμένο στάδιο παραγωγής.

Η βασικότερη ενέργεια στην αυτόματη διαβάθμιση και κοπή του πατρών είναι η κωδικοποίηση των διαφόρων σημείων του πατρών με τη βοήθεια ηλεκτρολογίου και η καταχώρησή τους στη μνήμη του υπολογιστή. Ακολουθεί η ηλεκτρολόγηση και στοιχειοθέτηση όλων των κομματιών του ρούχου. Καθώς το πατρών έχει καταχωρηθεί στη μνήμη του υπολογιστή, μπορεί να αναπαραχθεί οποιαδήποτε στιγμή και σε όλα τα μεγέθη. Η καταχώρηση των στοιχείων του πατρών στη μνήμη του υπολογιστή αποδεσμεύει τον εργαζόμενο από την υποχρέωση να διατηρεί τα χαρτόνια. Συμπληρώνοντας το σύστημα με μια πλατφόρμα-εκτυπωτή, μπορούν να χαραχθούν και να κοπούν τα πατρών αυτόματα. Με τον ίδιο περίπου τρόπο λειτουργεί και η αυτόματη τοποθέτηση του πατρών. Έτσι, ο εργαζόμενος απασχολείται από την υποχρέωση να διατηρεί τις τοποθετήσεις σε χαρτί, ενώ συντομεύεται σημαντικά ο χρόνος ανεύρεσης των τοποθετήσεων, λόγω της αρχειοθέτησής τους στη μνήμη του υπολογιστή.

Τέλος, έχοντας την τοποθέτηση του πατρών, ο υπολογιστής δίνει την εντολή στο μηχάνημα για την αυτόματη κοπή του υφάσματος. Η κοπή γίνεται σε στρώμα,

πάνω στο οποίο κινείται ο αυτόματος κόπτης με βάση το πρόγραμμα τοποθέτησης που έχει καταχωρηθεί στη μνήμη του υπολογιστή και το οποίο εμφανίζεται στην οθόνη του τερματικού (μόνιτορ).

Στο στάδιο της ραφής τα αποτελέσματα της αυτοματοποίησης είναι ακόμη πιο εντυπωσιακά. Με τη βοήθεια της ηλεκτρονικής τεχνολογίας επιτυγχάνεται σημαντική αύξηση της ταχύτητας ραψίμα-

τος, καθώς και σημαντική βελτίωση της ποιότητας της ραφής. Αυτόματα γίνεται επίσης, μετά τη ραφή, και το κόψιμο της κλωστής, η απομάκρυνση και το στίβγμα του ρούχου κ.λπ. Τελευταία, μάλιστα, χρησιμοποιούνται ραπτομηχανές προηγμένης τεχνολογίας, τύπου εργαλειομηχανών αριθμητικού ελέγχου (Computer Numerical Controlled Machine Tools = CNC). Πρόκειται για αυτοματοποιημένες προγραμματιζόμενες ραπτομηχανές, που διαφοροποιούν ριζικά το περιεχόμενο της εργασίας του χειριστή.

Μια από τις πιο σημαντικές τεχνολογικές εξελίξεις στην ένδυση είναι η ανάπτυξη του συστήματος άμεσης παρακολούθησης της παραγωγικής διαδικασίας, του «γραμμωτού κώδικα» (Scanning). Πρόκειται για ένα ολοκληρωμένο σύστημα ελέγχου της παραγωγής, από την παραλαβή των πρώτων υλών έως και την αποθήκευση των ετοιμων ρούχων.

Στο τρίτο και τελευταίο στάδιο του φινιρίσματος η βασικότερη εργασία είναι το σιδέρωμα ή πρεσάρισμα. Η κυριότερη καινοτομία στο σιδέρωμα είναι η εφαρμογή της προγραμματιζόμενης πρέσας. Η πρέσα αυτή συμβάλλει σημαντικά στην αύξηση τόσο της παραγωγικότητας, όσο και της ποιότητας των προϊόντων. Το λεγόμενο «τούνελ σιδερώματος» αποτελεί το πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση της ολοκλήρωσης των εργασιών του σιδερώματος.

Με βάση τις μέχρι τώρα εμπειρίες από

τον διεθνή χώρο, η εφαρμογή των νέων τεχνολογιών στην παραγωγή ετοιμων ενδυμάτων συμβάλλει: (α) στην εξοικονόμηση πρώτων υλών λόγω βελτίωσης της σύλληψης, του σχεδιασμού και της τοποθέτησης του ρούχου, καλύτερου προγράμματος εφοδιασμού και παραγγελιών, καλύτερης ποιότητας των πρώτων υλών και, τέλος, καλύτερης οργάνωσης της παραγωγής στο σύνολό της, (β) στη μείωση του κόστους εργασίας μέσω της μείωσης της απασχόλησης, της αύξησης της παραγωγικότητας, της εκμετάλλευσης των νεκρών χρόνων κ.λπ., (γ) στην αλλαγή των συνθηκών εργασίας και, συνακόλουθα, στη δομή των μισθών και ημερομισθίων (νέα κατανομή του χρόνου στη σχέση χειριστή-μηχανής υπέρ της τελευταίας, με αντίστοιχη μείωση της αξίας της ανθρώπινης εργασίας, απλοποίηση της παρέμβασης του χειριστή και, άρα, σχετική αποειδίκευση κ.λπ.), (δ) στην ελαστικότητα (ευελιξία) της παραγωγής (στρατηγική της άμεσης ανταπόκρισης = quick response) και, τέλος, (ε) στη βελτίωση της ποιότητας των προϊόντων τόσο από άποψη μόδας και σχεδιασμού όσο και από άποψη ραφής, φινιρίσματος κ.λπ.

Ως προς την οργάνωση της εργασίας, υπάρχουν ασφαλώς σημαντικές διαφορές μεταξύ κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης. Στην κλωστοϋφαντουργία κυριαρχεί η παραγωγή συνεχούς ροής στα κυριότερα στάδια επεξεργασίας, πράγμα το οποίο δεν έχει επιτευχθεί ακόμα στην πα-

ραγωγή ετοιμών ενδυμάτων. Με εξαίρεση το ειδικευμένο τεχνικό προσωπικό που κατέχει θέσεις-κλειδιά στην οργάνωση της παραγωγής και τους εμπειροτεχνίτες, οι εργαζόμενοι στην κλωστοϋφαντουργία είναι στο μεγαλύτερο μέρος τους ανειδίκευτοι και εκτελούν ως επί το πλείστον εργασίες τροφοδοσίας και επιτήρησης των εγκαταστάσεων.

Η παραγωγή ετοιμών ενδυμάτων σε σύγκριση με την κλωστοϋφαντουργία παρουσιάζει, ιδιαίτερα στα πρώτα στάδια επεξεργασίας (σχεδιασμός, παραγωγή και αναπαραγωγή πατρόν, κοπή κ.λπ.), μεγαλύτερο βαθμό συνθετότητας. Το αποτέλεσμα της εργασίας, τόσο από άποψη ποσότητας όσο και από άποψη ποιότητας, εξαρτάται άμεσα από τις ικανότητες του εργαζομένου που χειρίζεται τη μηχανή.

Στην ένδυση, όπως άλλωστε και σε πολλούς άλλους κλάδους της ελληνικής βιοτεχνίας, διατηρούνται ακόμα και αναπαράγονται οικοτεχνικές δεξιότητες, ικανότητες και μορφές συνεργασίας, που θα μπορούσαν, κάτω από ορισμένες συνθήκες, να αποτελέσουν τη βάση για την ανάπτυξη εναλλακτικών τρόπων παραγωγής, με στόχο την αύξηση της παραγωγικότητας μέσω της αναβάθμισης της ανθρώπινης εργασίας. Τα οικοτεχνικά στοιχεία της εργασίας απειλούνται, ωστόσο, άμεσα από την ανεξέλεγκτη τεχνολογική εξέλιξη. Με βάση τις μέχρι τώρα εμπειρίες, η εφαρμογή των συστημάτων CAD, CAM, CIM κ.λπ. στην παραγωγή των ετοιμών ενδυμάτων επιβάλλει μια νέα σχέση μηχανής και ανθρώπου, αποτέλεσμα της οποίας είναι η βαθμιαία απομάκρυνση του εργαζομένου από το αντικείμενο της εργασίας του σε όλα τα στάδια επεξεργασίας (σχεδιασμός, παραγωγή και αναπαραγωγή των πατρόν, κοπή του υφάσματος, ράψιμο κ.λπ.). Αποτέλεσμα των εξελίξεων αυτών είναι η βαθμιαία μείωση και, τελικά, η εξάλειψη των κλασικών οικοτεχνικών ικανοτήτων και δεξιοτήτων σε πολλά από τα παραδοσιακά επαγγέλματα στο χώρο της ένδυσης.²¹

4.3. Ειδικότητες και επαγγελματική κατάρτιση

Παρά την πρόοδο που σημειώθηκε στο χώρο της επαγγελματικής κατάρτισης και επιμόρφωσης, παρατηρούνται ακόμα σοβαρές ελλείψεις, με αποτέλεσμα να μην ικανοποιούνται επαρκώς οι ανάγκες του κλάδου της κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης σε ειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό. Ένα μεγάλο μέρος του ειδικευμένου τεχνικού προσωπικού έχει αποκτήσει την ειδικότητά του εμπειρικά (εμπειροτεχνίτες), μαθητεύοντας δηλαδή κοντά σε ειδικευμένους τεχνίτες, που και οι ίδιοι τις περισσότερες φορές δεν διαθέτουν καμιά θεωρητική κατάρτιση. Έτσι, οι τεχνίτες

αυτοί στερούνται την απαραίτητη ευελιξία που θα τους επέτρεπε να προσαρμοστούν χωρίς δυσκολίες στις μεταβαλλόμενες απαιτήσεις της εργασίας, τις οποίες συνεπάγεται η ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας. Στην παραγωγή ετοιμών ενδυμάτων οι ελλείψεις σε ειδικευμένο προσωπικό αφορούν, πάνω απ' όλα, το σχεδιασμό και την ανάπτυξη προϊόντων. Δεν υπάρχουν αρκετά άτομα για να καλύψουν τις ανάγκες σε ειδικευμένους στυλίστες, πατρόνιστες, μοντελίστες κ.λπ. Συγχρόνως παρατηρείται έλλειψη εξειδικευμένων στελεχών σε θέματα τεχνολογίας, ποιότητας των προϊόντων, μάρκετινγκ κ.λπ., που θα μπορούσαν να συμβάλλουν αποφασιστικά στη βελτίωση της παραγωγικότητας του κλάδου και της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων της ελληνικής κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης, σε μια περίοδο μάλιστα που το πλεονέκτημα του χαμηλού εργατικού κόστους στην Ελλάδα έχει αποδυναμωθεί σημαντικά.²²

Το σύστημα επαγγελματικής εκπαίδευσης εμφανίστηκε στην Ελλάδα το 1952, άρχισε ωστόσο να λειτουργεί κανονικά μόλις το 1959.²³ Η επαγγελματική κατάρτιση για την κλωστοϋφαντουργία και ένδυση παρέχεται είτε με το σύστημα της ταχύρρυθμης κατάρτισης και μαθητείας, είτε με αυτό της τυπικής επαγγελματικής εκπαίδευσης.

Ο κυριότερος φορέας παροχής θεωρητικής και πρακτικής επαγγελματικής κατάρτισης είναι ο Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ). Τα εκπαιδευτικά προγράμματα του ΟΑΕΔ περιλαμβάνουν: (α) την παροχή επαγγελματικής κατάρτισης με το σύστημα της μαθητείας στην ειδικότητα κοπτικής-ραπτικής ετοιμών ενδυμάτων, (β) την ταχύρρυθμη κατάρτιση στις ειδικότητες υφαντικής, κοπτικής-ραπτικής, γαζωτικής, ταπητουργίας και μηχανικών πλεκτομηχανών και ραπτομηχανών, και (γ) τη μετεκπαίδευση εργαζομένων στην κοπτική-ραπτική και στις ειδικότητες μηχανικών πλεκτο- και ραπτομηχανών. Στο επίπεδο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης λειτουργούν δύο Τεχνικά Επαγγελματικά Λύκεια καθώς και δύο Τεχνικές Επαγγελματικές Σχολές, με ειδικότητες βοηθών κλωστοϋφαντουργίας (κλωστική, υφαντική, πλεκτική και βαφική-φινίρισμα) και κοπτικής-ραπτικής.

Επιμορφωτικά προγράμματα κοπτικής-ραπτικής προσφέρουν, επίσης, τα Κέντρα εργαζόμενης Νεολαίας (ΚΕΝ) του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας (ΟΕΚ). Στο επίπεδο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης υπάρχει ένα και μοναδικό Τμήμα Κλωστοϋφαντουργίας στη Σχολή Τεχνολογικών Εφαρμογών του Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος (ΤΕΙ) του Πειραιά. Το τμήμα αυτό παρέχει θεωρητική και πρακτική εξάσκηση στις ειδικό-

τητες κλωστική, πλεκτική, υφαντική και βαφική-φινίρισμα. Τέλος, δραστηριότητες στο χώρο της επαγγελματικής κατάρτισης και επιμόρφωσης έχει αναπτύξει και ο Ελληνικός Οργανισμός Μικρομεσαίων Μεταποιητικών Επιχειρήσεων και Χειροτεχνίας (ΕΟΜΜΕΧ). Ο ΕΟΜΜΕΧ παρέχει επαγγελματική κατάρτιση σε επιχειρηματίες και στελέχη κυρίως των μικρομεσαίων μεταποιητικών επιχειρήσεων, σε θέματα που αφορούν τη διοίκηση και λειτουργία των επιχειρήσεων, τις καινοτομίες κ.λπ., καθώς και ορισμένες τεχνικές ειδικεύσεις όπως, π.χ., αυτή της υφαντικής και της ταπητουργίας κ.ά.

4.4. Προβλήματα και προοπτικές του κλάδου

Είναι αλήθεια ότι η ελληνική κλωστοϋφαντουργία και ένδυση ευνοήθηκε πάρα πολύ από τις ρυθμίσεις της Πολυεθνικής Συμφωνίας (ΠΙΣ), ιδιαίτερα ως προς τις εξαγωγές της στις χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Έως και το 1987 ο κλάδος παρουσίασε ανοδική πορεία, με σημαντική αύξηση τόσο της παραγωγής όσο και των εξαγωγών. Τη χρονιά αυτή, μάλιστα, η κλωστοϋφαντουργία πραγματοποίησε μικτά κέρδη ύψους 118 δις. δραχμών. Το μέσο ποσοστό απόδοσης των ιδίων κεφαλαίων ήταν 12%.²⁴

Η ελληνική κλωστοϋφαντουργία και ένδυση κατόρθωσε να αντέξει στον διεθνή ανταγωνισμό, πρώτον, διότι διέθετε μια σειρά από βασικά πλεονεκτήματα όπως πολυετή παρουσία στη διεθνή αγορά, πολύ καλή ποιότητα πρώτων υλών (η Ελλάδα είναι η μεγαλύτερη παραγωγός βαμβακιού στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα), χαμηλό εργατικό κόστος κ.λπ. και, δεύτερον, επειδή τα προϊόντα της, τόσο από άποψη τιμής όσο και από άποψη ποιότητας, απευθύνονται στο μέσο κομμάτι της αγοράς, που είναι και το πληθυσμιακό.²⁵

Όμως, από το 1988 ο κλάδος βρέσκεται σε κρίση. Καθώς το πλεονέκτημα του χαμηλού εργατικού κόστους χάνεται, η θέση της ελληνικής κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης στη διεθνή αγορά αποδυναμώνεται ολοένα και περισσότερο. Ιδιαίτερα έντονες είναι οι ανταγωνιστικές πιέσεις εις βάρος των ελληνικών κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων και ενδυμάτων στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Έτσι, τα δύο τελευταία χρόνια και ενώ η κατανάλωση κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων στην Κοινότητα παραμένει σταθερή, οι εισαγωγές από τρίτες χώρες αυξήθηκαν κατά 48%, παρ' όλους τους περιορισμούς που προβλέπει η Πολυεθνική Συμφωνία.²⁶ Οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι ελληνικές εξαγωγές προβλέπεται μάλιστα να πολλαπλασιαστούν στο μέλλον, σε περίπτωση που η Πολυεθνική Συμφωνία δεν ανανεωθεί.

Σήμερα ο ανταγωνισμός στη διεθνή α-

γορά εστιάζεται ολόενα και περισσότερο στο τρίπτυχο «ποιότητα – άμεση ανταπόκριση στις απαιτήσεις των πελατών – έγκαιρη παράδοση των προϊόντων». ²⁷ Εν όψει των εξελίξεων αυτών, η πορεία της ελληνικής κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης στο μέλλον θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό από την ικανότητα των επιχειρήσεων του κλάδου να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες της αγοράς και, πάνω απ' όλα, να βελτιώσουν την ποιότητα των προϊόντων τους.

Με βάση τα σήμερινα δεδομένα, οι προοπτικές του κλάδου κάθε άλλο παρά ευνοϊκές είναι. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τον υποκλάδο της ένδυσης, ο οποίος παρουσιάζει πολλές και σημαντικές αδυναμίες (μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων, μειωμένη παραγωγικότητα, χαμηλός βαθμός διαφοροποίησης της παραγωγής, έλλειψη οργάνωσης, προβολής και διάθεσης των προϊόντων κ.λπ.). Λαμβάνοντας υπόψη ότι η εσωτερική αγορά της Ελλάδας είναι περιορισμένη, η κλωστοϋφαντουργία και ένδυση θα πρέπει αναγκαστικά να διατηρήσει την εξωστρέφειά της. Η εξασφάλιση των προϊόντων της στη διεθνή αγορά επιβάλλει την έγκαιρη λήψη μέτρων, τα σπουδαιότερα από τα οποία θα μπορούσαν να είναι: (1) τεχνολογικός εκσυγχρονισμός του κλάδου με τη βοήθεια των νέων τεχνολογιών, κυρίως για το ύφασμα και τα ενδύματα, (2) εξειδίκευση της παραγωγής και βελτίωση της συνεργασίας μεταξύ ομοειδών επιχειρήσεων για ορισμένες δραστηριότητες (π.χ., κοινοπραξίες πωλήσεων και προμήθειας πρώτων υλών), (3) δημιουργία των προϋποθέσεων για την ανάπτυξη ελληνικής μόδας και την καθιέρωση επώνυμων ελληνικών προϊόντων με παράλληλη αύξηση του αριθμού των κολεξιόν, (4) βελτίωση του μάρκετινγκ, κυρίως στις επιχειρήσεις με έντονα εξαγωγικό προσανατολισμό, (5) βελτίωση της εσωτερικής λειτουργίας του μάνατζμεντ, (6) εξυγίανση των προβληματικών επιχειρήσεων του κλάδου και, τέλος, (7) επιμόρφωση του προσωπικού των επιχειρήσεων τόσο στο θέμα των τεχνικών ειδικοτήτων, όσο και στο επίπεδο των μεσαίων και ανώτερων στελεχών. ²⁸

5. Εναλλακτικές μορφές οργάνωσης της παραγωγής και αναβάθμιση της εργασίας στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία και ένδυση

5.1. Η στρατηγική της «ευέλικτης εξειδίκευσης»

Οι θεωρητικοί της λεγόμενης «Σχολής της ρύθμισης» ερμηνεύουν την οικονομική ύφεση που εκδηλώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '70 ως κρίση του φορντικού

μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης. ²⁹ Τα κυριότερα συμπτώματα της κρίσης είναι: (α) η επιβράδυνση της παραγωγικότητας και η πτώση των κερδών, (β) η επιτάχυνση του πληθωρισμού και η αναστάτωση του διεθνούς νομισματικού συστήματος, (γ) η όξυνση του ανταγωνισμού μεταξύ των εθνικών οικονομιών [ιδιαίτερα μεταξύ Ιαπωνίας, Ευρώπης και Βορείου Αμερικής καθώς και των Νέων Βιομηχανικών

Χωρών (NBX) με τις παλιές οικονομίες του κέντρου], και (δ) η έκρηξη του εξωτερικού χρέους πολλών χωρών. ³⁰ Κρίση του φορντισμού σημαίνει, βασικά, κρίση του προτύπου μαζικής παραγωγής, που μεταπολεμικά στήριξε τη μακρά περίοδο ευημερίας των βιομηχανικών χωρών της Δύσης. Τα αίτια της κρίσης αυτής εντοπίζονται κατά κύριο λόγο στην αντίθεση που παρατηρείται ανάμεσα στη λογική της μαζικής παραγωγής του φορντικού προτύπου οικονομικής ανάπτυξης (οικονομία του χρόνου) και στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της αγοράς (οικονομία της αγοράς). ³¹ Λόγω των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν, οι οικονομίες των αναπτυσσόμενων χωρών τελούν, από τις αρχές της δεκαετίας του '80, σε περίοδο ανασυγκρότησης. Κεντρικός άξονας της οικονομικής ανασυγκρότησης είναι η λεγόμενη «ευέλικτη εξειδίκευση». ³²

Η ευέλικτη εξειδίκευση αφορά τόσο τον τρόπο παραγωγής των προϊόντων, όσο και τα ίδια τα προϊόντα. Επιτυγχάνεται: (α) προωθώντας την παραγωγή μικρής κλίμακας σε τεχνολογικά προηγμένες περιοχές, και (β) μέσω της ενδοεπιχειρησιακής αποκέντρωσης. Στην πρώτη περίπτωση ανήκει το παράδειγμα της «Τρίτης Ιταλίας» και συγκεκριμένα η παραγωγή ηλεκτρονικών μουσικών οργάνων στην Ανκόνα, η βιομηχανία επεξεργασίας μετάλλου στην Εμίλια Ρομάνια και το κέντρο της βιομηχανίας ετοιμών ενδυμάτων στο

Πράτο της Ιταλίας. ³³ Πολλές μικρές επιχειρήσεις, με εξειδίκευση σε ορισμένα ενδιάμεσα προϊόντα, παράγουν συνεργατικά ένα συγκεκριμένο τελικό προϊόν, το οποίο και προωθούν ύστερα από επισταμένη ανάλυση των συνθηκών και απαιτήσεων της αγοράς. Στη δεύτερη περίπτωση ανήκει το δυτικογερμανικό σύστημα, όπου μεγάλες επιχειρήσεις επιτυγχάνουν μεγαλύτερη ευελιξία μέσω της ενδοεπιχειρησιακής αποκέντρωσης, καθώς και το πολυσυνζητημένο ιαπωνικό σύστημα «Kanban» ή, αλλιώς, «just - in - time system». ³⁴ Το τελευταίο συνίσταται στη συνεργασία μεγάλων επιχειρήσεων με ένα εκτεταμένο δίκτυο μικρών επιχειρήσεων, που είναι συνήθως εγκατεστημένες γεωγραφικά στην ίδια περιοχή και παράγουν ενδιάμεσα προϊόντα, τα οποία και θέτουν στη διάθεση των μεγάλων επιχειρήσεων. Οι μεγάλες επιχειρήσεις αναλαμβάνουν τη χρηματοδότηση των μικρών, τους προμηθεύουν την απαραίτητη τεχνολογία και φροντίζουν για το κατάλληλο μάρκετινγκ.

Το υπόδειγμα της ευέλικτης βιομηχανικής παραγωγής στηρίζεται στο δυναμικό ευελιξίας των νέων τεχνολογιών και στη χρήση ειδικευμένης εργασίας. Αποτελεί δε απάντηση στην εξάντληση των ορίων αύξησης της παραγωγικότητας του προτύπου της πλήρους αυτοματοποίησης. Κύρια χαρακτηριστικά της ευέλικτης βιομηχανικής παραγωγής είναι η μικρής κλί-

μακας παραγωγή, η διαφοροποίηση των προϊόντων, η εφαρμογή μηχανών πολλαπλών χρήσεων κ.λπ.³⁵

Αν και εγείρονται αρκετές, σε μεγάλο βαθμό δικαιολογημένες, αμφιβολίες για το αν και κατά πόσο η ευέλικτη εξειδίκευση εισάγει εναλλακτικό πρότυπο οικονομικής ανάπτυξης κατάλληλο να δώσει διέξοδο στο πρόβλημα της φθίνουσας παραγωγικότητας και της μείωσης των κερδών,³⁶ δεν αρνείται ωστόσο κανείς τα πλεονεκτήματά της, ιδιαίτερα ως προς τις αναπτυξιακές προοπτικές των μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Υπό το πρίσμα τούτο η ευέλικτη εξειδίκευση αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ελληνική βιομηχανία-βιοτεχνία γενικά και την κλωστοϋφαντουργία και ένδυση ειδικότερα, δεδομένου ότι κύριο γνώρισμα του κλάδου αυτού είναι ο μεγάλος αριθμός μικρομεσαίων επιχειρήσεων.

5.2. Προοπτικές ανάπτυξης Ανθρωποκεντρικών Συστημάτων Παραγωγής (ΑΣΠ)

Η νέα οικονομική λογική της ευελιξίας και προσαρμοστικότητας φαίνεται να ευνοεί την ανάπτυξη εναλλακτικών μορφών οργάνωσης της εργασίας. Και τούτο γιατί, σε αντίθεση με τις συμβατικές τεχνολογικές μορφές οργάνωσης της παραγωγής που βασίζονται στη χρήση εξειδικευμένης τεχνολογίας που αποσκοπεί στην υποκατάσταση της ανθρώπινης εργασίας από τα μηχανικά μέσα, το μοντέλο της ευέλικτης εξειδίκευσης, για να λειτουργήσει, προϋποθέτει την ύπαρξη ειδικευμένης εργασίας καθώς και τεχνολογίες πολλαπλών χρήσεων. Η ευέλικτη εξειδίκευση και οι ήπιες μορφές αυτοματοποίησης με τη βοήθεια των νέων τεχνολογιών (CAD, CAM κ.λπ.) οροθετούν το χώρο, μέσα στον οποίο θα πρέπει να αναζητηθούν οι προϋποθέσεις για την εφαρμογή Ανθρωποκεντρικών Συστημάτων Παραγωγής.

Όσον αφορά τη συγκεκριμένη περίπτωση της ελληνικής κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης, η μέχρι τώρα ανάλυση των αντικειμενικών δεδομένων του κλάδου επιβεβαιώνει πως οι συνθήκες για την ανάπτυξη εναλλακτικών ανθρωποκεντρικών μορφών οργάνωσης της παραγωγής είναι πολύ πιο ευνοϊκές στην ένδυση από ό,τι στην κλωστοϋφαντουργία.

Το πρότυπο τεχνολογικού εκσυγχρονισμού που έχουν επιλέξει οι επιχειρήσεις της κλωστοϋφαντουργίας, όντας άκρως τεχνολογικό, καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την οργάνωση της εργασίας, έτσι ώστε οι δυνατότητες κοινωνικής παρέμβασης στη διαμόρφωση της σχέσης τεχνικής και οργάνωσης της εργασίας με στόχο τον εμπλουτισμό του περιεχομένου της εργασίας είναι μηδαμινές, αν όχι ανύπαρκτες. Η προώθηση εναλλακτικών μορφών οργάνωσης

της εργασίας, που ξεπερνούν το επίπεδο της εργονομικής παρέμβασης και συμβάλλουν ουσιαστικά στη βελτίωση της επαγγελματικής ζωής των εργαζομένων, προϋποθέτει τον ριζικό αναπροσανατολισμό της μέχρι τώρα τεχνολογικής πολιτικής των επιχειρήσεων.

Οι αντικειμενικές συνθήκες στο χώρο της ένδυσης ενισχύουν την άποψη πως η υιοθέτηση του μοντέλου της ευέλικτης εξειδίκευσης θα μπορούσε να αποτελέσει τη λύση στα διαρθρωτικά προβλήματα του κλάδου, δημιουργώντας παράλληλα τις προϋποθέσεις για την εφαρμογή εναλλακτικών μορφών οργάνωσης της εργασίας. Σε αντίθεση με την κλωστοϋφαντουργία, η ένδυση βρίσκεται ακόμα σε μεταβατικό στάδιο αναζήτησης τεχνολογικών και οργανικών λύσεων, προκειμένου να ανταποκριθεί στις μεταβαλλόμενες συνθήκες του εξωτερικού περιβάλλοντος, με αποτέλεσμα τα περιθώρια κοινωνικής παρέμβασης στο χώρο της εργασίας να είναι ακόμα μεγάλα. Ιδιαίτερα σημαντικά για την ανάπτυξη Ανθρωποκεντρικών Συστημάτων Παραγωγής στην ένδυση είναι η μεγάλη παραδοχή του κλάδου καθώς και ο έντονα οικολογικός χαρακτήρας της παραγωγής. Στο βαθμό που θα αποφευχθούν οι μέθοδοι της ολοκληρωμένης παραγωγής και η τεχνολογία θα αντιμετωπισθεί ως εργαλείο για την ενίσχυση της αποδοτικότητας των εργαζομένων και όχι για την υποκατάστασή τους, τα οικονομικά αυτά στοιχεία στον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής θα μπορούσαν κάλλιστα να ενσωματωθούν σε μια νέα αντίληψη για την οργάνωση της παραγωγής, που θα αναδεικνύει την ανθρώπινη εργασία σε κεντρικό σημείο αναφοράς της παραγωγικής διαδικασίας, εξασφαλίζοντας συγχρόνως υψηλά επίπεδα παραγωγικότητας. Οι νέες τεχνολογίες σχεδιασμού και παραγωγής στην ένδυση επιτρέπουν τον εμπλουτισμό της ανθρώπινης εργασίας, εφόσον βέβαια τα κριτήρια εφαρμογής τους δεν είναι αποκλειστικά και μόνον οικονομικά. Όμως, όσο και αν οι αντικειμενικές συνθήκες στην ένδυση ευνοούν την ανάπτυξη Ανθρωποκεντρικών Συστημάτων Παραγωγής, η εφαρμογή τους, σε τελευταία ανάλυση, θα εξαρτηθεί από την καινοτομική διάθεση των επιχειρήσεων, η οποία, πάντα βέβαια με τις σχετικές εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον κανόνα, δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα έντονη.

6. Άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν την ανάπτυξη Ανθρωποκεντρικών Συστημάτων Παραγωγής

Εκτός από τις αντικειμενικές συνθήκες και προϋποθέσεις του συγκεκριμένου

κλάδου, οι δυνατότητες και προοπτικές ανάπτυξης Ανθρωποκεντρικών Συστημάτων Παραγωγής εξαρτώνται επίσης από άλλους παράγοντες, όπως η τεχνολογική υποδομή της χώρας, το καθεστώς παραγωγής, οι εργασιακές σχέσεις, το εθνικό σύστημα εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης και, τέλος, η δημόσια πολιτική σε θέματα επιστήμης και τεχνολογίας.

6.1. Η τεχνολογική υποδομή της χώρας

Η μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας στηρίχθηκε σχεδόν αποκλειστικά στη μεταφορά τεχνολογίας από το εξωτερικό. Η τεχνολογική κατάσταση της Ελλάδας χαρακτηρίζεται σήμερα από την έλλειψη βιομηχανικής παραγωγής κεφαλαιουχικού εξοπλισμού, την εξάρτηση της ανάπτυξης τεχνολογικά προηγμένων κλάδων από το ξένο κεφάλαιο και, τέλος, την αδυναμία της χώρας να παράγει η ίδια μηχανολογικό εξοπλισμό ακόμα και για παραδοσιακούς τομείς της βιομηχανικής παραγωγής.³⁷

Ο βαθμός διάχυσης των νέων τεχνολογιών στην ελληνική βιομηχανία παρουσιάζει έντονες διαφορές από κλάδο σε κλάδο. Ενώ οι μεγάλες επιχειρήσεις, ιδιαίτερα αυτές που συνδέονται με το ξένο κεφάλαιο, είναι σχετικά ανοικτές στις νέες τεχνολογίες, αντίθετα η καινοτομική διάθεση (innovative preparedness) των μικρομεσαίων επιχειρήσεων είναι περιορισμένη. Εκτός από το μικρό μέγεθος των παραγωγικών μονάδων και τον χαμηλό βαθμό καθετοποίησης της παραγωγής, ανασταλτική επίδραση στον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό των επιχειρήσεων ασκεί και η στάση των ιδίων των επιχειρηματιών. Ένα σημαντικό μέρος των Ελλήνων επιχειρηματιών στο χώρο της μεταποίησης διατηρούνται σε μεγάλο βαθμό από τη λογική του εύκολου και γρήγορου κέρδους (short-term playback criteria). Προτιμούν κατά κανόνα την αγορά έτοιμων τεχνολογικών λύσεων από το εξωτερικό, αντί να συμβάλλουν στην ανάπτυξη τεχνολογίας στο εσωτερικό. Εξάλλου, τα κριτήρια που χρησιμοποιούν στη λήψη αποφάσεων για την εισαγωγή τεχνολογίας είναι βραχυπρόθεσμα και δεν επιτρέπουν την πλήρη αξιοποίηση των δυνατοτήτων που προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες. Συχνά, μάλιστα, γίνεται εισαγωγή νέας τεχνολογίας χωρίς προκαταρκτική μελέτη, με αποτέλεσμα να ανακύπτουν σοβαρά προβλήματα στην εφαρμογή της. Άλλοτε πάλι εισάγονται μεν τεχνολογίες, οι οποίες όμως δεν αξιοποιούνται πλήρως, διότι οι επιχειρηματίες αρνούνται να προβούν σε επιπρόσθετες περιφερειακές επενδύσεις, απαραίτητες για τη βελτιστοποίηση της χρήσης των νέων τεχνολογιών. Γενικά, η σχέση των Ελλήνων επιχειρημα-

τιών με την τεχνολογία είναι σε μεγάλο βαθμό εργαλειακή (instrumental), γεγονός που εμποδίζει την ανάπτυξη μακροπρόθεσμης στρατηγικής τεχνολογικού εκσυγχρονισμού της οικονομίας.

Αν εξαιρέσει κανείς το τραπεζικό σύστημα και τις ασφαλιστικές εταιρείες, ο βαθμός διάχυσης των νέων τεχνολογιών στην ελληνική οικονομία και, ειδικότερα, στον βιομηχανικό τομέα είναι ισχνός. Οι νέες τεχνολογίες που εισάγονται στη βιομηχανία χρησιμοποιούνται κυρίως στις διοικητικές υπηρεσίες των επιχειρήσεων, ενώ στην άμεση παραγωγική διαδικασία το τεχνολογικό επίπεδο παραμένει σχετικά χαμηλό. Μόλις τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια τάση υιοθέτησης σύγχρονων τεχνολογικών συστημάτων, όπως η ρομποτική, οι αυτόματες εργαλειομηχανές (Computer Numerical Controlled Machine Tools = CNC-Technologies), τα αυτόματα συστήματα σχεδιασμού και κατασκευής (Computer Aided Design = CAD και Computer Aided Manufacturing = CAM) κ.λπ. Σχεδόν ανύπαρκτη είναι η χρήση ολοκληρωμένων τεχνολογικών συστημάτων παραγωγής (Computer Integrated Manufacturing = CIM) καθώς και ευέλικτων συστημάτων παραγωγής (Flexible Manufacturing Systems = FMS).

Πρόσφατα άρχισαν να καταβάλλονται έντονες προσπάθειες για την ενίσχυση της καινοτομικής διάθεσης των επιχειρήσεων. Αυτή τη στιγμή λειτουργούν στην Ελλάδα τρία Κέντρα Καινοτομιών (Business Innovation Centers). Τα Κέντρα Καινοτομιών προσφέρουν αξιολογες υπηρεσίες στις ελληνικές επιχειρήσεις σε θέματα μεταφοράς τεχνολογίας, εκπαίδευσης στελεχών, ανάπτυξης νέων τεχνολογιών, τεχνονομισίας και καινοτομιών, σχεδιασμού νέων προϊόντων, οργάνωσης της παραγωγής με τη βοήθεια των νέων τεχνολογιών κ.λπ.³⁸

6.2. Το καθεστώς παραγωγής

Λόγω της καθυστέρησης που σημειώθηκε στην ενσωμάτωσή της στον διεθνή καταμερισμό εργασίας καθώς και των ιδιομορφιών που παρουσιάζει η διάρθρωσή της (μεγάλος αριθμός καταστημάτων, χαμηλός βαθμός καθετοποίησης της παραγωγής κ.λπ.), η ελληνική οικονομία δεν επηρεάστηκε άμεσα από το διεθνές φορντικό πρότυπο οικονομικής ανάπτυξης. Εξαιρεση αποτελεί ίσως ο τομέας της μεγάλης βιομηχανίας, ο οποίος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «περιφερειακός φορντισμός», σύμφωνα με τον ορισμό που έδωσε ο Alain Lipietz, συγκρίνοντας το παραγωγικό σύστημα των χωρών της Νότιας Ευρώπης (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία) με αυτό των μητροπολιτικών κέντρων του φορντισμού.³⁹

Με άλλα λόγια, στην Ελλάδα δεν υ-

πήρξε συστηματική εφαρμογή του φορντικού προτύπου οργάνωσης της παραγωγής. Αν και σε ορισμένες περιπτώσεις εφαρμόζονται κάποιες μορφές «πρωτόγονου τείλορισμού» (Lipietz), η οργάνωση της εργασίας και της παραγωγής, ιδιαίτερα στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, γίνεται εκ του προχείρου και με έντονα εμπειρικό τρόπο.

Όσον αφορά την οργάνωση και διοί-

ηση των επιχειρήσεων, επικρατούν ακόμα σε ευρεία κλίμακα ξεπερασμένες αντιλήψεις, οι οποίες στηρίζονται στην κυριαρχία του επιχειρηματία ιδιοκτήτη. Δέσμιοι των «ιδιοκτησιακών τους προκαταλήψεων», πολλοί Έλληνες επιχειρηματίες εφαρμόζουν συνήθως αντιδεοντολογικούς τρόπους διοίκησης των επιχειρήσεων. Φοβούμενοι πως θα χάσουν τον έλεγχο στις επιχειρήσεις τους (ένα πολύ μεγάλο ποσοστό των ελληνικών επιχειρήσεων ανήκουν στην κατηγορία των οικογενειακών επιχειρήσεων), αρνούνται συνήθως την εκχώρηση αρμοδιοτήτων στους υφισταμένους, εμποδίζοντας έτσι την ανάπτυξη των ικανοτήτων τους, κάτι που θα μπορούσε να συμβάλει αποφασιστικά στη βελτίωση της λειτουργίας και, συνακόλουθα, στην αύξηση της παραγωγικότητας των επιχειρήσεων.

6.3. Οι εργασιακές σχέσεις

Κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα του συστήματος των εργασιακών σχέσεων είναι: (α) ο κομματικός προσανατολισμός των συνδικάτων, που οδηγεί συχνά σε πλήρη ταύτιση των στόχων των συνδικαλιστικών παρατάξεων με αυτούς των πολιτικών κομμάτων στα οποία πρόσκεινται, (β) ο έντονος κρατικός παρεμβατισμός, που οφείλεται στην προσπάθεια των εκάστοτε κυβερνήσεων να εξασφαλίσουν την υποστήριξη των συνδικάτων για την εφαρμογή της οικονομικής τους πολιτικής, (γ) ο κατακερματισμός των συνδι-

καλιστικών οργανώσεων, σε πολύ μεγάλο αριθμό πρωτοβάθμιων και δευτεροβάθμιων, γεγονός που προκαλεί προβλήματα λειτουργικότητας των συνδικαλιστικών σχέσεων, (δ) η έλλειψη ενδιαφέροντος από τη μεριά της εργοδοσίας για συναινετικές διαδικασίες στην αντιμετώπιση των εργασιακών συγκρούσεων και, τέλος, (ε) η έντονη παρουσία συντεχνιακού πνεύματος και πελατειακών σχέσεων στο συνδικαλιστικό κίνημα, ιδιαίτερα στον δημόσιο τομέα.⁴⁰

Η επικυριαρχία του παραταξιακού πολιτικού λόγου, από τη μια, και ο κεντρικός ρόλος της νομοθεσίας στη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και της αμοιβής της εργασίας, από την άλλη, (θεσμός της υποχρεωτικής διαιτησίας κ.λπ.) παρακωλύουν την ανάπτυξη ενός αυτόνομου συστήματος εργασιακών σχέσεων.

Ακόμα, οι δραστηριότητες των συνδικάτων εστιάζονται κατά κύριο λόγο στη διεκδίκηση οικονομικών και θεσμικών αιτημάτων, με αποτέλεσμα οι συνθήκες εργασίας των εργαζομένων να μην αποτελούν ακόμα αντικείμενο διαπραγμάτευσης μεταξύ των κοινωνικών εταίρων. Εξαιρεση αποτελούν, ίσως, οι κατά καιρούς νομικές ρυθμίσεις για την υγιεινή και ασφάλεια των εργαζομένων.

6.4. Το εθνικό σύστημα εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης

Ένα από τα χρόνια προβλήματα που μα-

και η έλλειψη επαρκώς εκπαιδευμένου προσωπικού, και μάλιστα τόσο σε ειδικευμένους εργάτες όσο και σε μεσαία και ανώτερα στελέχη. Η έλλειψη αυτή οφείλεται σε γγενείς αδυναμίες του συστήματος εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης της χώρας. Αν και έχουν γίνει, από τα μέσα της δεκαετίας του '70 και εντεύθεν, σημαντικά βήματα για τη βελτίωση της παρεχόμενης παιδείας (ίδρυση νέων πανεπιστημίων και σχολών, επέκταση και εμπλουτισμός της επαγγελματικής και τεχνικής κατάρτισης κ.λπ.), η κρίση του εκπαιδευτικού συστήματος όχι μόνο συνεχίζεται, αλλά και οξύνεται καθημερινά. Ιδιαίτερα έκδηλα είναι τα προβλήματα στο χώρο της ανώτατης παιδείας. Τα πανεπιστήμια της χώρας αντιμετωπίζουν μεγάλες δυσκολίες προσαρμογής στις απαιτήσεις ενός διαρκώς εξελισσόμενου οικονομικού και κοινωνικού περιβάλλοντος. Λειτουργούν συνήθως αναποτελεσματικά και η γνώση που παρέχουν είναι συχνά ξεπερασμένη. Ακόμα, δεν έχει επιτευχθεί σε ικανοποιητικό βαθμό η απαραίτητη διασύνδεση των πανεπιστημίων με την οικονομία, ιδιαίτερα στο επίπεδο της έρευνας. Παρατηρείται, έτσι, έντονα το φαινόμενο της αναντιστοιχίας μεταξύ της παρεχόμενης γνώσης και των συγκεκριμένων αναγκών της οικονομίας σε ειδικευμένο προσωπικό.

Το ίδιο ισχύει και για την επαγγελματική και τεχνική εκπαίδευση. Εμφανίστηκε στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του '50, παρεχόμενη κυρίως από ιδιωτικές σχολές και με τρόπο αποσπασματικό. Η ενσωμάτωσή της στο σύστημα της γενικής εκπαίδευσης επιτεύχθηκε μόλις στα τέλη της δεκαετίας του '70, και συγκεκριμένα το 1977. Μολονότι σε σχέση με το παρελθόν έχουν βελτιωθεί σημαντικά οι οργανωτικές προϋποθέσεις και τα εκπαιδευτικά προγράμματα, το ελληνικό σύστημα επαγγελματικής και τεχνικής κατάρτισης αδυνατεί ακόμα να παρακολουθήσει συστηματικά και με συνέπεια τις εξελίξεις που σημειώνονται καθημερινά στο χώρο της τεχνολογίας.

Ο ιδιωτικός τομέας της οικονομίας, από την πλευρά του, δεν φρόντισε έγκαιρα να προγραμματίσει τις ανάγκες του σε ειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό. Δεν φρόντισε, στο βαθμό που θα έπρεπε, για τη δημιουργία της απαραίτητης υποδομής για την εφαρμογή προγραμμάτων επιμόρφωσης των εργαζομένων στις νέες τεχνολογίες και ειδικότητες. Η αντιμετώπιση των αναγκών σε ειδικευμένο προσωπικό από μέρους των επιχειρήσεων διακρίνεται συχνά από ερασιτεχνισμό και είναι, ως εκ τούτου, αποσπασματική. Λείπει πάνω απ' όλα ο συστηματικός διάλογος της ιδιωτικής οικονομίας με τα ανώτερα και ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, για την από κοινού αντιμετώπιση των αναγκών

σε εξειδικευμένη γνώση. Η έλλειψη συστηματικής επιμόρφωσης των εργαζομένων με βάση τις τρέχουσες εξελίξεις στο χώρο της επιστήμης και της τεχνολογίας αδυνατεί σε μεγάλο βαθμό την ικανότητα ευέλικτης προσαρμογής των επιχειρήσεων στις μεταβαλλόμενες απαιτήσεις του εξωτερικού περιβάλλοντος.

6.5. Η δημόσια πολιτική σε θέματα επιστήμης και τεχνολογίας (Έρευνα και Ανάπτυξη)

Σε σύγκριση με τις άλλες χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, η Ελλάδα υστερεί εμφανώς στην επιστημονική και τεχνολογική έρευνα. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τη βιομηχανική έρευνα.⁴¹ Αν και το Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης 1983-1987 προέβλεπε τη «ριζική αναμόρφωση του θεσμικού πλαισίου» της επιστημονικής και τεχνολογικής έρευνας καθώς και την αύξηση των δαπανών από 0,2% το 1982 σε 0,8% του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόν-

τος (ΑΕΠ) το 1987, οι στόχοι αυτοί έμειναν τελικά ανεκπλήρωτοι.⁴² Όπως φαίνεται και από τα στοιχεία του Πίνακα Ι, η Ελλάδα δαπανά μόλις το 0,33% του ΑΕΠ για ερευνητικούς σκοπούς. Στη χρηματοδότηση της επιστημονικής και τεχνολογικής έρευνας συμμετέχει το κράτος με 74,4% και οι επιχειρήσεις με 23,2% (13,8% οι δημόσιες και 9,4% οι ιδιωτικές), ενώ 2,4% της ερευνητικής δαπάνης προέρχεται από άλλες πηγές (βλέπε Πίνακα ΙΙ).

Ένας άλλος δείκτης για την αποτύπωση της ερευνητικής προσπάθειας μιας χώρας είναι το προσωπικό που ασχολείται στην έρευνα. Στην Ελλάδα οι απασχολούμενοι στην έρευνα είναι μόλις 2 άτομα ανά 1.000 εργαζόμενους σε σύγκριση, π.χ., με 4,8 άτομα στην Ιρλανδία και 11,3 στη Γερμανία (βλέπε Πίνακα ΙΙΙ).

Το πρόβλημα της Έρευνας και της Ανάπτυξης (Ε & Α) στην Ελλάδα δεν είναι μόνον οικονομικό, αλλά και οργανωτικό. Είναι χαρακτηριστική η έλλειψη συνε-

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι
Ποσοστό της Ακαθάριστης Εγχώριας Δαπάνης για Επιστημονική και Τεχνολογική Έρευνα (ΑΕΔΕΤΕ) στο ΑΕΠ - Σύνθεση κατά χρηματοδότη (έτος 1986)

Χώρα	Κράτος	Επιχειρήσεις	Άλλοι*	Σύνολο
Ελλάδα	0,24	0,08	0,01	0,33
Πορτογαλία	0,29	0,12	0,04	0,45
Ισπανία	0,25	0,30	0,02	0,57
Ιρλανδία	0,40	0,44	0,08	0,92
Γαλλία	1,20	0,93	0,12	2,25
Γερμανία	0,99	1,67	0,04	2,70
ΗΠΑ	1,40	1,29	0,05	2,74
Ιαπωνία	0,59	1,91	0,28	2,78

* Στον τομέα «Άλλοι» περιέχεται και το εξωτερικό.

Πηγή: Υπουργείο Βιομηχανίας, Ενέργειας και Τεχνολογίας (Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας). Επιστήμη και τεχνολογία - Δείκτες επιστημονικής και τεχνολογικής έρευνας, Αθήνα 1989, σελ. 17.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ
Κατανομή της ΑΕΔΕΤΕ κατά χρηματοδότη Συγκρίσεις με άλλες χώρες (έτος 1986)

Χώρα	Κράτος	Επιχειρήσεις	Άλλοι*
Ελλάδα	74,4	23,2	2,4
Πορτογαλία	64,2	26,5	9,3
Ισπανία	44,0	53,2	2,8
Ιρλανδία	43,8	48,0	8,2
Γαλλία	53,2	41,2	5,6
Γερμανία	36,7	61,8	1,5
ΗΠΑ	51,0	47,0	2,0
Ιαπωνία	21,3	68,7	10,0

* Στον τομέα «Άλλοι» περιέχεται και το εξωτερικό.

Πηγή: ό.π., σελ. 13.

γασίας μεταξύ των ερευνητικών ιδρυμάτων και των παραγωγικών κλάδων της οικονομίας. Το γεγονός αυτό δυσχεραίνει τη σωστή διάθεση των ερευνητικών αποτελεσμάτων, τα οποία μένουν συχνά αναξιοποίητα, εις βάρος της μακροπρόθεσμης ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας.⁴³

Η καθυστέρηση της επιστημονικής και τεχνολογικής έρευνας, γενικά, και της βιομηχανικής έρευνας, ειδικότερα, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην αναπτυξιακή πολιτική που ακολούθησαν μεταπολεμικά οι κυβερνήσεις της χώρας. Κυριάρχησε η αντίληψη πως δεν συμφέρει οικονομικά σε μια μικρή χώρα όπως η Ελλάδα να επενδύσει στον τομέα της έρευνας και της ανάπτυξης. Έτσι, αντί να προωθηθεί η έρευνα στην ίδια τη χώρα, προτιμήθηκε η πολιτική της πλήρους εξάρτησης της οικονομίας από την αξιοποίηση των τεχνολογικών επιτευγμάτων άλλων χωρών.⁴⁴

Το ενδιαφέρον της ελληνικής πολιτείας για την ανάπτυξη της επιστημονικής και τεχνολογικής έρευνας εκδηλώθηκε σχετικά πρόσφατα. Κάτω από τις ανταγωνιστικές πιέσεις που υφίσταται η οικονομία της χώρας στη διεθνή αγορά αποφασίσθηκε, έστω και καθυστερημένα, η δημιουργία Τομέα Έρευνας και Ανάπτυξης (νόμος 706/77) καθώς και η ίδρυση ξεχωριστού Υπουργείου Βιομηχανίας, Τεχνολογίας και Έρευνας, το 1982.

7. Συμπεράσματα και προτάσεις

Με βάση την παραπάνω ανάλυση, τα συμπεράσματα και οι προτάσεις που θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει σχετικά με τις προοπτικές ανάπτυξης Ανθρωποκεντρικών Συστημάτων Παραγωγής στην ελ-

ΠΙΝΑΚΑΣ III

Προσωπικό απασχολούμενο σε δραστηριότητες ΕΤΕ ανά 1.000 εργαζόμενους (σε ισοδύναμο πλήρους απασχόλησης, έτος 1986)

Χώρα	Αριθμός ατόμων
Ελλάδα*	2
Πορτογαλία	2,3
Ισπανία	2,5
Ιρλανδία	4,8
Γαλλία	11,4
Γερμανία	11,3
Ιαπωνία	12,9

* Τα στοιχεία για την Ελλάδα καλύπτουν το έτος 1987. Είναι απογραφικά για τον κρατικό τομέα και εκτιμήσεις για τον τομέα επιχειρήσεων.

Πηγή: ό.π., σελ. 19.

ληνική κλωστοϋφαντουργία και ένδυση έχουν ως εξής:

1. Με την επίτευξη της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς, το 1992, αναμένεται να αυξηθούν οι ανταγωνιστικές πιέσεις στην ελληνική οικονομία γενικά και στην κλωστοϋφαντουργία και ένδυση ειδικότερα. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για την ένδυση, η ανάπτυξη της οποίας επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από τις εξελίξεις στην ευρω-

παϊκή αγορά. Εν όψει των ανακατατάξεων που παρατηρούνται στη διεθνή αγορά κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων, η επιβίωση πολλών επιχειρήσεων της ελληνικής κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης θα εξαρτηθεί κυρίως από την ικανότητα προσαρμογής τους στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της αγοράς. Προσαρμογή στις συνθήκες της αγοράς σημαίνει, στην προκειμένη περίπτωση, πάνω απ' όλα διαφοροποίηση της παραγωγής, βελτίωση της ποιότητας των προϊόντων, έγκαιρη ανταπόκριση στις απαιτήσεις και στις προτιμήσεις των πελατών και τήρηση των προθεσμιών.

2. Λαμβάνοντας υπόψη τα δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης, η στρατηγική της «ευέλικτης εξειδίκευσης» θα μπορούσε, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, να αποτελέσει τη λύση στα προβλήματα ανταγωνιστικότητας που αντιμετωπίζει ο κλάδος, συμβάλλοντας παράλληλα στη βελτίωση των συνθηκών εργασίας. Η ευέλικτη εξειδίκευση ως πρότυπο οργάνωσης της παραγωγής ενδείκνυται ιδιαίτερα για μη φορντικές οικονομίες, η ανταγωνιστικότητα των οποίων εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την ικανότητά τους να ανταποκρίνονται έγκαιρα και με άμεσο τρόπο στις αλλαγές που συντελούνται στα μητροπολιτικά κέντρα του διεθνούς οικονομικού συστήματος.

3. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ευέλικτη εξειδίκευση για το χώρο της έν-

δυσης. Η ευέλικτη εξειδίκευση, σε συνδυασμό με την εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην παραγωγή (CAD, CAM κ.λπ.), θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση για την αναδιάρθρωση της παραγωγής ετοίμων ενδυμάτων στην Ελλάδα. Αναγκαία προϋπόθεση, ωστόσο, για την επιτυχία ενός τέτοιου εγχειρήματος στην ελληνική βιομηχανία-βιοτεχνία ετοίμων ενδυμάτων είναι σε κάθε περίπτωση η διαφοροποίηση της παραγωγής, η καθιέρωση επώνυμων ελληνικών προϊόντων (ενοσωμάτων), έτσι, τη σύλληψη και το σχεδιασμό νέων προϊόντων στην παραγωγική διαδικασία και εμπλουτίζοντας, με τον τρόπο αυτό, το περιεχόμενο της εργασίας) και, φυσικά, η αύξηση του αριθμού των κολεξιών.

4. Με βάση τα εμπειρικά δεδομένα, οι συνθήκες στην ένδυση φαίνεται να ευνοούν πολύ περισσότερο την ανάπτυξη Ανθρωποκεντρικών Συστημάτων Παραγωγής απ' ό,τι αυτές στην κλωστοϋφαντουργία. Σε αντίθεση με την κλωστοϋφαντουργία, η οποία εφαρμόζει ευρέως το τεχνοκεντρικό σύστημα της ολοκληρωμένης παραγωγής, η ένδυση βρίσκεται ακόμη σε μεταβατική περίοδο αναζήτησης μοντέλου τεχνολογικής ανάπτυξης. Με την έννοια αυτή, υπάρχουν ακόμα σχετικά μεγάλες δυνατότητες κοινωνικής παρέμβασης στη διαμόρφωση της σχέσης τεχνολογίας και οργάνωσης της εργασίας, υπό την προϋπόθεση ότι η τεχνολογία θα αντιμετωπισθεί ως εργαλείο για καλύτερη εκτέ-

λεση της εργασίας από τους εργαζόμενους, και όχι ως μέσον για την υποκατάστασή τους. Ιδιαίτερα ευνοϊκή για την ανάπτυξη ΑΣΠ στην ένδυση είναι η έντονη παρουσία στοιχείων του χειροτεχνικού τρόπου παραγωγής, τα οποία θα μπορούσαν να ενσωματωθούν κάλλιστα στο μοντέλο της ευέλικτης βιομηχανικής παραγωγής και να αποτελέσουν τη βάση για την ανάπτυξη εναλλακτικών μορφών οργάνωσης της εργασίας.

5. Μακροπρόθεσμα, η ανάπτυξη και επιτυχία των Ανθρωποκεντρικών Συστημάτων Παραγωγής στο επίπεδο των επιχειρήσεων θα εξαρτηθεί, σε τελευταία ανάλυση, από την ύπαρξη μιας σειράς εξωτερικών παραγόντων:

α. Βασική ανάγκη για την προώθηση της προβληματικής σχετικά με τα ΑΣΠ είναι η ύπαρξη εθνικής τεχνολογικής πολιτικής που δεν περιορίζεται απλώς και μόνον στη μεταφορά τεχνολογίας και τεχνογνωσίας από το εξωτερικό, αλλά συμβάλει στη δημιουργία ευνοϊκών προϋποθέσεων για την ανάπτυξη κατάλληλης τεχνολογίας προσαρμοσμένης στις οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές και οικολογικές συνθήκες της χώρας. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού είναι αναγκαία η ύπαρξη προγράμματος Έρευνας και Ανάπτυξης (Ε&Α) και, φυσικά, τα απαραίτητα οικονομικά μέσα για την εφαρμογή του. Με την έννοια αυτή, η μεγαλύτερη συμμετοχή των ίδιων των επιχειρήσεων στις δαπάνες αποτελεί όρο εκ των ων ουκ άνευ για την ανάπτυξη της επιστημονικής και τεχνολογικής έρευνας στην Ελλάδα.

β. Η απόκτηση επιστημονικής και τεχνολογικής γνώσης προϋποθέτει την υπέρβαση της τρέχουσας κρίσης του εθνικού συστήματος εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης, την ανάληψη δραστηριοτήτων για την αντιμετώπιση του προβλήματος της αναντιστοιχίας μεταξύ της γνώσης που παρέχουν τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της χώρας και των απαιτήσεων της οικονομίας και της κοινωνίας και, τέλος, τη στενή συνεργασία μεταξύ εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και του παραγωγικού τομέα, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη βιομηχανική έρευνα.

γ. Η ανάπτυξη μακροπρόθεσμης στρατηγικής τεχνολογικού και οργανωτικού εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας, με στόχο τόσο την αύξηση της παραγωγικότητας των επιχειρήσεων όσο και τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας και διαβίωσης των εργαζομένων, προϋποθέτει τον ριζικό αναπροσανατολισμό της συμπεριφοράς των κοινωνικών εταίρων (τόσο των συνδικάτων, όσο και των εργοδοτών). Τόσο τα συνδικάτα όσο και οι ίδιοι οι εργαζόμενοι οφείλουν να αποβάλουν την εργαλειακή τους σχέση με την εργασία και να συμπεριλάβουν στον κατάλογο των διεκδικήσεών τους, εκτός από

τα οικονομικά και θεσμικά αιτήματα, και ποιοτικά αιτήματα για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας. Η εργοδοσία, με τη σειρά της, καλείται να ξεπεράσει τις ιδιοκτησιακές της προκαταλήψεις που αναδεικνύουν αποκλειστικά και μόνον το κέρδος σε σκοπό της παραγωγικής διαδικασίας. Η επιχείρηση αποτελεί κοινωνική μονάδα η οποία, εκτός από το κέρδος, έχει ικανοποιήσει και άλλες κοινωνικές ανάγκες, όπως την εξασφάλιση της ασχολίας και τη βελτίωση της επαγγελματικής ζωής των εργαζομένων. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η παρούσα εργασία στηρίζεται στα αποτελέσματα της έρευνας «Assessment of Prospects for Anthropocentric Production Systems in Greece: The case of textile and Clothing Industry», η οποία αποτελεί μέρος του ερευνητικού προγράμματος Forecasting and Assessment in Science and Technology = FAST της Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Το ερευνητικό πρόγραμμα FAST ασχολείται με «τη μελέτη των επιστημονικών και τεχνολογικών εξελίξεων και των αλληλεπιδράσεών τους με τις οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές στην Κοινότητα υπό το φως των διεθνών εξελίξεων», και αποσκοπεί στην επεξεργασία σφαιρικών μακροπρόθεσμων αναλύσεων σε σχέση με τους σημαντικότερους στόχους της Κοινότητας για τη δεκαετία του '90, όπως π.χ. «την πραγματοποίηση της ενιαίας εσωτερικής αγοράς και την ενίσχυση της οικονομικής και κοινωνικής συνοχής» των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (*Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, αριθ. C144/5, 10.6.89).

Η μελέτη δημοσιεύθηκε στα αγγλικά από την Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων με τίτλο: *Prospects for Anthropocentric Production Systems in Greece*. APS Research Papers Series, Vol. 17, July 1991, Brussels.

2. Σχετικά με την προβληματική της αυτοματοποίησης από τη σκοπιά των οικονομικών της αποτελεσμάτων, βλέπε *Business Week*, (1988-1990), *The Economist* (1988) και Kalpinski (1988).
3. Τοσκούρας (1990, σελ. 109).
4. Βλέπε το ιδιαίτερα ενδιαφέρον άρθρο του Broedner (1989, σελ. 39-46).
5. Το ενδιαφέρον των αρμόδιων κρατικών φορέων για τη μελέτη των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι εργαζόμενοι στους χώρους εργασίας εκδηλώθηκε επίσης για πρώτη φορά στα τέλη της δεκαετίας του '70, όταν η Υπηρεσία Επιστημονικής Έρευνας και Τεχνολογίας (ΥΕΕΤ) του τότε Υπουργείου Συντονισμού ανέθεσε σε ειδική ομάδα εργασίας την κατάρτιση σχεδίου προγράμματος ερευνών, με στόχο τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας και την προστασία των εργαζομένων από ατυχήματα και επαγγελματικές ασθένειες. Η ομάδα εργασίας επεξεργάστηκε και κατέθεσε, τις αρχές του 1980, πρόταση σχεδίου προγράμματος ερευνών, το οποίο όμως δεν

ίσχυσε παρά μόνον αποσπασματικά. Βλέπε σχετικά ΥΕΕΤ (1980).

6. Βλέπε σχετικά Βαλαβανίδης και Σαραφόπουλος (1988), καθώς και την ελληνική και ξένη βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος του βιβλίου αυτού.
7. Για την εξέλιξη της κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης σε παγκόσμιο επίπεδο, βλέπε OECD (1983), GATT (1984), καθώς και *The European Community* (Dec. 1985).
8. Βλέπε Πατσουράτης (1989 σελ. 47) και Κάτσος 9, Ιωάννου, (1986, σελ. 19 κ.ε.).
9. Βλέπε Κάτσος και Ιωάννου (1986, σελ. 21). Περισσότερα για τις εξελίξεις στο χώρο της κοινοτικής κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης στη δεκαετία του '70, βλέπε *Commission of the European Communities*, (1981).
10. Βλέπε σχετικά Ευμοιρίδης (1990, σελ. 55).
11. Το 1959 και με πρωτοβουλία των ΗΠΑ άρχισε στο πλαίσιο της GATT ένας κύκλος συζητήσεων με θέμα τις εισαγωγές κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων και ενδυμάτων από την Ιαπωνία και από χώρες με χαμηλό εργατικό κόστος. Οι συζητήσεις αυτές κατέληξαν, το 1962, στην υπογραφή της συμφωνίας Long Term Arrangement on Cotton Textiles (LTA), η οποία έχει ως κύριο αντικείμενο τη ρύθμιση του παγκόσμιου εμπορίου βαμβακερών κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων. Η συμφωνία αυτή μετονομάστηκε, το 1973, σε Multifibre Agreement = MFA = Πολυϊνική Συμφωνία και επεκτάθηκε σε όλα τα κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα και τα ενδύματα (φυσικές, συνθετικές και τεχνητές ίνες). Η συμφωνία έχει ανανεωθεί τρεις φορές μέχρι τώρα και πρόκειται να λήξει στο τέλος του 1992.
Στόχοι της Πολυϊνικής Συμφωνίας είναι: (α) η λήψη και εφαρμογή συγκεκριμένων μέτρων για την ανάπτυξη του παγκόσμιου εμπορίου κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων και ενδυμάτων, (β) η ενίσχυση της κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης στις αναπτυσσόμενες χώρες με τη διεύρυνση των εξαγωγών τους στις αναπτυγμένες χώρες, και (γ) η αποφυγή της αποδιοργάνωσης των κλάδων της κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης στις αναπτυσσόμενες χώρες, με την καθιέρωση σειράς προστατευτικών μέτρων σε ό,τι αφορά τις εισαγωγές κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων και ενδυμάτων από τις αναπτυσσόμενες χώρες.
Αναφορικά με την Πολυϊνική Συμφωνία (ΠΙΣ), τους στόχους της καθώς και τις επιπτώσεις της στο χώρο της διεθνούς κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης, βλέπε Πατσουράτης (1985, σελ. 10 κ.ε., 155 κ.ε. και 184 κ.ε.), επίσης Πατσουράτης (1985, σελ. 110 κ.ε.), καθώς και την εργασία του Ευμοιρίδη (1990, σελ. 6 κ.ε. και σελ. 47 κ.ε.). Βλέπε, επίσης, Paola de Brito (1989, σελ. 82-94).
12. Βλέπε Πατσουράτης (1985, σελ. 155 κ.ε.).
13. Βλέπε Ευμοιρίδης (1990, σελ. 7).
14. Βλέπε Ευμοιρίδης (1990, σελ. 21 κ.ε.).
15. Βλέπε Πατσουράτης (1985, σελ. 69).
16. Για τις προβληματικές επιχειρήσεις στην κλωστοϋφαντουργία, βλέπε σχετικά CEDEFOP (1988, σελ. 63 κ.ε.). Σε ό,τι αφορά τις προβληματικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα γενικότερα, βλέπε Ξανθάκης (1988).
17. Βλέπε σχετικά Πατσουράτης (1985, σελ. 56 κ.ε.). Για τη διαμόρφωση του εργατικού

- κόστους στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία, βλέπε επίσης Ευμοιρίδης (1990, σελ. 31 κ.ε.).
18. Τα στοιχεία αυτά, ωστόσο, δεν ανταποκρίνονται πλήρως στην πραγματικότητα, αν λάβει κανείς υπόψη τις ευρέως διαδεδομένες άτυπες μορφές απασχόλησης στην Ελλάδα, όπου οι μισθοί συνεχίζουν να είναι ιδιαίτερα χαμηλοί.
 19. Λόγω της σπουδαιότητάς της για την ελληνική οικονομία, το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (ΥΠΕΘΟ) επεξεργάστηκε, το 1984, πρόγραμμα για την ανάπτυξη της κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης, προκειμένου να αντιμετωπισθούν μακροπρόθεσμα τα προβλήματα του κλάδου, βλέπε ΥΠΕΘΟ (1984), καθώς και Πατσουράτης (1985, σελ. 123 κ.ε.).
 20. Σχετικά με τις νέες τεχνολογίες στο χώρο της κλωστοϋφαντουργίας, τις εφαρμογές τους και τις επιδόσεις τους, βλέπε τα *Πρακτικά του 2ου Συμποσίου Κλωστοϋφαντουργίας*, που οργάνωσε ο Σύνδεσμος Εξαγωγέων Βορείου Ελλάδος (ΣΕΒΕ) το Νοέμβριο του 1988, τόμος I-III, Θεσσαλονίκη 1989, και ειδικότερα τις εισηγήσεις των Tebbi (1989), Dieter Ingolstadt (1989), Beureur (1989), Kloss (1989).
 21. Σε ό,τι αφορά την εφαρμογή των νέων τεχνολογιών στην ένδυση, βλέπε την εμπειριστατωμένη εργασία του Καραμπίνη (1989, σελ. 16 κ.ε., 35 κ.ε. και 63 κ.ε.).
 22. Βλέπε σχετικά CEDEFOP (1988, σελ. 71).
 23. Για την επαγγελματική κατάρτιση στην Ελλάδα βλέπε, μεταξύ άλλων, Κραββαρίτου και Κομνηνός κ.ά. (1987, σελ. 51 κ.ε.).
 38. Βλέπε σχετικά Μποσνακούδης (1989, σελ. 36-37).
 39. Αναφορικά με το υπόδειγμα του «περιφερειακού φορντισμού» και τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία, βλέπε Lipietz (1987, σελ. 113 κ.ε.). Για την περίπτωση της Ελλάδας βλέπε επίσης Λυμπεράκη (1988, σελ. 140), καθώς και Pelagidis (1988, σελ. 22-37).
 40. Για την εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος και τη διαμόρφωση των εργασιακών σχέσεων στη μεταπολεμική Ελλάδα, βλέπε μεταξύ άλλων Κατσάνεβας, (1981), Κουκιάδης (1981), Δουκάκης (1985, σελ. 3-40), Κουκουλές και Τζαννετάκος (1986), Νικόπουλος (1987), Ιωάννου (1989) και Κραββαρίτου (1990).
 41. Σχετικά με την κατάσταση της βιομηχανικής έρευνας στην Ελλάδα, βλέπε Υπουργείο Βιομηχανίας, Έρευνας και Τεχνολογίας (1984). Για την επιστημονική και τεχνολογική έρευνα στην Ελλάδα γενικότερα, βλέπε ακόμα Νικολινάκος (επιμέλεια) (1981), Δεσλιόζος (1985, σελ. 73-76), Βαϊτσός - Γιαννίτσης (1987, σελ. 71 κ.ε.), Πατινιώτης (1988, σελ. 160-183) και Τσιπούρη (1989, σελ. 84 κ.ε.).
 42. Βλέπε Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (ΥΠΕΘΟ) (1983, σελ. 80).
 43. Βλέπε Τσιπούρη (1989, σελ. 89) και Πατινιώτης (1988, σελ. 169).
 44. Βλέπε Βαϊτσός - Γιαννίτσης (1987, σελ. 71 κ.ε.).
 24. Βλέπε Ακκάς (1989, σελ. 78).
 25. Βλέπε Ευμοιρίδης (1985, σελ. 45).
 26. Βλέπε Ευμοιρίδης (1985, σελ. 79).
 27. Βλέπε σχετικά *Werner International* (1989, τόμος III, σελ. 123-134, καθώς επίσης και σελ. 135-144).
 28. Βλέπε CEDEFOP (1988, σελ. 66) και Πατσουράτης (1985, σελ. 130).
 29. Βλέπε ενδεικτικά Aglietta (1976), Boyer (1988), Lipietz (1987), καθώς επίσης και Hirsch, Roth (1986).
 30. Βλέπε Boyer (1988, σελ. 20).
 31. Σχετικά με την αντίθεση «οικονομίας του χρόνου ή οικονομίας της παραγωγής» και «οικονομίας της αγοράς», βλέπε Sohn-Reithel (1972).
 32. Αναφορικά με το υπόδειγμα της «ευέλικτης εξειδίκευσης», βλέπε ενδεικτικά Piore, Sabel (1984) και Storper (1988).
 33. Βλέπε, σχετικά, Murray (1987), Brusco (1982), καθώς και Scott (1988).
 34. Βλέπε σχετικά Scott (1988) και Sayer, (1987).
 35. Βλέπε διεξοδικότερα Lyberaki (1988, σελ. 17 κ.ε.), Λυμπεράκη (1988) και Theodore Pelagidis (1989, σελ. 38 κ.ε.), καθώς επίσης Πελαγίδης (1990/91).
 36. Βλέπε Sayer (1990).
 37. Βλέπε Γιαννίτσης (1985, σελ. 361). Αναφορικά με την τεχνολογική εξέλιξη της Ελλάδας, βλέπε διεξοδικότερα Skoumal και Kazis (1979, σελ. 42 κ.ε.), καθώς επίσης

Πληροφορική τεχνολογία στις ελληνικές βιβλιοθήκες: Προβλήματα και προοπτικές*

R.J. HARTLEY**

και Ι.ΙΣ. ΤΡΟΧΟΠΟΥΛΟΣ***

1. Εισαγωγή

ΓΙΑ ΔΙΑΣΤΗΜΑ δύο εβδομάδων, το Μάρτιο και τον Απρίλιο του 1990, αναλάβαμε μια έρευνα για τις ελληνικές δημόσιες βιβλιοθήκες ύστερα από πρόσκληση του Βρεταννικού Συμβουλίου και με την ένθερμη υποστήριξη του ελληνικού Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Η περιοδεία περιλάμβανε ομιλίες και σεμινάρια για βιβλιοθηκάρους και φοιτητές των σχολών βιβλιοθηκονομίας, καθώς και επισκέψεις σε βιβλιοθήκες. Ένας κατάλογος με τα ιδρύματα που επισκεφθήκαμε δίνεται στον Πίνακα 1. Η αναφορά σκοπό είχε να παρουσιάσει τις πιθανότητες και τα προβλήματα που σχετίζονται με την εισαγωγή της ηλεκτρονικής τεχνολογίας στις ελληνικές δημόσιες βιβλιοθήκες. Καθώς οι βιβλιοθήκες δεν δρουν σε ένα βιβλιογραφικό ή θεσμικό κενό, ήταν αναγκαίο να επισκεφθούμε και άλλα είδη βιβλιοθηκών. Πρέπει να σημειωθεί ότι η θέση όσον αφορά τη χρήση αυτού του είδους τεχνολογίας στις ελληνικές δημόσιες βιβλιοθήκες είναι, επί του παρόντος, περισσότερο ζήτημα προοπτικής παρά άμεσης εφαρμογής. Παρ' όλα αυτά, θα είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να παρατηρεί κανείς τις αλλαγές που θα συντελούνται στα επόμενα χρόνια, καθώς η

Ελλάδα ενσωματώνεται ολοκληρωτικά στις Ευρωπαϊκές Οικονομικές Κοινότητες.

2. Η παρούσα κατάσταση

2.1. Οι δημόσιες βιβλιοθήκες

Η γενική εικόνα των ελληνικών δημόσιων βιβλιοθηκών ακολουθεί τον τύπο μιας βιβλιοθήκης με παραδοσιακές υπηρεσίες, που συγκεντρώνει το ενδιαφέρον στη συλλογή πολύτιμου και αξιόλογου υλικού εις βάρος των πιο εύληπτων αναγνωσμάτων ή της παροχής πληροφοριών. Ο υποβαθμισμένος ρόλος που έχει μια δημόσια βιβλιοθήκη στην καθημερινή ζωή των Ελλήνων, συντηρείται και από το γεγονός ότι δεν υπάρχει παράδοση στη χρήση βιβλιοθηκών για το εξωσχολικό διάβασμα. Σ' αυτό το άρθρο δίνεται ένα σύντομο διάγραμμα της κατάστασης των ελληνικών βιβλιοθηκών, ενώ περισσότερες πληροφορίες παρέχονται από ποικιλία πηγών.¹⁻³ Οι δημόσιες (public) βιβλιοθήκες στην Ελλάδα διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες, σύμφωνα με το νομικό καθεστώς, τις διοικητικές υπευθυνότητες και τους χρήστες τους: δημόσιες, δημοτικές και παιδικές.

* Το κείμενο αυτό αποτελεί κατά μεγάλο ποσοστό μετάφραση του άρθρου με τίτλο «Information technology in Greek Libraries: problems and prospects», που δημοσιεύθηκε από τους ίδιους συγγραφείς στο ειδικό βρετανικό περιοδικό για τον αυτοματισμό των βιβλιοθηκών *Program*, vol. 24, No 4, October 1990, pp. 333-342.

** Καθηγητής, Τμήμα Βιβλιοθηκονομικών και Πληροφοριακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Ουαλλίας, Aberystwyth SY23 3AS, Wales.

*** Διευθυντής Δημόσιας Βιβλιοθήκης Βερόιας, Βέροια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Κατάλογος Ιδρυμάτων

Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος
Κεντρική Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης
Δημοτική Βιβλιοθήκη της Θεσσαλονίκης
Δημόσια Βιβλιοθήκη της Λάρισας
Δημόσια Βιβλιοθήκη του Ναυπλίου
Δημόσια Βιβλιοθήκη της Βέροιας
Βιβλιοθήκη Κέντρου Ευρωπαϊκών Σπουδών, Θεσσαλονίκη
Κέντρο Παιδικού και Εφηβικού Βιβλίου, Αθήνα
Βιβλιοθήκη Βρεταννικού Συμβουλίου, Αθήνα
Τμήμα Βιβλιοθηκονομίας, ΤΕΙ, Αθήνα
Τμήμα Βιβλιοθηκονομίας, ΤΕΙ, Θεσσαλονίκη
Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Αθήνα
Ένωση Ελλήνων Βιβλιοθηκάρων
Ενιαίο Πολυκλαδικό Λύκειο, Βέροια

Ευχαριστούμε το Βρεταννικό Συμβούλιο για τη συνεχή υποστήριξη του και ιδιαίτερα την κ. Stephanie Mather, τον κ. John Chapman και την κ. Τασούλα Πανταζίδου. Ευχαριστούμε επίσης το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, κυρίως την κ. Σοφία Εξαρχάκου χωρίς τη βοήθειά τους η όλη έρευνα δεν θα είχε γίνει πραγματικότητα. Ευχαριστούμε, τέλος, τους Έλληνες βιβλιοθηκάρους και τους αρμόδιους, που διέθεσαν πολύτιμο χρόνο για να συζητήσουν μαζί μας.

2.1.1. Δημόσιες

Υπάρχουν 41 δημόσιες, συμπεριλαμβανομένης και της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος που αντιμετωπίζεται ξεχωριστά πιο κάτω. Οι υπόλοιπες σαράντα έχουν αφιερώσει το νομό. Επιχορηγούνται και υπάγονται διοικητικά στο Τμήμα Βιβλιοθηκών του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων: στις προθέσεις του υπουργείου αυτού ανήκει η δημιουργία μιας δημόσιας βιβλιοθήκης σε καθένα από τους 52 νομούς της χώρας.

Παρά το μέγεθος των γεωγραφικών περιοχών για τις οποίες προσφέρονται οι υπηρεσίες μιας βιβλιοθήκης, ο αριθμός των ατόμων που μπορεί να απασχολεί κάθε βιβλιοθήκη περιορίζεται, από το νόμο, στα δέκα άτομα. Ο διευθυντής της βιβλιοθήκης πρέπει να είναι απόφοιτος πανεπιστημίου και, καθώς δεν υπάρχουν ανώτατα ιδρύματα (στην Ελλάδα) που να παρέχουν σπουδές για την επιστήμη της βιβλιοθηκονομίας, οι διευθυντές τους δεν

έχουν εξειδικευμένη κατάρτιση, ενώ ένας ολοένα αυξανόμενος αριθμός υπαλλήλων μερικών βιβλιοθηκών είναι απόφοιτοι των σχολών βιβλιοθηκονομίας των ΤΕΙ Αθηνών και Θεσσαλονίκης. Η έλλειψη επαγγελματικής κατάρτισης των διευθυντικών στελεχών και ο περιορισμένος αριθμός του προσωπικού, παραμένουν περιοριστικοί παράγοντες για την ανάπτυξη βιβλιοθηκών σε όλους τους νομούς.

Ο αριθμός των βιβλίων στις δημόσιες βιβλιοθήκες κυμαίνεται μεταξύ 20.000 και 60.000. Αυτοί οι αριθμοί, πάντως, είναι κατά κάποιο τρόπο παραπλανητικοί, καθώς κρύβουν το γεγονός ότι το μεγαλύτερο τμήμα αυτών των συλλογών δεν είναι προσιτό για δανεισμό στο κοινό, είναι παλιό, όχι όλο καταλογισμένο και σε μεγάλο βαθμό καθρεφτίζει ό,τι ονομάζεται «σοβαρή φιλολογία», παραγνωρίζοντας το ρόλο που μπορεί να παίξει μια δημόσια βιβλιοθήκη προσφέροντας υλικό και για γενικότερους, ψυχαγωγικούς σκοπούς. Επιπλέον, είναι άγνωστη η ιδέα μιας δημόσιας βιβλιοθήκης ως κέντρου πληροφόρησης για το ευρύ κοινό.

Τα κτίρια των βιβλιοθηκών συχνά μοιάζουν με το υλικό των βιβλιοθηκών, ως προς την παλαιότητα και την ακαταλληλότητα. Για παράδειγμα, στη Βέροια και στη Λάρισα, οι βιβλιοθήκες είναι στριμωγμένες και στοιβαγμένες και σχεδόν «κρύβονται» από το κοινό, ευρισκόμενες στον πρώτο όροφο κτιρίων και παρέρχοντας πρόσβαση στους χώρους των μόνο με σκάλες. Οι βιβλιοθήκες αυτές, πάντως, προβλέπεται να μεταστεγασθούν σε καινούργια κτίρια. Ειδικότερα, στην περίπτωση της Βέροιας, έχουν αγορασθεί δύο συνεχόμενα οικόπεδα στο κέντρο της πόλης, όπου πρόκειται να ανεγερθεί η καινούργια βιβλιοθήκη. Στη Λάρισα, εξάλλου, αγοράστηκε ένα μεγάλο παλιό κτίριο που θα μετατραπεί σε βιβλιοθήκη. Σε μερικές δημόσιες βιβλιοθήκες, τέλος, λειτουργούν κινητές μονάδες. Η Δημόσια Βιβλιοθήκη Βέροιας, λόγω χάρη, έχει τρία βιβλιοαυτοκίνητα που εξυπηρετούν την Κεντροδυτική Μακεδονία.

2.1.2. Δημοτικές

Σήμερα υπάρχουν τετρακόσιες δημοτικές βιβλιοθήκες με αρκετές διαφορές στην ποιότητα των υπηρεσιών που προσφέρει καθεμιά, επειδή η Τοπική Αυτοδιοίκηση δεν υποχρεούται στην υποστήριξη του θεσμού. Το επίπεδο των υπηρεσιών διαφέρει ανάλογα με το ενδιαφέρον των τοπικών αρχών, την παράδοση και τις δωρεές που κατά καιρούς γίνονται.

Η Δημοτική Βιβλιοθήκη της Θεσσαλονίκης είναι, πιθανόν, η περισσότερη αναπτυγμένη. Η κεντρική βιβλιοθήκη στεγάζεται σ' ένα παλιό και ακατάλληλο κτίριο, ενώ πολλά από τα καινούργια παραρτή-

ματα έχουν μοντέρνα εσωτερική διαμόρφωση και εντυπωσιακά έπιπλα. Αυτή η βιβλιοθήκη βρίσκεται στη διαδικασία δημιουργίας ενός αυτοματοποιημένου συστήματος, στο οποίο αναφερόμαστε εκτενέστερα παρακάτω.

2.1.3. Παιδικές

Υπάρχουν 21 βιβλιοθήκες, για παιδιά α-

γροτικών περιοχών, που επιχορηγούνται από το Υπουργείο Γεωργίας. Παρόλο που αυτό μοιάζει με ασυνήθιστη πηγή οικονομικής υποστήριξης για βιβλιοθήκες, εξηγείται, κατά κάποιο τρόπο, από το ενδιαφέρον να περιορισθεί ο αναλφαβητισμός στις αγροτικές περιοχές και από την προσπάθεια προστασίας της γεωργίας με την παρεμπόδιση μεγαλύτερων μετακινήσεων σε αστικές περιοχές. Όλες αυτές οι βιβλιοθήκες συνδέονται με το Κέντρο Παιδικού και Εφηβικού Βιβλίου στην Αθήνα, που λειτουργεί ως κέντρο διακίνησης του υλικού.

2.1.4. Νέα τεχνολογία στις δημόσιες βιβλιοθήκες

Καμιά από τις κύριες λειτουργίες του κύκλου εργασιών των ελληνικών δημόσιων βιβλιοθηκών δεν είχε αυτοματοποιηθεί έως το χρόνο της επίσκεψής μας. Η Δημοτική Βιβλιοθήκη της Θεσσαλονίκης βρίσκεται στο πιο προχωρημένο στάδιο. Εδώ η εφαρμογή ενός εσωτερικού συστήματος, με τη χρήση ενός συστήματος διοίκησης σχεσιακής βάσης δεδομένων (RDBMS) INQUIRY, προχωρεί αρκετά καλά. Είχαμε τη δυνατότητα να δούμε από κοντά το σύστημα και να συζητήσουμε με τον προγραμματιστή, που ήταν υπεύθυνος για την ανάπτυξη του, παίρνοντας επιπλέον κι ένα αντίγραφο από το λεξικό δεδομένων. Το σύστημα θα παρέχει κατάλογο και έλεγχο διακίνησης υλικού, με κατάλογο άμεσης επικοινωνίας για έρευνα, μόνο για

το προσωπικό. Ο προγραμματιστής ήταν ενήμερος των προβλημάτων, που συνεπάγεται η δημιουργία ενός καταλόγου βιβλιοθήκης με τη χρήση πακέτου συστημάτων διοίκησης δεδομένων με προσδιορισμένο μάκρος πεδίου, αλλά πίστευε ότι στο τέλος το σύστημα θα είναι ικανοποιητικό. Η δημιουργία της βάσης δεδομένων έγινε με τη βοήθεια των προγραμματιστών του δήμου. Περισσότερο από το 90% του υλικού της βιβλιοθήκης είναι γραμμένο στην ελληνική γλώσσα και, έτσι, οι όποιες βιβλιογραφικές εγγραφές από το εξωτερικό δεν προσφέρουν βοήθεια στη δημιουργία της βάσης δεδομένων. Ο σχεδιασμός περιλαμβάνει την εισαγωγή των δεδομένων διά πληκτρολόγησης και με τη βοήθεια οδηγίων, που εμφανίζονται στην οθόνη. Οι εγγραφές αυτές θα περιέχουν στοιχεία για το συγγραφέα, τον τίτλο, την έκδοση, τον αριθμό των τόμων, τον εκδότη, την ημερομηνία έκδοσης όχι, δηλαδή, τα πλήρη στοιχεία καταλόγου. Η μετατροπή των βιβλιογραφικών εγγραφών σε φόρμα αναγνώσιμη από μηχανή θα έδινε τη δυνατότητα στη Δημοτική Βιβλιοθήκη να εκμεταλλευθεί οικονομικά την όλη πρωτοβουλία αλλά, απ' ό,τι γνωρίζουμε, κάτι τέτοιο δεν εντάσσεται στα σχέδια του προσωπικού της βιβλιοθήκης.

Ο δανεισμός θα γίνεται με την πληκτρολόγηση των στοιχείων, που συνοδεύεται αναπόφευκτα με πιθανά λάθη και καθυστέρηση στην όλη διαδικασία. Το προσωπικό γνωρίζει ότι αυτό που γίνεται

δεν αποτελεί την ιδεώδη λύση, αλλά θεωρεί ότι είναι σημαντική προσπάθεια στην κατεύθυνση αυτοματοποίησης του συστήματος.

Ακόμη, αρκετές δημόσιες βιβλιοθήκες πιέζονται να προχωρήσουν στην αυτοματοποίηση των λειτουργιών τους, καθώς η Ελλάδα «σαρώνεται» από τον ενθουσιασμό για τους υπολογιστές. Η τάση αυτή θυμίζει την ανάλογη περίοδο στη Βρετανία, στις αρχές της δεκαετίας του '80, όπου καταστήματα με υπολογιστές ξεφύτρωναν παντού. Ειπώθηκε σε μας (όχι από βιβλιοθηκάρειους) ότι ο αυτοματισμός μιας βιβλιοθήκης μοιάζει με τον αυτοματισμό ενός video καταστήματος, και καθώς τέτοιου είδους καταστήματα έχουν αυτοματοποιήσει τις λειτουργίες τους δεν υπήρχε σοβαρή δικαιολογία για την αδράνεια των βιβλιοθηκών.

2.2. Ακαδημαϊκές βιβλιοθήκες

Για πολλά χρόνια, τα πανεπιστήμια στην Ελλάδα ήταν δύο: των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης. Τα τελευταία είκοσι χρόνια εκδηλώθηκε αρκετός ενθουσιασμός από την πλευρά της πολιτείας στην κατεύθυνση της ίδρυσης περισσότερων πανεπιστημίων και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων ανώτερης εκπαίδευσης. Έτσι, σήμερα λειτουργούν και τα παρακάτω πανεπιστήμια: Πάτρας, Ιωαννίνων, Κρήτης, Θράκης, Θεσσαλίας, Αιγαίου και Ιονίου. Επιπλέον, έχουν ιδρυθεί και διάφορα Τεχνολογικά Ιδρύματα (περισσότερα στοιχεία σχετικά με αυτές τις εξελίξεις μπορεί κανείς να αποκομίσει από τα άρθρα των Birk, Karageorgiou και Krikelas^{4,5}). Η δημιουργία των περιφερειακών πανεπιστημίων ανταποκρίνεται περισσότερο σε πολιτικές σκοπιμότητες και γι' αυτό, άλλωστε, η ίδρυσή τους δεν συνδέεται με τη συνεχή υλικοτεχνική υποστήριξή τους, ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν ικανοποιητικά στους στόχους τους. Έτσι, για το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας το οποίο τυπικά είχε ιδρυθεί το 1984, κατά την επίσκεψή μας στο Βόλο είδαμε μόνο ένα άδειο κτίριο, που ανέμενε τη μετατροπή του σε ένα από τα κτίρια του πανεπιστημίου. Το δεδομένο, εξάλλου, ότι η πολιτική σκοπιμότητα υπερέχει πολλές από τις σχετικές αποφάσεις για τη δημιουργία εκπαιδευτικών ιδρυμάτων αποδεικνύεται από το γεγονός ότι αυτά βρίσκονται, σε αρκετές περιπτώσεις, διασκορπισμένα σε διάφορες περιοχές. Έτσι, όμως, είναι αρκετά δύσκολο να διοικείται και να λειτουργεί, λόγω χάρη, το Πανεπιστήμιο Κρήτης με επιτυχία, όταν τα τμήματά του απέχουν 80 χιλιόμετρα το ένα από το άλλο, ή το Πανεπιστήμιο Θράκης, του οποίου οι σχολές βρίσκονται σε τρεις διαφορετικές πόλεις: τα προβλήματα αυτά αποκτούν μεγαλύτερη έκταση στην περίπτωση

ση του Πανεπιστημίου Αιγαίου, που σχεδιάζεται να αναπτυχθεί στα τέσσερα νησιά Χίο, Λέσβο, Ρόδο και Σάμο.

Η ανάπτυξη των πανεπιστημιακών βιβλιοθηκών παρεμποδίζεται από την παραδοσιακή αντίληψη περί διδασκαλίας, που βασίζεται στο εγχειρίδιο και στην αποστήθιση, παρά στην έρευνα και στην αναζήτηση. Αυτό σημαίνει ότι οι περισσότερες από τις βιβλιοθήκες περιλαμβάνουν μικρές συλλογές που εξυπηρετούν, κυρίως, το διδακτικό προσωπικό. Στην περίπτωση του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης, μπορεί μεν να βρει κανείς όλα τα βιβλία των επιμέρους βιβλιοθηκών στον κατάλογο της Κεντρικής Βιβλιοθήκης, όμως τούτο δεν εγγυάται και τη δυνατότητα πρόσβασης σ' αυτά. Η σταδιακή κατάργηση των μικρών βιβλιοθηκών των διαφόρων τομέων και η υιοθέτηση ενός πιο συγκεντρωτικού συστήματος βιβλιοθηκών επισπεύδεται και από την επιστροφή, στην Ελλάδα, αρκετών πανεπιστημιακών, που έχουν εργασθεί στο εξωτερικό και έχουν εμπειρίες από διαφορετικά συστήματα. Το ΑΠΘ σχεδιάζει να μειώσει τον αριθμό των βιβλιοθηκών που λειτουργούν, επί του παρόντος, περίπου στις τριάντα. Αλλά ακόμη κι αυτό, υπολογίζεται ότι θα πάρει αρκετό χρόνο για να επιτευχθεί.

Η Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Κρήτης θεωρείται, σε γενικές γραμμές, η πιο αναπτυγμένη και οργανωμένη στην Ελλάδα. Χρησιμοποιεί ένα ολοκληρωμένο σύστημα για βιβλιοθήκη (integrated library system), που δημιουργήθηκε στο Ηράκλειο από το Κέντρο σε συνεργασία με τη Βιβλιοθήκη. Το σύστημα θα χρησιμοποιεί εγγραφές σε μορφή αναγνώσιμη από μηχανή (MARK format), με το υλικό καταλογισμένο σύμφωνα με τους αγγλοαμερικανικούς κανόνες και το ταξινόμικό σύστημα της βιβλιοθήκης του Κογκρέσου. Με την προϋπόθεση ότι αυτές οι απόπειρες θα είναι επιτυχείς, προβλέπεται να αυτοματοποιηθεί αρχικά ο κατάλογος, μετά η συλλογή των περιοδικών και, τέλος, η κυκλοφορία του υλικού.

Την πρώτη, επίσημη, προσπάθεια αυτοματοποίησης των λειτουργιών βιβλιοθήκης, όσον αφορά τις ελληνικές πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες, την ανέλαβε το Πανεπιστήμιο Θράκης (η απόπειρα περιγράφεται από τον Papadoperakis⁶), αλλά δεν είχε συνέχεια.

Στο ΑΠΘ μπορεί κανείς να βρει, στην Κεντρική Βιβλιοθήκη, οπτικούς δίσκους (CD-ROM), προϊόντα της OCLC. Όμως, μόνο δύο υπάλληλοι γνωρίζουν να ερευνούν τράπεζες πληροφοριών, και ο ένας σταθμός εργασίας του CD-ROM δεν βρίσκεται σε χώρο ελεύθερης πρόσβασης για το κοινό. Κατά συνέπεια, οι τράπεζες πληροφοριών ερευνώνται κατόπιν προσεννοήσεως.

2.3. Η Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος

Η πρόδρομος της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος ιδρύθηκε στα 1828, στην Αίγινα. Η Βιβλιοθήκη μεταφέρθηκε μετά στο Ναύπλιο, προτού εγκατασταθεί οριστικά στην Αθήνα. Την ιστορία της Εθνικής Βιβλιοθήκης μπορεί να διαβάσει κανείς στη σχετική εργασία του Δημόπουλου.⁷

Η Βιβλιοθήκη περιλαμβάνει υλικό 1.250.000, κυρίως σε έντυπη μορφή, που αυξάνεται κατά 10.000 κάθε χρόνο. Υπάρχει η πολιτική απόκτησης κάθε υλικού που εκδίδεται στην Ελλάδα ή αναφέρεται σε αυτήν, πολιτική που υποβοηθείται από το νόμο αναγκαστικής κατάθεσης. Παρ' όλα αυτά, λέγεται ότι μόνο το 65-70% του υλικού κατατίθεται – το ποσοστό αυτό αυξάνει γύρω στα 90% όσον αφορά τη λογοτεχνία. Η Βιβλιοθήκη λειτουργεί και σαν πληροφοριακή βιβλιοθήκη για τους Αθηναίους, ρόλος ιδιαίτερα σημαντικός για τους φοιτητές του παρακείμενου πανεπιστημίου, το οποίο στερείται κεντρικής βιβλιοθήκης όπως αυτή ορίζεται στις χώρες του Βορρά.

Η καταλογογράφηση γίνεται από έξι καταλογογράφους, που εργάζονται με βάση τους αγγλοαμερικανικούς κανόνες και χρησιμοποιούν μια έκδοση των θεματικών επικεφαλίδων της Βιβλιοθήκης του Κογκρέσου, με κάποιες αλλαγές προσαρμογής στην ελληνική πραγματικότητα. Μέχρι πρότινος, όλες αυτές οι εργασίες αφορούσαν μόνο τον κατάλογο της Βιβλιοθήκης.⁸

Επιπλέον, έχουν προχωρήσει οι επαφές με μια γνωστή εταιρεία που ασχολείται με τον αυτοματισμό βιβλιοθηκών, και με έναν προμηθευτή προϊόντων CD-ROM, για την εκπόνηση μελέτης όσον αφορά τη μηχανογράφηση της Βιβλιοθήκης. Από τους ειδικούς της Βιβλιοθήκης υπολογίζεται ότι αρχικά θα γίνει η αυτοματοποίηση των εργασιών καταλογογράφησης, και θα ακολουθήσουν οι εργασίες παραλαβής υλικού και η δημιουργία αυτοματοποιημένου καταλόγου (OPAC).

2.4. Άλλες βιβλιοθήκες

Ο ρόλος του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης (ΕΚΤ) στη δημιουργία ελληνικών βάσεων δεδομένων και την ανάπτυξη λογισμικού για δυνατότητα πρόσβασης σε τράπεζες δεδομένων έχει περιγραφεί από τον Σκούρα.⁹ Το κέντρο αυτό έχει προχωρήσει και στην παραγωγή ενός προγράμματος που τρέχει σε IBM PC-XT και σε όλα τα συμβατά. Αυτό το πρόγραμμα έχει δημιουργηθεί σε συνεργασία με τον Γιώργο Σκρέτα από το Τμήμα Βιβλιοθηκονομίας των ΤΕΙ Αθηνών. Αποτελεί δε ένα εύχρηστο πακέτο, κατάλληλο για μικρές εσωτερικές τράπεζες δεδομένων σε

αρκετές βιβλιοθήκες. Το Κέντρο Παιδικού και Εφηβικού βιβλίου, στην Αθήνα, είναι μία από τις βιβλιοθήκες που χρησιμοποιούν το προαναφερόμενο πρόγραμμα.

Υπάρχουν πολλές άλλες βιβλιοθήκες ιδιωτικών σχολείων, ερευνητικών κέντρων κ.λπ. στην Ελλάδα. Στοιχεία για μερικές από αυτές δίνει σε άρθρο του ο Κανουνιάρης.¹⁰ Κάποιες δε, όπως η Βιβλιοθήκη του Βρετανικού Συμβουλίου στην Αθήνα, έχουν εγκαταστήσει τελευταία ένα μηχανήμα CD-ROM και έχουν αρχίσει, γενικά, να χρησιμοποιούν υπολογιστές.

2.5. Βιβλιοθηκονομική εκπαίδευση

Μέχρι στιγμής, υπάρχουν τμήματα βιβλιοθηκονομίας στα Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα Αθηνών και Θεσσαλονίκης. Οι σπουδές διαρκούν τρία χρόνια και προσφέρονται κυρίως σε αποφοίτους λυκείου. Ύστερα από επιτυχή πρακτική εξάσκηση, για έξι μήνες, σε κάποια βιβλιοθήκη οι σπουδαστές παίρνουν το πτυχίο τους.

Σχεδιάζεται, επίσης, η ίδρυση τμήματος πανεπιστημιακού επιπέδου στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο, στην Κέρκυρα. Ωστόσο, αυτή η σκέψη βρίσκει μόνιμα αντίθετη την πλειονότητα των βιβλιοθηκαρίων, που αισθάνονται ότι η καλύτερη επάνδρωση και ενίσχυση των υπάρχοντων τμημάτων θα αποτελούσε πιο λογική εξέλιξη· μέχρι σήμερα, πάντως, δεν έχει ιδρυθεί Σχολή Βιβλιοθηκονομίας στην Κέρκυρα.

3. Εμπόδια στη χρήση της νέας τεχνολογίας στις ελληνικές βιβλιοθήκες

Ο Eyre¹¹ σημειώνει ότι οποιαδήποτε πρόοδος στην εφαρμογή τεχνολογίας πληροφορικής στις βιβλιοθήκες του Νότου εξαρτάται από τη σταθερή διακυβέρνηση και τη δραστήρια κυβερνητική υποστήριξη για μεγάλο χρονικό διάστημα. Εμείς είμαστε αισιόδοξοι ότι σήμερα υπάρχει κατάλληλο έδαφος για την αναγνώριση της σημασίας των βιβλιοθηκών από την κυβέρνηση. Το αν, όμως, αυτή η αναγνώριση θα μετουσιωθεί και στην αναγκαία οικονομική υποστήριξη, σε μια περίοδο λιτότητας, θα το δείξει το μέλλον. Η έλλειψη ευρύτερου ενδιαφέροντος για τις βιβλιοθήκες αποτελεί, βέβαια, εμπόδιο στην ανάπτυξή τους, όμως τα απαιτούμενα χρήματα για την εδραίωση σημαντικών αλλαγών στον τομέα των βιβλιοθηκών είναι σχετικά λίγα.

Στις βιβλιοθήκες, ιδιαίτερα στις δημόσιες, η δυσχέρεια εντοπίζεται στην ανυπαρξία εγγραφών, σε μορφή αναγνώσιμη από μηχανή. Επιπλέον, δεν υπάρχουν

προϊόντα των εκδοτών, ανάλογης βαρύτητας με αυτά της Βρετανίας ή της Αμερικής, που να χρησιμοποιηθούν ως πηγή για βασικές βιβλιογραφικές λεπτομέρειες. Γι' αυτούς τους λόγους, όλες οι εργασίες καταλογογράφησης γίνονται επιτόπου. Επιπροσθέτως, δεν υπάρχει καμία παράδοση επίσημης συνεργασίας μεταξύ βιβλιοθηκών, που θα έκανε ορατή τη δυνατότητα να κατανέμονται οι εργασίες παραγωγής

εγγραφών σ' έναν όμιλο βιβλιοθηκών. Αυτή η έλλειψη συνεργασίας αποτυπώνεται στο ότι, μολονότι και η Πανεπιστημιακή και η Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης πειραματίζονται στην κατεύθυνση αυτοματοποίησης των υπηρεσιών τους, εμφανίζονται ανενημέρωτες για τις κατά ιδίαν προσπάθειες, αν και η απόσταση που τις χωρίζει είναι μικρότερη του ενός χιλιομέτρου. Η ιδέα της συνεργασίας μάς φάνηκε ότι αντιμετωπίζεται με προκατάληψη από σημαντικό αριθμό βιβλιοθηκαρίων. Η αλλαγή σ' αυτή τη στάση, πάντως, θα ήταν ευεργετική στην προσπάθεια εξάπλωσης των προϊόντων για την αυτοματοποίηση των βιβλιοθηκών.

Η έλλειψη εθνικής πηγής εγγραφών σε μορφή αναγνώσιμη από μηχανή δεν αποτελεί τόσο μεγάλο πρόβλημα για τις πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες, όπου δεν είναι ασυνήθιστο φαινόμενο το υλικό στην ελληνική γλώσσα ν' αποτελεί μόνο το 10% της συνολικής συλλογής. Τέτοιες βιβλιοθήκες έχουν αρκετό υλικό στην αγγλική, τη γαλλική ή τη γερμανική γλώσσα και μπορούν να χρησιμοποιούν εγγραφές, σε μορφή αναγνώσιμη από μηχανή, για τη δημιουργία των καταλόγων τους από πηγές όπως η τράπεζα δεδομένων OCLC. Είναι, μάλιστα, πιθανό τέτοιες μεγάλες τράπεζες δεδομένων να παίξουν κάποιο ρόλο στην παροχή βιβλιογραφικών εγγραφών για το υλικό στην ελληνική γλώσσα. Ωστόσο, εδώ εμφανίζονται τα προβλήματα όσον αφορά τις διαφορές ελληνι-

κών και λατινικών χαρακτήρων: Μετάφραση των δύο αλφαβήτων μπορεί να γίνει σύμφωνα με μία ποικιλία κανόνων.¹² Η πολυπλοκότητα του όλου θέματος καταδεικνύεται από την Cornell,¹³ η οποία σημειώνει ότι το όνομα του ποιητή C.P. Kavanagh εμφανίζεται στο αρχείο ονομάτων του OCLC με εννέα εκδοχές, τουλάχιστον. Οι προοπτικές συνεργασίας των βιβλιοθηκών, μέσα και έξω από την Ελλάδα, στην κατεύθυνση πρόσβασης σε βιβλιογραφικές εγγραφές, και τα προβλήματα μεταγραφής των εγγραφών ερευνώνται σ' ένα πρόγραμμα από το Πανεπιστήμιο Κρήτης και το King's College του Λονδίνου. Το όλο πρόγραμμα χρηματοδοτείται από την ΕΟΚ. Καθώς το μέγεθος της αγοράς του αυτοματισμού βιβλιοθηκών είναι σχετικά μικρό στην Ελλάδα, δεν έχουν εμφανιστεί εδώ εταιρείες τέτοιου είδους, εκτός από την περίπτωση με την Εθνική Βιβλιοθήκη, που προαναφέραμε. Οι Έλληνες βασίζονται, αναγκαστικά, σε ελληνικές προσπάθειες παραγωγής λογισμικού όπως, π.χ., αυτή του ΕΚΤ, που αναφέρθηκε παραπάνω.

Λίγοι βιβλιοθηκάριοι έχουν βαθιά γνώση και εμπειρία στη χρήση των υπολογιστών, και γι' αυτό τις περισσότερες φορές εξαρτώνται, ουσιαστικά, από ειδικούς επισκέπτες ή από το ειδικευμένο προσωπικό των καταστημάτων που πωλούν τους υπολογιστές. Καθώς όμως η χρήση των υπολογιστών στις βιβλιοθήκες αποτελεί τώρα τμήμα της εκπαιδευτικής

διαδικασίας και στις δύο σχολές Βιβλιοθηκονομίας, χρειάζεται να δημιουργηθούν τμήματα συνεχούς επιμόρφωσης για το προσωπικό των βιβλιοθηκών, και κυρίως γι' αυτό που κατέχει ανώτερες θέσεις. Ενώ, όπως είπαμε, το προσωπικό των βιβλιοθηκών δεν έχει πρακτική ή θεωρητική γνώση των υπολογιστών, δείχνει να εκτιμά το ρόλο που μπορούν να παίξουν αυτοί στις βιβλιοθήκες και, επιπλέον, είναι αρκετά ενθουσιώδεις στο να μάθει τις λεπτομέρειες.

Ένα, ακόμη, πρόβλημα που εμποδίζει την ανάπτυξη των βιβλιοθηκών είναι η έλλειψη μιας ισχυρής και αποτελεσματικής συνδικαλιστικής ένωσης. Σήμερα, υπάρχουν δύο ξεχωριστοί σύλλογοι, η Ένωση Ελλήνων Βιβλιοθηκονόμων και ο Πανελλήνιος Σύλλογος Υπαλλήλων Δημοσίων Βιβλιοθηκών· οι δυνατότητες, όμως, και των δύο να επηρεάσουν τις κυβερνητικές αποφάσεις είναι περιορισμένες.

4. Προοπτικές

Με όλα όσα αναπτύχθηκαν προηγουμένως, μπορεί κανείς να οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι δεν αναμένονται μεγάλες εξελίξεις στην εφαρμογή της νέας τεχνολογίας στις ελληνικές βιβλιοθήκες, για το εγγύς μέλλον. Όμως, δεν είμαστε τόσο απαισιόδοξοι: πιστεύουμε πως υπάρχουν σημαντικές ευκαιρίες για περαιτέρω βελτίωση.

Η γρήγορη ανάπτυξη των μικροϋπολογιστών στην Ελλάδα παρέχει τη δυνατότητα για χρήση υπολογιστών στις βιβλιοθήκες, με κόστος που μπορούν να το αναλάβουν οι περισσότερες από αυτές. Θεωρούμε ότι, με αυτό τον τρόπο, οι Έλληνες βιβλιοθηκάριοι θ' αρχίσουν να αποκτούν εμπειρία στη χρήση των υπολογιστών: η χρήση προγραμμάτων αυτοματισμού γραφείου, επεξεργασίας κειμένου, λογιστικών φύλλων, λογισμικού βάσης δεδομένων κ.λπ. θα συντελέσει στην αποδοτικότερη οργάνωση των διοικητικών λειτουργιών και, παράλληλα, θα εμπλουτίσει με εμπειρία το προσωπικό των βιβλιοθηκών.

Οι εφαρμογές θα είναι παραπλήσιες με αυτές άλλων χωρών, με τον επεξεργαστή κειμένου να υποκαθιστά σταδιακά τη γραφομηχανή, τα λογιστικά φύλλα να χρησιμοποιούνται στον οικονομικοτεχνικό σχεδιασμό, και το λογισμικό βάσης δεδομένων στη δημιουργία τοπικών βάσεων δεδομένων, στο αρχείο μελών ή, ακόμη, και συστημάτων παραγγελίας υλικού. Πιστεύουμε ότι τέτοιου είδους εμπειρίες θα είναι ιδιαίτερα ευεργετικές για τους Έλληνες βιβλιοθηκάρχους, όταν θ' αντιμετωπίσουν την πρόκληση για αυτοματισμό των βιβλιοθηκών. Βέβαια, πρέπει να λάβουν χώρα και άλλες αλλαγές για την εδραίωση του αυτοματισμού των βιβλιοθη-

κών. Θεωρούμε, λοιπόν, ζωτικής σημασίας τη δημιουργία εθνικής πηγής εγγράφων αναγνώσιμων από μηχανή, με την πρώτη ευκαιρία. Η Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος έχει το καθήκον πρωτοπορίας σ' αυτή την περίπτωση, αν και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες (ας σημειωθεί η περίπτωση της Ιταλίας και της Μ. Βρετανίας) οι προσπάθειες έγιναν προς την κατεύθυνση της συνεργασίας για την παραγωγή εθνικών βιβλιογραφικών βάσεων δεδομένων. Μια τελευταία ανάγκη αποτελεί η διάθεση κατάλληλου υλικού (hardware) και λογισμικού (software) προϊόντων που δημιουργούνται είτε από ελληνικές εταιρείες ή οργανισμούς, όπως το Πανεπιστήμιο Κρήτης και το ΕΚΤ, είτε από μεγάλες ξένες εταιρείες ειδικές στον αυτοματισμό βιβλιοθηκών που θα εγκατασταθούν στην Ελλάδα.

Οπτικοί δίσκοι (CD-ROM) διατίθενται σε μερικές ακαδημαϊκές και ειδικές βιβλιοθήκες. Περιμένουμε την εξάπλωση αυτών των προϊόντων και την αύξηση της έρευνας σε απομακρυσμένες τράπεζες πληροφοριών, όπως η Datastar και η Dialog. Η χρήση, όμως, των βιβλιογραφικών δεδομένων μπορεί να παρεμποδισθεί από το ότι δεν υπάρχει εθνικό σύστημα δανεισμού, το οποίο θα συμβάλει στην προμήθεια των πρωτότυπων κειμένων.

5. Συμπεράσματα

Στην Ελλάδα, παρατηρούμε σημαντικό ενδιαφέρον για την εφαρμογή της πληροφορικής τεχνολογίας στις βιβλιοθήκες. Η διαδικασία για την εφαρμογή αυτή έχει ήδη αρχίσει σε μερικές βιβλιοθήκες, όπως του Πανεπιστημίου Κρήτης, του Πανεπιστημίου Πατρών και της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Θεσσαλονίκης. Εμείς πιστεύουμε ότι ο ρυθμός ανάπτυξης θα επαυξηθεί από την ύπαρξη ειδικευμένου δυναμικού, από τη δημιουργία μιας εθνικής βάσης δεδομένων βιβλιογραφικών εγγράφων και από την κατασκευή και διάθεση προϊόντων για τον αυτοματισμό των βιβλιοθηκών. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. N. Birk, D. Karageorgiou and S.L. Shafer, «Greek Public Libraries: an assessment», *International Library Review*, vol. 20, No 1, 1988, pp. 5-17.
2. N. Birk, *An overview of Greek Libraries*, *Ohio Media Spectrum*, vol. 39, No 4, 1987, pp. 8-12.
3. I. Trohopoulos, *Human computer interaction in public libraries with special reference to Greek public libraries*, Aberystwyth: M. Lib dissertation, 1990, charter 4.
4. N. Birk and D. Karageorgiou, «Academic

Libraries in Greece: a new profile», *Libri*, vol. 38, No 2, 1988, pp. 81-93.

5. J. Krikelas, «Academic Libraries in Greece», *International Library Review*, vol. 16, No 3, 1984, pp. 235-246.
6. P. Papadoperakis, «The automation project at Library B of Thrace University», *Program*, vol. 16, No 2, 1982, pp. 57-66.
7. J. Demopoulos, «The history of the National Library of Greece», *International Library Review*, vol. 14, No 4, 1982, pp. 411-416.
8. Ας σημειωθεί ότι η Εθνική Βιβλιοθήκη εκδίδει την Εθνική Βιβλιογραφία, δύο φορές το χρόνο (ήδη στη διάθεση κάθε ενδιαφερομένου βρίσκονται οι τόμοι του 1989 και του 1990).
9. C. Skourlas, *National Documentation Centre: software development for public database management*. Online Information 1988: Proceedings of the 12th International Online Information Meeting, 1988, Oxford: Learned Information, 1990, pp. 629-640.
10. J.S. Karvouniaris, «Information, 1990, Athens: a unique experience for the bibliophile», *Ohio Media Spectrum*, vol. 39, No 4, 1987, pp. 18-22.
11. J. Eyre, «Library automation in Southern Europe», *European Conference on Library Automation* 11-12 September 1986, Harrogate, Enfland: Proceedings of a conference organised and sponsored jointly by the Library Association and CLSI. London: Library Association Publishing Ltd., 1987, pp. 55-71.
12. T. Alevizos, E. Galiotou and C. Skourlas, *Information retrieval and Greek-Latin text*, Online Information 1988: Proceedings of the 12th International Online Information Meeting, 1988, Oxford: Learned Information, 1990, pp. 791-801.
13. E. Cornell, «Greek, computers and Libraries», *Library Review*, vol. 38, No 5, 1989, pp. 7-13.

Γλωσσικό μάθημα και διδακτικοί διάλογοι: προθέσεις και πραγματώσεις

MARIANNA KONΔΥΛΗ

ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ που ακολουθεί επιχειρείται μια πρώτη διερεύνηση του ρόλου που διαδραματίζουν τα νέα αναλυτικά προγράμματα του δημοτικού σχολείου στη διδακτική πράξη. Τα αναλυτικά αυτά προγράμματα, που τέθηκαν σε ισχύ σταδιακά από το 1982, προέβλεπαν ορισμένες σημαντικές καινοτομίες: (α) νέες προϋποθέσεις και προσδοκίες όσον αφορά τους στόχους των σχολικών μαθημάτων και, ιδιαιτέρως, του μαθήματος της μητρικής γλώσσας· (β) σαφείς προδιαγραφές τόσο του περιεχομένου όσο –το σημαντικότερο– και του τρόπου διδακτικής πραγμάτωσης των περιεχομένων της σχολικής γνώσης, μέσω της εκ των προτέρων ρύθμισης των «γεγονότων» της διδασκαλίας· καινοτομία που εισάγεται στην ελληνική εκπαίδευση με τα πολυσυζητημένα *Βιβλία του δασκάλου*, συνοδευτικά των βιβλίων των μαθητών. Είναι εύλογο, λοιπόν, ότι στην καθημερινή διδακτική πράξη ενεργοποιείται στο εξής ένα επικοινωνιακό πρότυπο το οποίο, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, απηχεί τις προγραμματικές εξαγγελίες των αναλυτικών προγραμμάτων.¹

Η τομή που εμφανίζεται στους στόχους και τα περιεχόμενα του δημοτικού σχολείου με τα προγράμματα του 1982 χαρακτηρίστηκε από τους ίδιους τους εμπνευστές της «αθόρυβη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση» που διαπερνά τους σκοπούς της εκπαίδευσης, τα περιεχόμενα της γνώσης και την οργάνωση της διδακτικής πράξης.

Μέσα από τους γενικούς σκοπούς της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στα προγράμματα του 1982 –που κινούνται «σε ατμόσφαιρα ελευθερίας και προβληματισμού»– εμφανίζονται ήδη κάποιες τάσεις αυτονομίησης από το νόμο 309/76, καθώς οι συντάκτες αποφεύγουν να παραπέμψουν άμεσα στο σκοπό του δημοτικού σχολείου, όπως αναφέρεται (σε γλώσσα καθαρεύουσα) στον παραπάνω νόμο, και προτιμούν να αναδιατυπώσουν αναλυτικά τις επιδιώξεις του αναλυτικού προγράμματος για το δημοτικό σχολείο.²

Σε ό,τι αφορά το γλωσσικό μάθημα, τα πράγματα έχουν μεγάλη σαφήνεια. Στα προγράμματα του '77, «σκοπός της διδασκαλίας του γλωσσικού μαθήματος είναι να βοηθήσει τα παιδιά να αποκτήσουν τον ορθό μηχανισμό και τον πλούτο της ελληνικής γλώσσας, ώστε η αλληλεπίδραση γλώσσας και νοήσεως να είναι αποτελε-

σματική και να εξασφαλιστεί, έτσι, η σωστή, γραπτή και προφορική, επικοινωνία του παιδιού με το περιβάλλον του». Αλεξανδρίας, στα προγράμματα του '82, ο λειτουργικός εκσυγχρονισμός των περιεχομένων της δημοτικής εκπαίδευσης διαφαίνεται ήδη στη διατύπωση του σκοπού του γλωσσικού μαθήματος. Βλέπουμε ότι, σε σύγκριση με τα μέχρι τότε ισχύοντα, τα προγράμματα του '82 προχωρούν σε αρκετές αντικαταστάσεις και απαλείψεις: «σκοπός του γλωσσικού μαθήματος είναι να βοηθήσει τα παιδιά να οικειοποιηθούν, στο μέτρο των δυνατοτήτων τους, τον εκφραστικό πλούτο και τους μηχανισμούς της νεοελληνικής γλώσσας (δημοτικής), ώστε να διευκολυνθεί τόσο η πνευματική τους συγκρότηση όσο και η αποτελεσματική επικοινωνία τους με το περιβάλλον».³

Προχωρώντας στους ειδικούς σκοπούς του μαθήματος, οι παραπάνω διαφορές αποσαφηνίζονται. Στο πρόγραμμα του '77 διευκρινίζεται ότι η αξιολόγηση της προφορικής έκφρασης ως ιδιαίτερου σκοπού του γλωσσικού μαθήματος οφείλεται «στη σημασία του προφορικού λόγου για τη ζωή και την προκοπή», εφόσον «ο προφορικός λόγος αποτελεί την πηγή της γλωσσικής έκφρασης που είναι μία από τις κύριες επιδιώξεις του σχολείου».

Στα προγράμματα του '82, η αναγκαία διευκρίνιση περί φυσικής προτεραιότητας του προφορικού λόγου παραχωρεί τη θέση της στη σαφή θεματική ιεράρχηση των περιεχομένων και των επιδιώξεων του γλωσσικού μαθήματος για τις δύο πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου: οι τομείς της επικοινωνίας, που αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες δεξιότητες στις οποίες πρέπει να ασκηθούν οι μαθητές, ξεκινούν από την ακρόαση και την προφορική έκφραση και κλιμακώνονται έως την ανάγνωση και τη γραπτή έκφραση μαζί με το λεξιλόγιο και τη γραμματική.

Οι διευκρινίσεις που παρέχονται από τους εμπνευστές των προγραμμάτων του '82 είναι διαφωτιστικές ως προς τη σύνδεση του προσχολικού αυθόρμητου λόγου των παιδιών με τη θεσμική γλωσσική διδασκαλία στο δημοτικό σχολείο. Πρώτος ειδικός σκοπός των νέων αναλυτικών προγραμμάτων είναι «να συνεχιστεί ο προσχολικός φυσικός τρόπος εκμάθησης της γλώσσας». Πάντως, η παιδική γλώσσα, που εκφράζει «την παιδική ψυχρόσυν-

θεση», τοποθετείται στο στάδιο της εξέλιξης στο οποίο ανήκει, εφόσον η βασική παιδαγωγική αρχή είναι ότι δεν πρέπει να εκβιάζεται ο παιδικός λόγος ώστε να αποκτήσει τα χαρακτηριστικά, δηλαδή το λεξιλόγιο, τη σύνταξη, το ύψος της γλώσσας των ενηλίκων.

Με την ιδιαίτερη έμφαση η οποία δίνεται στην πρωτοκαθεδρία της προφορικής επικοινωνίας (ιδιαίτερα για την άσκηση στη γλώσσα των μικρών ηλικιών) με τη χρήση όλων των μορφών μονολόγου, διαλόγου, συζήτησης και δραματοποίησης, και όχι μόνο της παθητικής ακρόασης, υπονοείται ότι ο σκοπός του μαθήματος είναι να ασκήσει τους μαθητές στις διαφορετικές «πειθαρχίες» του προφορικού λόγου και να μεσολαβήσει για τις περισσότερες προωθημένες δραστηριότητες που σχετίζονται με τον γραπτό λόγο και την οργάνωσή του – με δυο λόγια, με την καθοδηγημένη και ελεύθερη γραπτή έκφραση.

Κατ' αυτό τον τρόπο, η γραμματική τοποθετείται στο επίπεδο της «γνώσης» στην οποία θα φτάσουν οι μαθητές όχι μέσα από την ενασχόληση με την εκμάθηση των τυπικών κανόνων, αλλά μέσα από τη διαισθητική σύλληψη, η οποία με τη σειρά της θ' αποτελεί προϊόν της χρήσης της γλώσσας, δηλαδή των δεξιοτήτων που μαθαίνονται με την πρακτική άσκηση.⁴

Τη σημαντικότερη θεσμική καινοτομία των νέων αναλυτικών προγραμμάτων συνιστά η έκδοση και η σταδιακή εφαρμογή, από το 1984, των *Βιβλίων του δασκάλου*, απαραίτητων βοηθημάτων για τη διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος σύμφωνα με τις νέες προδιαγραφές. Κατ' αυτό τον τρόπο σηματοδοτείται μία στροφή από τον εκπαιδευτικό σχεδιασμό στη διδακτική πράξη, καθώς τα αναλυτικά προγράμματα με τη μορφή των οδηγιών που περιέχονται στα βιβλία του δασκάλου αποτελούν ένα σώμα προς καθημερινή χρήση των εκπαιδευτικών.⁵ Σε πλήρη αντιστοιχία με τα σχολικά εγχειρίδια *Η Γλώσσα μου*, τα βιβλία των δασκάλων μεταγλωττίζουν όλα όσα πρόκειται και οφείλουν να συμβούν στη σχολική τάξη κατά τη διάρκεια του γλωσσικού μαθήματος. Οι εξαντλητικές οδηγίες για κάθε κεφάλαιο των εγχειριδίων χαρακτηρίζονται από τους συντάκτες των βιβλίων ως ενδεικτικό περίγραμμα των φάσεων και των περιεχομένων των διδακτικών δραστηριοτήτων, ανάλογα με την ιδιαίτερη έμφαση που πρέπει να δοθεί, σε κάθε θεματική ενότητα των μαθημάτων.

Έτσι, οι οδηγίες ξεκινούν με βασικές πληροφορίες που ερμηνεύουν τον θεματικό πυρήνα του κειμένου, τα χαρακτηριστικά και τα μηνύματα που περιλαμβάνει, τα οποία θ' αποτελέσουν τον καμβά πάνω στον οποίο οφείλει να εξελιχθεί ο σχολικός διάλογος. Στις περισσότερες περι-

πτώσεις προσφέρεται ένα διάγραμμα ερωτήσεων με αντικείμενο τον προσδιορισμό προσώπων, χρόνου και τόπου, συνθηκών, σχέσεων και αιτιών που θα στηρίξουν τη νοηματική διερεύνηση του κειμένου. Είτε άμεσα, με την παράθεση αυτούσιων των ερωτήσεων που πρέπει να γίνουν, είτε έμμεσα, με δηλωτικές αναφορές στο τι θα πρέπει να έρθει στην επιφάνεια με αφορμή τις απορίες και τις παρατηρή-

σεις των μαθητών ή και με ερωτήσεις του δασκάλου, προκαθορίζονται οι δυνατότητες πραγμάτωσης ενός διαλόγου ο οποίος αποκλείει εξυπαρχής την «αρηνητική αξιολόγηση» και τη «λογοκρισία».⁶ Οι ορθές απαντήσεις βρίσκονται στο κείμενο που χρησιμοποιείται ως πηγή άντλησης των ορθών πληροφοριών, και ο ίδιος ο στόχος της κατανόησής τους δεσμεύει την οποιαδήποτε παρέκβαση ή αμφισβήτηση του κειμένου. Σ' αυτή την περίπτωση μπορούμε να δούμε ότι το ειδικό βάρος πέφτει στην αναπαραγωγή των προτάσεων που διαρθρώνουν το περιεχόμενο, τις σχέσεις και τα μηνύματα, μέσα από τη γλωσσική μορφή η οποία δεσμεύεται από τα προαπαιτούμενα του κειμένου και από το είδος της ερώτησης που επιχειρεί να «μεσολαβήσει» ανάμεσα στο κείμενο και την ορθή αναπαράστασή του.

Η εμπειριστατωμένη μελέτη των βιβλίων του δασκάλου διαμέσου της θεώρησης των σχολικών προγραμμάτων θα ήταν απαραίτητη για να καταδειχθεί η σχέση αυτών των οδηγιών με το επίσημο αναλυτικό πρόγραμμα και με την καθημερινή παιδαγωγική πράξη. Ωστόσο, μπορεί να διατυπωθεί το εξής σχήμα: τα βοηθήματα του δασκάλου συναρθρώνουν ένα προνομιούχο πεδίο που εκφράζει τη διαπλοκή των αναλυτικών προγραμμάτων, της παιδαγωγικής και της αξιολόγησης.⁷

Είναι προφανές ότι τα αναλυτικά προγράμματα και τα ισχύοντα εγχειρίδια για τα γλωσσικά μαθήματα του δημοτικού

σχολείου αποτελούν ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο οφείλει να κινηθεί η διδακτική πράξη.⁸ Η λεπτομερειακότητα με την οποία ορίζονται οι διαδικασίες διδασκαλίας της ανάγνωσης, της γραφής και του προφορικού λόγου, κυρίως με την εισαγωγή του εγχειριδίου του δασκάλου, καθιστούν αμφίβολη οποιαδήποτε υπόθεση περί ανεξαρτησίας της καθημερινής διδασκαλίας από τις προδιαγραφές του αναλυτικού προγράμματος. Στο μάθημα της ελληνικής γλώσσας, που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη σχολική εκπαίδευση, οι πηγές της διδακτέας ύλης (γραπτά εγχειρίδια και προφορική διαπραγμάτευση των περιεχομένων), μαζί με τις αναλυτικές οδηγίες, συγκροτούν το πλαίσιο της περίπτωσης μέσα στην οποία εκφράζεται η σχολική αλληλεπίδραση.

Όσο, όμως, κι αν η πρωτοκαθεδρία του σχολικού προγράμματος έναντι της σχολικής πρακτικής προσδιορίζει αυτό που πρόκειται να συμβεί στη σχολική τάξη, ο λόγος που παράγεται κατά τη διάρκεια των σχολικών μαθημάτων είναι δύσκολο να ταξινομηθεί είτε –μόνο– κάτω από την ετικέτα της μηχανικής μετάδοσης γνώσεων και δεξιοτήτων, είτε –μόνο– ως λειτουργία της αξιολόγησης των γνώσεων και δεξιοτήτων των μαθητών. Αυτό που μπορούμε να πούμε είναι ότι μέσα από την αλληλεπίδραση στη σχολική τάξη προσανατολίζεται και αναπαράγεται, με τη μορφή «διαπραγμάτευσης των πληροφοριών», το πλέγμα των γνώσεων και δεξιο-

τήτων που προβλέπουν τα βιβλία των δασκάλων και τα κείμενα των σχολικών εγχειριδίων, μέσα από ορατές και προδιαγεγραμμένες διδακτικές κινήσεις.

Τα νέα, λοιπόν, προγράμματα του δημοτικού σχολείου εξαγγέλλουν μια εκπαιδευτική διαδικασία στην οποία η επιστημονικότητα, η διαφάνεια, η αντικειμενικότητα, η αποτελεσματικότητα, κερδίζουν έδαφος έναντι παλιότερων παιδαγωγικών, διδακτικών και γλωσσικών αντιλήψεων.

Αυτό που γίνεται, πάντως, φανερό είναι ότι η αξιολόγηση με τη μορφή της βαθμολόγησης των μαθητών καταργείται και στη θέση της εισάγεται ένα είδος προκαταβολικής αποτίμησης της εγκυρότητας των γνώσεων και των διδακτικών ενεργειών που θα συναρθρώσουν το πλαίσιο της διδακτικής πράξης. Κατ' αυτό τον τρόπο, η αξιολογική ισχύς της σχολικής γνώσης και πράξης μετατίθεται στο επίπεδο της επιτυχίας των διδακτικών ενεργειών που πρέπει να πραγματοποιηθούν στον διδακτικό διάλογο.

Στα εγχειρίδια του δημοτικού σχολείου καταγράφονται με σαφείς όρους οι διδακτικές κινήσεις που θα διαμορφώσουν τον διδακτικό διάλογο, προσφέροντας τα κλειδιά για τη μελέτη της χρήσης της γλώσσας σε μια περίπτωση κατά την οποία ο σκοπός του επικοινωνιακού διαλόγου είναι η *χρήση της μητρικής γλώσσας*. Έτσι, η χρήση της γλώσσας ως εργαλείου που προκαλεί συγκεκριμένα αποτελέσματα στους συνομιλητές μέσα στις ιδιαίτερες περιστάσεις επικοινωνίας, απεικονίζει με μεγάλη ακρίβεια τους διαλόγους στις ελληνικές σχολικές τάξεις.

Με αυτές τις προϋποθέσεις, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι άμεση η μελέτη των πραγματικών περιστάσεων διδακτικής επικοινωνίας θα μπορούσε να επιβεβαιώσει τις προθέσεις των αναλυτικών προγραμμάτων: ότι, δηλαδή, η γλωσσική αλληλεπίδραση ανάμεσα στους άμεσα συμμετέχοντες στη διδακτική περίπτωση επικοινωνίας έχει μορφή οργανωμένου διαλόγου όπου, σε αντίθεση με άλλες περιστάσεις κοινωνικής επικοινωνίας, η χρήση της γλώσσας έχει στόχο την προφορικότητα, την άσκηση στη γλωσσική δεξιότητα και την εκμάθηση της χρήσης του λόγου από τους άμεσους αποδέκτες της επικοινωνίας, τους μαθητές.⁹

Στο πλαίσιο σχετικής επιτόπιας έρευνας έγινε καταγραφή και μαγνητοφώνηση μεγάλου αριθμού γλωσσικών μαθημάτων στο δημοτικό σχολείο: συγκροτήθηκε ένα σώμα δεδομένων που θα επέτρεπε την εκ των υστέρων ανασύσταση και μελέτη των διδακτικών διαλόγων. Σκοπός της μελέτης ήταν να προσδιοριστούν οι γλωσσικές στρατηγικές που δομούν τον παιδαγωγικό διάλογο, καθώς και η σχέση τους με τους στόχους της επικοινωνίας.¹⁰ Υπόβα-

θρο γι' αυτή την πραγμάτευση αποτέλεσαν οι πολλαπλές προσεγγίσεις της ανάλυσης λόγου που έχει αναπτυχθεί στο πεδίο της εθνογραφίας της επικοινωνίας και της πραγματογλωσσολογίας, με θεμελιικά εργαλεία τα *γλωσσικά ενεργήματα* (speech acts).

Τα γλωσσικά ενεργήματα, δηλαδή οι κατηγορίες λόγου που βρίσκονται στο χώρο μεταξύ νοηματοδότησης και πραγματολογικής λειτουργίας, αποτελούν υποχρεωτική αναφορά για τη μελέτη της γλώσσας ως επικοινωνίας. Ο όρος γλωσσικό ενεργήμα, ξεκινώντας από τη φιλοσοφία της γλώσσας, εμφανίζεται στην κοινωνιογλωσσολογία με την έννοια της ελάχιστης μονάδας που μπορεί να δομήσει μια επικοινωνιακή αλληλεπίδραση.

Σε γενικές γραμμές, η ανάλυση λόγου συμπεριλαμβάνει όλες τις απόπειρες να μελετηθεί η οργάνωση του λόγου σε ευρύτερες γλωσσικές ενότητες, όπως οι συνομιλιακές συναλλαγές ή ακόμη και τα γραπτά κείμενα, με κατηγορίες που υπερβαίνουν το επίπεδο των γραμματικών προτάσεων. Με άλλα λόγια, πραγματεύεται τη χρήση της γλώσσας στον κοινωνικό περίγυρο και, ειδικά, την αλληλεπίδραση ανάμεσα σε συνομιλητές: το πώς μιλούν μεταξύ τους οι άνθρωποι σε διάφορες κοινωνικές περιστάσεις, πώς εισάγουν ή αλλάζουν θέμα, πώς παίρνουν το λόγο, πώς ρωτούν, απαντούν ή αποφεύγουν την απάντηση, πώς οργανώνεται η συνομιλία και ποια είναι τα στοιχεία που την κάνουν συνεκτική. Κοινό σημείο των εμπειρικών διερευνήσεων είναι η άντληση υλικού από τις περιστάσεις αλληλεπίδρασης έτσι ώστε να υπάρξει μια αποτίμηση του φάσματος των λειτουργιών της γλώσσας, από το εκφώνημα έως το διάλογο. Οι προσπελάσεις που προτείνονται αφορούν μια διαδικασία άντλησης δεδομένων από τον συμφραστικό περίγυρο και την αναγωγή τους σε γενικές ερμηνευτικές κατηγορίες για τη λειτουργία του λόγου.¹¹

Στις αναλύσεις λόγου, οι έννοιες της *εμφραστικής* (illocutionary) ισχύος των γλωσσικών ενεργημάτων και οι τρόποι που έχουν οι ομιλητές για να ερμηνεύουν τις γλωσσικές εκφράσεις μέσα στις επικοινωνιακές περιστάσεις, αντλώντας από τη γνώση που έχουν γύρω από τις εξωγλωσσικές πολιτισμικές και κοινωνικές προϋποθέσεις, χρησιμοποιούνται ως εργαλεία για την παραγωγή τυπολογικών αναλύσεων προκειμένου να κατανοηθούν, με τη σειρά τους, οι καθημερινές περιστάσεις επικοινωνίας.¹²

Ας σημειωθεί ότι η ανάλυση διαλόγων και η πρωτογενής κατάταξη των κοινωνικών-γλωσσικών δραστηριοτήτων, δηλαδή των διδακτικών ενεργημάτων, ως ελάχιστων –και ελέγξιμων– κατηγοριών της επικοινωνιακής αλληλεπίδρασης, είναι δυνατόν να εφαρμοστεί μόνο εφόσον ο scho-

λικός διάλογος αντιμετωπιστεί ως τύπος κοινωνικής αλληλεπίδρασης που πραγματοποιείται μέσα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο θεσμικά και ιστορικά προσδιορισμένο.¹³

Οι ερωταποκρίσεις

Οι κλασικότερες παραδοχές σχετικά με το περιεχόμενο της παιδαγωγικής αλληλεπίδρασης στο σχολείο τείνουν να συμφωνήσουν ότι σκοπός της είναι η μετάδοση και αξιολόγηση των γνώσεων. Κατά συνέπεια, σύμφωνα μ' αυτόν τον ορισμό, σκοπός των γλωσσικών μαθημάτων είναι η μετάδοση και η αξιολόγηση των γλωσσικών γνώσεων, του συστήματος της γλώσσας, της ενδοκειμενικής οργάνωσής της και της σημασιολογίας σε συνάρτηση με τις εξωκειμενικές πληροφορίες. Ωστόσο, αυτή η ερμηνεία των σκοπών της σχολικής επικοινωνίας ελέγχεται ως απλουστευτική, καθώς οι δηλωμένοι στόχοι των αναλυτικών προγραμμάτων για το μάθημα της γλώσσας δεν επιτρέπουν την αποδοχή του ζεύγους μετάδοση-αξιολόγηση ως θεσμικά κατοχυρωμένου σκοπού του σχολικού μαθήματος.

Η παρατήρηση των σχολικών διαλόγων βεβαιώνει, αφ' ενός, τον κυρίαρχο ρόλο ενός πλέγματος ερωταποκρίσεων και ανατροφοδότησης ως σταθερού τύπου γλωσσικής παραγωγής και, αφ' ετέρου, την απουσία παρατεταμένων πληροφοριακών μονολόγων. Η τυπολογία των ερωταποκρίσεων που αναδεικνύεται από τα δεδομένα προδιαγράφει την ανάγκη να εξεταστεί το περιεχόμενο της επικοινωνίας μέσα από τη σκοπιά της διαπραγμάτευσης των πληροφοριών. Ακόμη, λοιπόν, και αν ο «βαθύτερος σκοπός» της σχολικής επικοινωνίας είναι η μετάδοση γνώσεων-πληροφοριών –πράγμα που, εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον, δεν επιβεβαιώνεται από την επιφανειακή δομή της αλληλεπίδρασης–, αυτός ο σκοπός εξυπηρετείται από μια τυπολογία που πραγματώνεται μέσα από τη συνεχή γλωσσική παραγωγή των συμμετεχόντων, και όχι μόνο του καθιερωμένου κύριου γνώστη-οργανωτή του διαλόγου.

Οι διδακτικοί διάλογοι στις ελληνικές σχολικές τάξεις, παρότι την πολύπλοκη επιφανειακή τυπολογία τους, εμφανίζουν μια αξιοσημείωτη τυπικότητα που επιβεβαιώνει τις παραδοχές όλων των σχετικών διαπιστωτικών μελετών: οργανώνονται στη βάση μιας σταθερής ρουτίνας εμφάνισης του σχήματος ερώτηση-απάντηση-ανατροφοδότηση, που υλοποιεί τον κορμό της αλληλεπίδρασης δασκάλων-μαθητών.

Η πλειονότητα των ερωταποκρίσεων στην τάξη πραγματώνεται με ερωτήσεις που αποσκοπούν στον προσδιορισμό ορισμένης πληροφορίας η οποία πρέπει να αντληθεί από τη διδακτέα ύλη, δηλαδή

από τα εγχειρίδια της Γλώσσας. Πρόκειται για αιτήματα που απευθύνονται στους μαθητές και αξιώνουν την εκφορά συγκεκριμένων γνώσεων-πληροφοριών. Το γεγονός ότι τα αιτήματα αυτά έχουν σκοπό να αντλήσουν συγκεκριμένο, σαφές και αντικειμενικό περιεχόμενο που δεν επιτρέπει παρεκβάσεις ή συνωνυμίες, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην έκφραση της διδακτικής αλληλεπίδρασης. Οι στρατηγικές αναδιτύπωσης και κατακερματισμού των αιτημάτων από την πλευρά των δασκάλων αποτελούν το «μηχανισμό» μέσα από τον οποίο ο κύριος γνώστης-ομιλητής καθοδηγεί σταδιακά στην κατάλληλη απόκριση, εξασφαλίζοντας τη «συμφωνία» των συνομιλητών. Δεν μπορεί, λοιπόν, να εκληφθεί ως παράδοξο το γεγονός ότι οι μαθητές συμμορφώνονται με τους όρους του αιτήματος και απαντούν με το κατάλληλο περιεχόμενο. Αυτό δεν οφείλεται μόνο στο ότι γνωρίζουν την απάντηση, επομένως απαντούν σωστά, αλλά και στο ότι καθοδηγούνται σ' αυτή διαμέσου της στρατηγικής της «σωκρατικής μαιευτικής».¹⁴

Οι αποκρίσεις των μαθητών που δεν συμμορφώνονται με τις συνθήκες του αιτήματος δεν μπορούν να αναλυθούν περαιτέρω, εφόσον δεν εμφανίζονται ως εκφωνήματα αλλά με την απουσία γλωσσικής πραγμάτωσης, δηλαδή με τη σιωπή. Η εμφάνιση της σιωπής ισοδυναμεί με «απάντηση» των μαθητών που δεν ανταποκρίνεται στα προαπαιτούμενα του αιτήματος. Μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η ρητή άρνηση απόκρισης, που θα αντιστοιχούσε πλήρως στον ορισμό των «επιτελεστικών αποκρίσεων» ως στρατηγικών αποποίησης («δεν απαντάω» ή «δεν θέλω να απαντήσω»), δεν συγκαταλέγονται στο δυναμικό των απαντήσεων που μπορούν να εμφανιστούν στο πλαίσιο του διδακτικού διαλόγου, μιας και βρίσκονται εκτός δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των μαθητών. Επομένως, η μέγιστη δυνατότητα επιτελεστικών αποκρίσεων του μαθητή είναι η ρητή δήλωση ότι «δεν ξέρει». Εφόσον, όμως, αυτό που ζητείται με το αίτημα του δασκάλου είναι να παραχθεί λεκτικά το περιεχόμενο μιας γνώσης-πληροφορίας, τότε η σιωπή είναι η καταλληλότερη επιτελεστική απόκριση από οποιαδήποτε άλλη άρνηση απάντησης.

Στη διαδοχή του διαλόγου η ανατροφοδότηση αποτελεί φυσική συνέχεια των προηγούμενων απαντήσεων που έχει, πολύ συχνά, αμφίδρομη λειτουργία: ενώ επικυρώνει την προηγούμενη απάντηση, μπορεί συγχρόνως να προκαλεί όσα έπονται. Έτσι, η διόρθωση ή η αναδιτύπωση του περιεχομένου των αποκρίσεων των μαθητών δεν φαίνεται να έχει σκοπό ν' αποτιμήσει τις ατομικές λεκτικές παραγωγές, αλλά και να προκαλέσει νέες απαντήσεις ως την τελική εκπλήρωση του στό-

χου, δηλαδή την παραγωγή των συγκεκριμένων γνώσεων-πληροφοριών.

Η αναίρεση της τυπικής διαδοχής ερώτηση-απάντηση-ανατροφοδότηση εμφανίζεται με τη μορφή των πληροφοριακών μονολόγων και σχολίων από την πλευρά του δασκάλου. Το μόνο κριτήριο κατάταξής τους στο πλαίσιο του διδακτικού διαλόγου είναι η υπόθεση ότι πρόθεση του ομιλητή είναι να προσφέρει πληρο-

φορίες οι οποίες δεν μπορούν να γίνουν αντικείμενο διαπραγμάτευσης μέσα από την ερωταπόκριση και ανατροφοδότηση. Πράγματι, η εμφάνιση μακροσκελών εκφωνημάτων πληροφόρησης στους διδακτικούς διαλόγους σχετίζεται με περιοχές όπου η διαδοχή της αλληλεπίδρασης αποβαίνει σχετικά «άκαρπη» και ο κύριος γνώστης-ομιλητής καταφεύγει στο μονόλογο παρέχοντας πληροφορίες που δεν μπορούν να αντληθούν μέσα από τη μαιευτική στρατηγική.

Τα πληροφοριακά σχόλια διακρίνονται, όμως, από τις ερωταποκρίσεις και ως προς το περιεχόμενο των πληροφοριών. Οι γνώσεις-πληροφορίες που αντλούνται και επικυρώνονται μέσα από τις ερωταποκρίσεις μπορούν να εντοπιστούν στις αναλυτικές οδηγίες του βιβλίου του δασκάλου. Αντίθετα, με τα πληροφοριακά σχόλια μπορούν να παρέχονται και κοινωνικές γνώσεις και πληροφορίες που δεν καταγράφονται στα επιμέρους ζητούμενα της ύλης του κάθε γλωσσικού μαθήματος. Έτσι, ενώ στην πρώτη περίπτωση μπορούμε εύκολα να διακρίνουμε τη διαδικασία διαπραγμάτευσης και παραγωγής των γνώσεων-πληροφοριών, στη δεύτερη περίπτωση μπορούμε να διακρίνουμε αυτή καθ' εαυτή τη διαδικασία μετάδοσης γνώσεων τις οποίες οι συνομιλητές-μαθητές είναι απλώς υποχρεωμένοι να αναγνωρίσουν.

Αν, όμως, οι ερωταποκρίσεις και η ανατροφοδότηση ρυθμίζουν το σύστημα

της αλληλεπίδρασης που αφορά τη διαπραγμάτευση των γνώσεων-πληροφοριών (γνωστική πειθαρχία), οι οδηγίες, οι εντολές πειθαρχίας, η κατανόηση της σειράς του λόγου, η εισαγωγή και το κλείσιμο ενός θέματος κ.ο.κ., ορίζουν τις συντεταγμένες της κοινωνικής, λειτουργικής πειθαρχίας. Τηρώντας τη γενική σύμβαση ότι τα γεγονότα της γνωστικής πειθαρχίας ανήκουν στο πεδίο αυτής καθ' εαυτήν της επικοινωνίας, μπορούμε να κατατάξουμε εκείνη της κοινωνικής πειθαρχίας στο πεδίο της μεταεπικοινωνίας. Το ενδιαφέρον είναι ότι οι μεγαλύτερες διαφορές που εμφανίζονται ανάμεσα στις μικρότερες και τις μεγαλύτερες σχολικές τάξεις (π.χ., Β' και Ε') αφορούν πολύ περισσότερο το πεδίο της μεταεπικοινωνίας. Στις μεγαλύτερες τάξεις, η αλληλεπίδραση τείνει να εμφανίζει πολύ λιγότερες παραγωγές που σχετίζονται με τη διατύπωση και υπενθύμιση των κανόνων του σχολικού διαλόγου, την επαναφορά στο «θέμα» που συζητείται, την αξιολόγηση και το σχολιασμό των απαντήσεων των μαθητών κτλ. Η ίδια τάση παρουσιάζεται και στην περιοχή της επικοινωνίας που αποκαλέσαμε πληροφοριακό σχόλιο των δασκάλων. Είναι προφανές ότι οι μικρότεροι μαθητές δεν έχουν ακόμη κατανοήσει ότι η σχολική επικοινωνία διέπεται από συγκεκριμένες κοινωνιογλωσσικές δεσμεύσεις, οι οποίες κατ' επίφαση μόνο στηρίζονται στην ανταλλαγή πληροφοριών. Ο μεγαλύτερος έλεγχος της επικοινωνίας τον οποίο επιδεικνύουν οι ωριμότεροι μαθητές είναι ενδεικτικός του ότι έχουν αποκτήσει πλέον ικανότητες ερμηνείας των μονοσήμαντων ερωτήσεων και οδηγιών των δασκάλων.

Υλοποιημένος, λοιπόν, σκοπός του γλωσσικού μαθήματος είναι η χρήση της γλώσσας, η οποία όμως κινείται σ' έναν σαφώς προδιαγεγραμμένο άξονα. Ο γραπτός λόγος τον οποίο έχουν να χειριστούν οι συνομιλητές είναι τα κείμενα της διδασκαλίας. Η εφαρμογή της μαιευτικής, η κύρια μορφή προφορικής επικοινωνίας στη σχολική τάξη, θεμελιώνεται στην υποχρέωση των συνομιλητών να προσδιορίζουν, να αντλούν, ν' ανακαλούν, ν' αναπαράγουν τον γραπτό λόγο των κειμένων και να χρησιμοποιούν το περιεχόμενό τους. Για το λόγο αυτό είναι φυσικό ότι το εύρος των δυνατοτήτων που προσφέρονται για τη χρήση της γλώσσας είναι περιορισμένο σ' αυτά που προδιαγράφουν οι επιμέρους στόχοι του κάθε γλωσσικού μαθήματος. Οι ελάχιστες ευκαιρίες χρήσης της μητρικής γλώσσας έξω από την τυπολογία της ρουτίνας των ερωταποκρίσεων δεν αφήνουν περιθώρια να δούμε πώς είναι δυνατόν να επιτευχθεί ο «εμπλουτισμός και η εμβάθυνση» της γλώσσας στην οποία αποσκοπεί το γλωσσικό μάθημα. Εντέλει, ο στόχος της προφορικής επικοινωνίας δεν μπορεί να υπερβεί αυτά τα

πλαίσια, ακριβώς επειδή η επικοινωνία είναι προσανατολισμένη διπλά στο κείμενο: αφ' ενός το υλικό της προέρχεται από αυτό και, αφ' ετέρου, αποσκοπεί στην παραγωγή προτάσεων και νέων γραπτών κειμένων, με το πληροφοριακό περιεχόμενο να γίνεται αντικείμενο διαπραγμάτευσης, σαν να ήταν άγνωστο, και συζητήσιμο, δηλαδή με ερωτήσεις και απαντήσεις. Συνεπώς, η επικύρωση της ορθής προφορικής αναπαράγωγής των γραπτών κειμένων εδραιώνει αυτό που αποκαλούμε έγκυρη σχολική γνώση.

Τέλος, μια παρατήρηση σχετικά με τη «διδασκτική αποτελεσματικότητα» και την «καταλληλότητα των σχολικών γνώσεων», θέματα που δεν απασχόλησαν την παρούσα εργασία, αλλά λανθάνουν σε οποιαδήποτε προσέγγιση της σχολικής πραγματικότητας. Η μορφή και τα περιεχόμενα της επικοινωνίας στη σχολική τάξη δεν επιτρέπουν να φανταστούμε εύκολα πώς θα μπορούσαν να αναιρεθούν αυτοί οι κοινωνιογλωσσικοί περιορισμοί, αποκλειστικά μέσα από την ανανέωση των γενικότερων σκοπών των αναλυτικών προγραμμάτων (πόσο μάλλον του συστήματος αξιολόγησης των μαθητών). Γιατί κάτι τέτοιο θα προϋπέθετε τη μεταβολή της παιδαγωγικής, δηλαδή του τρόπου «διαπραγμάτευσης» ή «μετάδοσης» των σχολικών γνώσεων. Μεταβολή που θα επέτρεπε τη διεύρυνση των δυνατοτήτων της γλωσσικής χρήσης, πράγμα που άλλωστε περιλαμβάνεται στους ίδιους τους σκοπούς του σχολείου. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλέπε τη συνέντευξη με τον ειδικό σύμβουλο του ΚΕΜΕ Α. Βουγιούκα, «Τα νέα αναλυτικά προγράμματα και βιβλία και το γλωσσικό μάθημα», στο ΔΟΕ, *Επιστημονικό Βήμα* (ειδική έκδοση), τ. 6, Δεκ. 1984-Φλεβ. 1985, σελ. 9-76, όπου και η αναλυτικότερη παρουσίαση αλλά και υπεράσπιση των περιεχομένων των -τότε νέων- εγχειριδίων και των βιβλίων του δασκάλου.
2. Για την κριτική θεώρηση του νομοσχεδίου για τη δομή και τη λειτουργία της γενικής εκπαίδευσης που ονομάστηκε χαρακτηριστικά «αντί-309», βλέπε την ανάλυση του Χαρ. Νούτσου, *Ιδεολογία και Εκπαιδευτική Πολιτική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985, ειδικά το κεφάλαιο «Το νομοσχέδιο για τη γενική εκπαίδευση». Επίσης Γ. Μαυρογιώργου «Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, τεχνokratία και τεχνικός έλεγχος: η περίπτωση των νέων βιβλίων του δημοτικού σχολείου», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 21, 1985, σελ. 16-35.
3. Βλέπε αντίστοιχα τα ΠΔ 583/31.9.82 και 1034/12.11.77.

4. Βουγιούκας, ό.π., σελ. 45.
5. Βλέπε Χαρ. Νούτσου, ό.π., σελ. 119. Η διδακτική αντίληψη της προγραμματισμένης και παραγωγικής αξιοποίησης του διαθέσιμου σχολικού χρόνου εισάγει μια σχετικά καινούργια, για τα δεδομένα του ελληνικού σχολείου, λογική των λειτουργικών διδακτικών στόχων, στην πορεία εκσυγχρονισμού του αστικού σχολείου προς την κατεύθυνση του «απόλυτου ελέγχου της αστικής εξουσίας πάνω στο τι (περιεχόμενο), στο πότε (χρόνος) και στο πώς (μέθοδος) της διδασκαλίας». Για την εισαγωγή στο ελληνικό σχολείο της ιδεολογίας των αντικειμενικών στόχων βλέπε Μπ. Νούτσου, *Διδακτικοί στόχοι και αναλυτικό πρόγραμμα. Κριτική μιας σύγχρονης παιδαγωγικής ιδεολογίας*, Δωδώνη, Αθήνα/Γιάννινα, 1983.
6. Καθώς η ρητή αξιολόγηση έχει διαγραφεί από τον κατάλογο των νόμιμων δραστηριοτήτων στο πλαίσιο του σχολικού μαθήματος, ο τομέας της διδασκαλίας εναποτίθεται για τις μικρές τάξεις στην κρίση του δασκάλου, που καταγράφει τις συγκεκριμένες αδυναμίες των μαθητών και επεμβαίνει εκ των υστέρων διορθωτικά. Για τις μεγαλύτερες τάξεις (Γ' έως Στ') προβλέπονται φύλλα αξιολόγησης που ονομάζονται «Επαναληπτικά μαθήματα», με σκοπό να διαπιστωθεί η γενική επίδοση των μαθητών και να φανεί αν έχει υπάρξει εμδωκοχή της ήδη διδαχθείσας ύλης. Και σ' αυτήν επίσης την περίπτωση, το βιβλίο του δασκάλου περιγράφει αναλυτικά τις επιμέρους ενέργειες που θα στηρίξουν την επαναληπτική ενότητα, παρέχοντας επιπλέον τις σωστές απαντήσεις και τις ενδεχόμενες θεματικές προεκτάσεις στις οποίες θα προχωρήσουν οι «ικανότεροι» μαθητές.
7. Η διάκριση ανάμεσα στα τρία «συστήματα μηνυμάτων» που πραγματοποιούν την επίσημη εκπαιδευτική γνώση, όπως διατυπώνεται από τον Β. Bernstein, αρθρώνεται στο εξής σχήμα: το αναλυτικό πρόγραμμα (curriculum) ορίζει αυτό που θεωρείται έγκυρη γνώση, η παιδαγωγική ορίζει αυτό που θεωρείται έγκυρη μετάδοση της γνώσης, και η αξιολόγηση ορίζει ό,τι θεωρείται έγκυρη πραγμάτωση από την πλευρά του μαθητή (Β. Bernstein, *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, εισαγ., μεταφρ., σμ., Ι. Σολομών, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1989, σελ. 64). Το εύλογο ερώτημα που προκύπτει είναι σε ποιο από τα τρία «συστήματα μηνυμάτων» συγκαταλέγεται το βιβλίο του δασκάλου, το οποίο ορίζει όχι μόνο τις αντικειμενικές γνώσεις αλλά και τις στρατηγικές επικοινωνίας στη σχολική τάξη.
8. Σύμφωνα με τις παραπάνω διαπιστώσεις, εξυπνοποιείται ότι οι αλλαγές που έχουν επέλθει στο μεταξύ στα εγχειρίδια της γλώσσας και στις επιμέρους οδηγίες δεν έχουν θίξει τον βασικό κορμό της διδακτικής αλληλεπίδρασης. Με άλλα λόγια, η διδακτική πράξη εκτυλίσσεται με τυπική προβλεψιμότητα, πάνω σ' έναν ιδεοτυπο στρατηγικών λόγων δασκάλων-μαθητών, που δεν μπορεί να θεωρηθεί ανεξάρτητος από τα αναλυτικά προγράμματα.
9. Η παραπάνω διαδικασία άντλησης κοινωνιογλωσσικών δεδομένων από τους διδα-

- κτικούς διαλόγους μπορεί να αποτελέσει βασικό υπόβαθρο μελέτης που δεν καλύπτεται από τις κλασικότερες προσεγγίσεις του αναλυτικού προγράμματος. Ξεκινώντας, δηλαδή, από κοινωνιογλωσσικές μελέτες των περιστάσεων επικοινωνίας και προχωρώντας στη γλώσσα των παιδιών και στη συνεπαγόμενη πρόσκτηση των έγκυρων σχολικών γνώσεων, μπορούμε ν' αποκτήσουμε τις απαραίτητες πληροφορίες για τη σύνδεση της γλώσσας με τη μάθηση, την οποία δεν μας παρέχει η μελέτη του επίσημου αναλυτικού προγράμματος. (Βλέπε, π.χ., M. Stubbs, *Langage spontané, langage élaboré*, Armand Colin, Paris 1983, σελ. 88-89· D. Barnes, «Language and learning in the classroom», στο Open University Team, *Language in Education*, RKP, London 1972, σελ. 116).
10. Βλέπε Μ. Κονδύλη, «Η γλωσσική αλληλεπίδραση στο δημοτικό σχολείο. Ανάλυση λόγου μιας ασύμμετρης περίπτωσης επικοινωνίας», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1990.
 11. Βλέπε πρόχειρα: C.B. Cazden/V.P. John/D. Hymes (eds), *The Functions of Language in the Classroom*, Columbia University, New York, 1972.
M. Coulthard (*An Introduction to Discourse Analysis*, Longman, London-New York, 1977, σελ. 11).
P.P. Giglioli (ed.), *Linguaggio e società*, Il Mulino, Bologna, 1973.
J.J. Gumperz, *Discourse Strategies*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.
J.J. Gumperz/D. Hymes, *Directions in Sociolinguistics. The Ethnography of Speaking* (1972), Blackwell, New York, 1988.
W. Labov/D. Fanshel, *Therapeutic Discourse. Psychotherapy as Conversation*, Academic Press, New York, 1977.
 12. Βλέπε P. Cole/J.L. Morgan (eds), *Syntax and Semantics. Speech acts*, V. 3, Academic Press, New York/London, 1975. Για την κατατοπιστική περιδιάβαση στις θεωρίες των γλωσσικών ενεργημάτων σε σχέση με την κοινωνική χρήση της γλώσσας και την πραγματολογική προοπτική σημειώνονται ενδεικτικά:
G. Berruto, *La semantica*, Zanichelli, Bologna, 1976.
F. Orletti (ed.), *Comunicare nella vita quotidiana*, Il Mulino, Bologna, 1983.
M. Sbisà (ed.), *Gli atti linguistici. Aspetti e problemi di filosofia del linguaggio*, Feltrinelli, Milano, 1978.
Για την πραγματολογική κοινωνιογλωσσική ανάλυση διαφορετικών διαλόγων παρέχεται εκτεταμένη βιβλιογραφία. Επί του προκειμένου χρησιμοποιήθηκαν κυρίως οι υποδείξεις τριών ερευνών, στις οποίες προτείνονται πρότυπα για την αναγνώριση, ανάλυση και ταξινόμηση της αλληλεπίδρασης: W. Labov/D. Fanshel, ό.π.· J.M. Sinclair/R.M. Coulthard, *Towards an Analysis of Discourse. The English used by Teachers and Pupils*, Oxford University Press, London, 1975, και A.-B. Stenström, *Questions and Responses in English Conversation*, CWK Gleerup, Malmö, 1984.
 13. Ένα μόνιμο ερμηνευτικό ζήτημα σχετίζεται, βέβαια, με τον «τεχνητό» και «ειδικό» χαρακτήρα της αλληλεπίδρασης στη σχολική

κή τάξη. Το ερώτημα που τίθεται είναι αν το «υπόλειμμα» των διαλόγων της τάξης σε σύγκριση με τις καθημερινές συνομιλίες, που έχουν αποτελέσει τη βάση για τις ανάλυσεις λόγου, νομιμοποιεί την εφαρμογή των κατηγοριών της καθημερινής αλληλεπίδρασης στην αλληλεπίδραση της σχολικής τάξης. Ωστόσο, οι ερωτήσεις που γίνονται κατά τη διάρκεια των μαθημάτων είναι έγκυρες ερωτήσεις, με στόχο να διαπιστωθεί αν οι μαθητές κατέχουν το προτασιακό περιεχόμενο των γνώσεων-πληροφοριών.

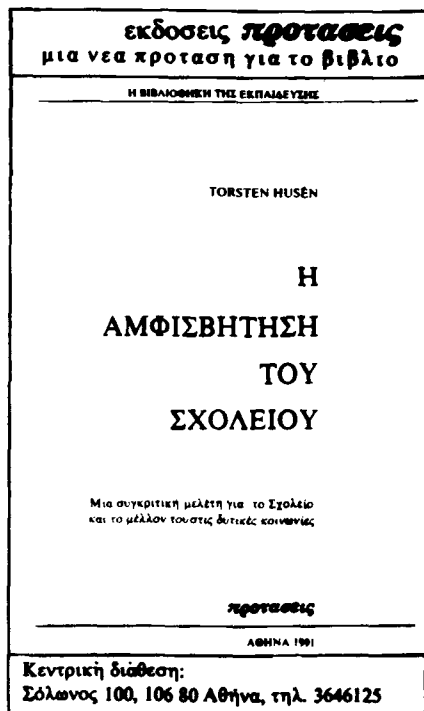
14. Για την αναλυτική παρουσίαση των στρατηγικών καθοδήγησης στην κατάλληλη απόκριση και τη «σωκρατική μέθοδο», βλέπε Κονδύλη, ό.π. (κεφ. 3.2., 3.3.). Ειδικότερα για τις αρχές της μαιευτικής του Σω-

κράτη ως προτύπου για τις σύγχρονες παιδαγωγικές μεθόδους βλέπε, π.χ., την έρευνα του Χ. Φράγκου, «Μοντέλο διδασκαλίας. Βάσεις διαλεκτικής διδασκαλίας. Εφαρμογή της μαιευτικής μεθόδου του Σωκράτη σε παιδιά», στο *Παιδαγωγικές Έρευνες και Εφαρμογές*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 63-127. Βέβαια, η σωκρατική μέθοδος, που εν πολλοίς ισχύει για το ελληνικό σχολείο, στηρίζεται στην υπόθεση του προδιαμορφωμένου ερμηνευτικού προτύπου της γνώσης και της αλήθειας που βρίσκεται σε λανθάνουσα κατάσταση στο υποκείμενο της μαθησιακής διαδικασίας και ενεργοποιείται μέσα από τη σταδιακή αναγνώριση των επιμέρους εμπειρικών, συνεπώς αντικειμενικών δεδομένων.

ΝΕΛΛΗ ΑΣΚΟΥΝΗ

TORSTEN HUSEN

Η αμφισβήτηση του σχολείου
Μία συγκριτική μελέτη για το Σχολείο και
το μέλλον του στις δυτικές κοινωνίες
Εκδόσεις Προτάσεις
Σειρά «Η βιβλιοθήκη της εκπαίδευσης»
Αθήνα, 1991

ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΣΑ της δεκαετίας του '60 η πίστη στην εκπαίδευση ως το κύριο εργαλείο για την οικονομική και κοινωνική πρόοδο κλονίζεται. Η θεαματική ανάπτυξη του εκπαιδευτικού συστήματος αναστέλλεται, οι δαπάνες περικόπτονται, η δυσφορία των μαθητών απέναντι στο σχολείο γίνεται όλο και πιο έκδηλη. Από διαφορετικές αφητηρίες και με διαφορετικό, συχνά αντιφατικό, περιεχόμενο διατυπώνονται επικρίσεις για την οργάνωση, τη λειτουργία, την «αποτελεσματικότητά» του σχολείου. Η κρίση στην εκπαίδευση παρουσιάζεται ως παγκόσμια, παρόλο που τα χαρακτηριστικά και οι διαστάσεις της ποικίλλουν από χώρα σε χώρα. Εξάλλου, η ίδια η έννοια της «κρίσης» λειτουργεί κυρίως ως μεταφορική ρητορεία, χάνοντας σε μεγάλο βαθμό την αναλυτική της ικανότητα εξαιτίας της γενικευμένης και —συχνά— αβασάνιστης χρήσης της.

Ποια είναι, όμως, τα συμπτώματα της «κρίσης»; Ποια είναι η ασθένεια που προκαλεί την ασυμφωνία μεταξύ σχολείου και κοινωνίας; Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες ποιο είναι το μέλλον του σχολείου; Σ' αυτά τα ερωτήματα προσπαθεί να απαντήσει ο Torsten Husén στο βιβλίο *Η αμφισβήτηση του σχολείου*, στηριζόμενος σε μια τεράστια εμπειρία και σε βαθιά γνώση των εκπαιδευτικών πραγμάτων.

Το σχολείο, αντικείμενο έρευνας για τον Σουηδό επιστήμονα, αποτελεί ταυτόχρονα και πεδίο παρέμβασης. Η ερευνητική του δραστηριότητα δεν απαντά μόνο σε θεωρητικές αναζητήσεις αλλά και σ' ένα «πρακτικό» αιτούμενο: τη χάραξη κατευθύνσεων δράσης και τη διατύπωση προτάσεων, συμβάλλοντας έτσι στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής. (Για τις ιδιαίτερα πολύπλοκες σχέσεις ανάμεσα στην επιστημονική έρευνα και τον πολιτικό σχεδιασμό, βλέπε T. Husén, M. Kogan ed., *Educational Research and Policy. How do they relate?*, Pergamon Press, 1984.)

Το έργο του T. Husén ξεπερνά κατά πολύ τα όρια της χώρας του. Μέλος και συνεργάτης διεθνών οργανισμών (Unesco, OECD, International Association for the Evaluation of Educational Achievement), διαδραμάτισε (και εξακολουθεί να έχει) σημαντικό ρόλο στη μελέτη των εκπαιδευτικών συστημάτων και στην εφαρμογή και αξιολόγηση διεθνών προγραμμάτων για εκπαιδευτικά ζητήματα.

Καρπός ενός τέτοιου προγράμματος είναι και *Η αμφισβήτηση του σχολείου*, όπου μέσα από μια συγκριτική προσέγγιση ανιχνεύονται «οι κυρίαρχες τάσεις στην ευρωπαϊκή και την αμερικανική εκπαίδευση κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, με ιδιαίτερη έμφαση στην "κρίση" του τέλους της δεκαετίας του 1960 και των αρχών της δεκαετίας του 1970» (σελ. 73-103).

Η προσοχή του συγγραφέα εστιάζεται στις βαθμίδες πέρα από την υποχρεωτική εκπαίδευση (δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια), πεδία ραγδαίων και σημαντικών αλλαγών. Οι αιτίες της «κρίσης» συνδέονται με τη θεαματική αύξηση του αριθμού των μαθητών και σπουδαστών τις δεκαετίες '50 και '60, αποτέλεσμα αφ' ενός της πολιτικής των κυβερνήσεων (διεύρυνση των ευκαιριών πρόσβασης στο εκπαιδευτικό σύστημα) και της τεράστιας αύξησης των δαπανών, και αφ' ετέρου της έντονης ζήτησης για εκπαίδευση από κοινωνικά στρώματα που μέχρι τότε ήταν αποκλεισμένα από τις υψηλότερες σχολικές βαθμίδες («επανάσταση των μεγάλων προσδοκιών»).

Η «εκπαιδευτική έκρηξη», όπως ονομάστηκε, κατά την οποία η «ελιτίστική δευτεροβάθμια εκπαίδευση μετασχηματίστηκε σ' ένα θεσμό μαζικό, αν όχι καθολικό, δημιούργησε στο σχολείο ισχυρές πιέσεις για προσαρμογή» και το μετέτρεψε σε πεδίο κοινωνικών και πολιτικών συγκρούσεων (σελ. 27).

Παράλληλα, η μαζική εκπαίδευση είχε σαν επακόλουθο την ανάπτυξη μιας πολύπλοκης και άκαμπτης σχολικής γραφειοκρατίας. Η δημιουργία ενός συγκεντρωτικού, ομοιόμορφου και ιεραρχικού συστήματος προκαλεί σοβαρές εντάσεις ανάμεσα στους πρωταγωνιστές της σχολικής πράξης. Η τυποποίηση και η υπερβολική ρύθμιση βρίσκονται σε αντίθεση με την ίδια τη φύση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, η οποία στηρίζεται στη δράση εκπαιδευτικού-μαθητή και, συνεπώς, εμπεριέχει ένα «ευρύ περιθώριο απροσδιοριστίας και ανορθολογισμού» (κεφ. 7).

Τα θέματα που εξετάζει ο συγγραφέας είναι πολλά, ιδιαίτερα σημαντικά, αντικείμενα πολλαπλών προσεγγίσεων και ενός ευρύτατου επιστημονικού και κοινωνικού διαλόγου. Αποτέλεσαν για μια μεγάλη περίοδο το κατ' εξοχήν αντικείμενο

—και ταυτόχρονα διαμόρφωσαν τις συνθήκες συγκρότησης— ενός επιστημονικού κλάδου, της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης. Γραμμένο στο τέλος της δεκαετίας του 1970, το βιβλίο αντανάκλα την εποχή του, περίοδο όπου τα ερωτήματα σχετικά με τη λειτουργία και το ρόλο του σχολείου αναδιατυπώνονται και νέες κατευθύνσεις, ερευνητικές και πολιτικές, αναζητούνται.

Μία από τις βασικές αρχές του βιβλίου είναι ότι η εκπαίδευση δεν μπορεί να μελετηθεί ως μία αυτόνομη πραγματικότητα που λειτουργεί με τη δική της εσωτερική νομοτέλεια. Η αποκλειστικά παιδαγωγική θεώρηση του σχολείου δεν συρρικνώνει απλώς το αντικείμενο, εμποδίζει την κατανόησή του. «Η εκπαίδευση δεν λειτουργεί σε κοινωνικό κενό», εντάσσεται πάντα σ' ένα συγκεκριμένο κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο, προϊόν της κοινωνίας και ταυτόχρονα παράγοντα διατήρησης ή μεταβολής της. Μόνο ανιχνεύοντας τις πολύπλοκες σχέσεις ανάμεσα στο σχολείο και την κοινωνία, «βγαίνοντας δηλαδή από τους τοίχους του σχολείου», μπορούμε να απαντήσουμε στα εκπαιδευτικά προβλήματα.

Δεν αρκεί, όμως, η συγχρονική θεώρηση— το εκάστοτε εκπαιδευτικό σύστημα, όπως ακριβώς και το κοινωνικό, είναι ιστορικό προϊόν. Η ιστορική λοιπόν προοπτική είναι αναγκαία, τονίζει ο Husén, «για να μπορέσουμε να εξετάσουμε τα σημερινά εκπαιδευτικά διλήμματα» ξεφεύγοντας από την παγίδα να θεωρήσουμε το σχολείο ως «δεδομένη και αμετάβλητη οντότητα». Είναι μάλλον σπάνιο ένα βιβλίο προσανατολισμένο στο μέλλον να στρέφει τη ματιά του προς το παρελθόν (κεφάλαια 3 και 4), όχι μόνο για να αντλήσει «πρακτικά» διδάγματα [π.χ.: «η θεσμική εκπαίδευση δεν είναι το μόνο αποτελεσματικό μέσο για να μάθουν οι άνθρωποι γραφή και ανάγνωση», όπως δείχνουν σουηδικές ιστορικές μελέτες (σελ. 68-72)], αλλά κυρίως για να διατυπώσει σωστά τα ερωτήματα για την κατανόηση του παρόντος.

Υπογραμμίζοντας την κοινωνική διάσταση της εκπαίδευσης ο συγγραφέας ορίζει το πρίσμα μέσα από το οποίο προσεγγίζει το αντικείμενό του, αρνούμενος ταυτόχρονα ότι είναι δυνατόν ένα ουδέτερο, «αντικειμενικό» κοίταγμα της πραγματικότητας. Ούτε ο επιστήμονας δρα σε κοινωνικό κενό απαλλαγμένος από κοινωνικούς, ιστορικούς και ιδεολογικούς προσδιορισμούς. Η ιδεολογία που διαπερνά το βιβλίο δηλώνεται, λοιπόν, ρητά ως «κοινωνικός φιλελευθερισμός... που διάκειται ευμενώς προς το κράτος πρόνοιας. Η έμφαση δίνεται στην προσωπική ολοκλήρωση στο πλαίσιο του κοινού καλού και στον κοινωνικό έλεγχο που α-

σκείται από το κράτος και απαιτεί την πραγματοποίηση θεσμικών ελέγχων, οι οποίοι στοχεύουν στη διασφάλιση του κοινού καλού» (σελ. 18).

Από μια τέτοια σκοπιά ο T. Husén αναλύει το ρόλο του σχολείου και εξετάζει τις «επικρίσεις», όπως τις ονομάζει, που διατυπώθηκαν εναντίον του εκπαιδευτικού θεσμού (κεφ. 2): συντηρητικές, που κάνουν λόγο για πτώση του επιπέδου σπουδών και δογματικό ισοπεδωτισμό, εκκίνες των «νεο-ρουσσωιστών» (I. Illich κ.ά.) που διακηρύττουν την κατάρνηση του σχολείου θεωρώντας το «μονοπωλιακό εργαλείο της καταναλωτικής κοινωνίας σχεδιασμένο για τη χειραγώγηση των ανθρώπων και την προετοιμασία πειθήνιων εργατών και καταναλωτών», και νεομαρξιστικές (M. Carnoy, S. Bowles και H. Gintis, H. Levin) που εξετάζουν το σχολείο ως μηχανισμό κοινωνικής αναπαραγωγής.

Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για απλές «επικρίσεις», αλλά για θεωρητικά σχήματα που ερμηνεύουν τη λειτουργία και το ρόλο του σχολείου στις δυτικές κοινωνίες. Η κριτική του συγγραφέα στις νεομαρξιστικές θεωρίες επισημαίνει ορισμένες βασικές ερμηνευτικές αδυναμίες, αποτέλεσμα ενός άκαμπτου και συχνά απλουστευτικού αναλυτικού σχήματος, του «κοινωνικού και οικονομικού ντετερμινισμού του δογματικού μαρξισμού». Το επιχείρημα, πάντως, ότι η κοινωνική ανισότητα είναι εμφανής και στο εκπαιδευτικό σύστημα των σοσιαλιστικών χωρών αφήνει αναπάντητο το ερώτημα του ταξικού χαρακτήρα του σχολείου και της συμβολής του στην (ανα)παραγωγή των κοινωνικών ιεραρχιών. Τα κενά αυτά συνδέονται με τις θεωρητικές («ιδεολογικές», όπως τις ονομάζει) αφηγήσεις του συγγραφέα, τον τρόπο δηλαδή με τον οποίο αντιλαμβάνεται τις κοινωνικές σχέσεις «στο πλαίσιο του κοινού καλού».

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κεφάλαιο σχετικά με τη θρυλούμενη «πτώση του επιπέδου» (σελ. 131-155). Στερεότυπο παλιό, όπως αποδεικνύεται, εμφανίζεται κάθε φορά που διευρύνεται η πρόσβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα και νέες κοινωνικές ομάδες, φορείς διαφορετικών πολιτισμικών αναφορών προστίθενται στους παραδοσιακά «νόμιμους» αποδέκτες των σχολικών αγαθών. Η έννοια «επίπεδο σπουδών» χρησιμοποιείται συνήθως κατά τρόπο απόλυτο, ως ταυτόσημη της ποιότητας της σχολικής εκπαίδευσης ή επίδοσης. Αν, όμως, δεν προσδιοριστούν τα κριτήρια με βάση τα οποία ορίζεται κάθε φορά το επίπεδο, η έννοια αποδεικνύεται εξαιρετικά αμφίσημη, «σχεδόν μεταφυσικά δεδομένη», και η αναλυτική της ικανότητα περιορισμένη, αν όχι ανύπαρκτη.

Επισημαίνοντας τις αδυναμίες αλλά και τους κινδύνους των αβασάνιστων συγκρίσεων, ο συγγραφέας διαψεύδει πολλές από τις «αυταπάδεικτες αλήθειες» περί επιπέδου, δίνοντας παράλληλα ένα υπόδειγμα μεθοδολογικής αυστηρότητας. Το πρόβλημα, τελικά, δεν είναι αν πέφτει ή ανεβαίνει το επίπεδο, αλλά ποιοι είναι και πώς προωθούνται οι εκπαιδευτικοί στόχοι.

Η ισότητα στην εκπαίδευση, έννοια με πολλαπλό περιεχόμενο και αντικείμενο τεράστιου αριθμού μελετών, είναι ένα από τα κεντρικά θέματα του βιβλίου. Οι φιλελεύθερες προσδοκίες για τον «εκδημοκρατισμό» της εκπαίδευσης δεν επαληθεύτηκαν· ακόμη και όταν οι θεσμικοί περιορισμοί καταργούνται, οι τυπικά ίσες προϋποθέσεις εξασφαλίζονται, τα οικονομικά εμπόδια αίρονται, η πρόσβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα παραμένει ιδιαίτερα άνιση ανάλογα με τις κοινωνικές ομάδες. Η κοινωνική ανισότητα επιβιώνει των φιλελεύθερων μεταρρυθμιστικών μέτρων και εμφανίζεται με τη μορφή της «χαμηλής επίδοσης» ή της «σχολικής αποτυχίας».

Η κλασική φιλελεύθερη αντίληψη για την ισότητα, στηριγμένη στην αρχή της αξιοκρατίας, αποδέχεται ως μόνη πηγή κοινωνικής διαφοροποίησης τις εγγενείς διαφορές ατομικών ικανοτήτων. Θεωρεί, επομένως, τις ομοιόμορφες εκπαιδευτικές παροχές ως συνώνυμο της κοινωνικής ισοτιμίας. Όμως, οι ατομικές ικανότητες είναι προϊόν πολύπλοκης αλληλεπίδρασης γενετικών και περιβαλλοντικών—άρα κοινωνικών— παραγόντων. Ο γενετικός προσδιορισμός της νοημοσύνης είναι ένας μύθος ο οποίος στηρίζει την επιλεκτική λειτουργία του σχολείου· μύθος, όμως που αντιστέκεται στην επιστημονική του διάψευση, γιατί συνδέεται με «βαθιά ριζωμένες αξίες που βρίσκονται πίσω από τις πολιτικές ιδεολογίες» (σελ. 111-118).

Η επανεξέταση, λοιπόν, της έννοιας «ισότητα ευκαιριών» δείχνει ότι «είναι άστοχο να αποδίδεται η τελική ευθύνη για τη σχολική επιτυχία ή αποτυχία στο άτομο. Πρέπει το βάρος της ευθύνης να μεταφερθεί στο σύστημα—στο εκπαιδευτικό σύστημα— και στην κοινωνία γενικά» (σελ. 108).

Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην κοινωνική και κοινωνικής ισχύος και στην προετοιμασία των νέων για το σύστημα της απασχόλησης είναι ένα ζήτημα-κλειδί για τις αναπτυσσόμενες βιομηχανικές και μεταβιομηχανικές κοινωνίες. «Το σχολείο απέκτησε βαθμιαία το ρόλο ιδρύματος διαλογής και κατάταξης. Αντί να είναι ο Μέγας Εξισωτής έγινε ο Μέγας Μηχανισμός Διαλογής. Απονέμει διακρίσεις με τη μορφή των βαθμών, των εξετάσεων.

των τίτλων και των διπλωμάτων. Μεγαλώνει ακόμη περισσότερο τις διαφορές που έχουν οι νέοι κατά την είσοδό τους στο σχολείο, όσο αυτοί προχωρούν στις βαθμίδες του συστήματος» (σελ. 208).

Η αξιοκρατία, στοιχείο κοινό σε διαφορετικά κοινωνικά και οικονομικά συστήματα, είναι λοιπόν συνώνυμη με την ανταγωνιστικότητα, την επιλεκτικότητα και τη μάχη για τους τίτλους σπουδών. Ταυτόχρονα, η διευρυμένη πρόσβαση στην εκπαίδευση κάνει όλο και πιο έντονη τη «θεσμική ασυμφωνία» που υπάρχει ανάμεσα στην εκπαίδευση και την εργασία, με δεδομένα τα προβλήματα ένταξης των διπλωματούχων στο σύστημα απασχόλησης. Στο διπλό αυτό αιτούμενο, της επίτευξης ισότητας και της αποκατάστασης της σύνδεσης σχολείου-εργασίας, φιλοδοξεί να απαντήσει ο συγγραφέας χαράζοντας ορισμένες κατευθύνσεις, με στόχο «την αναμόρφωση του θεσμού του σχολείου στην ολότητά του».

Η απάντηση στο πρόβλημα της ισότητας δεν βρίσκεται «στον "επανορθωτικό εξισωτισμό", στην επανόρθωση των διαφορών που υπάρχουν στις ευκαιρίες που δίνονται στο ξεκίνημα, αλλά στον "λειτουργικό εξισωτισμό", ο οποίος δίνει έμφαση στην ισότητα των αποτελεσμάτων και είναι έτοιμος να καταλείψει τις ευκαιρίες με αντισταθμιστικό τρόπο» (σελ. 164). Το «τέλος του αδύνατου ονείρου» της δεκαετίας του '60 (P. Schrag, «End of the Impossible Dream», *Saturday Review*, 19 Sept. 1970, 68-96) αποδεικνύει ότι δεν μπορούμε να ζητάμε ταυτόχρονα ισότητα και ισότητα ευκαιριών· στο πλαίσιο μιας φιλελεύθερης αξιοκρατικής κοινωνίας οι ανισότητες δεν αναπαράγονται απλώς, αναδημιουργούνται και μεταβάλλονται αδιάκοπα. «Η επίλυση του προβλήματος της ισότητας, καταλήγει ο T. Husén, είναι στενά δεμένη με τον τρόπο επίλυσης του προβλήματος της οικονομικής ανάπτυξης» (σελ. 129).

Από την άλλη πλευρά, η διάσταση ανάμεσα στο σχολείο και την εργασία δεν είναι ορατή μόνο στις εντάσεις που δημιουργούνται στο σύστημα της απασχόλησης. Το σχολείο είναι ένας κόσμος κλειστός και η «απομόνωσή του από την κοινωνία» μεγαλώνει διαρκώς όσο αυξάνει ο σχολικός πληθυσμός και η διάρκεια σπουδών. Η λύση που προτείνεται είναι το άνοιγμα του σχολείου, η δημιουργία μιας δυναμικής σχέσης με το χώρο της εργασίας: μοίρασμα του χρόνου και των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων ανάμεσα στους δύο φορείς, ένα είδος δυαδικού συστήματος, ή, αλλιώς, «αποθεσμοποίηση» του σχολείου και «επανασχολειοποίηση» του χώρου της εργασίας.

Μια τέτοια σύνδεση, υποστηρίζει ο συγγραφέας, απαντά σε ζητήματα επαγ-

γελματικής ενσωμάτωσης και κοινωνικοποίησης των νέων («ένταξης στον κόσμο των ενηλίκων») και ανανέωσης της εκπαιδευτικής διαδικασίας (σελ. 214-222). Εκτός απ' αυτό όμως, το σπάσιμο της «θεσμικής απομόνωσης» είναι αναγκαίο –και αναπόφευκτο– σε συνθήκες όπου το σχολείο, με ανταγωνιστές τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, δεν έχει πια το μονοπώλιο της γνώσης και η «διά βίου εκπαίδευση» κερδίζει συνεχώς έδαφος.

Καταλήγοντας ο συγγραφέας υπεραπίζει την ύπαρξη του σχολείου, επειδή «παρέχει, με προγραμματισμένο και συστηματικό τρόπο, ικανότητες και έμμεσες εμπειρίες που δεν μπορούν να παρασχεθούν από τους άλλους φορείς που συμβάλλουν στην ένταξη των νέων στην κοινωνία» (σελ. 221). Οραματίζεται ένα σχολείο ανοιχτό στην εργασία, ως χώρο κοινωνικοποίησης, αποσυνδεδεμένο όμως από την οικονομική της διάσταση: «ο στόχος της λυτρωτικής ισότητας μπορεί να επιτευχθεί μόνο αν υποβιβαστούν οι ανταμοιβές, η καταξίωση και η εξουσία που συνδέονται με τις αυξημένες ικανότητες», τις οποίες αναπτύσσει και πιστοποιεί το σχολείο (σελ. 164). Απαραίτητη προϋπόθεση για την αναμόρφωση του εκπαιδευτικού θεσμού είναι η παρεμπάση του κράτους με μέτρα κοινωνικής προστασίας, μέτρα τα οποία «δεν θα έπρεπε να θεωρούνται ως "σοσιαλιστικές παρεμβάσεις", αλλά μάλλον ως διαρθρωτική υποστήριξη για τη διατήρηση και συντήρηση του συστήματος της αγοράς» (σελ. 221).

Όπως από την αρχή διευκρινίζει ο συγγραφέας, το βιβλίο δεν προσφέρει λύσεις. Σχετικά με τα μέτρα τα οποία προτείνει μπορούν να διατυπωθούν κάποιες επιφυλάξεις. Η σημασία του, όμως, έγκειται κυρίως στο ότι συγκροτεί ένα πλαίσιο ανάλυσης των εκπαιδευτικών προβλημάτων, ερέθισμα για γόνιμο προβληματισμό. Η έκδοσή του στα ελληνικά είναι ιδιαίτερα ευπρόσδεκτη, γιατί ανταποκρίνεται σε μια πραγματική ανάγκη του ελληνικού κοινού για ευρύτερη γνωριμία με έργα που διαμόρφωσαν την επισημονική σκέψη. Το βιβλιογραφικό κενό είναι αρκετά μεγάλο, ώστε απαιτούνται ακόμη πολλές ανάλογες προσπάθειες για να καλυφθεί. Ας ευχηθούμε το βιβλίο αυτό να είναι το πρώτο μιας μακράς σειράς, της ίδιας πάντα μεταφραστικής ποιότη-
■

ΜΑΡΙΑ ΝΑΣΙΑΚΟΥ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΟΥ,
ΦΑΝΗΣ ΦΟΛΕΡΟΥ-ΤΣΕΡΟΥΛΗ
Οι δάσκαλοι του δημοτικού
σχολείου: μια κοινωνιολογική
προσέγγιση
Ύψιλον/βιβλία, 1991

ΑΥΤΟ το βιβλίο είναι λόγος περί παιδείας, όχι όμως σαν εκείνον που έχουμε συνηθίσει ν' ακούμε και να διαβάζουμε. Δεν επαναλαμβάνει τους γνωστούς προβληματισμούς για την Ανώτατη Παιδεία, αλλά πάει στην ρίζα του εκπαιδευτικού προβλήματος, δηλαδή στην πρώτη βαθμίδα, στο δημοτικό σχολείο. Επίσης, δεν ασχολείται με το αναλυτικό πρόγραμμα ούτε με τις εξετάσεις κτλ., αλλά με τη δομή του δημοτικού σχολείου, με τη φύση και τη θέση του δασκάλου, καθώς και με το ρόλο που ασκούν οι δάσκαλοι και το δημοτικό σχολείο στην κοινωνική διαφοροποίηση που συντηρεί και αναπαράγει το εκπαιδευτικό σύστημα γενικά.

Ένα από τα θέματα που έχει συχνά απασχολήσει τους ειδικούς διαφορετικών θεωρητικών προσανατολισμών, είναι ο ρόλος που ασκεί το σχολείο και, κατ' επέκταση, οι δάσκαλοι στον κοινωνικό καθορισμό. Ο γενικός προβληματισμός για το ρόλο του σχολείου στην ευρύτερη κοινωνία βασίζεται σε μια κοινή διαπίστωση στο χώρο της κοινωνιολογίας, σύμφωνα με την οποία το σχολείο δεν αποτελεί θεσμό ίσων ευκαιριών, αλλά εξαρτάται άμεσα και προσδιορίζεται από την κοινωνική δομή μέσα στην οποία λειτουργεί. Ακόμα, πλούσια δεδομένα μακρόχρονων ερευνών στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ από καιρό έχουν αποδείξει στατιστικά ότι υπάρχει κοινωνική ανισότητα στην εκπαίδευση

και ότι το σχολείο αναπαράγει την κοινωνική διαφοροποίηση.

Οι ερευνήτριες Αλεξάνδρα Φρειδερίκου και Φανή Φολέρου, κοινωνιολόγοι της εκπαίδευσης, έχουν ως αφετηρία της δουλειάς τους την προϋπόθεση ότι ο εκπαιδευτικός θεσμός αναπαράγει την κοινωνική ανισότητα. Στόχος τους, ωστόσο, δεν είναι η θεωρητική θεμελίωση αυτής της θέσης, αλλά η ερευνητική της τεκμηρίωση στην ελληνική κοινωνία, όπου, απ' όσο είμαι σε θέση να γνωρίζω, ελάχιστα είναι τέτοιες έρευνες, ενώ ανάλογες υπάρχουν πολλές σε άλλες χώρες. Η χρονική στιγμή που διάλεξαν για την έρευνά τους ήταν ιδιαίτερα πρόσφορη, καθώς (ως περίοδος νομοθετικών μεταρρυθμίσεων και αναβάθμισης του πτυχίου των δασκάλων με την ίδρυση των νέων Παιδαγωγικών Τμημάτων Δημοτικής Εκπαίδευσης) έδινε τη δυνατότητα να ερευνηθεί εάν οι μεταρρυθμίσεις θα αποδυνάμωναν τον παραδοσιακό ρόλο του σχολείου, ως συντηρητή και αναπαραγωγού της κοινωνικής διαφοροποίησης.

Οι ερευνήτριες, αποδεχόμενες την κοινωνιολογική θεωρία για τον αναπαραγωγικό των ανισοτήτων ρόλο του σχολείου, ξεκίνησαν στην Ελλάδα μια έρευνα με στόχο:

- α. να προσδιορίσουν το ρόλο του δημοτικού σχολείου στην κοινωνία, δηλαδή να μελετήσουν αν το σχολείο πράγματι αναπαράγει την κοινωνική ανισότητα, και
- β. να διαπιστώσουν εάν οι νομοθετικές μεταρρυθμίσεις είναι δυνατό να συμβάλουν στη μείωση της κοινωνικής ανισότητας.

Για να πετύχουν το στόχο τους έκριναν ότι, πριν απ' όλα, θα έπρεπε να μελετήσουν τη λειτουργία του δασκάλου στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση για να προσδιορίσουν το ρόλο του, δηλαδή την καθημερινή του πρακτική, όπως εκδηλώνεται κυρίως προς τους μαθητές αλλά και προς τους συναδέλφους και τους γονείς των μαθητών. Επίσης να διερευνήσουν κατά πόσο αποδέχονται οι δάσκαλοι τον «νέο» τύπο δασκάλου, έτσι όπως τον ορίζουν οι νομοθετικές μεταρρυθμίσεις, για να διαπιστώσουν εάν υπάρχει δυνατότητα αλλαγής του ρόλου τους.

Για τους παραπάνω στόχους οι ερευνήτριες επέλεξαν μια εξαιρετική μεθοδολογική προσέγγιση, τις μη κατευθυνόμενες συνεντεύξεις, που πλησιάζουν τη βιογραφική μέθοδο. Στη μέθοδο αυτή, ο ερωτώμενος έχει μεγάλα περιθώρια ελευθερίας, επειδή δεν είναι υποχρεωμένος να απαντήσει σε δομημένες ερωτήσεις και συζητώντας τα γενικά θέματα που τίθενται παρουσιάζει τη βιογραφία του. Το «βιογραφία» αυτή συμπληρώνει ένα ερωτηματολόγιο με τα ατομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των ερωτωμέ-

νων (ηλικία, φύλο, τόπος καταγωγής, επαγγελμα και μορφωτικό επίπεδο πατέρα και μητέρας, καθώς και μια κλίμακα που προσδιορίζει την πολιτική τους τοποθέτηση).

Το 1984-85, λοιπόν, οι δύο ερευνήτριες επισκέφθηκαν 102 δημοτικά σχολεία της Αττικής, ερευνώντας με την παραπάνω μέθοδο ποια είναι η εικόνα που έχει ο δάσκαλος για το ρόλο του στο σχολείο, καθώς και με ποιο τρόπο αντιμετωπίζει τον «νέο» ρόλο που του επιφυλάσσεται. Ενέταξαν τους δασκάλους σε τρεις ομάδες, σύμφωνα με:

- α. την κοινωνικοοικονομική τους θέση·
- β. το σύστημα αξιών τους, και
- γ. την πολιτική τους τοποθέτηση.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, οι Έλληνες δάσκαλοι ανήκουν, ως προς τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται το θεσμό του σχολείου και τα εκπαιδευτικά τους καθήκοντα, σε τρεις διαφορετικές ομάδες.

Στην πρώτη ομάδα ανήκει το 38% του όλου δείγματος. Είναι οι δάσκαλοι που εξακολουθούν να εμπνέονται από την παραδοσιακή ιδεολογία για το σχολείο και την κοινωνία και ανήκουν στη συντηρητική παράταξη. Αυτή η κατηγορία είναι μια ομοιογενής ομάδα δασκάλων, στο μεγαλύτερο ποσοστό της με αγροτική προέλευση, μεγαλύτερη ηλικία, και με μοναδικό εφόδιο το πτυχίο της Παιδαγωγικής Ακαδημίας (χωρίς επιμόρφωση ή γνώση ξένης γλώσσας). Όπως γίνεται φανερό από την ανάλυση των αφηγήσεων, η στάση των δασκάλων αυτών στο σχολείο κυριαρχείται από πνεύμα αυταρχικού διδασκτισμού. Αντιλαμβάνονται τον εκπαιδευτικό τους ρόλο σαν έλεγχο των παραβάσεων, επιβολή τυπικών γνώσεων και διάπλαση του χριστιανού και πατριώτη πολίτη. Είναι πεπεισμένοι για το ρόλο του σχολείου ως παράγοντα κοινωνικής ανόδου. Οι δάσκαλοι αυτοί αρνούνται κατηγορηματικά το ιδεολογικό μήνυμα του εκσυγχρονισμένου εκπαιδευτικού θεσμού. Παρά την αντίθεσή τους, αισθάνονται υποχρεωμένοι να προσαρμοστούν στις νέες ρυθμίσεις, και στην ουσία προσαρμόζουν τις αλλαγές στο παραδοσιακό πλαίσιο του θεσμού όπως ήταν πριν από τις μεταρρυθμίσεις.

Από τα συμπεράσματα των ερευνητριών είναι πολύ ενδιαφέρον να δει κανείς ότι οι δάσκαλοι αυτοί αισθάνονται να αυτενεργούν και να είναι ελεύθεροι επειδή αγνοούν ότι αναμεταδίδουν ασυνείδητα και άκριτα την παραδοσιακή ιδεολογία. Είναι, επίσης, ενδιαφέρον το ότι οι ερευνήτριες θεωρούν την αγροτική καταγωγή των δασκάλων ως παράγοντα που τους διαφοροποιεί κατ' εξοχήν ως ομάδα από τις άλλες δύο κατηγορίες του δείγματος.

Στη δεύτερη ομάδα ανήκει το 57% του

όλου δείγματος. Είναι οι δάσκαλοι οι οποίοι στις αφηγήσεις τους προβάλλουν προοδευτικές κοινωνικές και εκπαιδευτικές αντιλήψεις. Ένα ποσοστό αυτής της κατηγορίας είναι άτομα νεότερης ηλικίας, με «προοδευτική» πολιτική τοποθέτηση και ευέλικτη κοινωνική συμπεριφορά (άτομα, σε μεγάλο ποσοστό, αστικής προέλευσης, αλλά με χαμηλό δείκτη επιμόρφωσης και γνώσης ξένων γλωσσών). Οι δάσκαλοι αυτοί δείχνουν μεγάλη αυτογνωσία για την ανεπάρκεια της κατάρτισής τους και εκφράζουν έντονα την ανάγκη αναβάθμισης του κλάδου τους. Αποδέχονται το νέο πνεύμα της μεταρρύθμισης του 1985, αλλά εκφράζουν αβεβαιότητα για τις δυνατότητες να το εφαρμόσουν στη σχολική πραγματικότητα. Είναι ενδιαφέρον ότι και αυτοί οι δάσκαλοι πιστεύουν στην αυτονομία και στη δυνατότητά τους να επηρεάσουν το θεσμό, αλλά θεωρούν ότι δεν έχουν τις γνώσεις που χρειάζονται για να το κάνουν.

Οι ερευνήτριες συμπεραίνουν ότι ενώ βασική θέση των εκπαιδευτικών αυτής της ομάδας είναι η αποδοχή των μεταρρυθμίσεων, η ανεπαρκής τους κατάρτιση και η έλλειψη επιμόρφωσης τους εμποδίζουν να ασκήσουν το ρόλο τους σύμφωνα με τις θέσεις που προσβέβουν. Η αυτογνωσία, επιπλέον, η αναγνώριση της ατελούς κατάρτισης τους αφήνει ένα αίσθημα αδυναμίας. Το γεγονός ότι οι δάσκαλοι της κατηγορίας αυτής υιοθετούν «προοδευτικές» θέσεις αλλά δεν έχουν τα εφόδια να τις κάνουν εκπαιδευτική πράξη, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι και αυτοί συντελούν στην αναπαραγωγή της κοινωνικής ανισότητας. Το γεγονός, όμως, ότι αναζητούν μέσα από τον εκπαιδευτικό τους ρόλο την ατομική και κοινωνική καταξίωση, ότι καταγγέλλουν τις Παιδαγωγικές Ακαδημίες για τις ελλείψεις τους και περιμένουν την αναβάθμισή του κλάδου από τα νέα τμήματα στα πανεπιστήμια, δίνει στις ερευνήτριες την ελπίδα ότι μπορεί στο μέλλον να διευρυνθεί η κοινωνική βάση των ατόμων που επιλέγουν το επάγγελμα του δασκάλου και ότι ο ρόλος τους θα ανταποκρίνεται όλο και περισσότερο στις προσδοκίες των φορέων του.

Στην τρίτη ομάδα ανήκει ένα πολύ μικρό ποσοστό (5%), ατόμων νέων (25-34 ετών), που είναι συνδικαλιστές, μαρξιστές, έχουν παρακολουθήσει τμήματα επιμόρφωσης ή φοιτούν στα πανεπιστήμια, και γνωρίζουν ξένες γλώσσες. Αυτοί οι λίγοι δάσκαλοι αμφισβητούν τον εκπαιδευτικό θεσμό και το ιδεολογικό του περιεχόμενο. Πιστεύουν ότι δεν μπορούν να μεταβάλουν το χαρακτήρα του σχολείου ούτε να εξουδετερώσουν την κοινωνική αποτελεσματικότητά του. Ωστόσο προσπαθούν να τον επηρεάσουν, καταφεύγοντας μερικές φορές μάλιστα σε έν-

νοιες συναισθηματικά φορτισμένες ό-
πως, π.χ., η ομαλή ψυχολογική εξέλιξη
του παιδιού. Σύμφωνα με τις ερευνη-
τριες, τη ριζική διαφορά με τους λοιπούς
δασκάλους για τη μικρή αυτή ομάδα την
καθορίζει η γνωστική κατάρτιση των ατό-
μων (και ιδιαίτερα η γνώση κοινωνιολο-
γίας της εκπαίδευσης) καθώς και η πολι-
τική και συνδικαλιστική τους ένταξη. Ό-
ταν αναφέρονται οι ερευνήτριες στην
κοινωνιολογία της εκπαίδευσης εννοούν,
όπως πιστεύω, ότι η εκπαίδευση των δα-
σκάδων δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο
στον τομέα της ψυχοπαιδαγωγικής αλλά
να επεκτείνεται και σε άλλους τομείς, ι-
διαίτερα στον τομέα της κοινωνιολογίας,
εφόσον έχει αποδειχθεί ότι ο ρόλος του
κοινωνικού παράγοντα είναι τόσο σημα-
ντικός για τη διαμόρφωση της συμπεριφο-
ράς.

Η έρευνα για το ρόλο των δασκάλων α-
πέναντι στους μαθητές καταλήγει στο
συμπέρασμα ότι σε όποια από τις παρα-
πάνω κατηγορίες και αν ανήκει και άσχε-
τα με το αν αισθάνεται ή όχι αυτόνομος,
ο δάσκαλος είναι τελικά εξαρτημένος
από τον εκπαιδευτικό θεσμό. Υπάρχουν,
ωστόσο, διαφορές. Σχετικά με το ρόλο
του δασκάλου απέναντι στον επιθεωρητή
και τον σχολικό σύμβουλο, διαπιστώνεται
ότι ο δάσκαλος μπορεί να αντιτίθεται στις
δεσμεύσεις της αυτονομίας του, όταν ό-
μως μπορεί να αναγνωρίσει αυτές τις δε-
σμεύσεις, ενώ, όπως αποδεικνύεται, η
συντριπτική πλειονότητα δεν αναγνωρί-
ζει τους πραγματικούς περιοριστικούς
παράγοντες. Έχουν, δηλαδή, οι δάσκαλοι
τη δυνατότητα να παρεμβούν στο σύστη-
μα για να το εκσυγχρονίσουν και να το με-
τατρέψουν σε ανταυταρχικό, αρκεί να έ-
χουν επίγνωση της ίδιας τους της θέσης
μέσα στο σύστημα και να είναι εξοπλι-
σμένοι επιστημονικά με τις γνώσεις που
χρειάζονται για να εφαρμόσουν νέες εκ-
παιδευτικές ιδέες. Ενδιαφέρον επίσης,
για τις πιέσεις που υφίστανται οι δάσκα-
λοι, είναι το μέρος που αφορά τις σχέσεις
τους με τους γονείς των μαθητών. Εδώ
θέλω να προσθέσω ότι θεωρώ φυσικό να
υπάρχει έντονος ανταγωνισμός ανάμεσα
στο δάσκαλο και το γονιό, λόγω της ισχυ-
ρής διεκδίκησης του ίδιου παιδιού. Οι
διαπροσωπικές σχέσεις που αναπτύσ-
σονται ανάμεσα στο δάσκαλο και το γονιό
εξαρτώνται κυρίως από την «προσωπι-
κότητα» τόσο του δασκάλου όσο και του
γονιού (που, φυσικά, στη διαμόρφωσή
της έχει συμβάλει και ο ταξικός παράγον-
τας).

Σύμφωνα με τα γενικά συμπεράσματα
της έρευνας, οι καθοριστικές μεταβλητές
που εξηγούν τη στάση των δασκάλων εί-
ναι η πολιτική τους ένταξη, η κοινωνική
τους προέλευση, το σύστημα αξιών τους
και, τέλος, όπως αποδεικνύεται στην πο-
ρεία της έρευνας, η γνώση της κοινωνιο-

λογίας της εκπαίδευσης, που τους απο-
καλύπτει τον κοινωνικό ρόλο του σχολεί-
ου. Και όμως, η γενική εικόνα που προ-
βάλλει από την ανάλυση του ρόλου του
δασκάλου είναι ότι δεν υπάρχουν ουσια-
στές διαφορές σχετικά με το πώς αντι-
λαμβάνονται οι δάσκαλοι αυτόν το ρόλο,
και τούτο διότι, μολονότι ο εκπαιδευτικός
θεσμός θέτει ως στόχο την εξίσωση των
κοινωνικών διαφορών, δεν επιτρέπει στο
δάσκαλο να προσπαθήσει με τα δικά του
μέσα να λειτουργήσει προς αυτή την κα-
τεύθυνση. Έτσι, παραμένει ανοικτό το ε-
ρώτημα: πώς μπορεί να λύσει η πολιτεία
αυτή την αντίφαση.

Επειδή ο νόμος 1566/1985 διακήρυξε
ως πρόθεση την υπέρβαση της κοινωνι-
κής διαφοροποίησης την οποία αναπα-
ράγει το σχολείο, οι ερευνήτριες θεώρη-
σαν σκόπιμο να εντοπίσουν τις θέσεις
των δασκάλων απέναντι στα μέτρα που α-
ποσκοπούν στην άμβλυνση των κοινωνι-
κών διαφορών, όπως είναι η εννιάχρονη
υποχρεωτική φοίτηση, η ακώλυτη προα-
γωγή των μαθητών, κ.ά. Όπως διαπιστώ-
νεται, σε ποσοστό 95% οι δάσκαλοι του
δείγματος δεν φαίνεται να έχουν πληρο-
φορηθεί σχετικά με την εξισωτική λει-
τουργία των μεταρρυθμιστικών μέτρων,
και αυτό οδηγεί στην αμφισβήτησή τους.
Σύμφωνα με τα συμπεράσματα, οι περισ-
σότεροι παράγοντες που υπονομεύουν
την εφαρμογή των νέων εκπαιδευτικών
μέτρων είναι:

- α. η έλλειψη γνώσεων (οι δάσκαλοι δεν
έχουν το γνωστικό υπόβαθρο για να ε-
φαρμόσουν τη μεταρρύθμιση)
- β. η έλλειψη ενημέρωσης (οι δάσκαλοι
δεν έχουν σαφή γνώση των αιτίων και
των στόχων της μεταρρύθμισης), και
- γ. η έλλειψη υλικοτεχνικής υποδομής.

Με λίγα λόγια, οι μεταρρυθμίσεις δεν
έγιναν με γνώμονα τις γνώσεις και τις α-
νάγκες του υπαρκτού δασκάλου αλλά ε-
νός ιδεατού, ή εκείνου που είχαν στο
μυαλό τους οι γραφειοκράτες της εκπαί-
δευσης.

Από την ανάλυση των αφηγήσεων των
δασκάλων στην έρευνα αυτή προέκυψε
ένα ακόμη εύρημα που προκαλεί εντύπω-
ση: Το μεγαλύτερο ποσοστό του δείγμα-
τος των δασκάλων όλων των κατηγοριών,
ανεξαρτήτως φύλου, αναγνωρίζει ότι τα
παιδιά των χαμηλών κοινωνικών τάξεων
υστερούν ή αποτυγχάνουν στο σχολείο ε-
ξαιτίας των «στερημένων» κοινωνικών
τους καταβολών. Οι ερευνήτριες, ύστερα
από προσεκτική ανάλυση και ερμηνεία
των απαντήσεων, κατέληξαν στο συμπέ-
ρασμα (χωρίς να είναι απόλυτα σίγουρες)
ότι, προφανώς, οι δάσκαλοι των χαμηλών
κοινωνικών τάξεων (από τις οποίες
προέρχεται το μεγαλύτερο ποσοστό του
δείγματος) ταυτίζονται με τα παιδιά που
προέρχονται από τις ίδιες τάξεις και, γι'
αυτό, αποδέχονται ότι η αποτυχία τους

είναι αποτέλεσμα της κοινωνικής τους
προέλευσης, καθοριστικού στοιχείου της
συμπεριφοράς. Το δεδομένο αυτό, όμως,
είναι αντίθετο σε μεγάλο μέρος της διε-
θνούς έρευνας. Θέλω, επίσης, να προσ-
θέσω ότι για την ελληνική κοινωνία είναι
αντίθετο με την προσωπική μου εμπειρία
από δασκάλους-φοιτητές στο Πανεπι-
στήμιο Ιωαννίνων, για αρκετά χρόνια από
το 1979. Όλοι οι δάσκαλοι-φοιτητές με
χαμηλή κοινωνική καταγωγή υποστήρι-
ζαν ότι η κακή επίδοση ή αποτυχία των
μαθητών τους οφειλόταν στην έλλειψη
«φυσικής» ευφυΐας.

Η παραπάνω άποψη των δασκάλων ο-
φείλεται σε πολλά αίτια: Η αποδοχή ενός
εξωτερικού αιτίου λειτουργεί πιθανόν α-
ποενοχοποιητικά, όταν ο δάσκαλος δεν
μπορεί να βοηθήσει τα παιδιά με χαμηλή
επίδοση· ο δάσκαλος απαλλάσσεται από
την ευθύνη για την αποτυχία τους· οι κοι-
νωνικές καταβολές των δασκάλων επη-
ρεάζουν σημαντικά τις αντιδράσεις τους
απέναντι στα χαρακτηριστικά γνωρίσμα-
τα της κοινωνικής τάξης των μαθητών
τους, αλλά όχι πάντα με τον ίδιο τρόπο, ε-
φόσον όλοι οι δάσκαλοι δεν έχουν τις ί-
διες γνωστικές προϋποθέσεις για την ει-
κόνα της ανισότητας και εφόσον στε-
ρούνται μιας κατευθυντήριας αρχής· λει-
τουργούν ερασιτεχνικά και ανάλογα με
την προσωπικότητά τους (η οποία δεν κα-
θορίζεται μόνο από την κοινωνική τους
προέλευση).

Ανάμεσα στα τελικά συμπεράσματα
της έρευνας, ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι
το εξής: Ο ρόλος του δασκάλου ορίζεται
από μια λανθάνουσα αντίφαση ανάμεσα
στην πραγματικότητα του σχολείου και
την «ψευδή» εκτίμησή της από τον ίδιο
το δάσκαλο. Επίσης, ο Έλληνας δάσκα-
λος, παρ' όλη την ελλιπή κατάρτιση και το
τραυματισμένο κοινωνικό και επαγγελ-
ματικό του κύρος, έχει την τάση να ενι-
σχύει τους κοινωνικά μειονεκτούντες μα-
θητές. Τέλος, μεγάλης σημασίας στα δε-
δομένα που υπάρχουν αυτή τη στιγμή εί-
ναι το ερώτημα-ευχή στο οποίο καταλή-
γουν οι ερευνήτριες, οι οποίες αναρω-
τιούνται εάν στα νέα πανεπιστημιακά
τμήματα, που τώρα καταρτίζονται, οι δά-
σκαλοι θα ενημερώνονται επαρκώς για
τις διάφορες παραμέτρους του ρόλου
τους, ώστε να μην αναπαράγουν τους πα-
ραδοσιακούς τρόπους εκπαιδευτικής
πράξης.

Η αναφορά των ερευνητριών στην υ-
πόθεση του Λούι Αλτουσέρ, σύμφωνα με
την οποία προϋπόθεση του εκσυγχροني-
σμού της εκπαίδευσης είναι η συνειδητο-
ποίηση, εκ μέρους των δασκάλων, της α-
νάγκης εκσυγχρονισμού και όχι μόνο οι
μεταρρυθμίσεις, υπογραμμίζει τη σημα-
σία αυτού του κοινωνιολογικού προβλη-
ματισμού και αναδεικνύει τη γνώση και
την ευαισθησία των ερευνητριών.

Τέλος, η εργασία αυτή καλύπτει ένα κενό στη βιβλιογραφία μας. Ξεκινάει από θεωρητικές προϋποθέσεις γόνιμες, που ανοίγουν πεδία ερευνών και που η διατύπωσή τους διακρίνεται από σαφήνεια και επάρκεια. Τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν ήταν τα ενδεδειγμένα γι' αυτού του τύπου την έρευνα. Οι διεισδυτικές παρατηρήσεις των ερευνητριών και οι αδογμάτιστες ερμηνείες τους επιβεβαιώνουν την ιδεολογική τους αμεροληψία. Επιπλέον, οι συγγραφείς επιτρέπουν στον αναγνώστη να ελέγξει τις ερμηνείες και τα συμπεράσματά τους, παραθέτοντας εκτεταμένα αποσπάσματα από τις αφηγήσεις των δασκάλων (στα οποία ο αναγνώστης μπορεί να κάνει τις δικές του παρατηρήσεις και ερμηνείες). Ολόκληρη η εργασία χαρακτηρίζεται από υπευθυνότητα, ευαισθησία και ακρίβεια.

Φοβούμαι πως αν εγκωμιάζα περισσότερο το βιβλίο των Αλεξάνδρας Φρειδερίκου και Φανής Φολέρου-Τσερούλη, όπως τους αξίζει άλλωστε, θα έφερνα σε αμηχανία τις ερευνήτριες συγγραφείς. Τολμώ, ωστόσο, να προσθέσω πως πρόκειται για σημαντικό βιβλίο. Η σημασία του υπερβαίνει το ενδιαφέρον των ειδικών και δικαιούται την προσοχή κάθε εκπαιδευτικού που δεν είχε ως τώρα την ευκαιρία να τροφοδοτηθεί με χρήσιμες πληροφορίες και ερεθιστικές αφορμές στοχασμού. ■

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΜΠΑΣΑΝΤΗΣ

Πρώτη χαρτογράφηση της επικοινωνιακής θεωρίας και έρευνας

Το μήνυμα του μέσου
Η έκρηξη της μαζικής επικοινωνίας
Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σελ. 278,
Αθήνα 1989

Η κουλτούρα των μέσων
Μαζική κοινωνία και πολιτιστική
βιομηχανία
Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σελ. 301,
Αθήνα 1991

1. Δύο βιβλία σε ένα πεδίο

ΥΠΑΡΧΟΥΝ πάρα πολλές εκδοχές για τη διαδρομή της επικοινωνιακής έρευνας. Ίσως τόσες όσες και οι αφετηρίες αυτών που συνέβαλαν στην έρευνα του πεδίου της σύγχρονης μαζικής επικοινωνίας. Μιλάμε δε για πεδίο, γιατί η σύγχρονη επικοινωνία μπορεί να οριστεί μάλλον ως επιστημονικό πεδίο έρευνας (field) και όχι ως αυτοτελής επιστήμη (discipline). Η άποψη αυτή υποστηρίζεται από τους σημαντικότερους Ευρωπαίους μελετητές που αναφέρονται στο πεδίο (field) της επικοινωνίας, όπως οι R. Williams, S. Hall, P. Golding, G. Murdock κ.ά., αλλά και από κλασικούς Αμερικανούς ερευνητές όπως ο W. Schramm (workplace), J.W. Carey κ.ά.¹

Με το να δεχθούμε την επικοινωνία ως πεδίο (field) και όχι ως αυτοτελή επιστήμη (discipline) αναφερόμαστε συγχρόνως και σε έναν άλλο τρόπο έρευνας. Κι αυτό, γιατί στη δεύτερη περίπτωση ξεπερνιέται το αυστηρά ταξινομημένο πλαίσιο έρευνας μιας επιστήμης και εισερχόμαστε στο αρκετά πιο ελεύθερο και επιλεκτικό του πεδίου.² Έτσι, η κλασική άποψη δέχεται πως στο πεδίο αυτό συγκλίνουν και συμβάλλουν ορισμένες επιστήμες, όπως π.χ. η κοινωνιολογία και η ψυχολογία, αλλά και ερευνητικά πεδία, όπως π.χ. το πεδίο των πολιτισμικών σπουδών (cultural studies). Όλες οι παράμετροι συμβάλλουν στην καλύτερη κατανόηση:

- α. Των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας. 'Η όπως παρατηρεί και ο Ουίλιαμς: «Δεν μπορούμε να εξετάσουμε την εξέλιξη της επικοινωνίας στη σύγχρονη κοινωνία, χωρίς να εξετάσουμε το πώς σχηματοποιούνται τα σύγχρονα μέσα επικοινωνίας».
- β. Του ακροατηρίου. Γιατί δεν υπάρχει επικοινωνιακή έρευνα χωρίς την κατανόηση της ροής των μηνυμάτων και των επιδράσεών τους στο ακροατήριο.

Με βάση τις παραπάνω βασικές θέσεις θα πρέπει να προσεγγίσουμε και τα δύο βιβλία, *Το μήνυμα του μέσου* και *Η κουλτούρα των μέσων*, που κυκλοφόρησαν σε επιμέλεια Κώστα Λιβιεράτου και Τάκη Φραγκούλη από τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια. Κι αυτό γιατί ουσιαστικά έχουμε να κάνουμε με δύο συλλογές κειμένων ορισμένων κλασικών μελετητών που αναφέρονται στο χώρο της επικοινωνίας (το πρώτο) και στο χώρο των πολιτισμικών σπουδών (το δεύτερο). Ονόματα που, αν και κλασικά στη διεθνή βιβλιογραφία, δεν έχουν καταγραφεί μέχρι σήμερα στη μικρή ελληνική βιβλιογραφία του πεδίου. Από αυτή την άποψη έχουμε, λοιπόν, μια πρώτη καταγραφή και μια πρώτη ιστορική αναδρομή σε δύο συγκλίνοντα πεδία έρευνας που έχουν μακρά πορεία και των

οποίων η σπουδή ξεκινά τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα.

Οι δύο επιμελητές προσπάθησαν να ανθολογήσουν μερικά από τα ονόματα που ασχολήθηκαν, λιγότερο ή περισσότερο, με το πεδίο. Ο πρώτος τόμος κάλυψε ένα μέρος του πεδίου της επικοινωνίας (communication). Ο δεύτερος τόμος κάλυψε το πεδίο των πολιτισμικών σπουδών (cultural studies). Με βάση τις προηγούμενες θέσεις θα έπρεπε και οι δύο τόμοι να συνεξεταστούν ως συμπληρωματικοί. Μια συμπληρωματικότητα που έχει σχέση τόσο με το περιεχόμενο όσο και με τη μορφή τους. Για το περιεχόμενο θα αναφερθούμε εκτενέστερα παρακάτω. Για τη μορφή, όμως, θα πρέπει να παρατηρήσουμε πως κάθε ανθολογία επιχειρεί με τον τρόπο της μια ιστορική αναδρομή. Βέβαια, κάθε ιστορική αναδρομή, ουσιαστικά, παρουσιάζει την αφετηρία αυτού που την επιχειρεί. Αν λάβουμε δε υπόψη πως οι αφετηρίες που οδηγούν στο πεδίο της επικοινωνίας είναι περισσότερες από μία, καθίσταται εμφανές πως οι δύο επιμελητές άφησαν έξω από το στόχαστρό τους άλλες συνιστώσες του επικοινωνιακού χώρου και επικεντρώθηκαν ουσιαστικά σε δύο: την κοινωνιολογία και τις πολιτισμικές σπουδές.

2. Η προϊστορία της έρευνας: προπολεμική εποχή

α. Η Αμερική και το μήνυμα του μέσου

Η πρώτη αναφορά στο πεδίο της επικοινωνίας αποδίδεται στον Αμερικανό κοινωνιολόγο T. Cooley (Η σημασία της επικοινωνίας), ο οποίος επιχειρεί, το 1909, να διακρίνει με σύγχρονο τρόπο τη «σημασία της επικοινωνίας» και να ορίσει τις πρώτες σύγχρονες παραμέτρους του φαινομένου. Με το κείμενο αυτό ξεκινά ο τόμος *Το μήνυμα του μέσου*, και ακολουθούν κείμενα και αποσπάσματα κειμένων που αναφέρονται στην προπολεμική έρευνα από τη σκοπιά της Αμερικής. Καθόλου τυχαίο αυτό, βέβαια, μια και στις ΗΠΑ η επικοινωνία ήδη από τη δεκαετία του 1920 συγκροτείται σε πεδίο έρευνας. Έτσι, π.χ., με το απόσπασμα του W. Lippmann (Η φύση των ειδήσεων) του 1922, που παρατίθεται, γίνεται κατανοητό το πόσο προχωρημένος ήταν ο προβληματισμός για το πεδίο στην άλλη μεριά του Ατλαντικού.

Πράγματι, η συμβολή του Αμερικανού δημοσιογράφου Walter Lippmann στάθηκε αποφασιστική στην εξέλιξη της επικοινωνίας. Ο Lippmann, το 1922, πρώτος συνόψισε ορισμένες κριτικές παρατηρήσεις για τις επιδράσεις (effects) της ειδησεογραφίας στην κοινή γνώμη. Στην ίδια κατεύθυνση βρίσκεται και η συμβολή του Α-

μερικανού κοινωνιολόγου R. Park (Σκέψεις για την επικοινωνία και την κουλτούρα), που εξετάζει την επικοινωνία και τη διάδοση των μηνυμάτων ως συνάρτηση της κουλτούρας αλλά και του οικονομικού ανταγωνισμού. Ο Park, λοιπόν, με το κείμενο αυτό θέτει προς συζήτηση, ήδη από τη δεκαετία του '30, μερικές από τις σύγχρονες έννοιες και δείχνει πόσο υψηλός ήταν ο προβληματισμός για την επικοινωνία στις ΗΠΑ σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Από αυτή την άποψη, η ανθολογηση του τόμου είναι ενδεικτική.

β. Η Ευρώπη και η κουλτούρα των μέσων

Η ευρωπαϊκή διαδρομή στην έρευνα του πεδίου ξεκινά πιο αργά και η αφετηρία της ήταν η κουλτούρα και η βιομηχανία της κουλτούρας, παρά αυτά καθ' εαυτά τα ΜΜΕ. Στην οργάνωση αυτών των πρώτων απόψεων βρίσκουμε τη Σχολή της Φρανκφούρτης (από το 1923 και μετά), ενώ ορισμένα σπέρματά της ανιχνεύουμε στις κριτικές παρατηρήσεις του Α. Γκράμσι (γύρω στο 1934).

Οι ερευνητές της Σχολής της Φρανκφούρτης εστιάζουν από κοινωνιολογική σκοπιά τη μαζική κοινωνία σε σχέση με την πολιτιστική βιομηχανία (culture industry), μια έννοια που αυτοί πρώτοι εισηγήθηκαν (Adorno και Horkheimer). Όμως, οι σπουδαιότερες συμβολές τους για τη δράση των ΜΜΕ διατυπώθηκαν ουσιαστικά μετά τον πόλεμο. Μόνη εξαίρεση αποτέλεσε ο Βάλτερ Μπένγιαμιν, ο οποίος με το δοκίμιό του «Η τέχνη στην εποχή της μηχανικής αναπαραγωγής» εισέρχεται στην ανάλυση της μαζικότητας της επικοινωνίας και στα προβλήματά της κατά την εποχή της μηχανικής αναπαραγωγής.³

Ουσιαστικά, η ευρωπαϊκή έρευνα καθυστέρησε κατά τον μεσοπόλεμο λόγω της ανόδου του Χίτλερ, στη Γερμανία, που οδήγησε στη διάλυση της Σχολής της Φρανκφούρτης και στη μετανάστευση των περισσότερων ερευνητών της στην Αμερική (π.χ., Αντόρνο, Χορκχάιμ, Μαρκούζε, κ.ά.). Την ίδια στιγμή ο Μουσολίνι, στην Ιταλία, σταματά την πνευματική δραστηριότητα του Αντόνιο Γκράμσι.

Το μόνο πρακτικό παράδειγμα ενός άλλου τρόπου προσέγγισης των ηλεκτρονικών μέσων επικοινωνίας στην Ευρώπη κατά την περίοδο του μεσοπολέμου αποτέλεσε η Βρετανία. Η πορεία του BBC είναι καθοριστική από αυτή την άποψη για την καταγραφή μιας άλλης εμπειρίας στα ΜΜΕ, εκτός αυτής του πλήρους ελέγχου ή του ολοκληρωτισμού στην Ευρώπη. Ήδη από το 1926 το BBC είχε καταγράψει την πρώτη σύγκρουση ραδιοφωνικών και κρατικών αρχών.

Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, γίνεται σαφές πως η ευρωπαϊκή έρευνα ξεκίνησε από άλλη αφετηρία και λόγω των εξελί-

ξεων καθυστέρησε σημαντικά. Τούτο γίνεται εμφανές αν ανατρέξουμε στον δεύτερο σχολιαζόμενο τόμο. Από την ανθολογηση είναι εύκολο να διαπιστώσουμε πως οι ευρωπαϊκές συμβολές στην έρευνα του πεδίου, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις αρχίζουν στον μεσοπόλεμο (Γκράμσι, Αντόρνο), ουσιαστικά σχηματοποιούνται μετά τον πόλεμο. Αυτό δείχνουν και οι ανθολογήσεις του δεύτερου τόμου (Αντόρνο, Ουίλιαμς κ.ά.).

γ. Ορισμένα συμπεράσματα για τον μεσοπόλεμο

Με βάση τα παραπάνω, είναι εμφανές πως η συστηματική ενασχόληση με τα ΜΜΕ ξεκινά από τους Αμερικανούς. Η έρευνά τους αρχίζει ουσιαστικά τη δεκαετία του '20 με δύο αχνά διαγραφόμενους άξονες που σχετίζονται με τις επιδράσεις (effects) των ΜΜΕ. Ο πρώτος άξονας εστιάζεται στην έρευνα για την αποτελεσματικότερη χρήση, και ο δεύτερος στην κριτική των ΜΜΕ. Οι ερευνητές που κινούνται στον πρώτο άξονα περνούν σταδιακά στην οικονομική και στην πολιτική έρευνα και προσπαθούν να κάνουν τα ΜΜΕ να χρησιμοποιηθούν αποτελεσματικότερα και ορθολογικότερα. Οι ερευνητές του δεύτερου άξονα κυριαρχούνται από αρνητικότητα για τη χρήση των ΜΜΕ και αναζητούν τρόπους υπέρβασής τους.

Η πρόοδος στη θεωρία και στην έρευνα, που θεμελιώνονται ουσιαστικά στη δεκαετία του '20, δεν είναι τυχαία. Τότε γενικεύεται η εισαγωγή του βιομηχανικού μοντέλου στον Τύπο, στους δίσκους και στον κινηματογράφο, ενώ ξεκινά και το ραδιόφωνο. Οι αρχικές διαφορές στην έρευνα που επισημάναμε μεταξύ ΗΠΑ και Ευρώπης αναφέρονται ουσιαστικά στη διαφορετική ανάπτυξη που είχαν τα ΜΜΕ στις δύο ηπείρους. Στις ΗΠΑ από τις πρώτες στιγμές της εξάπλωσής τους το κράτος είδε τα μαζικά μέσα ως ένα ακόμα πεδίο ανάπτυξης της οικονομίας της αγοράς. Η ανάπτυξη του έντυπου μαζικού επικοινωνιακού συστήματος, των πρώτων μαζικών εφημερίδων, των μαζικών βιβλίων και περιοδικών, η ιδιωτική χρήση του ραδιοφώνου και του κινηματογράφου, οδήγησαν το αμερικανικό κράτος στην προσπάθεια δημιουργίας ενός νομικού συστήματος που θα βοηθούσε την ανάπτυξη των επιχειρήσεων των ΜΜΕ. Επρόκειτο για τη διεύρυνση της αμερικανικής εμπειρίας του 19ου αιώνα, όταν στις ΗΠΑ κυριαρχούσε ο μεγάλος ανταγωνισμός του Τύπου και των βιβλίων για την αύξηση του κοινού τους.

Αντίθετα, η διαχείριση της πληροφόρησης ως δημόσιου αγαθού στην Ευρώπη πρακτικά οδήγησε στην αποκλειστική διαχείριση της ηλεκτρονικής πληροφόρησης από την εκάστοτε κυβέρνηση μέσα από την εγκαθίδρυση μεγάλων κρατικών μονο-

πωλών. Η διαχείριση της ηλεκτρονικής πληροφόρησης στην Ευρώπη πηγαίνει πίσω στον 19ο αιώνα, όταν οι περισσότερες ευρωπαϊκές κυβερνήσεις εμπόδιζαν με διάφορους νόμους την εξάπλωση του Τύπου, για να κάμψουν τις μορφές έκφρασης της αντιπολίτευσης.

Οι διαφορές, λοιπόν, στην έρευνα μεταξύ Ευρώπης και Αμερικής στον μεσοπόλεμο έχουν σχέση με τη διαφορά του προσανατολισμού των ΜΜΕ στις δύο ηπείρους. Ο αμερικανικός προσανατολισμός πέραν την αγορά είδε από την αρχή το ακροατήριο ως τη βάση της οικονομίας των επιχειρήσεων των ΜΜΕ. Ήδη από τη δεκαετία του 1920 οι Ηνωμένες Πολιτείες ανέπτυξαν επιχειρηματικά τη διαφήμιση, την έρευνα της αγοράς, τις δημόσιες σχέσεις. Λογική κατάληξη ήταν ο εστιασμός της έρευνας στα ίδια τα ΜΜΕ και στα οικονομικοπολιτικά αποτελέσματα της απήχυσής τους, στην αμερικανική πλευρά, ενώ στην ευρωπαϊκή πλευρά η επικέντρωση της προσοχής στη συμβολή τους όσον αφορά τη διαμόρφωση της κοινότητας της κοινωνίας. Τέλος, στις διαφορές Ευρώπης και Αμερικής θα πρέπει να προσθέσουμε τη διαφορετική πολιτική και κοινωνική ιστορία τους.

3. Η ιστορία της έρευνας: μεταπολεμική εποχή

α. Η έρευνα στις ΗΠΑ: Το μέσο είναι το μήνυμα

Η επικοινωνιακή θεωρία και έρευνα δεν σταμάτησε ποτέ στην Αμερική. Για πρώτη φορά, με τη χρήση της αναλυτικής κοινωνικής έρευνας και παρατήρησης, οδηγούμεστε σε ουσιαστικά επιστημονικά συμπεράσματα για την πολιτική χρήση των ΜΜΕ με την πρωτοποριακή, για την εποχή της, έρευνα των Λάζαρσφιλντ και Κατζ (1940), η οποία εξέτασε τα αποτελέσματα των ΜΜΕ στην εκλογική συμπεριφορά των ψηφοφόρων στις ΗΠΑ. Τμήμα αυτής της άποψης παρουσιάζεται στον πρώτο τόμο (*Το μήνυμα του μέσου*) με το κείμενο του Κατζ που ανθολογείται, και το οποίο δείχνει μια από τις κατευθύνσεις του προβληματισμού στην Αμερική μετά τον πόλεμο (Οι δύο βαθμίδες στη ροή της επικοινωνίας).

Όμως, από αυτή την παρουσίαση παραλείπεται ουσιαστικά ο κύριος εισηγητής της άποψης αυτής, ο Λάζαρσφιλντ. Ο Λάζαρσφιλντ (Αυστριακός επιστήμονας που κατέφυγε στην Αμερική λόγω Χίτλερ και εμβάθυνε στην κοινωνιολογία) ανέπτυξε πλούσια δράση στο χώρο της επικοινωνιακής έρευνας. Η έρευνά του το 1940, μαζί με τον Κατζ, «Two steps flow of communication» άλλαξε την έρευνα στο πεδίο της σύγχρονης επικοινωνίας. Ο Λάζαρσφιλντ και οι απόψεις του ουσιαστικά κυριάρχησαν στην επικοινωνιακή έρευνα (ο Λάζαρ-

σφιλντ αποκλήθηκε «the dominant paradigm».⁴ Κατά τον Λάζαρσφιλντ, η έρευνα του περιεχομένου των ΜΜΕ γίνεται για συγκεκριμένα, μετρήσιμα, μικρής διάρκειας, ατομικά χαρακτηριστικά που καθορίζουν τα αποτελέσματα της στάσης και της συμπεριφοράς του κοινού. Κατ' αυτό τον τρόπο, αν τα ΜΜΕ χρησιμοποιηθούν διαφορετικά μέσα στο πλαίσιο του υπάρχοντος κοινωνικού μοντέλου, μπορούν να συμβάλλουν θετικά στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης. Με τις θέσεις του αυτές ο Λάζαρσφιλντ στάθηκε εισηγητής μιας ολόκληρης άποψης (administrative research) που κυριάρχησε στο χώρο, και βρέθηκε αντιμέτωπος με τους θεωρητικούς της Φρανκφούρτης.⁵

Όμως η αμερικανική επικοινωνιακή έρευνα μετά τον πόλεμο έχει να επιδείξει ολόκληρη σειρά νέων απόψεων και πρακτικών. Κι αυτό, γιατί στο πεδίο έχει πια εισέλθει το πιο μαζικό ΜΜΕ: η τηλεόραση. Οι επιμελητές του τόμου *Το μήνυμα του μέσου* από όλη τη μακρά σειρά των Αμερικανών ερευνητών επιλέγουν να παρουσιάσουν το κλασικό μοντέλο του Η. Laswell: ένα μοντέλο που συνοψίστηκε το 1948 από τον Λάζγουελ σε πέντε ερωτήσεις: Ποιος; Λέει τι; Από ποιο μέσο; Σε ποιον; Με τι αποτέλεσμα; (Who? Says What? In Which Channel? To Whom? With What Effect?). Πρόκειται για ένα «τεχνικό» μοντέλο που προσπαθεί να αναλύσει τη σχέση μηνύματος, μέσου και κοινού. Αλλά δεν ήταν το μόνο: ήταν, όμως, το πιο κλασικό του είδους. Υπήρξαν και άλλα «τεχνικά» μοντέλα επικοινωνίας, που δεν αναφέρονται εδώ, όπως π.χ. των Shannon και Weaver (1949) που βασιζόταν στις εξελίξεις της επιστήμης της κυβερνητικής κ.λπ.⁶

Την ίδια περίοδο, επίσης, η αμερικανική επικοινωνιακή ανάλυση δεν εμφάνισε μόνο νέα μοντέλα, αλλά και νέους τρόπους έρευνας. Η αδυναμία ενός τόμου, όπως αυτός που κινούμενος εδώ, συνίσταται αποκλειστικά πως από όλη τη μεγάλη πραγματικά αυτή συνεισφορά εμφανίζονται μόνο κάποια σπέρματα. Και παρά την προσπάθεια των επιμελητών με το εισαγωγικό κείμενο, πολλά πράγματα μένουν έξω από το σχολιασμό. Όπως, για παράδειγμα, η πρωτοποριακή για την εποχή της έρευνα των Κ. και G. Lang, η οποία ανέλυε τον τρόπο «παρουσίασης» από την τηλεόραση της υποδοχής του στρατηγού Μακ Άρθουρ, στο Σικάγο το 1954. Η συγκεκριμένη έρευνα σηματοδοτεί ένα άλμα στις ερευνητικές προσπάθειες καθώς, ουσιαστικά, για πρώτη φορά εξετάζεται η σχέση της τηλεόρασης με τις εφημερίδες και η τηλεοπτική παρουσίαση που από την αρχή στοχεύει να ανταποκριθεί σε μια εκ των προτέρων κατασκευασμένη εικόνα.⁷

Την ίδια περίοδο, η αμερικανική έρευνα εμπλουτίζει τις αναζητήσεις της τόσο

με αναλύσεις, όπως αυτή του D. Lerner για το «πέρασμα από την παραδοσιακή κοινωνία», όσο και με τις θέσεις του W. Schramm για το μεγάλο «σταυροδρόμι της επικοινωνίας», που προσπαθεί να αγγίξει περισσότερα του ενός πεδία έρευνας.

Από όλη τη γόνιμη περίοδο που φτάνει ως τα μέσα της δεκαετίας του '60, το υπό κρίση βιβλίο ανθολογεί μόνο ένα μικρό απόσπασμα από τον κλασικό Αμερικανό κοινωνιολόγο C. Wright Mills και ένα κείμενο από την εργασία του D. Boorstin (Από τη συλλογή στην κατασκευή των ειδήσεων), ενδεικτικό για την πλούσια προβληματική που είχε πια αναπτυχθεί γύρω από την ειδησεογραφία. Όμως, από αυτή τη γόνιμη αμερικανική περίοδο μένει έξω από την ανθολόγηση ο Αμερικανός κοινωνιολόγος Daniel Bell, που πρώτος εισηγείται τη συμβολή και τον αποφασιστικό ρόλο των ΜΜΕ στη μεταβιομηχανική κοινωνία.⁸

Ακολουθεί ένα κλασικό κείμενο του Καναδού μελετητή Marsal MacLoughan. Ο Μακλούαν στη δεκαετία του '60 έδωσε πολύ μεγάλη έμφαση στην τεχνολογία των ΜΜΕ. Η άποψή του, που από πολλούς χαρακτηρίστηκε ως τεχνολογικός ντετερμινισμός, συνοψίζεται αρκετά καλά στο κείμενο (Το μέσο είναι το μήνυμα) που ανθολογείται στο βιβλίο και του οποίου ο τίτλος αποτελεί αντιστροφή του τίτλου του Μακλούαν.

Από όλες τις προηγούμενες αναφορές καθίσταται φανερό το εύρος και η δυναμική του πεδίου της επικοινωνίας στις δύο πρώτες δεκαετίες μετά τον πόλεμο, στην Αμερική. Η μεγάλη συνεισφορά αλλά και η διαφορετικότητα των εμπλεκόμενων πεδίων οδήγησε τον Barelson στο απαισιόδοξο συμπέρασμα πως, στο τέλος της δεκαετίας του '50, η εξαιρετικά μεγάλη διεύρυνση των ενδιαφερόντων της επικοινωνίας είχε πια οδηγήσει στο μαρασμό της ως αυτόνομου έρευνας και στη διάχυση (ή εξαφάνιση) της σε μια σειρά άλλες επιπτώσεις και πεδία. Όμως αυτό που έγινε ήταν το αντίστροφο: η επικοινωνία όχι μόνο δεν διαχύθηκε σε πεδία έρευνας, αλλά έγινε πόλος σύγκλισης επιστημών και πεδίων.

Τέλος, το πρόβλημα των αναφορών του τόμου που εξετάζουμε, από ένα σημείο και μετά δεν είναι πρόβλημα των επιμελητών που σχολιάζουμε εδώ, αλλά της πενιχρής ελληνικής βιβλιογραφίας. Γιατί από την πλούσια διεθνή βιβλιογραφία δεν θα ήταν μάλλον δυνατό να συμπεριληφθούν στις σελίδες ενός τόμου πολύ περισσότερα πράγματα. Έτσι, η παρούσα κριτική στόχο έχει να υποψιάσει για την ύπαρξη ολόκληρου του χώρου που είναι άγνωστος στην Ελλάδα και λανθάνει στις σελίδες του κρινόμενου βιβλίου.

β. Η έρευνα στην Ευρώπη: οι πολιτισμικές σπουδές

Κατά τον S. Hall, αφετηρία των πολιτισμικών σπουδών ήταν μια σειρά μελετών που εκδόθηκαν κατά τη δεκαετία του '50 στην Αγγλία και συνέκλιναν με τις παρατηρήσεις τους γύρω από τις αλλαγές της αγγλικής κουλτούρας (Τόμσον, Χόγκαρτ, Ουίλιαμς).⁹

Οι συστηματικότερες, όμως, προσπάθειες στο πεδίο της επικοινωνίας έγιναν από τον R. Williams. Ο Ουίλιαμς, στη δεκαετία του '50, με αφετηρία του την αγγλική λογοτεχνική κριτική προχώρησε στη μελέτη της κουλτούρας και έφτασε, με το κλασικό *Culture and Society*, στο πεδίο της επικοινωνίας.¹⁰ Στη δεκαετία του '60 έδωσε μερικά από τα κλασικά του έργα, όπως το *Long Revolution* και το *Communication*, από το οποίο είναι και το κείμενο που ανθολογείται στον δεύτερο τόμο.

Πρακτικά, θα πρέπει να κατατάξουμε στις μεταπολεμικές ευρωπαϊκές συνεισφορές και τη συμβολή των θεωρητικών της Φρανκφούρτης. Από αυτές τις κλασικές, για τις πολιτισμικές σπουδές, συμβολές της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου είναι και το κείμενο του Αντόρνο που ανθολογείται στην *Κουλτούρα των μέσων*. Βέβαια, και εδώ το κείμενο του Αντόρνο καλείται να αντιπροσωπεύσει τόσο τον Χορκχάιμερ όσο και τον Μαρκούζε, που κείμενά τους θα μπορούσαν να έχουν συμπεριληφθεί αν η ανθολογία είχε εστιαστεί στο πολιτισμικό πεδίο και δεν είχε ξεφύγει σε μια πιο γενική προσέγγιση του χώρου.

Αποτέλεσμα αυτής της πολύ γενικής προσέγγισης είναι και τα σχετικά κείμενα κορυφαίων διανοητών, όπως του κλασικού Αμερικανού κοινωνιολόγου και πατέρα του δομολειτουργισμού Τάλκοτ Πάρσονς καθώς και του συνεργάτη του Έντουαρντ Σιλς, τα οποία συμπεριλαμβάνονται στον τόμο, χωρίς όμως να μπορεί να ισχυριστεί κανείς πως οι μελετητές αυτοί αντιπροσωπεύουν αποκλειστικά το πεδίο των πολιτισμικών σπουδών. Στην ίδια, επίσης, κατηγορία εντάσσεται και το κείμενο της Χάννα Αρεντ, που υπήρξε κατ' εξοχήν πολιτική φιλόσοφος, από τις μεγαλύτερες του 20ού αιώνα, ή ακόμα και το κείμενο του Μποτριγιάρ.

Σίγουρα τα κείμενα των ανωτέρω αποτελούν συμβολές στο πεδίο. Όμως το πρόβλημα είναι πως στην Ελλάδα το πεδίο τώρα αρχίζει να σχηματοποιείται. Θα ήταν, λοιπόν, καλύτερα η ανθολογία να βασιζόταν στις κλασικές περιπτώσεις του πεδίου, και όχι στους κλασικούς που συνεισέφεραν και σε αυτό το πεδίο.

γ. Αμερική και Ευρώπη: Προς διεύρυνση και ενοποίηση του πεδίου

Τα ανθολογούμενα κείμενα των δύο τόμων σταματούν γύρω στο 1970. Κι έτσι είναι ί-

σως καλύτερα. Γιατί απλώς δίνουν κάποια στίγματα μιας μεγάλης διαδρομής, η οποία τις δύο επόμενες δεκαετίες θα έπαιρνε νέες διαστάσεις. Γιατί στις δύο επόμενες δεκαετίες η αμερικανική έρευνα θα εμπλουτιστεί σημαντικά, ενώ θα ξεκινήσει με συστηματικότητα η έρευνα στην επικοινωνία και στην Ευρώπη. Ήδη από την περίοδο αυτή και μετά οι Αμερικανοί μελετητές θα συμπεριλάβουν και τις πολιτισμικές έρευνες στο επικοινωνιακό στόχαστρό τους, με έξοχα παραδείγματα τις εργασίες των James Carey, Dan Lacy κ.ά. Ταυτοχρόνως, στην Ευρώπη θα αναδειχθούν ερευνητές, όπως οι Nicholas Garnham, Peter Golding, Graham Murdock, P. Elliott, A. Mattelart, Stuart Hall κ.ά., ενώ η επικοινωνιακή έρευνα θ' αρχίσει να εστιάζεται, από τη δεκαετία του '60 και μετά, με συστηματικότητα στα ΜΜΕ και στις συνέπειές τους (π.χ. η έρευνα *Communications and Demonstration*¹¹ του 1968 κ.λπ.). Τέλος, στην ευρωπαϊκή πλευρά θα διευρυνθεί η μεγάλη παράδοση στην έρευνα της κουλτούρας, και με το πεδίο της επικοινωνίας θα ασχοληθούν στοχαστές, όπως οι Ρολάν Μπαρτ, Ουμπέρτο Έκο κ.ά.

Αν θέλουμε να δούμε την πορεία της έρευνας και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού αυτές τις δύο πρώτες περιόδους (τον μεσοπόλεμο και τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες) και στα πεδία στα οποία αναφέρονται τα δύο κρινόμενα βιβλία, μπορούμε να συνοψίσουμε πως η ανάπτυξη της έρευνας στα ΜΜΕ στις δύο εξεταζόμενες περιόδους χαρακτηρίζεται από τις πολύ μεγάλες διαφορές μεταξύ Αμερικής και Ευρώπης. Διαφορές που δεν είναι άμοιρες των πολύ διαφορετικών οικονομικών αντιλήψεων που επικράτησαν στο χώρο των ΜΜΕ, στις πλευρές του Ατλαντικού.

Ο αμερικανικός προσανατολισμός προς την οικονομία της αγοράς είδε από την αρχή το ακροατήριο ως ακρογωνιαίο λίθο των ΜΜΕ και, τα ΜΜΕ φυσικά, ως επιλήψεις. Η ομοιογενική κυβερνηση παρενέβαινε στο επικοινωνιακό περιβάλλον μέσα από ένα χαλαρό σύστημα, το οποίο βασιζόταν σε μια κεντρική επιτροπή ελέγχου των επικοινωνιών (FCC), και οι ρυθμίσεις στις περισσότερες περιπτώσεις είχαν συντονιστικό ρόλο. Μέσα σ' αυτή την προοπτική δεν ήταν τυχαίο που, ήδη από τη δεκαετία του 1920, οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν αναπτύξει επιχειρηματικά τη διαφήμιση, την έρευνα της αγοράς και τις δημόσιες σχέσεις. Το ραδιόφωνο είχε θέσει το λειτουργικό πλαίσιο, και σε αυτό προσαρμόστηκε και η τηλεόραση στα τέλη της δεκαετίας του '40 και στη δεκαετία του '50. Δεν ήταν καθόλου τυχαίο που η είσοδος της διαφήμισης και της συνακόλουθης σύνδεσης των ΜΜΕ με την οικονομία της αγοράς στις ΗΠΑ γίνεται ήδη για πρώτη φορά στη δεκαετία του '20 με το

ραδιόφωνο, και συνεχίζει και με την τηλεόραση μέχρι σήμερα.

Αντίθετα με την Αμερική, στην Ευρώπη τα ηλεκτρονικά μέσα μαζικής επικοινωνίας ήταν κρατικά, και η οικονομική τους βάση ήταν είτε οι κρατικές επιχορηγήσεις, είτε ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές άδειες (Βρετανία) που πλήρωναν οι χρήστες. Ο έλεγχος των μέσων από την εκάστοτε πολιτική εξουσία ήταν απόλυτος και το επικοινωνιακό περιβάλλον ρυθμιζόταν σε μεγάλο βαθμό από την κεντρική κυβέρνηση.

Οι αλλαγές στην Ευρώπη άρχισαν τη δεκαετία του '70. Καθόλου τυχαία, λοιπόν, δεν άλλαξε η έρευνα και στην Ευρώπη από αυτή την περίοδο και μετά. Από αυτό το σημείο, η έρευνα αρχίζει ν' αναπτύσσεται με μεγαλύτερη ταχύτητα και παρατηρούνται συγκλίσεις της ευρωπαϊκής και της αμερικανικής αντίληψης.

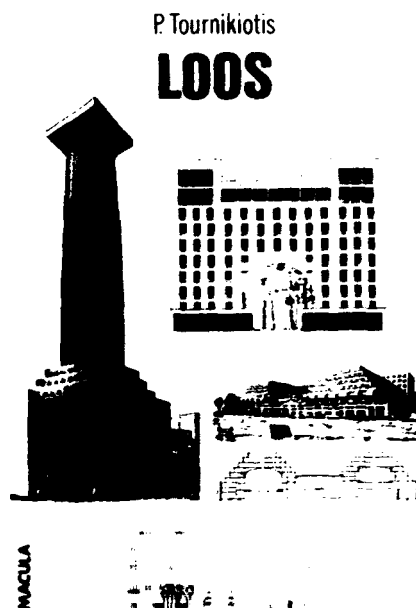
Μέσα από αυτές τις δύο διαφορετικές εμπειρίες ενηλικιώθηκαν, στον μεταπολεμικό κόσμο, οι βιομηχανίες των ΜΜΕ και περάσαμε από τη βιοτεχνική στη βιομηχανική φάση. Μέσα από αυτή τη διαδικασία εξελίχθηκε τόσο η μακρά θεωρητική παράδοση της ευρωπαϊκής έρευνας όσο και ο εμπειρισμός και η αναλυτική προσέγγιση της αγγλοαμερικανικής σκέψης, και παρατηρήθηκε βαθμιαία σύγκλιση απόψεων στο πεδίο της επικοινωνιακής έρευνας: μια σύγκλιση που εστίασε στον καθοριστικό ρόλο της οικονομίας και της τεχνολογίας τη διαχείριση των ΜΜΕ. Η έρευνα στο πεδίο της κουλτούρας απέκτησε ευρύτερη διάσταση, προχωρώντας από τα πολιτιστικά στα πολιτισμικά φαινόμενα. Έτσι, εισήλθαμε στον αστερισμό της αποτελεσματικότητας για οικονομικούς αλλά και για πολιτικούς λόγους. Σε αυτό βοήθησε η γενίκευση της χρήσης των Η/Υ και των στατιστικών μετρήσεων, που ανέδειξαν κυρίαρχο στοιχείο την εξειδίκευση σε όλα τα πεδία της επικοινωνιακής έρευνας. Όμως όλα αυτά είναι μια άλλη ιστορία που, για να ξετυλιχτεί, χρειάζεται συστηματική συνέχεια ανθολογιών και εκδόσεων, όπως είναι οι δύο πρώτοι τόμοι που σχολιάσθηκαν εδώ. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Ferment in the Field», An International Symposium (35 essays), in *Journal of Communication*, Volume 33, N. 3, Summer 1983.
2. James D. Halloran, «A Case for Critical Eclecticism», ό.π., σελ. 270.
3. W. Benjamin, «The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction», in *Mass Communication and Society*, ed. by J. Curran et al, Arnold, London 1977.
4. Todd Gitlin, «The dominant paradigm», in *Theory and Society*, Volume 6 (July-November 1978), Elsevier-Amsterdam.

5. Todd Gitlin, ό.π.
6. John Fiske, *Introduction to Communication Studies*, Routledge, London-New York, 1982.
7. K. Lang and G.E. Lang, «The Unique Perspective of Television and its Effects», *American Sociological Review*, V.18, σελ. 103-112, 1953.
8. D. Bell, «The Social Framework of the Information Society», στο *The Microelectronic Revolution*, ed. by T. Forester, Basil Blackwell, Oxford 1980.
9. Stuart Hall, «Cultural Studies: Two Paradigms», στο *Culture, Ideology and Social Process*, ed. by T. Bennett et al, Open University Press, London 1986.
10. R. Williams, *Culture and Society 1780-1950*, Chatto and Windus, London 1958.
11. J. Halloran, P. Elliott, G. Murdock, *Demonstrations and Communication: A Case Study*, Penguin, London 1970.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΤΟΥΡΝΙΚΙΩΤΗ
Loos
Εκδόσεις Macula
Παρίσι 1991, σελ. 221
151 εικόνες, σημειώσεις
και ευρετήριο

ΤΟ ΝΑ ΓΡΑΨΕΙΣ μια κριτική για το βιβλίο ενός φίλου έχει δυσκολίες – πόσο μπορείς άραγε να είσαι «αντικειμενικός»; – αλλά και ευκολίες, γιατί έχεις τόσες φορές συζητήσει μαζί του γι' αυτό, με τη μια ή την άλλη ευκαιρία, και έτσι είναι σαν να το ξέρεις πριν καν το πάρεις στα χέρια σου. Στην περίπτωση, πάντως, του Loos του Π. Τουρνικιώτη, η ευχαρίστηση από την ανάγνωση του βιβλίου δεν αφορούσε μόνο την αναγνώριση παλιότερων ανταλλαγών, αλλά και τη διαπίστωση πως το τελικό προϊόν ξεπερνούσε αισθητά κάθε κατασκευή της μνήμης. Γιατί ο συγγραφέας έχει εδώ κατορθώσει ίσως το πιο δύσκολο: να διεκπεραιώσει τη ζωή και το έργο ενός τόσο σύνθετου, ιδιότυπου, αινιγματικού και αμφιλεγόμενου αρχιτέκτονα ώστε να απευθύνεται στον «κοινό αναγνώστη» άμεσα, χωρίς να απαιτεί τις εξασκημένες ικανότητες ενός «ειδικού».

Ένας, λοιπόν, Loos για τον «κοινό αναγνώστη», που ήδη έχει μεταλάβει, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, των κάπως σκοτεινών κειμένων της πρόσφατης αρχιτεκτονικής φιλολογίας; Που έχει μάθει κι αυτός (τι να κάνει;) να «κλείνει το μάτι» και να δουλεύει με «λογοπαίγνια» ως βέρος μετα-μοντέρνος; Και να ισχυριζόμαστε, επιπλέον, πως αυτός ο «νέος» Loos έχει επιτέλους αποκατασταθεί στις σωστές του διαστάσεις, μακριά από τους τόσο προσφιλείς ακρωτηριασμούς που επέβαλε η ορθοδοξία του μοντερνισμού,

θεωρώντας τον προπομπό και απόλυτο αρνητή του εκλεκτικισμού και της διακόσμησης; Αλλά –και εδώ το πράγμα σκώνεται– μεγάλη συζήτηση– την ίδια στιγμή, ο Loos αυτός να μην υποτάσσεται ούτε στις σημερινές μόδες για το πώς κάνουμε αρχιτεκτονική;

Νομίζω πως το μεγάλο μυστικό του βιβλίου του Παναγιώτη Τουρνικιώτη είναι η απατηλή απλότητά του. Μεταμφιεσμένο σε «χρηστική» έκδοση που αποφεύγει κάθε εκδήλωση μνημειακότητας και στόμφου, με πολλές κατατοπιστικές φωτογραφίες και σχέδια, και με ένα κείμενο διαυγέστατο αλλά συνάμα επαρκέστατο, κατορθώνει να συνδέσει όλη την παλιότερη βιβλιογραφία πάνω στον Loos με όλες τις εννοιολογικές μεταπτώσεις και αντιφάσεις της, με τη σύγχρονη «απελευθερωμένη» ματιά που δέχεται τα πράγματα «όπως είναι», αλλά χωρίς να παραιτείται παράλληλα από ερμηνευτικές απόπειρες. Μάλλον το αντίθετο συμβαίνει: ο «νέος» Loos που έτσι προβάλλει έχει υποδειγματικά αναλυθεί μέσα από πολλαπλά πρίσματα, αντίστοιχης με αυτόν συνθετότητας, ώστε το τελικό προϊόν να διατηρεί ακέραιη όλη του τη γοητεία.

Γιατί, όπως και να το κάνουμε, μόνο σήμερα μπορούν να αποτολμηθούν τέτοιες απαιτητικές ανασυνθέσεις του γραπτού λόγου και του σχεδιασμένου έργου (ως αντιστοιχίας ή αντίστιξης) ενός τόσο σημαντικού αρχιτέκτονα. Κάτι τέτοιο θα ήταν φύσει αδύνατο πριν από μερικές δεκαετίες ή τότε που ακόμα ζούσε ο Loos, και ας ήταν ακόμα νωπά τα ίχνη της παρουσίας του. Ο λόγος είναι πως, σε εκείνη την ακόμη «αθώα» εποχή, το να μιλάς για «παράδοση» με τους όρους του Loos, δηλαδή για την ιστορική συνέχεια από τον Παλλάντιο ως τον Σίνκελ, ή για τη διακόσμηση «ως έγκλημα» ενώ την ίδια στιγμή την χρησιμοποιείς σε ελεύθερο συνδυασμό με καθαρούς γεωμετρικούς όγκους, ή το να αρνείσαι την πρωτοπορία με το ένα χέρι ενώ με το άλλο σχεδιάζεις πράγματα που γίνονται «ευαγγέλια» του μοντερνισμού, ήταν κάτι τελείως ακατανόητο.

Και εδώ είναι που ο Π. Τουρνικιώτης φανερά χαίρεται να μας περιάγει σε όλες τις σκόπιμες αποσιωπήσεις και αποκρύψεις που έγιναν στο παρελθόν ώστε να διαφυλαχθεί η μοντερνιστική υστεροφημία του Loos (όπως, π.χ., η επίμονη προβολή της «καθαρότης» όψης προς τον κήπο της οικίας Steiner ενώ η ανορθόδοξη πρόσοψη πάντα κρυβόταν, όπως η σιωπή γύρω από τη χρήση ψεύτικων ξύλινων δοκαριών και καταξιωμένων «παραδοσιακών» επίπλων σε εσωτερικά, όπως η περιφρόνηση της αρχής της «ειλικρίνειας» των υλικών). Εκεί, άλλωστε, βρίσκεται και ο πυρήνας της απόλαυσης που μπορεί σήμερα να προσφέρει ένα τέτοιο βιβλίο.

όταν «ιερόσυλα» κατεδαφίζει τους μύθους και αποκαθιστά τον Loos στο πραγματικό του βάθρο, όπως του ταιριάζει να είναι, παράδοξα σύγχρονος και παλιός. Η διαχρονικότητα αυτή, όπως μας διδάσκει ο Π. Τουρνικιώτης, δεν αποκτήθηκε τυχαία: ο Loos την επιδίωξε πηγαίνοντας πάντα ενάντια στο ρεύμα, προκαλώντας σκάνδαλα αλλά ανοίγοντας και δρόμους που πολύ αργότερα φάνηκε η αξία τους.

Μιλώντας παραπάνω για μοναδική απόλαυση δε νομίζω πως υπερέβαλα, αφού μάλιστα η απόλαυση αυτή σε συνοδεύει σε όλη την πορεία μέσα στο κείμενο, καθώς η μία έκπληξη διαδέχεται την άλλη και βλέπεις να ανατρέπονται απόψεις που θεωρούσες εδραιωμένες ενώ μέσα από διεισδυτικές παρατηρήσεις γίνεσαι διακριτικός κοινωνός εκείνης της εποχής και του «ιδιωτικού» Loos, κομψού κοσμοπολίτη, σε συνεχή κίνηση ανάμεσα στους πρωτοποριακούς κύκλους των ευρωπαϊκών μεγαλουπόλεων, ορθολογιστή και βιτριολικού κριτικού, λάτρη και βαθιού γνώστη των πολύτιμων υλικών, εισηγητή του περίφημου *gauprian* και αρνητή κάθε γλυκερού τοπικισμού.

Είναι πολύ πιθανό μια επόμενη γενιά να αναθεωρήσει, όπως οφείλει, τις σημερινές απόψεις για τον Loos, μια και η διαδικασία «ανάγνωσης» ποτέ δεν κλείνει. Και όσο πιο ζωντανός αποδεικνύεται ο Loos, τόσο πιο έτοιμος θα είναι για νέες ερμηνείες. Εκείνο, πάντως, που κατά τη γνώμη μου είναι αναμφισβήτητο είναι πως ο Π. Τουρνικιώτης έδωσε το δικό μας στίγμα με τον πιο καίριο τρόπο. Το ότι αυτό έγινε σε γαλλική έκδοση, και όχι σε ελληνική, αυτόματα εξασφαλίζει από τη μία μεριά ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό ενώ από την άλλη δείχνει στους αιώνια απαισιόδοξους για την ελληνική απομόνωση ότι υπάρχουν τρόποι να ξεπεραστεί το χάσμα με τη διεθνή επικαιρότητα. Και αν αυτό γίνεται σήμερα με τρομερή δυσκολία, ευκαιριακά και με τους όρους της Δύσης, τα πράγματα δεν πρόκειται να είναι ριζικά διαφορετικά στο άμεσο μέλλον – οπότε να ξέρουμε ποιο είναι το τίμημα και οι αντιπαροχές του. ■

ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΑΡΑΠΟΓΛΟΥ
ΒΑΣΙΛΗ Γ. ΝΙΤΣΙΑΚΟΥ
Παραδοσιακές κοινωνικές δομές
Εκδόσεις Οδυσσέας, 1991

Έτσι μπορεί να εξηγηθεί και η αίσθηση μιας χρονίζουσας μετάβασης που τείνει να καταστήσει έμμονη ιδέα το αίτημα της "ανάπτυξης" στη σύγχρονη Ελλάδα.

Ο ΒΑΣΙΛΗΣ ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ στο βιβλίο του *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές αναλαμβάνει να μας ξεναγήσει στον «Ηπειρωτικό χώρο»*, με την ευρύτερη έννοια του όρου. Ο ίδιος προέρχεται από αυτόν, αποτελεί αδιάσπαστο κομμάτι του, συμμετέχει και λειτουργεί ενεργά σε όλες τις εκφάνσεις της τοπικής ζωής.

Έχοντας διανύσει «εξω-χωρική» πορεία, αποστασιοποιείται συναισθηματικά, αναλύει διαχρονικά, συνθέτει εννοιολογικά και αποπειράται να εξηγήσει ολιστικά τις παραδοσιακές κοινωνικές δομές του «αγροτικού χώρου». Η τεχνική της παράθεσης «διαφανειών» του χώρου αποδεικνύεται άριστη μέθοδος κατανόησης των κοινωνικών δομών, και όχι μόνο. Έτσι, η κοινότητα, η συγγένεια, οι σχέσεις παραγωγής εγγεγραμμένες στον γεωγραφικό χώρο δηλώνουν παράλληλα και τις ιδιαιτερότητες κάθε κοινωνικής ομάδας. Η ανάδειξη ακριβώς αυτής της ιδιαιτερότητας, που περιέχεται στο έργο του Βασίλη Νίτσιακου, αποτελεί σημαντικό βήμα απόκτησης «εθνικής βιβλιογραφίας» σε θέματα κοινωνικών δομών, σχέσεων παραγωγής, θεσμών, μηχανισμών λειτουργίας κ.λπ.

Ο Β. Νίτσιακος, παραμερίζοντας τον κανόνα εφαρμογής του «αλάθητου δυτικού μοντέλου», παραθέτει συγκριτικά την ξένη βιβλιογραφία. Παρ' όλα αυτά, εκτεταμένες αναφορές σε ξένους συγγραφείς αποδυναμώνουν, κατά την άποψή μας (π.χ., στα κεφάλαια οικογένεια και σχέσεις παραγωγής), τους στόχους του βιβλίου.

Ουσιαστικά, και ύστερα από σύντομη διαδρομή, ο αναγνώστης οδηγείται στα ίχνη της ιδιαίτερης πολιτιστικής ταυτότητας, όπου, π.χ., το νόμισμα δεν έχει συναλλαγματική αξία ή το «ethos» κυριαρχεί στη λειτουργία της κοινωνίας και της οικονομίας.

Παρουσιάζεται, λοιπόν, ένας παραδοσιακός πολιτισμός που διαρκώς εξελίσσεται μέσ' από «μεγάλες διάρκειες μετάβασης». Έτσι εισάγεται η έννοια του ιστορικού προσδιορισμού της παράδοσης, που αναιρεί τη «στατικότητα» του όρου «παραδοσιακός». Παράλληλα, αναθεωρείται η έννοια των «επιβιώσεων» στην οποία στηρίχθηκε η Ελληνική Λαογραφία στα πρώτα της βήματα. Εξάλλου και ο ίδιος ο συγγραφέας, στον επίλογο του βιβλίου του, θεωρεί ότι ο όρος «παραδοσιακός» θα έπρεπε μάλλον να μπει σε εισαγωγικά. ■

ΣΚΟΠΟΣ του συγγραφέα της μελέτης είναι «να αναλύσει τι συνέβη, όταν ως αποτέλεσμα της οικονομικής ύφεσης, η Ελλάδα υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει την πωροδοσιακή στήριξη στις εξαγωγές αγροτικών προϊόντων, τα μεταναστευτικά εμβάσματα και τα ξένα δάνεια και να στραφεί, αντ' αυτών, προς μια πολιτική αυτόρκους ανάπτυξης βασισμένης σε εσωτερικές πηγές μεγέθυνσης» (σελ. 1).

Γεγονός είναι ότι στην Ελλάδα και για ποικιλία λόγων η οικονομία προσαρμόστηκε με επιτυχία στην κατάσταση μετά την πτώχευση, ανεξάρτητα από τη χειροτέρευση του επιπέδου διαβίωσης της αγροτικής και της εργατικής τάξης. Το ενδιαφέρον ερώτημα που ξεπηδάει από τους υψηλούς ρυθμούς ανόδου της οικονομίας μετά το 1932 είναι το πώς η γρήγορη αυτή ανάκαμψη οδήγησε σε δικτατορία το 1936. Αντί, δηλαδή, να αποτελέσει, όπως στη γερμανική περίπτωση, η δικτατορία τη μοιραία κατάληξη της κρίσης, ήρθε στην Ελλάδα σε μια συγκυρία οικονομικής ανόδου (σελ. 277, 295). Η ερμηνεία του γεγονότος αυτού αποτελεί το βασικό μέλημα του συγγραφέα και, για να το ομολογήσουμε εξαρχής, το εγχείρημά του στεφεται με επιτυχία: Στα χέρια μας έχουμε ένα έργο που ξεκινώντας από το γεγονός της μεταστροφής της οικονομικής πολιτικής απλώνεται χρονικά σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο, διαπλέκοντας την πολιτική, την οικονομική και την κοινωνική ιστορία του τόπου σε ενιαίο σύνολο.

Το τελικό συμπέρασμα, η υστέρηση του πολιτικού συστήματος συγκριτικά με τις οικονομικές εξελίξεις, ως αιτίου για την κατάρρευση του κοινοβουλευτισμού το 1936, ίσως φαίνεται εύλογο, πλην όμως έχει προκύψει στη συγκεκριμένη περίπτωση από τεράστιο όγκο εμπειρικού υλικού, αρχειακής έρευνας και εξαντλητικής μελέτης της υπάρχουσας βιβλιογραφίας.

Με την εξαίρεση ενός εισαγωγικού και ενός επιλογικού κεφαλαίου, η μελέτη χωρίζεται σε τρεις, περίπου ισομερείς, ενότητες:

Η πρώτη (σελ. 41-112) είναι αφιερωμένη στην ανάλυση των εξελίξεων στην ελληνική οικονομία και κοινωνία από το 1912 ως το 1929. Παρά τη βαριά κληρονομιά της Μικρασιατικής Καταστροφής η αστική τάξη ανασυγκροτείται. Η αγροτική μεταρρύθμιση πνίγει το ριζοσπαστισμό των γεωργών που, μέσα από τη μικρή

τους ιδιοκτησία, θα εξελιχθούν «σε σκλάβους του βιομηχανικού και του τραπεζικού κεφαλαίου» (σελ. 85). Οι κολοσσιαίοι ρυθμοί ανόδου της βιομηχανικής παραγωγής (σελ. 92) δεν θα οδηγήσουν σε εκσυγχρονισμό και αυτοτροφοδοτούμενη ανάπτυξη. Η βιομηχανία όχι μόνο θα συγκεντρώσει την καχυποψία ευρύτερων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας ως προς τη βιωσιμότητά της, αλλά και δεν θα προσελκύσει την προσοχή του ξένου κεφαλαίου που, από το 1924 και ιδιαίτερα από το 1928 και μετά, επανεισέρει στη χώρα αποκαθιστώντας τον θαυμαστό (παλιό και νέο) κόσμο του ελληνικού ατισμού.

Η δεύτερη ενότητα (σελ. 115-178) εστιάζεται στα κρίσιμα χρόνια 1929-32. Καθοριστικής σημασίας για την επιτάχυνση της εκδήλωσης και διασποράς της παγκόσμιας κρίσης στην ελληνική οικονομία ήταν η κρίση του καπνού. Παρά τις επιλεκτικές *ad hoc* παρεμβάσεις δεν ήταν δυνατό να αποκατασταθούν δεσμοί αφοσίωσης και υποταγής του αγροτικού προλεταριάτου και των προσφύγων της πόλης στο πολιτικό σύστημα. Με αξιοσημείωτη πυκνότητα ύφους ο συγγραφέας αναλύει στη συνέχεια τη μοιραία μάχη για τη μετατρεψιμότητα της δραχμής για να καταλήξει, μεταξύ άλλων, και στο αξιοσημείωτο συμπέρασμα ότι οι φορείς της οικονομικής πολιτικής δεν είχαν συνειδητοποιήσει προκαταβολικά τα πλεονεκτήματα της άρσης ισχύος του κανόνα συναλλάγματος-χρυσού για τη χώρα (σελ. 175).

Η τρίτη ενότητα (σελ. 177-270), που εν μέρει στηρίζεται στη διδακτορική διατριβή του συγγραφέα, είναι αφιερωμένη στην κρίσιμη τετραετία από την πτώχευση στη δικτατορία. Η διαχείριση της νομισματικής πολιτικής απέτρεψε μεν την εκδήλωση τραπεζικής κρίσης, είχε όμως αρνητικές συνέπειες όσον αφορά την κατανόηση δανειακών πόρων προς όφελος μακροχρόνιων ιδιωτικών επενδύσεων. Στη συνέχεια εξιστορούνται, με πρώτη ύλη αρχειακό υλικό, οι διαπραγματεύσεις σχετικά με το εξωτερικό δημόσιο χρέος μεταξύ Δημοσίου/Ομολογιούχων και αναλύονται τα πλεονεκτήματα της πτώχευσης στα δημόσια οικονομικά της χώρας. Σε ειδικό κεφάλαιο εξετάζεται η νέα εμπορική πολιτική των ποσοστώσεων και των συμβάσεων εμπορικών ανταλλαγών μέσω συμψηφισμών σε ένα περιβάλλον πολιτικά εχθρικό προς παρόμοιες λύσεις (σελ. 214). Για τους λόγους αυτούς, δεν εκπλήσσει το συμπέρασμα ότι η ελαχιστοποίηση των αρνητικών επιπτώσεων της κρίσης για το εμπόριο δεν ήταν, σε τελική ανάλυση, το αποτέλεσμα της επίσημης πολιτικής παρά την ποικιλία των παρεμβάσεων (σελ. 234). Στο τελευταίο κεφάλαιο της ενότητας αυτής, ο συγγρα-

φέας προσεγγίζει την προβληματική του ρόλου του κράτους στην αναπαραγωγή της οικονομίας κάτω από τις νέες συνθήκες. Ο παρεμβατισμός εντάθηκε στον γεωργικό τομέα, η ανάκαμψη του οποίου ώθησε τη μεταποίηση σε υψηλότερες επιδόσεις. Η τελευταία στηρίχθηκε σε υποκατάσταση εισαγωγών και αναπτύχθηκε χάρη στη δασμολογική προστασία και την υποτίμηση του νομίσματος. Εκσυγχρονισμός και μεταβολή στην τεχνολογία δεν υπήρξαν. Ο ασυντόνιστος παρεμβατισμός, οι κοινωνικές συγκρούσεις και η πώληση στην πολιτική ζωή απέτρεψαν τις διαλλακτικές λύσεις και διευκόλυναν απόψεις υπέρ μιας βίαιης και από τα πάνω επίλυσης των κοινωνικών προβλημάτων (σελ. 265).

Συμπερασματικά, το πολιτικό σύστημα δεν μπόρεσε να παράγει τις λύσεις που απαιτούσαν οι περιστάσεις. Οι φωτισμένοι τεχνοκράτες της εποχής έβλεπαν σε αυταρχικές μορφές διακυβέρνησης μια πολλά υποσχόμενη διέξοδο από τα αδιέξοδα του ελληνικού δικοματικού πολιτικού συστήματος, ενώ και οι αστοί πολιτικοί δεν χαρακτηρίζονταν από βαθιά δημοκρατικά πιστεύω (σελ. 303). Το πάντρεμα της φιλελεύθερης ιδεολογίας με την πολιτική της αυτόρκειας επέτεινε τα αστικά αδιέξοδα και οδήγησε στη λύση της δικτατορίας.

Το μεγαλύτερο πλεονέκτημα της μελέτης του Mazower έγκειται στον ευρύ χρονικό ορίζοντα που επέλεξε ο συγγραφέας να διερευνήσει. Σε αντίθεση, δηλαδή, με άλλες πρόσφατες μελέτες που αναφέρονταν σε επιμέρους θέματα της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Ελλάδας του μεσοπολέμου, στην προκειμένη περίπτωση έχουμε την προσπάθεια μιας συνολικής πολιτικοοικονομικής ανάλυσης και αποτίμησης ολόκληρης εποχής. Επιπροσθέτως, η μελέτη αυτή ίσως παρακινήσει και άλλους Αγγλοσάξονες ερευνητές να ασχοληθούν με την Ελλάδα του μεσοπολέμου, εμπλουτίζοντας τον επιστημονικό διάλογο που έχει από καιρό ανοίξει στον τόπο με νέες μεθοδολογικές και θεματικές επιλογές.

Τα παραπάνω δεν σημαίνουν, βέβαια, ότι δεν μπορούν να επισημανθούν και ορισμένες ατέλειες. Για παράδειγμα, έχει κανείς την αίσθηση ότι κάποια όρια που έθεσε ο εκδότης στην έκταση της μελέτης έχουν επιβάλει στο συγγραφέα ένα αφαιρετικό ύψος ιδιαίτερα στην πρώτη ενότητα, ενώ αλλού γεννιέται η υποψία της αναντιστοιχίας μεταξύ κειμένου και παραπομπών (π.χ., σελ. 58, 263, 275). Οι αναφορές, όμως, αυτές δεν μπορούν να ακυρώσουν την απόλυτα θετική εκτίμηση για την προσπάθεια που με αξιέπαινη φροντίδα και επιμέλεια έφερε εις πέρας ο συγγραφέας, ανοίγοντας δρόμους για παραπέρα μελέτη και έρευνα. ■